

*Світлій пам'яті професорів Івана Кураса, Юрія Левенця,
Миколи Михальченка, Лариси Нагорної, Мая Панчука
та інших українських етнополітологів,
які відійшли у вічність,
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ*

*In loving memory of professors Ivan Kuras, Yuri Levenets,
Mykola Mykhalchenko, Larysa Nagorna, May Panchuk
and other Ukrainian ethnopolitical scientists,
who have passed away,
DEDICATED*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСТВА:
ІСТОРІЯ І СУЧASNІСТЬ**

Монографія

**Київ
2022**

УДК 930 (477.83/.86); 161.2:316.73.32.94

Ц 57

*Рекомендовано до друку вченого радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Протокол № 7 від 23 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Андрющенко В. П. – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Реєнт О. П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України

Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

*Для оформлення обкладинки використано гравюру В. І. Віхтинського «Кобзар»
з люб'язного дозволу правовласника А. Г. Уманського.*

Ц 57 Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.:

О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

ISBN 978-966-02-9883-5

У монографії в контексті гуманітарної міждисциплінарності, поєднання історичних, філософських, політологічних, соціологічних і культурологічних методів пізнання, з позицій цивілізаційного, антропологічного та соціокультурного підходів розглядається феномен української цивілізаційної ідентичності, її витоки, становлення та сучасний стан.

З'ясовуються теоретико-методологічні засади сутності цивілізаційної ідентичності, її структура: етнічна, національна, культурна, релігійна, політична, громадянська, європейська та інші складові, зв'язок цивілізаційної ідентичності з менталітетом і глобалітетом у динаміці історичного поступу та трансформацій, починаючи з епохи Середньовіччя, Києво-Руської держави, Ренесансу, модерну і закінчуючи постмодерном. Показано історичну місію українського козацтва як носія нових якостей національної ідентичності, відстежено цивілізаційне самовизначення української ідентичності на зламі XIX–XX ст., роль свідомості, соціальної психології та національної ідеї в трансформації ідентичності, висвітлено причини кризи і розколеності ідентичності в умовах тоталітаризму, його нищівні наслідки для ідентифікаційного процесу українства загалом.

Центральне місце відведено дослідженю специфіки цивілізаційної ідентичності незалежної України, ролі її складових – етнічної, релігійної, національної, громадянської та євроідентичності, розкрито вплив на них міжнаціональних відносин, демократизації суспільства, цифровізації та глобалізації сучасного світу, агресивної політики Росії на ідентифікаційні процеси. Висвітлюються шляхи збереження української ідентичності в чужоземному середовищі, роль зарубіжного українства у формуванні цивілізаційної ідентичності. Висловлено низку пропозицій щодо подальшого дослідження проблеми, ролі держави та громадянського суспільства в активізації ідентифікаційного процесу в сучасній Україні та його перспектив.

Розрахована на науковців, викладачів історії, філософії, культурології, соціології, соціальної психології, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться українською історією, методологією її цивілізаційного, антропологічного та соціокультурного пізнання.

© Колектив авторів, 2022

© Інститут політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022

ISBN 978-966-02-9883-5

DOI: 10.53317/978-966-02-9883-5

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**CIVILIZATION IDENTITY OF UKRAINE:
HISTORY AND MODERNITY**

**Kyiv
2022**

UDC: 930 (477.83/.86); 161.2:316.73.32.94

C 57

*Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Report №7 since 23 of December 2021)*

Reviewers:

Andrushchenko V. P. – Doctor of Philosophy, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Rector of the National Pedagogical Drahomanov University

Reyent O. P. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Shaihorodskiy Yu. Zh. – Doctor of Political Science, Professor, Deputy Director of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

C 57 Civilization identity of Ukraine: history and modernity / Author's team: O. Rafalskyi (supervisor), Ya. Kalakura (scientific editor), O. Kalakura, M. Yurii. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, 2022. 512 c.

In the monograph the authors examines the phenomenon of Ukrainian civilizational identity, its origins, formation and current state in the context of humanitarian interdisciplinarity, of a combination of historical, philosophical, political, sociological and cultural methods of cognition, from the standpoint of civilizational, anthropological and socio-cultural approaches.

Authors clarify the theoretical and methodological foundations of the essence of civilizational identity, its structure: ethnic, national, cultural, religious, political, civic, European and other components, the connection of civilizational identity with mentality and globality in the dynamics of historical progress and transformations, starting from the Middle Ages, the Kyiv Rus' state, the Renaissance, Modernism and ending with Postmodernism. Shows the historical mission of the Ukrainian Cossacks as the bearer of new qualities of national identity. Traces the civilizational self-determination of Ukrainian identity at the turn of the XIX–XX centuries, the role of consciousness, social psychology and the national idea in the transformation of identity, highlights the causes of the crisis and the split of identity in the conditions of totalitarianism, its devastating consequences for the identification process of Ukrainians in general.

The central place is given to the study of the specifics of the civilizational identity of independent Ukraine, the role of its components – ethnic, religious, national, civic and Euroidentity, revealed the impact of interethnic relations, democratization, digitalization and globalization of the modern world, Russia's aggressive policy on identification processes. Ways of preserving Ukrainian identity in a foreign environment, the role of foreign Ukrainians in the formation of civilizational identity are highlighted. A number of proposals for further study of the problem, the role of the state and civil society in intensifying the identification process in modern Ukraine and its prospects.

The monograph focuses on the study of the specifics of the civilizational identity of independent Ukraine, the role of its components – ethnic, religious, national, civic and European, reveals the influence of interethnic relations, democratization of society, digitalization and globalization of the modern world, Russia's aggressive policy on identification processes. Highlights the ways of preserving Ukrainian identity in a foreign environment, the role of foreign Ukrainians in the formation of civilizational identity. Contains a number of proposals for further study of the problem, the role of the state and civil society in intensifying the identification process in modern Ukraine and its prospects.

Designed for scientists, teachers of history, philosophy, cultural studies, sociology, social psychology, political science, ethnology, teachers, graduate students and students, all who are interested in Ukrainian history, the methodology of its civilizational, anthropological and sociocultural knowledge.

© Author's team, 2022

ISBN 978-966-02-9883-5

DOI: 10.53317/978-966-02-9883-5

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, 2022

Зміст

Вступ	13
Розділ 1. Історичні, теоретичні та методологічні засади дослідження цивілізаційної ідентичності	29
1.1. Ідентичність як історіографічне явище, теоретична і методологічна проблема.....	29
1.2. Концепт «ідентичність», його сутність і структура.	43
1.3. Етнічна ідентичність та її український різновид.	58
1.4. Цивілізаційний вимір національної ідентичності.....	68
1.5. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей.	80
1.6. Цивілізаційна самоідентифікація ідентичності як соціокультурний і свідомісний феномен.	91
Розділ 2. Зародження цивілізаційної ідентичності княжої Руси-України.....	102
2.1. Сутність середньовічної ідентичності та її особливості в Києво-Руській державі.	102
2.2. Цивілізаційний формат становлення української християнської ідентичності.....	112
2.3. Роль київської, галицько-волинської та литовсько-руської еліт у цивілізаційній ідентифікації суспільства.	128
Розділ 3. Ідентифікаційні процеси на теренах України в епоху Ренесансу.....	143
3.1. Українське козацтво як носій нових рис ідентичності з цивілізаційним забарвленням.....	144
3.2. Козацько-гетьманська держава як уособлення нової ідентифікації українського суспільства.....	154
3.3. Боротьба за збереження цивілізаційності релігійної ідентичності українців на тлі Берестейської унії.....	161
3.4. «Інший» у становленні основ української цивілізаційної ідентичності.	174
3.5. Міжкультурна комунікація в процесі утвердження цивілізаційних зasad української національної ідентичності.	190
Розділ 4. Цивілізаційне самовизначення української ідентичності в умовах Австро-Угорської та Російської імперій	201
4.1. Нова якість ідентичностей на тлі націєтворення в епоху модерну та раннього модернізму.	201

4.2. Малоросійство як руйнація української ідентичності	211
4.3. Ідентичність українців Австро-Угорщини на тлі австрофільства, московофільства та пропольської орієнтації.	225
4.4. Соборницький рух як чинник цивілізаційної ідентифікації українців в умовах Першої світової війни і Революції 1917–1921 рр.	238
4.5. Українська політична еліта як носій розмитої національної ідентичності.....	256
Розділ 5. Розколеність української ідентичності як наслідок політики тоталітарних режимів.....	271
5.1. Розмивання української ідентичності як складова асиміляторської політики російського більшовизму.	272
5.2. Нищівні наслідки для цивілізаційної ідентичності комунізації суспільства, Голодомору і масових репресій.....	282
5.3. Ідентифікаційні процеси в контексті советського «збирання» українських земель та Другої світової війни.....	296
5.4. Рух за збереження української ідентичності на тлі пам'яті про «розстріляне відродження», діяльності шістдесятників, дисидентів та правозахисників.	310
Розділ 6. Цивілізаційний вимір ідентичностей незалежної України	322
6.1. Демонтаж тоталітарної ідентичності на тлі державотворення і усамостійнення України	322
6.2. Оновлення змісту української національної ідеї як стрижня цивілізаційної ідентифікації суспільства.	334
6.3. Консолідація української цивілізаційної ідентичності на ґрунті культури, гідності та моральних цінностей.	342
6.4. Українська цивілізаційна ідентичність на тлі російської агресії.	351
6.5. Маргіналізація та криза традиційних цінностей під впливом конструювання корупційно-олігархічної ідентичності.	361
6.6. Корінні народи та національні меншини України в цивілізаційній ідентифікації суспільства.....	380
6.7. Українська цивілізаційна ідентичність як протидія російській інформаційній інтервенції, корупції та олігархізації країни.....	395
6.8. Агресивність як вияв кризи ідентичності.....	403

Розділ 7. Громадянська і цивілізаційна ідентичність українців в умовах цифровізації та глобалізації сучасного світу	415
7.1. Взаємообумовленість громадянської та цивілізаційної ідентичностей у контексті сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів.....	416
7.2. Війни ідентичностей у глобалізованому світі як явище постмодерну.....	427
7.3. COVID-19 – тест для ідентичностей.....	437
7.4. Виживання та цивілізаційні трансформації української ідентичності в чужоземному середовищі.....	447
Висновки	464
Бібліографічні посилання	472

Contents

Introduction	13
Section 1. Historical, theoretical and methodological principles of the study of civilizational identity	29
1.1. Identity as a historiographical phenomenon, theoretical and methodological problem.	29
1.2. The concept of "identity", its essence and structure.	43
1.3. Ethnic identity and its Ukrainian variety.	58
1.4. Civilizational dimension of national identity.	68
1.5. Religious identity in the system of civilizational values.	80
1.6. Civilizational self-identification of identity as a sociocultural and conscious phenomenon.	91
Section 2. Origin of civilizational identity of princely Rus-Ukraine	102
2.1. The essence of medieval identity and its features in the Kyiv-Russian state.	102
2.2. Civilization format of formation of Ukrainian Christian identity.	112
2.3. The role of Kyiv, Galicia-Volyn and Lithuanian-Russian elites in the civilizational identification of society.	128
Section 3. Identification processes in Ukraine during the Renaissance	143
3.1. Ukrainian Cossacks as a bearer of new features of identity with a coloring of civilization.	144
3.2. Cossack-Hetman state as a personification of the new identification of Ukrainian society.	154
3.3. The struggle to preserve the civilization of the religious identity of Ukrainians against the background of the Brest Union.	161
3.4. "Other" in the formation of the foundations of Ukrainian civilizational identity.	174
3.5. Intercultural communication in the process of establishing the civilizational foundations of Ukrainian national identity.	190
Section 4. Civilizational self-determination of Ukrainian identity in the conditions of the Austro-Hungarian and Russian empires	201
4.1. A new quality of identities against the background of nation-building in the era of modernism and early modernism.	201

4.2. Little Russia as the destruction of Ukrainian identity	211
4.3. The identity of Ukrainians in Austria-Hungary against the background of Austrophilism, Muscoviteism and pro-Polish orientation.	225
4.4. The Sobornysia movement as a factor in the civilizational identification of Ukrainians in the conditions of the First World War and the Revolution of 1917–1921	238
4.5. Ukrainian political elite as a bearer of blurred national identity	256
 Section 5. Split of Ukrainian identity as a consequence of the policy of totalitarian regimes	271
5.1. Erosion of Ukrainian identity as a component of the assimilation policy of Russian Bolshevism.	272
5.2. Devastating consequences for the civilizational identity of the communization of society, the Holodomor and mass repressions.	282
5.3. Identification processes in the context of the Soviet "gathering" of Ukrainian lands and the Second World War.	296
5.4. The movement for the preservation of Ukrainian identity against the background of the memory of the "shot revival", the activities of the sixties, dissidents and human rights activists	310
 Section 6. Civilizational dimension of the identities of independent Ukraine	322
6.1. Dismantling of totalitarian identity against the background of state formation and independence of Ukraine.	322
6.2. Updating the content of the Ukrainian national idea as the core of civilizational identification of society.	334
6.3. Consolidation of Ukrainian civilizational identity on the basis of culture, dignity and moral values.	342
6.4. Ukrainian civilizational identity against the background of Russian aggression.	351
6.5. Marginalization and crisis of traditional values under the influence of constructing a corruption-oligarchic identity.	361
6.6. Indigenous peoples and national minorities of Ukraine in the civilizational identification of society.	380

6.7. Ukrainian civilizational identity as a counteraction to Russian information intervention, corruption and oligarchization of the country.	395
6.8. Aggression as a manifestation of identity crisis.	403
Section 7. Civil and civilizational identity of Ukrainians in the context of digitalization and globalization of the modern world	415
7.1. Interdependence of civic and civilizational identities in the context of modern information, integration and globalization processes.	416
7.2. Identity wars in a globalized world as a postmodern phenomenon.	427
7.3. COVID-19 – test for identities.	437
7.4. Survival and civilizational transformations of Ukrainian identity in a foreign environment.	447
Conclusions	464
Bibliographic references	472

*А коли ходимо у світлі, як Він сам – у світлі,
ми маємо спільність один з одним, і кров Ісуса
Христа, Його Сина, очищує нас від усякого гріха*

Святе Письмо: Від Іоана 1:7–9

*Пора, діти, добра поглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!*

Іван Франко

Вступ

Минуло більше ста років відтоді, як М. Грушевський поставив ключове питання щодо історичної місії українства: «Хто такі українці та чого вони прагнуть?». Уже не одне покоління українців шукає відповідь на нього. А криється вона в загадковості такого соціокультурного поняття, як «ідентичність», у тому потенціалі, який воно акумулює у собі. Чи усвідомив кожен українець для себе «хто ми є», «де наше коріння», «що для нас є цінним і священним», «яка наша мета і покликання», «чого ми прагнемо і які наші сподівання», «хто наш друг, а хто ворог», «з ким маємо дружити, а від кого боронитися»? На жаль, ні, осмислення цих та інших питань, які так чи інакше переслідують кожного, і виводять нас на таке явище і поняття, як «ідентичність» у різних його іпостасях. Воно походить від латинського «*identitas*», що означає «тотожність», що, в свою чергу, передбачає і певну відмінність або розрізнення. Один з фундаторів теорії ідентифікації Е. Еріксон, виходячи з того, що розвиток ідентичності проходить ряд стадій і супроводжується кризами свідомості та самооцінки, виділив три основні напрями дослідження поняття ідентичності: а) почуття ідентичності; б) процес формування ідентичності; в) ідентичність як конфігурація, тобто результат цього процесу. При цьому вчений наголошував на тісному зв'язку ідентичності з культурою та цивілізаційними цінностями¹.

Концепти «ідентичність» та «цивілізація» стали чи не найбільш актуальними і поширеними в понятійному апараті новітньої гуманістики. Їх взаємодія і взаємообумовленість спричинили інституціоналізацію такого поняття, як «цивілізаційна ідентичність». Його появу в науці пов'язують з іменем американського політолога С. Гантінгтона, який розглядав цивілізаційну ідентичність як найширший вияв культурної ідентичності, котра

¹ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. А. В. Толстых. Москва : Прогресс, 1996. С. 316–317.

формує модель згуртованості людей і слугує засобом їх самовизначення з погляду походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів². Вимір цього концепту і є об'єктом пропонованого дослідження як завершального в циклі праць з цивілізаційної історії і культури України^{3;4;5;6;7}. Предметом пізнання виступають тенденції і закономірності зародження, розвитку і становлення цивілізаційної ідентичності України.

В українському дискурсі серед перших термін «цивілізаційна ідентичність» застосували Н. Авер'янова, О. Андреєва, Т. Балута, Т. Воропаєва, В. Гончаревський, Й. Зісельсь, О. Картунов, І. Курас, І. Куций, О. Михайлова, Л. Нагорна, М. Нічога, М. Обушний, Ю. Павленко, Ю. Поліщук, М. Попович, Н. Шип, О. Шморгун, М. Юрій та ін. Поряд з цим терміном низка дослідників, зокрема Т. Воропаєва, С. Денисюк, М. Козловець, В. Корнієнко, М. Шульга та ін. дедалі частіше вживає поняття «європейська ідентичність», пов'язуючи його з європейським вибором України та орієнтацією на європейські цінності^{8;9;10;11;12;13}. Який зміст вкладають автори у ці поняття? Дати відповідь на це питання і окреслити контури української цивілізаційної ідентичності, з'ясувати її сутність можна лише на основі надбань цивілізаційної теорії ідентичностей, вітчизняної та зарубіжної науки, осмислення сутності цивілізації

² Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів : Кальварія, 2006. С. 11–13.

³ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ : «ЕксоВ», 2005. 632 с.

⁴ Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 1. 700 с.

⁵ Україна XIX – початку ХХI століття: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 2. 696 с.

⁶ Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 256 с.

⁷ Антропологічний код української культури і цивілізації : колект. моногр. у двох книгах / Рафальський О. О. (керівник авторського колективу), Калакура Я. С., Коцур В. П., Юрій М. Ф. Київ: ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.; Кн. 2. 536 с.

⁸ Козловець М. А. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Філософія. 2009. Вип. 37. С.72–86. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2009_37_9

⁹ Шульга М. Критерії європейської ідентичності. Політичний менеджмент. 2010. № 2. С. 139–147.

¹⁰ Воропаєва Т. С. Європейська цивілізаційна ідентичність як чинник консолідації громадян України у постколоніальну добу (1991–2018 рр.). Гілея: Науковий вісник. 2018. Випуск 138 (№ 11). Ч. 2., С. 139–146.

¹¹ Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. Політологічний вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. 2018. Вип. 80. С. 20–35.

¹² Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Киев : ИПиЭНІ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. С. 37.

¹³ Михальченко Н. Великий цивилизационный взрыв на рубеже ХХ –XXI веков. Киев : Парламентское изд-во, 2016. С. 17–18.

загалом і української зокрема¹⁴. Солідаризуємося з думкою Ю. Павленка про те, що основним завданням дослідників цивілізаційних процесів є вивчення на основі ідентифікаційної теорії ціннісних і соціокультурних основ формування ідентичностей, їх цивілізаційних моделей¹⁵. Йдеться про складне і багатогранне історичне явище, яке відбиває вищий рівень соціокультурної колективної ідентичності українського народу, передусім національної. З одного боку, в цій ідентичності акумулюється сукупність уявлень української людини про себе та інших, її відчуття своєї належності до української цивілізації, під якою розуміють *об'єктивно існуючу та історично сформовану на власному ґрунті єдність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж більш як тисячолітню історію. В ній органічно переплелися самобутність українського народу, його мови, ментальності і культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір*¹⁶. З другого боку, більшість українців ідентифікують себе із цінностями західноєвропейської цивілізації, а оскільки *українська цивілізація, маючи локально-регіональний і порубіжний характер, всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в неї і є одним із її давніх сегментів, то вони сприймають їх як свої. По мірі євроінтеграції України, її адаптації до стандартів Європейського Союзу контури європейських цінностей будуть дедалі більше утверджуватися в українській цивілізації як європейська ідентичність, при цьому вона не відгороджується від надбань і традиційних зв'язків із іншими цивілізаціями. Український цивілізаційний проект помітно поглибли Евромайдан і Революція Гідності.*

Наукове осмислення сутності і ознак цивілізаційної ідентичності українства, її історичного і соціокультурного підґрунтя, з'ясування сучасних особливостей з погляду перспектив реалізації цивілізаційного вибору українського народу належить до винятково актуальних і все ще недостатньо досліджених проблем гуманітаристики, які мають важливе наукове і практичне значення з погляду цивілізаційної історії України.

Актуальність дослідження обумовлюється такими мотивами:

По-перше, цивілізаційна ідентичність українства – складне, багатогранне і транзитне явище, основи якого сформовані усіма поколіннями українців і мають тисячолітню історію. Йдеться не лише про жителів України, але й про зарубіжних українців, які разом формують український світ та спільний український простір. Цивілізаційна ідентичність базується на загальнолюдських

¹⁴ Губерський Л., Андрушенко В., Михальченко М. Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століття: проблеми визначення. Київ : Знання, 2002. С. 601.

¹⁵ Павленко Ю. В. Итоги цивилизационного развития человечества. Социология: теория, методы, маркетинг. 2000. № 4. С. 13–31.

¹⁶ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. С. 7.

цінностях, які виступають підґрунтям пріоритетних складових української регіональної цивілізації, тісно пов'язані зі соборністю, цілісністю, демократизацією, інтеграцією та модернізацією України. Цивілізаційна ідентичність, будучи величиною постійною, з одного боку, перебуває в розвитку, зазнає змін, а з другого, активно впливає на всі сфери життя суспільства, а тому потребує пильної уваги, вивчення й аналізу¹⁷.

По-друге, безпосереднім носієм цивілізаційної ідентичності є українська людина як найбільша цінність, яка акумулює в собі самобутність і неповторність національної культури, духовного світу, ментальності. Її особистість, свідомість, індивідуальність, ціннісні орієнтири найповніше розкриваються в ідентичності і набувають пріоритетності її дослідження та наукового осмислення в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук. На важливість продовження досліджень цих проблем звернув увагу І. Дзюба, вказавши на пошук нової ідентичності¹⁸.

По-третє, в ідентичності найповніше простежуються взаємини і взаємовпливи людини, суспільства, культури і цивілізації, їх взаємодія зі зовнішнім світом. Україна – частина європейського світу. Крім того, життєздатність українців материкової України тісно пов'язана зі світовим українством, зарубіжною діаспорою, чисельність яких динамічно зростає. Діаспори виступають ретранслятором у сучасний світ багатовікових надбань українського народу в усіх сферах культурного, соціального, економічного, політичного і духовного життя. Без наукового пізнання і осягнення механізму взаємодії та взаємовпливів світового українства важко уявити перспективи інтеграційних процесів в умовах інформаційного суспільства, глобалізаційних процесів.

По-четверте, цивілізаційна ідентичність належить до міждисциплінарних проблем. Вона посідає важливе місце в студіях українських і зарубіжних істориків, філософів, політологів, соціологів, економістів, культурологів, психологів, релігієзнавців, які знаходять відповідний аспект проблеми для своїх рефлексій. Між тим цілісне пізнання цього явища можливе лише на шляхах інтеграції знань і застосування міждисциплінарних методів дослідження, дотримання цивілізаційного, синергетичного та системного підходів. Низка подібних праць уже побачила світ^{19;20;21;22}, підтвердживши переваги

¹⁷ Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. Нова парадигма, 2015. Вип. 128. С. 3–13.

¹⁸ Дзюба І. М. Україна в пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / вступ. слово М. В. Поповича. Київ : Україна, 2006. 845 с.

¹⁹ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Вид. 2-ге. Київ : Кондор, 2008. 736 с.

²⁰ Піддубний С. Українська цивілізація. Ведія. Тернопіль : Мандрівець, 2016. 352 с.

²¹ Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

²² Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.

і перспективність досліджень на межі різних наук, засвідчивши необхідність подальшого продовження подібних студій.

По-п'яте, серйозну загрозу цивілізаційній ідентичності України становить розв'язана путінською Росією окупаційно-гібридна війна, перманентна культурно-інформаційна агресія, потужна антиукраїнська пропаганда, якій нерідко підспівують і доморощені агенти впливу, носії синдрому комунізації, вдаючись до компрометації національних, історичних та культурних цінностей українського народу і насаджування ідеології російського неоімперіалізму²³. Все це має за мету заперечити національно-культурну і цивілізаційну ідентичність українців, принизити їх гідність, сформувати іронічне, а то й образливе ставлення до українства, зберегти синдром постколоніальної і посткомуністичної свідомості частини населення України. З огляду на це стає ще більш зрозумілим, чому так важливо і необхідно науково і неупереджено досліджувати утверждження української цивілізаційної ідентичності в контексті зіткнення двох цивілізаційних світів, двох світоглядів і різних ціннісних орієнтирів, спростовувати ідеологеми Кремля і давати рішучу відсіч проімперській парадигмі «руського міра».

Названі та інші мотиви, зокрема необхідність подолання стереотипів про так звану «советську ідентичність»²⁴, врахування перспектив деокупації Криму і неконтрольованої частини Донецької і Луганської областей переконливо вказують на актуальність, наукову доцільність і новизну пропонованого дослідження, покликаного поглибити і збагатити знання про сутність *української цивілізаційної ідентичності* як складового сегмента національної та європейської ідентичностей.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб, відштовхуючись від загальної теорії ідентичностей, методології цивілізаційного пізнання і антропологічного та соціокультурного підходу, беручи до уваги найновіші праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, а також оприлюднені і ще не актуалізовані джерела, дослідити провідні тенденції та закономірності зародження, становлення і розвитку цивілізаційної ідентичності українства, починаючи з давніх часів та середньовіччя аж до сучасності, виявити слабкі і дискусійні місця, заповнити деякі прогалини, запропонувати низку рекомендацій як щодо подальших студій, так і оновлення ідентичностей українців та цивілізаційних цінностей. У монографії особливу увагу приділено історичному, теоретико-методологічному і етнополітичному осмисленню повчальних уроків ідентифікаційного процесу, обґрунтуванню шляхів досягнення цілісності

²³ Павленко П. «Русский мир» як ідеология росийского неоимпериализма: украинские реалии. Волинский Благовестник. 2015. № 3. С. 281–286.

²⁴ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна. Київ : Стилос, 2002. С. 36–55.

України, консолідації суспільства і світового українства на основі цивілізаційних цінностей.

Дослідження проблеми і реалізація поставленої мети передбачає вирішенням таких **завдань**:

- з'ясувати історичну, теоретичну, методологічну та ціннісну сутність цивілізаційної ідентичності; запропонувати періодизацію її зародження, формування і утвердження в контексті українського етногенезу та еволюції європейської цивілізації;
- дослідити структуру цивілізаційної ідентичності, окреслити пріоритети її компонентів і взаємодію з цивілізацією;
- проаналізувати особливості ідентифікаційного процесу в княжу та козацько-гетьманську добу, розкрити роль українського козацтва в консолідації різних верств суспільства на тлі національно-визвольної революції та державотворення середини XVII ст.;
- виявити значення цінностей епохи Відродження, творчості Г. Сковороди та роль Т. Шевченка у формуванні української ідентичності, показати гальмівний вплив великоросійської політики імперії, появи малоросійства, австрофільства, московофільства та пропольської орієнтації на ідентифікаційний процес;
- дослідити місце і значення національно-визвольного і соборницького руху як чинника цивілізаційної ідентифікації українців на зламі XIX–XX ст., Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.;
- з'ясувати нищівні наслідки асиміляторської політики російського більшовизму для української ідентичності, причини кризових явищ та її розколеності;
- показати місце руху опору, розстріляного відродження, націоналістичного підпілля, шістдесятництва та дисидентства в русі за збереження української ідентичності;
- простежити взаємозв'язок відновлення державної незалежності України, пострадянських трансформацій, Революції Гідності та євроінтеграційних процесів з утвердженням цивілізаційних цінностей української ідентичності, розкрити її значення для спротиву російській агресії та парадигмі «руського міра»;
- проаналізувати ідентифікаційні особливості життедіяльності національних меншин України, вплив глобалізаційних процесів, а також чужоземного середовища на цивілізаційну ідентичність українських діаспор, з'ясувати роль світового українства в ідентифікаційному процесі;
- сформулювати пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми та активізації діяльності державних і громадських інституцій, спрямованих на утвердження цінностей української цивілізаційної та європейської ідентичностей.

Реалізуючи поставлену мету та дослідницькі завдання, автори прагнули переосмислити надбання попередників, насамперед двох останніх десятиріч, проаналізувати у цьому зв'язку досить великий пласт конкретно-історичних та історіографічних джерел, присвячених загальній теорії ідентичностей, аналізу ідентифікаційних процесів в Україні на різних етапах її історії, сутності цивілізаційної ідентичності. Враховувалися багаторічні напрацювання вчених НАН України, включаючи й Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, в якому сформувався авторитетний осередок наукових студій ідентичностей (пам'яті його фундаторів і присвячена ця монографія). Вчені Інституту, продовжуючи традиції його першого директора – академіка І. Кураса, який ще на початку 1990-х рр. поставив завдання досліджувати проблеми ідентифікації українського суспільства передусім з погляду політики у сфері міжнаціональних відносин, плідно і цілеспрямовано опрацьовують теоретичні засади ідентифікаційного процесу (М. Кармазіна, І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Панчук, О. Рафальський, М. Рябчук), формування окремих різновидів ідентичностей: етнічної і національної (О. Калакура, В. Котигоренко, В. Коцур, Ю. Поліщук), політичної (Г. Зеленсько, Ф. Рудич, Ю. Шайгородський), громадянської (Т. Бевз, Ю. Левенець, В. Солдатенко), конфесійної (В. Войналович, В. Єленський, В. Перевезій), цивілізаційної (М. Михальченко, С. Римаренко) та ін. Вагомим є внесок у проведення ідентифікаційних досліджень науковців провідних університетів, зокрема Київського національного університету імені Тараса Шевченка, його Центру українознавства (керівник проф. М. Обушний), щодо дослідження становлення та розвитку європейської та інших ідентичностей, їх трансформації на основі базових цінностей як українського народу, так людства загалом у цивілізаційну ідентичність громадян України в умовах інтеграції та глобалізації^{25;26}.

Беручи до уваги, що історіографічний сегмент проблеми розглядається в підрозділі 1.1, видається правомірним обмежитися тут лише загальною характеристикою історіографії і дати класифікацію її джерел. За підрахунками, бібліографія опрацьованих нами новітніх праць за період з 1991 р. до 2020 р., які прямо або опосередковано присвячені проблемам ідентичностей, включаючи й цивілізаційну, нараховує більше тисячі назв, серед них

²⁵ Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ : Генеза, 2004. 736 с.; Сергійчук В., Піскун В., Воропаєва Т. та ін. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти. Фундаментальні орієнтири науки. Київ, 2005. С. 24–53.

²⁶ Voropayeva T. Dynamics of transformation of european civilization identity of ukrainian citizens in 1991–2020. Norwegian Journal of development of the International Science 2020. № 49. Vol. 2. P. 49–52.

майже 200 українських авторів. Це вже відомі і початкові історики, філософи, політологи, етнографи, правознавці, культурологи, соціологи, релігієзнавці, які із врахуванням специфіки своєї науки досліджують відповідні аспекти ідентичностей. Відрядно, що серед опублікованих праць зростає кількість досліджень міждисциплінарного характеру. Їх сукупність можна класифікувати на праці узагальнюючого характеру і вузькопроблемні та умовно поділити на **п'ять** груп.

До **першої** з них віднесені праці з цивілізаційної історії України^{27,28,29,30,31,32}, дослідження цивілізаційного виміру української державності³³, національної ідеї тощо^{34;35;36;37;38;39}. Їх автори Л. Алексієвець, В. Андрушенко, М. Горелов, О. Забужко, Я. Калакура, М. Михальченко, О. Моця, О. Рафальський, О. Удод, А. Фартушний, М. Юрій та ін. аналізують історичні, теоретичні, методологічні, філософські, етнологічні, політологічні та інші засади зародження і функціонування світових і регіональних цивілізацій, розвитку ідентичностей народів, у тому числі й українського. Ці напрацювання закладають теоретичне підґрунтя наукового осмислення цивілізаційної ідентичності.

Другу групу становлять студії, присвячені загальній теорії та історії культури, ментальності української цивілізації як основи ідентичності^{40;41}.

²⁷ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ : «ЕксоД», 2005. 632 с.

²⁸ Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 1. 700 с.

²⁹ Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна XIX –початку ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 2. 696 с.

³⁰ Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 256 с.

³¹ Михальченко Н. Українська регіональна цивілізація: прошлое, настяще, будуще. Київ : ИПІЭНІ им. И.Ф. Кураса НАН України, 2013. 337 с.

³² Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

³³ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України. Київ : Еко-Продакшин, 2009. 879 с.

³⁴ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Наук. думка, 1992. 116 с.

³⁵ Фартушний А. Українська національна ідея яке підстава державотворення. Львів : Світ, 2000. 308 с.

³⁶ Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / ред. М. В. Попович. Київ : УЦДК, 2005. 328 с.

³⁷ Трансформація української національної ідеї /упорядн. О. Доній. Київ : Наш формат. 2019. 464 с.

³⁸ Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 256 с.

³⁹ Михальченко М., Андрушenko В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2012. 584 с.

⁴⁰ Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

⁴¹ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Я. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

Особливе значення серед них має теоретико-філософський доробок М. Поповича, його підходи до ролі культури у формуванні цивілізаційної ідентичності⁴².

До *третьої* групи віднесені праці Т. Воропаєвої, П. Гнатенка, З. Когута, І. Куцого, О. Майбороди, В. Павленко, Ю. Павленка, С. Пирожкова, Н. Хамітова, М. Юрія та ін., які безпосередньо стосуються теорії і практики цивілізаційної та європейської ідентичностей України^{43;44;45;46;47;48;49;50;51;52}. Автори з'ясовують її витоки, сутність, об'єктивний характер її розвитку в умовах інтеграції та глобалізації сучасного світу.

Четверта група представлена дослідженнями окремих видів ідентичностей: етнічної, національної, громадянської, релігійної та ін. З погляду нашої теми, цікаві передусім ті праці, автори яких торкаються цивілізаційного забарвлення цих ідентичностей^{53;54;55;56;57;58}.

⁴² Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. Нова парадигма, 2015. Вип. 128. С. 3–13.

⁴³ Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ. Киев : Арт-Пресс, 1999. 463 с.

⁴⁴ Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Київ : Либідь, 2000. 360 с.

⁴⁵ Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. / Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.

⁴⁶ Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Kennan Institute, Kyiv Project, Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18 – 21 вересня 2003 р. Woodrow Wilson International Center for Scholars. 243 с.

⁴⁷ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 351 с.

⁴⁸ Юрій М. Соціокультурний світ України. Київ : Кондор, 2008. 736 с.

⁴⁹ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дій: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; ППЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. 284 с.

⁵⁰ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку ХХ ст.: між Словянщиною та Європою. Тернопіль : Підручники та посібники, 2016. 480 с.

⁵¹ Воропаєва Т. С. Європейська цивілізаційна ідентичність як чинник консолідації громадян України у постколоніальну добу (1991–2018 рр.). Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 138 (2). С. 139–146.

⁵² Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : Наукова думка, 2020. 255 с.

⁵³ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ППЕнД, 2002. 271 с.

⁵⁴ Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.

⁵⁵ Астаф'єв А. О. Національна ідентичність в Україні. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. Національний ін-т стратегічних досліджень / В. С. Крисаченко (ред.). Київ : НІСД, 2004. 647 с.

⁵⁶ Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

⁵⁷ Папаяні І. Релігійна ідентичність як предмет релігієзнавчої рефлексії. Схід. 2009. № 5 (96). С. 102–106.

⁵⁸ Пасько К. М. Етнічна ідентичність. Основні аспекти. Культура і традиції в сучасному світі: збірник наукових праць. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 174–180.

До *п'ятої* групи належать студії історіографічного та методологічного характеру^{59;60;61;62;63;64;65}, які враховувалися нами передусім у першому розділі монографії. З-поміж них варто виділити монографію В. Гончаревського, яка стала першою спробою відстежити утвердження цивілізаційного підходу в українській історіографії на зламі століть.

По мірі утвердження незалежності України, її реформування та євро-інтеграції процес поглиблення цивілізаційної ідентичності набуває підвищеної зацікавленості як з погляду суспільної практики, так і гуманітарної політики. Як уже зазначалося, своєрідним викликом для науковців стали нові явища в житті українського суспільства, породжені умовами глобалізації і особливо гібридної війни Росії проти України, окупації частини нашої території. Можна солідаризуватися з думкою видатного британського соціолога З. Баумана про те, що «вражаюче зростання інтересу до "обговорення ідентичності" може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення»⁶⁶. Інтегративні процеси в сучасному світі піднесли проблему ідентичності до пріоритетних завдань гуманітарних наук і реальної політики, оскільки вони справляють глибокий вплив на соціокультурну і духовну сферу, зачіпають традиційні системи цінностей у контексті трансформації колективних ідентичностей. Т. Воропаєва цілком доречно зіслалася на думку З. Баумана, який порівняв ідентичність зі своєрідною «призмою», через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються важливі риси явища і процеси сучасного життя.

Динамізм і суперечливість суспільно-політичних та соціокультурних процесів в Україні, як регіонально-локальний цивілізації, супроводжується глибинними трансформаційними змінами, зумовленими реформацією і демократизацією суспільства, реалізацією цінностей Революції Гідності, а також

⁵⁹ Воропай Т. С. Ідентичність соціального суб'єкта в дискурсі постмодернізму: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Університет внутрішніх справ. Харків, 2000. 36 с.

⁶⁰ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. Регіональна історія України: зб. наук. ст. Київ : Інститут історії України НАН України. 2007. Вип. 1. С. 107–122.

⁶¹ Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). Київ : Логос, 2011. 220 с.

⁶² Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2013. Вип. 7. С. 371–381. URL: http://resource.history.org.ua/publ/eidos_2013_7_371

⁶³ Поліщук Ю. М. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 2. С. 197–213.

⁶⁴ Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності: навч. посібн. / за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скрипник. Київ : УБС НБУ, 2015. 609 с.

⁶⁵ Авер'янова Н., Воропаєва Т. Цивілізаційний розвиток українського народу: культуротворчі аспекти. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2019. № 4. С. 18–23.

⁶⁶ Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Логос, 2002. С. 176.

інтеграцією у європейський цивілізаційний простір на тлі глобалізації, уніфікації та інформатизації сучасного світу. Відомий дослідник української цивілізації М. Михальченко розглядав її сучасний етап розвитку як результат цивілізаційного вибуху на межі ХХ–ХХІ ст., який дав шанс Україні відновити свій суверенітет, спрямувати історичний розвиток на шляху незалежності і демократії⁶⁷. За таких умов дедалі більшого значення набуває послідовна адаптація української людини і соціуму загалом до культурно-ментальних стандартів і духовних цінностей країн Європейського Союзу за неухильного збереження та примноження національних традицій і самобутності. В цивілізаційній ідентичності українства як найвищому щаблі в ієрархії колективних ідентичностей акумулюються його стремління, мрія, душа, традиції і свідомість, помисли й ідеали, вдача і моральні цінності, а також світоглядні орієнтири. Це своєрідний синтез цінностей базових колективних ідентичностей: етнічної, національної, соціальної, культурної, релігійної, регіональної, громадянської та ін.

Цивілізаційна ідентичність українського народу – це історично сформована і усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, що ґрунтуються на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, які характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації. Цивілізаційна ідентичність тісно переплітається з європейською ідентичністю, підводячи кожну людину, кожну суспільну групу, націю в цілому до глибшого усвідомлення значення європейського вибору України, загальнолюдських цінностей, свого історичного покликання і місії в сучасному світі.

Українська і зарубіжна наука за останнє двадцятиріччя злагодилася досить вагомим масивом праць, прямо або опосередковано присвячених взаємодії цивілізації та ідентичності, з яких стає зрозумілішою сутність цивілізаційної ідентичності. Оскільки докладний аналіз стану дослідження цієї проблеми дається в підрозділі 1.2, видається виправданим обмежитися деякими думками щодо дискусійних і недостатньо вивчених питань. Ідеється про особливості формування цивілізаційної ідентичності України, її структуру, типологію ідентичностей, їх трансформацію на тлі євроінтеграційних процесів та цивілізаційного вибору українського народу, його захисту від російської неоекспансії.

У наявних студіях недостатньо висвітлено травми і негативні наслідки для всіх різновидів ідентичностей України внаслідок тривалого перебування в складі чужих держав, національного пригнічення з їхнього боку, кількох століть бездержавності, численних воєн і революційних потрясінь, денационалізаційної політики советського тоталітаризму, войовничого атеїзму, міжконфесійного протистояння, міграційних та асиміляційних процесів. Цим

⁶⁷ Михальченко Н. Великий цивилизаційний взрыв на рубеже ХХ–ХХІ веков. Київ : Парламентське изд-во, 2016. С. 3–5.

і пояснюється певна розколеність України і розмитість національної ідентичності⁶⁸. Ця розмитість і розкол етнічних українців за мовою, церквою, орієнтацією на Захід чи Схід всіляко підтримуються і підігриваються не тільки ідеологами «руського міра», але й місцевими олігархічними кланами та їх представниками у владних структурах, позаяк розділеними й посвареними громадянами легко маніпулювати.

Чи слід абсолютноувати розмитість ідентичності, регіональні відмінності українців Сходу і Заходу, Півночі і Півдня? Звичайно, ні, але й ігнорувати їх теж небезпечно, адже АР Крим і частина території Донецької і Луганської областей окуповані, путінський режим не відмовився від подальшої ескалації і всіляко ігнорує миротворчі ініціативи України. Тим не менше, як засвідчує соціологія, за основними параметрами Україна залишається цілісною, переважна більшість населення сповідує ідею соборності і неподільності української території, суверенітету та незалежності держави, виявляє готовність захищати її, що підтверджується масовим героїзмом українців у російсько-українській війні^{69;70;71;72;73}. Одним із чинників зміцнення цивілізаційної ідентичності є національна ідея як проект усієї України, дедалі міцніюча духовна єдність на грунті християнських цінностей^{74;75;76}. Орієнтація на загальнолюдські та християнські цінності, на західноєвропейські стандарти, на збереженість рідної мови, національної, культурної і ментальної самобутності – ось та траекторія, яка визначає напрям життедіяльності українського народу на шляху утвердження цивілізаційної ідентичності.

Зі сказаного випливає висновок, що цивілізаційна ідентичність як концепт гуманістики, етнічне і соціокультурне явище невіддільна від української цивілізації як об'єктивно існуючої реальності, контури якої склалися історично в межах етнічної території українців і відзначаються локально-межовим характером, маючи історично сформовану спільноту – українську націю, територію, культуру, мову спілкування, звичаї, політичну організацію суспільства у форматі суверенної держави. Незважаючи на дискусії щодо сутності цивілізаційної ідентичності України, її сегментів у етнічній, національній, культурній, релігійній та громадянській ідентич-

⁶⁸ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

⁶⁹ Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 256 с.

⁷⁰ Безклубенко С. Теорія культури. Київ : КНУ культури і мистецтв, 2002. 324 с.

⁷¹ Богуцький Ю. П., Андрушенко В. П., Безверщук Ж. Б., Новохатько Л. М. Українська культура в європейському контексті. Київ : Знання, 2007. 679 с.

⁷² Шейко В. М. Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти). Київ : ІК НАМУ, 2011. 624 с.

⁷³ Михальченко Н. Українська регіональна цивілізація: прошлое, настоящее, будущее. Київ : ИПиЭнИ, 2013. 340 с.

⁷⁴ Колодний А. М., Яроцький П. Л. Історія релігій в Україні. Київ : Знання, 1999. 735 с.

⁷⁵ Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2004. Вип. 6. С. 122–130.

⁷⁶ Цвєтков О. П. Культура і релігія. Київ : Академкнига, 2011. 192 с.

ностях, ідентифікаційний процес триває на базі історичної та національної соціокультурної спадщини українства, тісно пов'язаної з європейськими цінностями, що цілком уписується в євроінтеграційний вибір, що й надає цій проблемі пріоритетного значення в наукових студіях.

Навіть стислий огляд історіографії основних напрямів і стану дослідження цивілізаційної ідентичності України засвідчує, що означена проблема висунулася на одне з пріоритетних і актуальних місць українського і зарубіжного гуманітарного простору. Належно оцінюючи напрацювання попередників і критично використовуючи їх узагальнення, автори виявили цілу низку недостатньо з'ясованих і дискусійних, деяких хибних положень, які розглядаються в контексті тих чи інших розділів пропонованої монографії. Як слушно зауважували Т. С. Воропаєва та В. С. Костенко, все ще домінують не так наукові праці, як науково-популярні та політичні дискурси⁷⁷, що й мотивує необхідність подальшого і поглиблених дослідження проблеми, збагачення інструментарію власне наукового осмислення сутності цивілізаційної ідентичності на міждисциплінарному рівні.

Пропоноване дослідження цивілізаційної ідентичності України ґрунтуються на досить репрезентативній *джерельній базі*, яка включає відомості про історичні, соціокультурні, етнонаціональні, психологічні, правові та релігійні аспекти проблеми. Вона складається умовно з трьох груп джерел: теоретико-методологічних, історіографічних та конкретно-історичних. *Перша група* представлена працями теоретичного та методологічного характеру з питань цивілізації, ідентичності та культури. Парадигма цивілізаційної ідентичності базується на концептуальних підходах А. Бергсона, Пол Р. Brasca, М. Брутера, М. Вебера, К. Вульфа, Д. Гайпчінсона, С. Гантінгтона, Е. Гелнера, Ф. Гізо, І. Гофмана, Е. Гуссерля, Ж. Деріда, Дж. Деланті, К. Едер, Г. Зіммеля, А. Камю, Е. Кассієра, А. Куна, Б. Лаффана, К. Леві-Строса, Г. Ріккерта, Е. Сміта, Р. Херманна, З. Фройда, Д. Юма, К. Юнга, К. Ясперса, на теоретичних надбаннях цивілізаційної теорії А. Джозефа, Е. Еріксона, А. Тайнбі, О. Шпенглера, Е. Тоффлера, П. Февра, Ф. Ліотара, Ю. Лотмана та ін^{78;79;80;81;82;83;84}. Особливу цінність мають праці англійського історика А. Тайнбі про локальні цивілізації в історії людства, а також відомого американського соціолога С. Гантінгтона про

⁷⁷ Воропаєва Т. С., Костенко В. С. Становлення і розвиток цивілізаційної ідентичності громадян України (1991–2016). Молодий вчений. 2016, № 11 (38). С. 238–243.

⁷⁸ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.

⁷⁹ Еріксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 349 с.

⁸⁰ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм: Антологія. Київ : Смолоскип, 2000. 300 с.

⁸¹ Bras Пол R. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. Націоналізм: Антологія. Київ : Смолоскип, 2000. 464 с.

⁸² Еріксон Е. Етнічність, раса, клас і нація. Націоналізм: Антологія. Київ : Смолоскип, 2000. 460 с.

⁸³ Вульф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист. Націоналізм: Антологія. Київ : Смолоскип, 2000. 495 с.

⁸⁴ Гайпчінсон Д., Сміт Ентоні Д. Що таке етнічність. Націоналізм: Антологія. Київ : Смолоскип, 2000. 458 с.

зіткнення цивілізацій та цивілізаційну ідентичність⁸⁵. Працюючи з джерелами цієї групи учених, автори монографії намагалися долучити до творчого осмислення теоретичні положення, сформульовані в класичних працях українських мислителів, зокрема, В. Антоновича, М. Грушевського М. Драгоманова, М. Костомарова, І. Крип'якевича, П. Куліша, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, М. Максимовича, І. Франка та ін. Залучено й широке коло сучасних теоретико-методологічних розвідок Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Кременя, І. Куцого, О. Майбороди, М. Михальченка, Н. Семергей, а також авторські роботи^{86;87;88;89;90;91;92;93}.

Друга група історіографічних джерел представлена науковими працями з теорії та методології ідентичностей, низкою досліджень, які віддзеркалюють ідентифікаційні процеси в Україні впродовж її історії, висвітлюють формування етнічної, національної, релігійної, а відтак цивілізаційної ідентичності українського народу. Автори взяли до уваги те, що хоч концепт «цивілізаційна ідентичність» – порівняно новий, але його історіографія з року в рік збагачується новими розвідками^{94;95;96;97;98;99;100}. До монографії

⁸⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / перевод с англ. Москва : Изд-во АСТ, 2003. 603 с.

⁸⁶ Грицак Я. Українська ідентичність. Критика. 2016, Ч. 3-4. С. 221–222

⁸⁷ Майборода О. М. Проблема формування нової ідентичності української нації. Етноси України. Альманах. Київ, 2000. Вип. 1. С. 15–16.

⁸⁸ Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 113–122.

⁸⁹ Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). 2-ге вид., допов. Київ: Т-во «Знання» України, 2013. 471 с.

⁹⁰ Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження. Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство. 2010. №14. С. 15–18.

⁹¹ Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ Київський університет, 2016. 319 с.

⁹² Семергей Н. В. Національна ідентичність українців в імперську добу: теоретичний та історіографічний аспекти. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія. Дрогобич, 2019. Випуск 1/43. С. 47–62.

⁹³ Yaroslav Kalakura, Mykhailo Yurii. Antropocentrism of ukrainian culture and civilization. Ukraine-Europe-World. The International Collection of Scientific Works. Is. 22. Ternopil, 2019. S.13–22.

⁹⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ППЕнд, 2002. 271 с.

⁹⁵ Маланчук О. Соціальна ідентифікація в сучасній Україні; Черниш Н. Україна сьогодні: Львів – Донецьк: Дух і літера, 2003. № 11–12. С. 36–47

⁹⁶ Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 38–46

⁹⁷ Сімків О. Українська ідентичність на зламі тисячоліть. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008. Вип. 17. С. 484–486.

⁹⁸ Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

⁹⁹ Судин Д. Ю. Типи української національної ідентичності: апробація теоретичного концепту. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2013. № 1045. Вип. 30. С. 41–47.

¹⁰⁰ Черніщенко В. О. Хронотопи ідентичності особистості. Гуманітарний часопис: збірник наукових праць. Харків : ХАІ, 2017. № 1. С. 12–24.

залучено частину навчальної та довідкової літератури з етнології, політології, культурології та цивілізаціології, в якій заторкнуті деякі питання формування ідентичностей^{101;102;103;104;105;106;107}.

Третю групу джерел становлять різні види конкретно-історичних свідчень, представлені писемними, усними та зображенальними пам'ятками. Йдеться про збірники документів та хрестоматії¹⁰⁸, документи і матеріали архівних, бібліотечних та музейних фондів, електронні ресурси Інтернету.

Важливою умовою проведення дослідження став, з одного боку, відхід авторів від синдрому советської методології, її партійно-класового та формального трактування історичного процесу, а з другого, неухильне відстоювання принципів цивілізаційного пізнання, яке сповідує домінування соціокультурного і духовного стосовно матеріального, пріоритет особи та визнання еволюційного формування цивілізації та ідентичності. Оскільки пропоноване монографічне дослідження є логічним продовженням попередніх праць авторів, зокрема монографій: «Українська культура: цивілізаційний вимір», «Ментальний вимір української цивілізації», «Антropологічний код української цивілізації і культури» та ін., то воно проводилось уже за апробованою інтегрально-інституціональною парадигмою, методологією цивілізаційного і синергетичного пізнання, а також антропокультурологічного, соціокультурного та структурно-функціонального підходу та методологічним інструментарієм шляхом дотримання принципів наукового пізнання – історизму, системності, комплексності, наступності, об'єктивності, міждисциплінарності, а також широкого спектра методів пізнання, зокрема, аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного контент-аналізу, модифікації, соціологічних спостережень та ін. Враховувався також і досвід західних дослідників ідентичностей.

¹⁰¹ Предбурська І. М. Проблема соціокультурної ідентичності в контексті інтеграції українського суспільства. Нова парадигма. Київ, 2007. Вип. 65. Ч. 2. С. 246–253.

¹⁰² Пелагеша Н. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації. Стратегічні пріоритети. 2008. № 3 (8). С. 60–67.

¹⁰³ Коломієць Т. В. Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць, 2009. № 4. С. 99–103.

¹⁰⁴ Кучера Т. М. Соціокультурні аспекти самоідентифікації українського суспільства. Проблеми самоідентифікації сучасного українського суспільства: політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. Київ, 2009. С. 230–232.

¹⁰⁵ Солнишкіна А. Ідентифікаційні стратегії в сучасному українському суспільстві: соціокультурний контекст. Держава і суспільство, 2010. С. 385–391.

¹⁰⁶ Усатенко Т. Етнонаціональна ідентичність: українознавчий контекст. 2011. № 5. С. 42–45.

¹⁰⁷ Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. Наукові записки ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 2 (64). С. 196–213.

¹⁰⁸ Історія української культури: збірн. матеріалів і документів /за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Вища школа, 2000. 606 с.

Цивілізаційний, соціокультурний та структурно-функціональний підхід до дослідження ідентифікаційного процесу і формування цивілізаційної ідентичності України створили можливість розглядати її в контексті історії європейських ідентичностей та цінностей західної цивілізації, що дозволило встановити низку провідних тенденцій ідентифікаційних процесів, запропонувати ряд рекомендацій, насамперед щодо збереження і подальшого утвердження в українському суспільстві цінностей цивілізаційної ідентичності, підвищення її ролі в трансформації та євроінтеграції сучасної України.

Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, його архітектоніка, окрім вступу і висновків, включає 7 розділів, 34 підрозділи. Взята структура дає змогу системно і комплексно підійти до дослідження цивілізаційної ідентичності України в просторово-часових координатах та на широкому тлі її історичного і соціокультурного розвитку упродовж тисячолітньої історії.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ, ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Поняття «ідентичність» і його вища форма «цивілізаційна ідентичність» є настільки багатогранними та системними, що за останні десятиріччя увійшли у категоріальний інструментарій усіх галузей наукових знань про людину, природу і суспільство. Як зазначалося у вступі, вони мають солідне історіографічне, філософське, психологічне, етнологічне підґрунтя, базуються на теоретичній та методологічній основі. Цивілізаційна самоідентифікація особистості як соціокультурний і свідомісний феномен проходить ряд етапів у своєму розвитку і може бути пізнана лише через призму міждисциплінарного дослідження механізму взаємодії усіх різновидів ідентичності – індивідуальної, групової, релігійної, етнічної, національної, культурної, громадянської та ін.

З погляду антропоцентризму і соціокультурного підходу пріоритетне місце в структурі ідентичностей посідає індивідуальна, яка, за класичним визначенням А. Тешфела, невіддільна від соціальної ідентичності. Людина так чи інакше пов'язує свою власну належність з певною соціальною групою чи групами, з їх цінностями. Соціальна ідентичність, у свою чергу, має декілька видів або типів, наприклад, групова, організаційна, етнічна, національна, культурна, професійна, громадянська, політична тощо. Особливе місце в ієрархії цих видів посідає цивілізаційна ідентичність, в основі якої лежать цінності тієї чи іншої цивілізації. При цьому, кожна із зазначених різновидностей ідентичності має свої критерії ідентифікації, відображаючи різні елементи та рівні цього суспільного явища.

Завдяки ідентифікаційному процесу перед людиною відкривається можливість зробити свій вибір, відчути самобутність, цілісність і визначеність своєї особистості, усвідомити як свою схожість з іншими людьми та їх групами, так і відмінності від них. Водночас ідентифікація є інструментом інтеграції людини до більш високих форм ідентичностей людства, зокрема, цивілізаційної як в українському, так і європейському вимірах. Україна є інтегральною частиною Європи в історичному, географічному і культурно-духовному сенсі, а це означає, що її цивілізаційна ідентичність формується паралельно з утвердженням національної, культурної, релігійної, громадянської та інших, виступаючи їх вищою інтегрованою формою.

1.1. Ідентичність як історіографічне явище, теоретична і методологічна проблема

Ідентичність є явищем, передусім, історичним та інтегральним, а відтак історіографічним, оскільки історична наука, в т. ч. і українська, разом з іншими галузями гуманістики вже встигла нагромадити досить великий масив знань про сутність ідентичностей, їх різновиди, зародження, розвиток і сучасний стан. Історики разом з філософами, політологами, етнологами,

соціологами впритул підійшли до з'ясування цивілізаційної ідентичності, трактуючи її як самоотожнення індивідів, груп, етносів, націй на основі самоідентифікації з певними соціокультурними цінностями відповідної цивілізації. В її основі лежить усвідомлення особою чи спільнотою своєї причетності до цивілізаційного вибору майбутнього. Видатний український філософ сучасності М. Попович виділив три основні підходи до визначення цивілізаційної ідентичності – конструктивістський, есенціалістський та герменевтичний, кожен з яких базується на елементах концепту «колективна ідентичність» і має раціональне зерно в рефлексіях наукового пізнання її сутності¹.

Поняття «цивілізаційна ідентичність» включає сукупність ключових, системоутворюючих елементів, які структурують цілісність і окреслюють самототожність цивілізації, її спільних цінностей, схожостей та повагу до відмінностей. Цивілізаційна ідентичність формується в процесі саморефлексії народу, нації шляхом свідомого зіставлення та порівняння себе з іншими за найбільш характерними ознаками. Іншими словами, цивілізаційна ідентичність – це сукупність уявлень людини, суспільства, нації щодо належності до певної культурно-цивілізаційної спільноти, яка спирається на певні цінності і ґрунтуються на адекватних політичних і соціальних інститутах та відповідних відносинах.

Приступаючи до дослідження означеної теми, автори усвідомлювали, що воно може бути успішним за умови опори на наукові напрацювання попередників, органічного поєднання теоретичних та емпіричних студій з теорії і практики українського націєтворення, синтезуючого формату міжцивілізаційної взаємодії України і світу, застосування новітньої методології. Як зазначає О. Хім'як, однією з форм міжцивілізаційної взаємодії є конфлікт між цивілізаціями, який виступає фактором кризових явищ і порушення цілісності світу². Прикладом цивілізаційного протистояння може слугувати розв'язана путінським режимом війна на Донбасі, в якій відзеркалюється фрагмент масштабного протиборства на осі Росія – Захід.

Як засвідчує вітчизняний і зарубіжний досвід, для наукового осмислення ідентичності, її продуктивного дослідження важливо підійти до цієї проблеми з позицій цивілізаційного трактування історичного процесу, дотримання антропологічного та соціокультурного підходів. На це націлюють праці теоретиків ідентичностей М. Барретта, Ф. Барта, П. Бергера, В. А. Ватермана, С. Гантінгтона, Б. Геральда, Е. Дюркгейма, Е. Еріксона, Г. Конна, В. Коннора, Дж. Колемана, Б. Лукмана, Дж. Марсія, Г. Теджфела, Ч. Тейлора, Дж. Тернера, Е. Сміта, С. Страйкера, Ю. Габермаса, Г. Люbbe, З. Фройда, В. Хесле, К. Юнга та ін., а також новітні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів. Спільним для більшості підходів до історичного і теоретико-методологічного аналізу ідентичності є те, що в його епіцентрі стоїть людина, її ідеали та

¹ Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. Нова парадигма. Київ, 2015. Вип. 128. С. 3–4.

² Хім'як О. Сучасне бачення проблем взаємодії цивілізацій. Humanitarian Vision. 2015. Volume 1. Number 2. P. 73–77.

цінності, яка в процесі ідентифікації уподібнюється, ототожнюється, соціалізується з цінностями тих груп або спільнот, до яких вона себе відносить чи прагне віднести. Сам по собі цей процес не є ані механічним, ані стихійним, а має усвідомлений характер на основі власного вибору тісі чи іншої людини. Як зазначає Т. Воропаєва, ідентифікація нерозривно пов'язана з когнітивною, емоційною, ціннісно-смисловою та поведінковою сферами діяльності особистості, зумовлюється потребами, мотивами, цілями і установками, опосередковується мовою спілкування, нормативно-звичасими, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-смисловими системами культури³.

Інтерес українських науковців до проблеми цивілізаційної ідентичності почав помітно зростати з 1990-х рр. і відтоді не переривається. Свідченням цього є порівняно великий пласт наукових праць як узагальнюючого, так і проблемно-тематичного характеру, значна частина яких названа у вступі цієї монографії, в низці статей⁴. У зв'язку з цим обмежимося тут лише констатациєю того, що історіографія проблеми представлена працями трьох основних циклів. **Перший** пов'язаний з цивілізаціологією, тобто студіями, присвяченими теорії та історії цивілізацій^{5;6;7;8;9;10;11}, цивілізаційній історії світу, України та інших країн^{12;13;14;15;16}. У них у тісю чи іншою мірою порушуються питання

³ Воропаєва Т. Трансформація національної ідентичності громадян України та українських мігрантів в контексті цивілізаційного поступу України (1991–2011 рр.). Українознавчий альманах. Випуск 7. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. С. 39–46.

⁴ Янковський С. В. Онтогенетичний концепт соціокультурного світу в контексті соціальної ідентичності за доби цивілізаційних викликів і невизначеності. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. 2020. Вип. 1 (87). С. 131–140.

⁵ Павленко Ю. В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-те, стереотипне. Київ : Либідь, 2001. 360 с.

⁶ Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. НАН України. Київ : Наукова думка, 2002. 632 с.

⁷ Кармазіна М. Глобалізація: місце і роль суб'єктів та об'єктів процесу. Людина і політика. 2003. № 4. С. 73–81.

⁸ Коппель О. А. Україна в контексті світових цивілізацій. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2002. Вип. 32. Ч. 1. С. 18–23

⁹ Цивілізація: структура і динаміка /за ред. І. В. Бойченка та О. В. Романенко. Київ : Видавець Купріянова О. О., 2003. 448 с.

¹⁰ Довжук І. В., Попов В. Б., Атоян А. І. Історія і теорія світових цивілізацій. Луганськ : СЄНУ ім. В. Даля, 2012. 1088 с.

¹¹ Михальченко Н. Великий цивілізаційний взрыв на рубеже XIX–XX веков. Київ : Паламентське изд-во, 2016. 504 с.

¹² Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ : «ЕксоВі», 2005. 632 с.

¹³ Гломозда К. Українські ідентичності в історіографічних рефлексіях. Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. Випуск 4. Київ : Стилос, 2006. С. 103–109.

¹⁴ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України. Київ : Еко-Продакшин, 2009. 879 с.

¹⁵ Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Кн. 1. Київ – Чернівці – Тернопіль : Астон, 2012. 700 с.

¹⁶ Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання. Кн. 2. Київ – Чернівці – Тернопіль: Астон, 2012. 696 с.

цивілізаційної ідентичності, оскільки вона не тільки походить від цивілізації, але й один із критеріїв її повноти і зрілості. На особливу увагу в цьому циклі заслуговують студії, безпосередньо присвячені аналізу української регіонально-локальної цивілізації^{17;18}.

Найбільш представницьким з погляду теми нашого дослідження є **другий** цикл, який охоплює здебільшого теоретико-емпіричні дослідження, які безпосередньо стосуються ідентифікаційного процесу та взаємодії різновидів ідентичностей. Ідеється про праці П. Гнатенка, О. Гнатюк, О. Голodenko, В. Павленка, Л. Нагорної та ін.^{19;20;21;22;23;24;25;26;27;28;29;30;31}. З-поміж праць українських гуманітаристів цього циклу найближче стоять до дослідження сутності цивілізаційної ідентичності студії Т. Вакулою, Т. Воропаєвої, Є. Галкіної, П. Гнатенка, Я. Грицака, О. Демченко, Н. Іванової, Л. Іоніна, М. Козловця, О. Коппель, Н. Корж, І. Кудрі, Н. Кузьменко, І. Кущого та ін.^{32;33;34}. Важливі

¹⁷ Михальченко Н. Українська региональна цивілізація: прошлое, настяющее, будуще. Київ : ИПиЭнИ им. И. Ф. Кураса НАН України, 2013. 340 с.

¹⁸ Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційне перехрестя сучасного суспільства. Київ : ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

¹⁹ Гнатенко П. И., Павленко В. М. Идентичность: философский и психологический анализ. Киев : Арт-пресс, 1999. 213 с.

²⁰ Соціокультурні ідентичності та практики/ за ред. А. Ручки. Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.

²¹ Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.

²² Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

²³ Черниш Н. Й. Множинність ідентичностей та множинність їхніх інтерпретацій. Вісник Львів. нац. ун-ту. Серія соціологічна. Вип. 4. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 3–13

²⁴ Черниш Н. Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їхнього вивчення. Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. 2011. Вип. 941. С. 100–110.

²⁵ Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

²⁶ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

²⁷ Карась А. Ф. Громадянська ідентичність як українська перспектива. Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст. Київ : Стилос, 2011. С. 27–41.

²⁸ Голodenko O. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках. Соціологічні студії. 2013. № 1. С. 37–40.

²⁹ Сінькевич О. Б. Соціальна ідентичність в контексті трансформаційних процесів сьогодення. Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. 2014. № 11 (304). С. 9–15.

³⁰ Шапаренко О. В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 20. С. 92–99.

³¹ Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності: навч. посібник / кол. авторів; за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скрипник. Київ : УБС НБУ, 2015. 609 с.

³² Шморгун О. О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за ред. А. І. Кудряченка. Київ : Фенікс, 2011. С. 100–118.

³³ Поддашкина О. А. Трансформація цивілізаційної ідентичності в умовах глобальних змінений современного мира. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2011. Вип. 45. С. 70–76.

³⁴ Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 113–122.

аспекти формування цивілізаційної ідентичності відображені у працях Н. Лебедової, О. Мачинського, О. Михайлової, Л. Нагорної, Л. Науменко, В. Павленка, М. Поповича, М. Рябчука, С. Савоскула, Н. Черниш, М. Шульги, М. Юрія, Г. Яворської та багатьох інших^{35;36;37;38;39;40;41;42;43;44}. На окрему увагу заслуговує монографія С. Пирожкова і Н. Хамітова⁴⁵, присвячена цивілізаційній суб'ектності України, її світоглядному та антропологічному вимірах.

У **третьому** циклі зосереджені праці з методології цивілізаційного, антропологічного та соціокультурного дослідження⁴⁶. Більшість їх авторів не оминають й принципи та методи студіювання проблем ідентичності. Власне для дослідження цивілізаційної ідентичності, її сутності та структури автори монографії керувалися цивілізаційним трактуванням історичного процесу, його антропологічним та соціокультурним розумінням.

Які особливості та переваги цивілізаційного розуміння історії, порівняно з формацийним, для дослідження ідентичності загалом і цивілізаційної зокрема? Хоча цивілізаційне трактування історії само по собі не є антиподом формацийному, але воно докорінно відрізняється передусім світоглядно. Як відомо, з формацийним підходом ув’язувались абсолютизація матеріалістичного розуміння історії, партійно-класових оцінок подій, явищ і процесів, які були доведені до канону в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» і з деякими корективами побутували до кінця 1980-х рр. Принагідно зазначимо,

³⁵ Вакурова Т. Політична ідентифікація українців: цивілізаційний вимір. Вісник СевНТУ: Політологія. 2009. Вип. 100. С. 152–156.

³⁶ Михайлова О. Цивілізаційна складова національної ідентичності: нові акценти інформаційної доби. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 4. С. 338–349.

³⁷ Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об’єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 113–122.

³⁸ Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). Київ : Логос, 2011. 238 с.

³⁹ Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 309 с.

⁴⁰ Калакура Я. С. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. Історіографічні дослідження в Україні: Інститут історії України НАН України. Вип. 24. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 23–38.

⁴¹ Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ Київський університет, 2016. 319 с.

⁴² Калакура Я. С., Юрій М. Ф. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури. Наукові записки ПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 41–54.

⁴³ Салата О. Світоглядні та методологічні позиції формацийного і цивілізаційного підходів до історії. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії. Київ : КНУ ім. Бориса Грінченка, 2017. С. 9–20.

⁴⁴ Бевз Т. Концепт ідентичності українства в умовах соціокультурних трансформацій: загрози національній безпеці в гуманітарній сфері (історіографія проблеми). Українознавство. 2020. № 3 (76). С. 178–200.

⁴⁵ Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'ектність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : Наукова думка, 2020. 255 с.

що у К. Маркса немає терміна «історичний матеріалізм», його застосував Ф. Енгельс, але марксистське гасло «буття визначає свідомість» і досі домінує в головах багатьох людей, особливо представників старшого покоління, включаючи й деяких істориків. Між тим, ще за життя К. Маркса його формацийну теорію гостро критикував знаний німецький філософ і економіст М. Вебер, наголошуючи не тільки на рівнозначності матеріальних і духовних детермінант суспільного розвитку, а й на пріоритеті культурно-духовних чинників, які спроможні справляти визначальний вплив на прогрес економіки і суспільства загалом.

На відміну від формацийної, *цивілізаційна теорія історії* базується на філософії цілісності світу, діалектичній єдності соціуму та культури, культурологічній та синергетичній парадигмах, на пріоритеті ролі людини в історичному процесі. Саме тому вона особливо важлива для дослідження локальних цивілізацій, зокрема для української, яка реформується і трансформується на шляху євроінтеграції, а відтак і для розуміння цивілізаційної ідентичності, тобто осмислення власного місця, а також ролі своєї спільноти, нації, країни у цивілізаційному просторі світу. Не випадково С. Гантінгтон охарактеризував цивілізацію як «... найбільші ми, всередині яких ми відчуваємо себе у культурному плані як дома і відрізняємо себе від усіх інших»⁴⁷.

Застосовуючи цивілізаційну теорію наукового пізнання ідентичності, автори брали до уваги, що вона сама ґрунтується на низці специфічних методологічних зasad і дослідницьких пріоритетів, з-поміж яких найголовнішим поряд з історизмом є *принцип антропоцентризму*. Він означає, що в епіцентрі ідентифікаційного процесу перебуває людина як її рушій і творець, найбільша цінність і центр світобудови. Ідентичність виступає невід'ємною рисою людини і виявляється в усвідомленні своєї унікальності, з одного боку, й відчутті належності до певної спільноти, з іншого. Визнаючи людину головною дійовою особою в процесі ідентифікації, принцип антропоцентризму в його цивілізаційному розумінні орієнтує пострадянських дослідників на перехід від вивчення «знелюдненої» історії класів, їх боротьби, революцій і воєн – до з'ясування закономірностей розвитку людини і людства загалом, включаючи й цивілізаційні ідентичності. Це надзвичайно важливо, адже в не так далекому минулому під прикриттям гасла антропоцентризму мали місце спекулятивні намагання вихолостити з історії України цінності української людини, позбавити нас пам'яті про своїх героїв на різних етапах минувшини і сучасності, не згадувати при цьому поняття «український народ», «титульна українська нація», які є осердям Української держави, відмовитися від концепту «українська національна ідея», тобто

⁴⁷ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. Москва : ACT: АСТ МОСКВА, 2008. С. 439.

розмити українську політичну структуру і підготувати її до повної інкорпорації у великий російський проект, відомий під лицемірною назвою «руській мір».

З'ясовуючи ідентичність особи, дослідники таким способом охоплюють усі види ідентичності людини: індивідуальну, особистисну, соціальну, групово, національну, культурну, релігійну і, нарешті, цивілізаційну та ін. Як зазначає Л. Чорна, ідентичність особи становить єдність свідомих і несвідомих складових, виступає найбільш широкою категорією в термінологічному полі самовизначення людини і свідчить про певний рівень сформованості структури її особистості як соціальної властивості. При цьому між індивідуальною і соціальною ідентичностями не існує полюсних відносин⁴⁸. Іншими словами, ідентичність особистості, особиста та особистісна ідентичності – поняття, що відображають різні аспекти вияву ідентичності не тільки особи, але й тих груп, які вона представляє або співвідносить себе з ними.

Завдяки новітнім працям став зrozумілішим сам концепт *«українська людина» як продукт природи і суспільного розвитку, представник світового людства, який усвідомлює себе частиною української спільноти, її історії, культури, національних традицій і духовних цінностей, любить Україну, захищає її інтереси, працює для її розвитку, дорожить українським громадянством*^{49;50}. Звичайно, українство далеко не одноманітне, в ньому представлені поряд з етнічними українцями представники інших етносів, люди різних вікових категорій, різного характеру, темпераменту, ментальності, не однакові за світоглядними, свідомісними, ціннісними та ідентифікаційними орієнтирами. Спираючись на методи соціальної та культурної антропології, Т. Воропаєва навела умовну типологію українців і дійшла висновку, що найважливішим і найголовнішим чинником Української Перспективи є Патріотична людина, Європейська людина, Людина опору, Постколоніальна людина та Підприємницька людина. На думку авторки, досить піддатливими для конструктивних або маніпулятивних соціокультурних трансформацій є Кризова людина, Маргінальна людина та Розчарована людина, а найбільш байдужими до Української держави, нації та української національної ідентичності є Людина споживання та Советська людина.

⁴⁸ Чорна Л. Г. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянства Української держави. Київ, 2012. Вип. 13. С. 108–118.

⁴⁹ Українська людина в європейському світі: навч. посіб. /за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. Київ : УБС НБУ, 2015. С.13–14.

⁵⁰ Антропологічний код української культури і цивілізації / О. О. Рафальський (керівн. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). У 2 кн. Кн. 1. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 13.

Однак відрядно, що в процесі соціокультурних трансформацій зростає кількість респондентів, які представляють Патріотичну людину, та зменшується кількість респондентів, які репрезентують Совєтську людину⁵¹.

Застосовуючи системно методологічний інструментарій наукового пізнання цивілізаційної ідентичності, автори особливу увагу звернули на синергетичний підхід, який винятково важливий для дослідження і моделювання складних систем, зокрема, соціокультурних процесів⁵². Його цінність у тому, що дозволяє залучити та інтегрувати методи суміжних наук, зокрема етнополітології, етнопсихології, етнокультурології, соціології, і відкриває можливість забезпечити системне бачення взаємодії різних чинників формування цивілізації, ідентифікаційних, етногенетичних, націєтворчих та соціокультурних процесів. Ідеї та положення синергетичної парадигми виступають і в ролі світоглядних основ ефективного управління ідентифікаційним процесом, спрямованим на поширення цивілізаційних цінностей у рамках різних соціальних систем.

Ефективність синергетичної моделі гуманітарного дослідження цивілізаційної ідентичності набагато підвищується на тлі соціокультурного *підходу* як пізнавального інструменту, тісно пов'язаного із принципом антропоцентризму. Сучасна наука розглядає культуру, цивілізацію і духовність як головне поле формування ідентичності та пріоритетний критерій змісту і якості соціального життя, суспільних відносин, творення та збереження цінностей^{53;54;55}. У монографії, присвяченій антропологічному коду української цивілізації і культури, наголошується, що його стрижнем виступає людина, а антропологічного коду цивілізації – суспільство. Кожна цивілізація, включаючи й українську, має свій антропологічний код, самобутній соціокультурний простір і відповідну ідентичність, органічно вмонтовану у світові цивілізаційні процеси⁵⁶. На практиці культура є базовою конструкцією, на якій

⁵¹ Воропаєва Т. Українська людини як «HOMO ANTEMURALE». Антропологічні виміри філософських досліджень: Матеріали 7-ї міжнародної наукової конференції. Дніпро, 2018. С. 84.

⁵² Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / Є. І. Ходаківський, В. К. Данилко, Ю. С. Цал-Цалко. Житомир : Житомирський державний технологічний університет, 2009. 340 с.

⁵³ Культура. Ідеологія. Особистість: Методологічно-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрющенко В., Михальченко М. Київ : Знання України, 2002. 580 с.

⁵⁴ Метельова Т. О. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / керівн. автор. кол. А. І. Кудряченко. Київ : Університет «Україна». С. 11–24.

⁵⁵ Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / за наук. ред. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

⁵⁶ Антропологічний код української культури і цивілізації / О. О. Рафальський (керівн. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). У 2 кн. Кн.2. Київ : ПіДНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 524.

вибудовується як соціальна організація суспільства, так і процес ідентифікації людини. Зрештою, суспільство як система відносин між людьми залежно від співвідношення в ній соціальності й культури розвивається від простої до складної надорганічної і далі – до соціокультурної системи, що має здатність саморозвиватися⁵⁷.

Реалізація методології соціокультурного повороту виводить дослідників за межі традиційного розуміння сутності людини, дозволяє трактувати її як творця, носія і втілення системи усіх суспільних відносин. Соціокультурний контент дозволяє, *по-перше*, інтегрувати три ключові виміри людського буття: взаємовідносини людини і суспільства, характер культури і тип соціальності. Завдяки цьому створюються додаткові умови для осмислення ролі ідентичності в забезпеченні цілісності та системності суспільства. *По-друге*, він визнає органічну єдність, взаємообумовленість та взаємодію культурного і соціального, що теж має важливе значення в ідентифікаційному процесі. *По-третє*, соціокультурне трактування історії виступає як **альтернатива марксистському монізму партійно-класового підходу**. Як зазначає Н. Шакун, завдяки цьому методологічному принципу історія постає «мозайкою» культур, кожна з яких виражає унікальний спосіб життєдіяльності людей⁵⁸.

Новітня історіографія засвідчує, що означений принцип особливо важливий як для аналізу трансформаційних та ідентифікаційних процесів в умовах переходу від тоталітарної системи до демократичної, так і відповідного реформування суспільних відносин на основі цивілізаційних цінностей. Його дотримання дозволяє глибше усвідомити, що відчуття ідентичності людини не існує поза культурою, а це означає, що без її пізнання не можна осiąгнути роль людського фактору в природі і соціумі на різних історичних етапах еволюції свідомості та ментальності людини. Ось чому з погляду цивілізаційної ідентичності так важливі і необхідні подальші наукові дослідження цієї унікальної гармонії і взаємодії, адже людина творить культуру, а культура впливає на неї, значною мірою віддзеркалюється в її мисленні, свідомості, мові, в текстах, у творчості та поведінці, зрештою, в самій ідентичності.

Ключовими концептами соціокультурного підходу до осмислення цивілізаційної ідентичності є поняття «культура», «культурна ідентичність» і

⁵⁷ Яковенко Р. В., Самсонова К. В. Формаційний і цивілізаційний підходи у дослідженні національної економіки. Materiały VII Miedzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji [„Naukowa myśl informacyjnej powieki 2011”]. (Перемишль, Польща, 07–15 березня 2011 р.). Przemysł: Nauka i stadia, 2011. Vol. 7: Ekonomiczne nauki. Panstwowy zarząd. S. 73–75.

⁵⁸ Шакун Н. В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. Чернігів, 2018. № 1 (11). С. 111.

«соціокультурний простір»⁵⁹. Як зазначав вже згадуваний М. Попович, «культура є простір, в якому проходить людське життя від народження до смерті»⁶⁰, виступаючи головною сферою діяльності людини. Людина, культура, соціум, цивілізація та ідентичність, а також знання про них перебувають у постійному розвитку, зазнають змін під впливом глобалізаційних, інтеграційних, інформаційних, демографічних та ідентифікаційних процесів як у сучасному світі, так і в Україні.

Що ж стосується співвідношення соціокультурного простору та ідентичності, то їх теж репрезентують конкретні люди, які формують цей простір і виступають носіями ідентичностей. Сама особистість у координатах соціокультурного підходу розглядається як алгоритм відносин соціуму (супільства людей) і культури, їх тісної взаємодії. Від народження людина дедалі глибше занурюється у соціокультурний світ, ідентифікується, усвідомлюючи свою належність до певної національної і соціальної спільноти, історико-культурного (родинного, мовного, освітнього, вікового, професійного, релігійного тощо) середовища. Соціокультурна та ідентифікаційна самовизначеність людської особистості передбачає врахування різних критеріїв, способів і проявів, зокрема, самовдосконалення та самореалізації свого потенціалу, долучення до суспільного, культурного, політичного і духовного життя. Ось чому важливо утверджувати у суспільній практиці пріоритетність культурних і духовних цінностей, через які людина найповніше самореалізується, задовольняє свої потреби. Існує діалектична взаємодія цінностей і культури: вони становлять її фундамент, а предметним полем формування цінностей виступає культура. Вона, власне, й визначається через систему цінностей та ідей, що слугують індикаторами моральності суспільства.

Іншими словами, культура є підмурівком усієї будівлі суспільного життя, а цінності – осередком його духовності. Саме культура дозволяє глибше усвідомити різницю між цінностями та антицинностями. Люди, що поділяють більш-менш однакові цінності, ідентифікуються в соціальні групи, формують ідентичності, включаючи й цивілізаційну. Цінності скріплюють ідентичності, надають їм цілісності. Культурні та соціальні цінності соціуму виступають у формі національних, соціальних, політичних, моральних ідеалів, ідей, ціннісних настанов, орієнтацій, у тому числі й національної ідеї. Виконуючи роль ідентифікаційних, інтегруючих, соціалізуючих та комунікативних зasad у житті суспільства, цінності забезпечують його національно-державницьку, духовно-вольову єдність, високий рівень самосвідомості, мобільності та організованості.

Що включає в себе система світоглядних цінностей і морально-етичних норм поведінки людей? Вона найбільш повно узагальнена в універсальній

⁵⁹ Титар О. В. Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини): монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 349 с.

⁶⁰ Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1999. С. 7.

шкалі Ш. Шварца⁶¹, яку можна розглядати як серцевину соціокультурного підходу в дослідженні цивілізаційної ідентичності. Йдеться про комплекс установчих принципів життя людини, пов'язаних із її свідомістю, переконаннями, світоглядом та почуттями. Вони орієнтують на досягнення певної мети відповідними діями й ситуаціями, виступають як стандарти, які керують вибором або оцінкою вчинків людей, подій. В усіх національних культурах, включаючи й українську, поряд з універсальними людськими цінностями, які відображають потреби, пов'язані з біологічним та соціальним життям, існують специфічні орієнтири, зумовлені конкретно-історичними особливостями та ментальністю того чи іншого народу, націокультурним контекстом.

Американський науковець Д. Макклеланд, досліджуючи зв'язок цінностей з мотивацією людини, виділив два типи мотивів: а) ті, що функціонують на основі біологічних потреб; б) ті, які функціонують на базі соціально значущих стимулів, таких як усвідомлений вибір, доцільність, винагорода, очікування тощо⁶². Останні мають пряме відношення до формування цивілізаційної ідентичності.

З-поміж багатьох функціональних цінностей української нації, її ідентичностей особливе місце посідають національна гідність, свобода, справедливість, патріотизм, соборність і цілісність України. Наші національні цінності – це своєрідний націоберігаючий імунітет суспільства, який водночас посилює вектор розвитку і особистості як громадянина Української держави і нації⁶³. Тут закладається підґрунтя для національної, громадянської та цивілізаційної ідентичності українців. Враховуючи, що наше суспільство все ще перебуває в стані певного розколу, який всіляко підігрівається різними засобами гібридної війни Росії та її агентурою в Україні, дуже важливо утверджувати консолідаційну роль національних цінностей і культури у «зшиванні» країни та її ідентичності. Тим більше, віруси розколу та розмивання національної ідентичності найчастіше проникають у суспільну свідомість, що заважає сприйняттю української історії і культури як цілісної цінності.

У цьому зв'язку видається доцільним хоча б стисло торкнутися такої важливої теоретико-методологічної проблеми, як ***взаємодія націстворчого та ідентифікаційного процесів***. Як уже зазначалося, національна ідентичність не тільки не суперечить цивілізаційній, а є її ключовим сегментом. Ідеться

⁶¹ Schwartz S., Sagiv G. Value consensus and importance. A Cross National Study. Journal of cross cultural psychology. 2000. Vol. 31. № 4. URL: <http://jcc.sagepub.com>

⁶² Макклелланд Д. Мотивация человека: Учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 672 с.

⁶³ Петрочко Ж. В. Национальні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2017. Вип. 20. Кн. 2. С. 146–158.

про природний процес дедалі глибшого самоусвідомлення елітою, широким народним загалом сутнісних рис нації, її історії і базових цінностей. У формуванні національної ідентичності, яка невіддільна від етнічної та громадянської, пріоритетними є такі основоположні атрибути нації, як національна культура, національна держава, національна правова та політична системи, національний ринок, національна церква, національна мова тощо, які конструюють її ідеальний образ на основі осмислення цінностей і врахування досвіду інших народів та держав, передусім західної демократії⁶⁴. За свою багатовікову історію українська нація пройшла через племінний, етнічний та національний етапи розвитку і за міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімського вважається повномасштабною⁶⁵. Це означає, що вона виступає одночасно як етнічна і політична, але для успішної інтеграції нашої держави у сучасний цивілізаційний світ цього замало: необхідно завершити націє- і державотворення, утвердити власну ідентичність з урахуванням загальнолюдських цінностей. Як засвідчує світовий досвід, ідентичність не народжується стихійно, вона не існує сама собою, а є ситуативною і дискурсивною, тобто твориться подібно до нації. У відомій лекції «Що таке нація?» Ернест Ренан зазначив, що нація проходить щоденний плебісцит, демонструє своє волевиявлення, самостійно визначаючи своє майбутнє. Це відбувається передусім текстами, і не так державними законами чи розпорядженнями, як творами філософів, істориків, літераторів, та митців⁶⁶.

Творення української нації та самоствердження її ідентичності належить, головним чином, до модерної доби, але базується на старих історичних блоках та уявленнях. За словами Я. Грицака, українська нація, у цьому сенсі, так само як і німецька, є молодою зі старою історією, але різниця тут полягає в тому, що в українському випадку вагомішу роль відіграли літературні і мистецькі тексти, аніж тексти державні чи політичні. Справа в тому, що до 1991 року українці практично не мали реального досвіду власної національної держави, зокрема армії та школи, ефективних інструментів масової націоналізації населення, передусім селянства⁶⁷. І все ж, більшість сучасних дослідників схиляються до думки про те, що українська модерна нація як політичний організм є нацією європейською, а значить – цілком цивілізованою. спроможною забезпечити нормальне державне життя та інтегруватися у світовий цивілізаційний простір.

Тут цілком доречно нагадати думку Р. Брюбейкера, який відносить Україну до так званих «націоналізаторських держав», або нових національних держав, котрі постали на уламках старих імперій і керуються у своїй

⁶⁴ Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Тернопіль: Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.

⁶⁵ Крейчі Я., Велімський В. Етнічні та політичні нації в Європі. Київ : Бв, 2005. С. 486–490.

⁶⁶ URL: <https://fly-uni.org/blogi/ezhednevnyj-plebiscit/>

⁶⁷ Грицак Я. Українська ідентичність. Критика. 2016. Ч. 3–4. С. 18–21.

політиці низкою таких принципів, як: наявність титульної національності з правом на свою державу; інтереси цієї національності тривалий час були скривджені, а тому необхідні спеціальні заходи, щоб подолати ці кривди заради історичної справедливості; національна мобілізація розгортається «знизу» з тим, щоб тиснути на державу заради запровадження відповідних змін; держава, у свою чергу, здійснює відповідні заходи законодавчого характеру щодо захисту прав титульної національності⁶⁸, що, в свою чергу, сприяє національній ідентифікації.

У цьому контексті знову ж таки можна погодитися з думкою Я. Грицака про так званий «мобілізаційний націоналізм», тобто право нації стати засобом чи інструментом для мобілізації заради захисту своєї державності і безпеки, покращення життєвих шансів, відстоювання цивілізаційних цінностей, стати локомотивом змін, з яких починаються більш глибокі суспільні зміни⁶⁹. Тут доречно звернутися до схеми народження цінностей всередині «націоналізаторської держави», запропонованої Р. Брюбейкером. В українському вимірі спочатку національно свідома еліта заохочує всіх до політичної нації, потім, коли більшість погоджується, національно свідома еліта починає потрохи піднімати політичну націю на рівень етнічної і тоді процес політично-національної інтеграції перетворюється на процес українізації, як це було задекларовано ідеалами Помаранчевої революції в Україні, а відтак і Революції Гідності.

Усі ці природні процеси націстворення невіддільні від формування української ідентичності і зміцнення національної державності, що викликає шалений спротив антиукраїнських сил, передусім путінської Росії, її прагнень розколоти Україну, розмити ідентичність, спровокувати політичну і громадянську кризу. Не випадково, що російська пропаганда маніпулятивно трактує окупацію частини Донбасу і розв'язану там війну як «внутрішній конфлікт двох Україн»: між «українськими націоналістами-фашистами» Заходу та російськомовними українцями Сходу. Ці ідеологеми підtrzymуються і підігріваються не тільки ідеологами «руського міра», але місцевими олігархічними кланами та їх представниками у владних структурах, адже розділеними й посвареними громадянами легше маніпулювати. Необхідно також подолати стереотипи про так звану «советську ідентичність» та «советський народ» як нову спільність, синдром яких усе ще побутує у свідомості частини жителів України.

Тим часом дедалі більше українців схиляються до світової історичної традиції про необхідність державної підтримки національних цінностей, сприйняття їх усім населенням України, що цілком уписується в критерії її цивілізаційного вибору та формування цивілізаційної ідентичності.

⁶⁸ Брюбейкер Р. Переображеній націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів : Кальварія, 2006. С. 280.

⁶⁹ Грицак Я. Українська ідентичність. Критика. 2016. Ч. 3–4. С. 18–21.

У цивілізаційній ідентичності найповніше простежуються взаємовпливи людини і суспільства, культури і цивілізації, їх взаємодія із зовнішнім світом. Україна – частина європейського світу. Крім того, життєдіяльність українців материкової України тісно пов’язана зі світовим українством, із зарубіжними діаспорами. Нині кожен третій українець живе постійно або тимчасово в чужоземному середовищі і виступає ретранслятором у сучасний світ багатовікових надбань українського народу, а водночас пізнає це середовище, адаптується до нього і стоїть перед вибором: або розчинитися в ньому, асимілюватися з ним, або зберегти свою самобутність. Без наукового пізнання і осянення механізму взаємодії та взаємовпливів світового українства важко уявити перспективи інтеграційних процесів в умовах інформаційного та глобалізованого суспільства.

Важливим напрямом наукового обґрунтування шляхів формування цивілізаційної ідентичності є осмислення *досвіду ідентифікаційних процесів в Європейському Союзі*^{70,71}. Його фундатори, закладаючи основи європейської ідентичності, висунули ідею «союзного націоналізму». Це означало, що всі члени ЄС, маючи спільну, хоча й не безконфліктну історію, спільну територію, багато в чому однакові культурні цінності, крок за кроком сформують європейську ідентичність. «Союзний націоналізм» Європи не передбачав можливості розширення європейського співтовариства. Однак, коли розпався так званий соціалістичний табір і перестав існувати Советський Союз, постала ціла низка старих і нових держав, які заявили про своє прагнення і готовність стати повноправними членами ЄС або його партнерами. Ідея «союзного націоналізму» втратила актуальність. Унаслідок низки причин не виправдала себе концепція мультикультуралізму, нові держави побоялися розчинитися в цьому європейському морі як у космополітичному проекті, не захотіли втрачати своє національне ієрархічне положення, свою мову, культуру, традиції. Все це спонукало лідерів ЄС до пошуку нового розуміння сутності європейської ідентичності як вищого рівня національних ідентичностей, тобто цивілізаційної, пропагуючи гасло «єдність у розмаїтті». Нарешті прийшло усвідомлення, що фундамент європейської ідентичності – це *цінність людини і необхідність створення для неї комфортного середовища життя*. Що це означає для України? Це означає, що ця цінність, тобто Людина, має бути покладена в основу українських реформ з тим, щоб кожен українець був захищеним і відчував себе комфортно, тобто господарем на своїй землі, у своєму домі.

⁷⁰ Шульга М. Критерії європейської ідентичності. Політичний менеджмент. 2010. № 2. С. 139–147.

⁷¹ Щолокова Г. В. Концепт «Європейська ідентичність» у політичному дискурсі ЄС. Вісник Дніпропетровського університету. Політологія. 2016. № 5. С. 93–100.

Таким чином, теоретико-методологічна база і новітня історіографія цивілізаційної ідентичності представлені порівняно великим масивом праць про сутність цивілізацій, особливості сучасного ідентифікаційного процесу та методологію її дослідження, трактує цивілізаційну ідентичність як концепт, що розкриває належність того чи іншого індивіда, соціальної групи або етносу загалом до тієї чи іншої цивілізації. Спираючись на класичну теорію цивілізацій та ідентичностей, сучасна наука переконливо доводить, що цивілізаційна ідентичність не збігається з конфесійною, етнічною, національною та іншими ідентичностями, але й не затіняє і не заміняє їх. Вона виступає як вища форма індивідуальної і колективної ідентифікації, ґрунтуючись на цивілізаційних цінностях. При цьому дослідники наголошують, що Україна, перебуваючи на межі двох цивілізацій, однозначно зробила свій цивілізаційний вибір: курс на інтеграцію в Європейський Союз, оскільки історично глибше укорінена в західну цивілізацію та її цінності. Вони визначені так званими «копенгагенськими критеріями», з-поміж яких домінуючими є демократія, права людини, верховенство закону, високі соціальні стандарти, самоорганізація і самоврядування, плюралізм думок та суджень, що є похідним індивідуальних свобод, плюралізм думок та суджень як ознаки розмаїття індивідуального життя⁷². Саме Європейський Союз, як наднаціональне утворення, об'єднує як колишні «Великі» нації, так і менші народи, як католицькі країни, так і православні і навіть мусульманські, має власні інститути управління, систему безпеки та фінансів. «Занурення» українства в європейський цивілізаційний та соціокультурний простір – це пріоритетний чинник реформування нашого суспільства, створення умовного європейського середовища в самій Україні, формування спільноти цивілізаційної ідентичності на ґрунті спільноти системи цінностей і забезпечення її сталого розвитку. *По мірі євроінтеграції України, її адаптації до стандартів Європейського Союзу контури європейських цінностей будуть дедалі більше утверджуватись в українській цивілізації, в усіх видах ідентичностей, при цьому вона зберігає власні цінності і не відгороджується від надбань та традиційних зв'язків із іншими цивілізаціями.*

1.2. Концепт «ідентичність», його сутність і структура

Поняття ідентичності в науковому вимірі сформувалося як інтегративна категорія в умовах пізньокласичної пізнавальної парадигми і постмодерну, основними рисами яких є як певна невизначеність, фрагментарність, невпевненість у майбутньому, так і відкритість, різноманітність, політ у культурність, множинність, конструктування моделей суспільних відносин на

⁷² Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Київ : Університет «Україна», 2010. 405 с.

підставі розуміння минулого, теперішнього і майбутнього. Ідентифікація, ідентичність, криза ідентичності стали позитивними евристиками, інструментами дослідження співвідношення колективного й індивідуального, соціального й особистого, тотожного і відмінного, реального і віртуального. З. Бауман, аналізуючи концепт ідентичності, відзначив його гносеологічну цінність для суспільства. З його точки зору, ідентичність «стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються багато важливих рис сучасного життя»⁷³.

Як уже зазначалося, сучасні словникові дефініції слова «ідентичність» пов'язують його з латинським коренем «identitas» («тотожний» – такий, що збігається з ким-, чим-небудь або наочно відповідає кому-, чому-небудь; тотожність означає властивість речей залишатися за будь-яких обставин такими самими, не втрачати своєї сутності, відповідати буттю об'єктів, суб'єктів, спільноти, бути незмінними, постійними, константними). Варто зазначити, що ідентичність належить передусім до категорії соціально-гуманітарних наук (психології, соціальної філософії, культурної антропології, соціальної психології тощо), які використовують її для опису індивідів і груп як відносно стійких, тотожних самим собі цілісностей⁷⁴.

У філософії поняття «ідентичність» має довгу історію (від античності до теперішнього часу) і його часто інтерпретують як самототожність, самопізнання. Що ж стосується соціологів, то їх особливо цікавлять питання групової тотожності. В західній психології поняття «ідентичність» в основному співвідноситься з поняттями «Я-концепція» і «образ Я». Українська психологія трактує ідентичність як самопізнання і самовідношення, самість і «образ Я», самовизначення і соціалізацію особи.

Поняття ідентичності має складну комплексну структуру. Згідно з сучасною соціально-гуманітарною теорією, ідентичність – **змінна структура**, яка розвивається впродовж всього життя людини, проходить через подолання криз, може змінюватися у прогресивному або регресивному напрямах, тобто бути «успішною» (ефективною) або «негативною» (індивід заперечує будь-яку взаємодію). Виділяють два аспекти ідентичності: особистісний і соціальний, до сьогодні ведуться дискусії про те, який з них первісний щодо іншого. Вчені відзначають ще один загальний механізм або принцип ідентичності, на якому засновані соціальні взаємодії і комунікації: відмінність і ототожнення.

В онтологічному сенсі поняття «ідентичність» можна визначити як постійне рефлексійне співвідношення особистості зі своїм власним «я» через усвідомлення і прийняття себе незалежно від духовних і фізичних змін. Як

⁷³ Бауман З. Индивидуализированное общество /пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. С. 113.

⁷⁴ Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. С. 33.

«суб’єктивне, надихаюче відчуття тотожності і спадкоємності»⁷⁵, ідентичність є результатом ідентифікації, тобто тривалого процесу порівняння і співвідношення себе з іншим, з групою, з певною спільнотою. Усталена інтерпретація взаємозв’язку понять основну увагу приділяє процесуальному, інтерактивному аспекту формування ідентичності.

На сучасному етапі продовжується *концептуалізація і категоризація концепту ідентичності у міждисциплінарному* контексті на перехресті соціально-гуманітарних наук, розробляється структура, визначаються параметри, вивчаються близькі до нього поняття, явища і процеси (кризи ідентичності, ідентифікація, самоідентичність, самоідентифікація, самовизначення тощо). Ставиться питання про уточнену відповідність – ідентичності своєму зразку, певній сутності, про співвідношення чого-небудь з самим собою у зв’язку і нерозривності власної змінності, що трактується спостерігачем у цій ролі. В цьому випадку реальний об’єкт прирівнюється до ідеального. Водночас ідентичністю, як феноменом антропологічного, трактується як одиничність буття особистості, її самість, самовизначення особистості, екзистенційна самототожність або «сенс себе»⁷⁶. В цьому внутрішнє протиріччя концепту ідентичності, на яке вказував П. Рікер⁷⁷: змішування при використанні поняття двох значень. По-перше, ідентичність як те саме, відповідне, стійке в своїй основі, що не піддається змінам у часі. По-друге, ідентичність як самість, як тотожність з самим собою, несумісне з уявленням про зв’язок людей зі змінністю оточення. Думка про незмінність особистості не дозволяє вирішити питання про її адаптацію до зовнішніх змін. Спроби примирення цього протиріччя сприяють зверненню до соціокультурної контекстуальності ідентичності. В підсумку ідентичність розрізняється як результат і процес ідентифікації – як вибір, що забезпечує безперервну динаміку ідентичності⁷⁸. Результатом цього процесу є побудова моделі взаємозв’язку з зовнішнім світом. Не випадково підставу сучасного розуміння процесу ідентифікації складає концептуалізація відношення «Я-Інший», представлена в рамках символічного інтеракціонізму. Далі, зміст поняття ідентичності, що обумовлює пошук тотожності через зіставлення (речі своєму зразку), а людини з самою собою (хто – я?) і з іншими людьми (на кого я подібний?), передбачає інтерес до її зовнішніх і внутрішніх вимірів. На це вказує і залучення таких понять, як індивідуальне існування та

⁷⁵ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис /пер. с англ. А. В. Толстых. Москва : Прогресс, 1996. С. 28.

⁷⁶ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва : ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига», 2004. С. 65.

⁷⁷ Рикер П. Я-сам как другой /пер. с франц. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2008. С. 57.

⁷⁸ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996. С. 341.

ідентичність загального⁷⁹, ідентичність колективна й індивідуальна⁸⁰, групова і персональна, зовнішня і внутрішня. У таких випадках встановлюється зв'язок між суб'єктивною сферою свідомості й об'єктивними соціокультурними явищами. На це, наприклад, націлене формулювання ідентичності як властивості психіки в концентрованому вигляді виражати уявлення про власну належність до різних соціальних, національних, професійних, мовних, політичних, релігійних, расових та інших груп або інших спільнот чи ототожнення себе з тією чи іншою людиною як втіленням притаманних цим групам або спільнотам властивостей. По мірі вивчення цього феномену ідентичності помітно акцентується розуміння його як ставлення індивіда до самого себе у контексті соціокультурної реальності з її темпоральністю в рамках дихотомій «Его-Альтер» і «Я (Ми)-Інший (Інші)». Теоретики вважають, що розрізнення зовнішньої і внутрішньої ідентичностей стає необхідною концептуальною відповіддю на складність розуміння взаємодії «Я» і оточуючого світу. Це дозволяє, наприклад, розглядати ідентифікацію як процес і спосіб ототожнення «внутрішнього» (сутнісного) і «зовнішнього» (об'єктивно-сутніального) світів людини.

Цілком очевидно, що ідентичність, з одного боку, визначається як процес соціалізації людини на підставі вибору і формування життєвої моделі в соціальній взаємодії, що проявляє себе в тотожності зі спільнотою через інтегрованість у певні структури. З іншого боку, ідентичність передбачає одиничність «Самості» – відособленість і окремішність буття людини⁸¹. Оперта на подібне розуміння ідентичності дозволяє зосередити увагу на таких аспектах, як способи співвідношення внутрішнього і зовнішнього, контекст взаємодії індивідуального і суспільного, процеси соціальної взаємодії, синтез внутрішнього (особистісного) і зовнішнього (соціального) контексту. В цьому випадку дослідження налаштовується на колективні й індивідуальні виміри ідентичності, актуальні остильки, оскільки ці дві типологічні групи утворюють спільну ідентифікаційну матрицю людини і включені в структуру її особистості, будучи сутністю самоідентифікації⁸².

Нарешті, поняття ідентичності (й ідентифікації) задає точку відліку для постановки комунікативної проблематики. Оскільки процес ідентифікації вимагає «Іншого», який своєю радикальною відмінністю дозволяє усвідомити кордони внутрішнього «Я», остильки ідентичність – це ще і процес комунікації.

Діалог передбачає точне розуміння кордону між «Своїм» і «Чужим». Цікавість до комунікативної природи ідентичності пов'язаний з проблемами

⁷⁹ Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Москва : Прогресс, 1988. С. 42.

⁸⁰ Энциклопедия глубинной психологии. Т. 1. Зигмунд Фрейд: жизнь, работа, наследие /пер. с нем.; общ. ред. А. М. Боковикова. Москва: ЗАО МГ Менеджмент, 1998. С. 68.

⁸¹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. С. 22–23.

⁸² Розумний М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні. Стратегічні пріоритети. 2011. № 2 (19). С. 25–32.

глобалізації, яка безпрецедентно збільшила контакти з чужими культурами. Відповідю на виклики глобалізації стає ускладнення ідентичності, засноване як на жорсткому розмежуванні з іншими картинами світу, так і на прийнятті чужих норм, стилів життя, що не руйнують ідентифікаційну матрицю.

Таким чином, сучасне розуміння змісту поняття ідентичності не стільки прояснює суть феномену, скільки задає орієнтири для подальшого його осмислення. Необхідність усвідомлення цього феномену виникає і на тлі кризи міжкультурних відносин. Комунікативна природа ідентичності стає об'єктом рефлексії, який диктує пошук механізмів розв'язання проблем взаєморозуміння і діалогу. Але це важливе питання поки що не дістало належної уваги з боку вітчизняних дослідників. Недостатньо вивчені і такі змістовні аспекти ідентичності, як способи співвідношення внутрішнього і зовнішнього, джерела розвитку і контекст взаємодії індивідуального і суспільного. Для їх вирішення необхідна комплексна модель ідентичності. Спроби ж різноманітних концепцій представити її структуру, як правило, не зачіпають принципи внутрішнього взаємозв'язку самої ідентичності, а також умови стійкості «Я».

Так, у межах психоаналітичного напряму, якому належить першість у вивченні й усвідомленні ідентичності, розглядається внутрішня психічна структура особистості. Тракуючи ідентичність як особливий соціально-культурний феномен, Е. Еріксон звертається першочергово до індивідуальної ідентичності, яка лежить у глибинних прошарках психічної структури. Творець психодинамічної моделі ідентичності представляє її структуру як організацію взаємодоповнюючих і взаємодіючих порядків соматичного (відповідальний за цілісність організму), особистісного («Его-ідентичність») і соціального (сумісно підтримуваний у спільноті). «Его-ідентичність» у цій системі – це глибинне ядро особистості, що забезпечує узгоджене цілісне існування людини. Стверджуючи, що ідентичність – це соціалізована частина «Я», теоретик позначає «репертуар» ідентичності (ототожнення – сімейні, політичні, професійні тощо). Е. Еріксон вказує на вплив суспільного середовища на персональні компоненти ідентичності і включеність індивіда в потік соціальних змін історичної безперервності, тим самим стверджуючи історичність ідентичності, крім того, бере до уваги її колективний і особистісний рівні. З. Фройд був одним з перших, хто запропонував розділяти поняття «групова» та «індивідуальна» ідентичність. Він виходив з того, що людина сама по собі і людина в масі – різні явища. Індивідуальна ідентичність залежить від «его», а групова – від низки факторів. Сюди він включав географічні характеристики місця, в якому проживає група; історичні перспективи колективу; матеріальні засоби і завдання; колективне сприйняття часу; колективний, життєвий план⁸³.

⁸³ Фрейд З. Психология бессознательного. Москва : Просвещение, 1989. С. 47–48, 112–113.

Компонентами колективної ідентичності є: спільне історичне минуле, історична пам'ять, просторово-часові концепти, групова совість, міфологія, релігійні доктрини, загальноприйняті ритуали, біосоціальний досвід, система загальнозначущих моделей-зразків, географічне місцевознаходження і національне відчуття простору, переважаючі економічні моделі, колективна думка, відчуття, сімейні зразки, негативні й ідеальні прототипи, ставлення до чужих цінностей.

Розрив ідентичностей, навіть їх послаблення, перетворює повсякденне оточення людини в чужий, незрозумілий і ворожий світ. У людини створюється враження, що вона одна перед обличчям небезпеки, вона перетворюється на антисоціальну істоту, яка керується в поведінці формулою «Кожен за себе!». Цей стан З. Фройд називав психологічною злиденностю мас. Загальним для всіх представників фрейдистського напряму стало зведення ідентифікації до несвідомих структур, пряме перенесення рис суб'єктам; обмеження процесу дитячим віком.

Соціологи змінюють орієнтири дослідження ідентичності, концентруючи увагу на її структурі з точки зору суспільства й інститутів (професія, соціекономічний статус, стать, раса, освітній рівень тощо). Ідентичність розглядається як артефакт, що формується внаслідок соціальної взаємодії. Так, безумовні успіхи концептуалізації «Я-Інший», запропонованої в рамках символічного інтеракціонізму, більшою мірою пов'язані з аналізом рівнів соціального. Ці рівні дозволяють створити опис себе у термінах, важливих для загальної картини світу, пов'язати характеристики соціальних структур і індивіда. Дж. Г. Мід, використовуючи поняття «самість» як синтез історії суспільства і біографії конкретної особистості, трактував ідентичність перш за все як соціальне утворення. При цьому соціальна взаємодія не односторонній процес пристосування, а взаємодія особистості і суспільства, що формує «самість», результат властивостей, що виникли в процесі взаємодії, в процесі (вербалізованої і невербалізованої) комунікації⁸⁴. В інтеракціонізмі порушується питання про те, як «Я» формується при взаємодії і репрезентовано у зовнішньому світі, зберігаючи внутрішній світ. Однак пріоритетна увага, зокрема І. Гофмана, до мікросоціології й ігнорування великих систем призводить до відірваності індивіда від суспільства, до вислизання численних аспектів взаємодії індивіда і суспільства⁸⁵.

На культурну обумовленість ідентичності звернули увагу теоретики в рамках антропологічного трактування, що складається на перехресті психологічних і соціологічних підходів. При філософсько-культурологічному підході співвідношення зовнішнього і внутрішнього вимірів ідентичності

⁸⁴ Мід Дж. Г. Сознание, самость и общество. Москва : Дирикт-М, 2007. 420 с.

⁸⁵ Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. URL : <http://www.Sociology.ru/forum/og13-4-2000.html>

розглядається з позиції їх постійної взаємодії і взаємовизначення. Так, «Я-ідентичність», структура якої представлена як сукупність особистісної (вертикальний вимір) і соціальної (горизонтальний вимір) ідентичностей в теорії комунікації Ю. Габермаса – це не глибинна внутрішня цілісна субстанція, але зовнішній культурно обумовлений, змінний конгломерат можливих репрезентацій особистості. Стійкість такої балансуючої «Я-ідентичності» забезпечує мова як засіб і техніка взаємодії⁸⁶. Модель ідентичності Р. Баумайстера будується на підставі визнання людини суб'єктом не тільки соціального, але і власного психічного життя, що дозволяє в структурі особистості виділити цілісність «Я». В його основі континуальність (єдність і цілісність буття у часі) і відмінність (буття від інших)⁸⁷. Поряд з проведеним Р. Баумайстером аналізом соціокультурних підстав і історичних форм ідентичності Е. Гідденс, у свою чергу, досліджує взаємозв'язок ідентичності з культурою. Британський соціолог розглядає ідентичність не просто як психологічну проблему, а як проблему сучасного світу й історії. У зв'язку з цим акцентується проблематичність «Я» на тлі соціального контексту. Структура ідентичності для Е. Гідденса має два полюси: з одного боку, абсолютне пристосуванство (конформізм), з іншого – замкненість на собі⁸⁸.

Важливо підкреслити, що філософсько-культурологічний підхід до розуміння ідентичності задає особливий дослідницький ракурс. Першочергово в межах гуманітарного знання в побудові теорії ідентичності враховуються ціннісні, змістовні, нормативні та інші фактори, що дозволяють переорієнтувати проблеми ідентичності в бік розуміння її унікальності. Крім того, серед спектра форм, рівнів і типів ідентичності особлива увага приділяється культурній ідентичності. Культурна ідентичність має інтегративну природу, що включає національні, релігійні, соціальні та інші складові. Будучи певною мірою результатом індивідуального вибору, вона реалізується через комунікативний потенціал у колективному, а саме – в національно-культурному форматі. Таким чином, культурна ідентичність найбільш повно втілює баланс індивідуальної і колективної форм функціонування. Відбиваючи схильність до певних ціннісно-змістовних установок, вона виступає гарантом унікальності спільноти, включаючи комунікативні традиції.

Продовжуючи розгляд концепту «ідентичність», не можна не звернутися до С. Гантінгтона, який сформулював основні особливості феномену ідентичності⁸⁹. Серед них можна виділити такі:

⁸⁶ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Москва : Наука, 2006. 380 с.

⁸⁷ Баумайстер Р., Тирни Д. Сила воли. Возьми свою жизнь под контроль. Москва : Эксмо, 2018. 320 с.

⁸⁸ Гідденс Э. Соціологія. Москва : Эдіториал УРСС, 1999. С. 70–71.

⁸⁹ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва : Наука, 2004. С. 49–58.

Ідентичністю володіють як індивіди, так і групи. При цьому індивіди набувають ідентичності і можуть змінювати її тільки в групах. Індивід може бути членом одразу багатьох груп, а тому має можливість змінювати ідентичність. Однак групова ідентичність менш гнучка, оскільки базується на більш усталених параметрах.

У літературі досить часто трапляється вислів «соціальна ідентичність» як протилежність «індивідуальній ідентичності». Але несоціальної ідентичності не буває, оскільки ідентичність належить тільки особистості, а вона завжди включена об'єктивно і суб'єктивно в ті чи інші співтовариства або колективи. Фактично йдеться про колективну ідентичність.

Ідентичності становлять собою конструкти. Ідентичності – це уявні сутності, те, що людина думає сама про себе, те, до чого вона прагне. Незважаючи на культурну спадковість, стать і вік, люди відносно вільні у визначенні власної ідентичності. Вони конструюють власні ідентичності, займаючись цим хто за бажанням, хто за необхідністю або навіть за примусом. Спадкові принципи (скажімо, національність) змінюються або заперечуються.

Колективні ідентичності – це конструкти, які становлять собою не що інше, як спільноту, котра ще має конкретно проявитися у практичному ставленні до себе і світу. Йдеться про досягнення певної згоди між індивідами. При цьому не слід обмежуватися лише винятково свідомим або раціональним характером таких угод. Найімовірніше, мова має йти про мовчазне зізнання, яке структурує і спрямовує думки, почуття і дії членів колективу.

Індивіди, як і групи, володіють множинними ідентичностями. Останні можуть бути «кровними», територіальними, економічними, культурними, політичними, релігійними, соціальними і національними. Значущість перелічених ідентичностей для індивіда чи групи можуть змінюватися з часом, від ситуації до ситуації, при тому, що ці ідентичності доповнюють одні інших або конфліктують одна з іншою. «Лише екстремальні соціальні ситуації, – зазначає К. Лібкінд, – подібні до воєнних битв, тимчасово знищують всі групові ідентичності, крім однієї, найважливішої»⁹⁰.

Ідентичності є результатом взаємодії конкретної людини або групи з іншими людьми або групами. Сприйняття іншими справляє вплив на самоідентифікацію людини або групи. Якщо, потрапивши в новий соціальний контекст, людина опиняється у становищі чужинця, ізгоя, вона, з усією вірогідністю, почне сама себе вважати чужинцем. Якщо більшість населення країни вважає певну меншість відсталою і культурно невихованою, члени цієї меншості, найімовірніше, сприймуть це як належне, і, як наслідок, вона перетвориться на частину їх ідентичності. Хоча ідентичність – це самоідентифікація людини або групи, але на неї великий вплив має сприйняття людини іншими людьми.

⁹⁰ Цит. за: Taife H. Interindividual behaviour and intergroup behavioou. Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations. European Monographs in Social Psychology. No 14. London: Academic Press, 1978. P. 27–60.

Значущість альтернативних ідентичностей індивіда або групи ситуаційна. Нерідко люди вказують на той чи інший аспект власної ідентичності, який пов'язує їх з тими, з ким вони взаємодіють. В інших випадках вони підкresлюють аспекти, які відрізняють їх від інших. Наприклад, жінка-лікарка у компанії десяти лікарів-чоловіків буде відчувати себе перш за все жінкою. Разом з тим у компанії десяти жінок, які не мають стосунку до медицини, вона буде відчувати себе лікаркою⁹¹. Значущість самоідентифікації людини з країною зростає, коли людина виїжджає за кордон і безпосередньо спостерігає образ життя іноземців.

У спробах звільнитися від османської навали серби підкresлювали свою відданість православ'ю, тоді як мусульмани-албанці всіляко підкresлювали свою расову і мовну належність. Свою чергою, українці, переживши 400-літню російську окупацію, підкresлюють свою ідентичність на підставі мовної, національної, релігійної, ментальної особливостей, відмінних від росіян. Засновники держави Пакистан формулювали національну ідентичність у межах ісламської релігії, щоб підкresлити тим самим незалежність Пакистану від Індії. Згодом мусульманська країна Бангладеш, обґрунтовуючи право на державну незалежність від пакистанських єдиновірців, підкresлювала особливості своєї культури і мови.

Ідентичності можуть бути вузькими або розширеними, причому «ширина» найбільш значущих ідентичностей варіюється щодо ситуації. Так, «ви» і «я» стають «нами» стосовно «них», араби кажуть: «Ми з моїм братом проти наших братів, ми з нашими братами проти всього світу». Чим активніша взаємодія з представниками географічно віддалених і заснованих на інших цінностях культур, тим ширшими стають ідентичності. Для французів і німців значущість національної ідентичності поступається значущості ідентичності європейської, яка стає тим важливішою, «чим сильніші суперечності між „ними“ і „нами“, чим сильніші відмінності між європейцями і японцями»⁹². Тому природно, що процес глобалізації веде до розширення релігійних і цивілізаційних ідентичностей, які набувають все більшої значущості для індивідів і народів у цілому.

Продовжуючи характеристику ідентичності, варто зупинитися на деяких видах ідентичності та їх взаємовідносинах. Перед людьми є багатий, майже безмежний вибір можливих джерел самоідентифікації. Найважливішими серед них є такі:

1. *Аскріптивні* – вік, стать, кровна спорідненість, етнічна і расова належність.
2. *Культурні* – кланова, племінна, мовна, національна, релігійна, цивілізаційна належність.

⁹¹ Committee on International Relations, Group for the Advancement of Psychiatry. Us and Them: The Psychology of Ethnonationalism. N.Y.: Brunner / Mazel, 1987. P. 115.

⁹² Mercer J. Anarchy and Identity. International Organization, 49, Spring, 1995. P. 250.

3. *Територіальні* – найближче оточення, село, місто, область, громада, регіон, кліматична зона, континент, півкуля.

4. *Політичні* – фракційна і партійна належність, відданість лідеру, групи інтересів, ідеологія, інтереси держави.

5. *Економічні* – робота, професія, посада, наймачі, галузі, економічні сектори, профспілки, стани, держави.

6. *Соціальні* – друзі, клуби, команди, колеги, компанії для відпочинку, соціальний статус.

Будь-який індивід неминуче буде втягнений у те чи інше угруповання, але це не означає, що вони стануть для нього джерелом ідентичності. Крім того, взаємовідносини ідентичностей достатньо складні. Коли ідентичності зіставні в абстрактному сенсі, але здатні інколи, як це буває зі сімейними і виробничими ідентичностями, накладати на людину суперечливі зобов'язання, ми говоримо про диференційовані ідентичності.

Інші ідентичності, наприклад, територіальні або культурні, є *ієрархічними* за своєю суттю. Широкі ідентичності вміщують у собі ідентичності вузькі, при цьому останні можуть конфліктувати зі «старшими» – скажімо, людина, яка ототожнює себе з провінцією чи областю, не обов'язково ототожнює себе з країною. Яскравий приклад у цьому плані – частина жителів Одеси, які називають себе одеситами або тутешніми, але ніяк не українцями. На додаток деякі ідентичності можуть і не бути «всеохоплюючими». Згадаймо про подвійне громадянство, про подвійну національність, коли зазначається, що людина водночас і американець, і італієць; однак подвійної релігійності не існує – неможливо бути одночасно мусульманином і католиком чи православним.

Ідентичності також розрізняються *за ступенем інтенсивності*. Самоідентифікація часто-густо залежить від масштабів: люди охочіше, інтенсивніше ототожнюють себе з родиною, а не з політичною партією. Крім того, значущість ідентичностей усіх типів варіюється під впливом взаємодії індивіда або групи з оточуючим середовищем.

Вузькі і широкі ідентичності в межах однієї ієрархії можуть посилювати одна іншу або конфліктувати одна з іншою. Головний принцип суспільної поведінки – прихильність до малого, до того фрагмента соціуму, до якого ми належимо. Любов до цілого зовсім не ліквідовується прихильністю до малого.

М. Кастельсь, досліджуючи проблему ідентифікації, запропонував класифікацію процесів набуття ідентичності⁹³. Зокрема, він виділив три види ідентичностей: ідентичність, що узаконює; ідентичність спротиву; проективна ідентичність. За цією класифікацією можна виділити такі різновиди:

– ідентичність, що узаконює, проводиться пануючими суспільними інститутами для розширення й упорядкування свого домінування;

⁹³ Кастельсь М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. С. 78.

- ідентичність спротиву проводиться тими соціальними акторами, які перебувають у становищі знецінених або «вигнаних» логікою і характером узаконеного в даному суспільстві переважання;
- проективну ідентичність конструюють соціальні актори, виходячи з доступного їм культурного матеріалу, нових ідентичностей, які змінюють їх суспільні позиції, що призводить до зміни всієї соціальної структури⁹⁴.

Як зазначалося, звернення до ідентичності у філософському і соціокультурному знанні активізувалося достатньо пізно – у середині і другій половині ХХ ст. Однак це не означає, що людство протягом усієї історії не ставили собі запитання: «хто я?, хто ми?, з ким?».

Упродовж історії людства відбуваються суттєві зміни у формуванні моделей ідентичності, що зберігають відносну стійкість у межах певного історико-культурного періоду. З точки зору історії цивілізацій і культури, найважливішим рубежем для виявлення моделей ідентичності є зміна форм фіксації досвіду. Тому найбільш значущим видається розгляд моделей дописемної і писемної спільноти, чому приділяли особливу увагу видатні мислителі: М. Фуко, М. Мак-Люен, Ж. Дерріда та інші. Поділ на такі ідентифікаційні моделі, як «дописемна» чи «неписемна» і «писемна», є правомірним, але досить загальним, оскільки вже в рамках писемної традиції, можна виділити різні типи і види ідентичностей, характерні для менших історико-культурних утворень.

Тільки з появою фонографічного письма спостерігається принципова трансформація структур психіки індивіда і формування специфічного логічного мислення, спрямованого на узагальнення. Дослідження, що проводились у безписемних співтовариствах, хоча і становлять велику зацікавленість, стикаються з низкою проблем, пов'язаних з достовірністю отримуваного матеріалу, а також з можливістю його адекватної інтерпретації⁹⁵. Тому більш цікавим і перспективним видається розгляд зміни форм ідентичності писемного товариства, оскільки в цьому разі існує велика кількість джерел, доступних для вивчення, що дозволяє створювати узагальнені образи, які характеризують ідентичність представників різних традицій.

На прикладі змін моделей ідентичності в європейській культурі можна прослідкувати динаміку ідентифікаційних процесів у зв'язку з тим, що в ній існує найбільша кількість достовірних джерел, багаторазово проінтерпретованих у рамках як самої традиції, так і за її межами. Під час дослідження цієї традиції можна констатувати відсутність неперервної історичної спадкоємності, що дозволяє виділити як мінімум чотири моделі: Особистісна (елліністична), Індивідуальна (християнська), Суб'єктивна (новоєвро-

⁹⁴ Кондаков И. В., Соколов К. Б., Хренов Н. А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. Москва : Прогресс-Традиция, 2011. С. 37–45.

⁹⁵ Леві-Строс К. Структурна антропологія. Київ : Основи, 1997. С. 31–33.

пейська) і Персоналістська (сучасна). Варто також зазначити, що формування сучасної ідентифікаційної програми відбувається в рамках глобальних процесів у культурі, тим не менш підстави для її появи виникають у рамках європейської і похідної від неї американської традиції. Безумовно, йдеться не про наявність жорстких рамок цих моделей. Окрім того, варто зазначити, що кожен тип ідентичності, який виникає, найімовірніше становить нову тенденцію в ідентифікаційній програмі, зберігаючи і попередні варіанти. Така ідентифікаційна програма не була притаманна кожному індивіду в межах зазначеного співтовариства. Найімовірніше, навпаки, це була форма ідеалу, зразка, причому достатньою мірою суперечливою.

Особистісною моделлю ідентичності зазвичай позначають античну елліністичну модель, коли вперше виникла можливість говорити про «самісну» позицію індивіда, який співвідносив власне буття з космосом, що пов’язане, першочергово, з фонографічною традицією, яка формувалася. На відміну від архаїчної безписемної моделі, яка характеризувалася жорсткою опозиційністю Власного і Чужого, Внутрішнього і Зовнішнього, Звичайного і Надзвичайного тощо, антична модель передбачає велику гнучкість і рухливість кордонів ідентичності, тобто можливих співвіднесень у проектуванні образів «самості». Так, для представника античного світу була достатня свобода пересування, можливість співвідносити своє людське буття з існуванням представників інших культурних просторів тощо. Кордон з Чужим, таким чином, не був тотальним, хоча і далі зберігався як стійкий. Саме письмо відчужує індивіда від пережитого досвіду, структуруючи його в логіко-часовій послідовності.

Грецька філософія протиставляла людину смертну безсмертному світу і проголошувала вищим сенсом буття виявлення власне людського начала, тому високим і чудовим уявлялося те, що могло протистояти природному. Платону, Аристотелю та іншим належить ідея удосконалення індивіда завдяки виробничій діяльності, яка дозволяла вирватися з природного кругообігу. Вищий щабель в ієрархії тут займала філософія. Антична культура висувала на перший план уявлення про свободу «Я», а статус вільного громадянина створював необхідні передумови для виявлення людської досконалості, спроможної протистояти як природі, що відроджувалася, так і безсмертним богам, формував новий образ геройки.

Позиція ідеалу мала неоднозначний характер: відчувалася зміна геройки, що є досить значущим показником зміни моделі ідентичності. Рим з усім його пафосом поступово принижував статус громадянина, а позиція раба могла поставати в найбільш яскравому світлі. Таким був образ гладіатора – втілення сили, краси, доблесті і... свободи! Але цей образ народжувався як сценічний, що продовжував традицію жертвності, характерну для містерій, театру і цирку. Саме на арені цирку катарсична насолода досягала апогею, оскільки розігрувала нехитру драму жорстокого життя, поєднуючи криваву містеріальність з високою трагедійністю.

Коли на арену вийшли не безстрашні гладіатори, а стражденні християни, сенс героїки трансформувався: на зміну боротьби життєвих стихій прийшла боротьба ідей. Герой-мученик не сприймав свій світ таким, яким він є, прагнучи стати жертвою заради майбутніх перетворень, щоб своїм прикладом показати, наскільки висока цінність страждання. Тут стикаємося зі зміною позиції ідентичності і з появою нової тенденції, одним з яскравих прикладів якої став образ із праці Августина Блаженного, який продемонстрував шляхи власного пошуку з усіма помилками: «Я хочу згадати минулі мерзеності свої і плотську зіпсованість душі моєї не тому, що я люблю їх, але щоб полюбити Тебе, Боже мій. З любові до любові Твоєї роблю я це, в гіркій печалі спомину перебираю злочинні шляхи свої»⁹⁶.

В античному християнстві відбувалася трансформація тексту. Александрийська бібліотека стає першим міжкультурним зібранням текстів. Поступово переклад посідає гідне місце в літературній практиці. Кардинально починають розрізнятися традиції перекладу священних текстів (грецькою і латиною). «Згорток» поступово замінюється «кодексом», що розширює можливості коментаря, а читання молитов і книг стає індивідуальною процедурою переживання тексту «про себе». Власне в рамках християнської європейської традиції це не тільки протиставлялося язичницькому – зовнішньому, але і підпорядковувалося жорсткій внутрішній ієрархії, під якою трактувалася індивідуальна позиція для кожного, що дозволяє нам характеризувати цю модель ідентичності як Індивідуальність⁹⁷.

Ієрархія владних відносин у релігії єдиного Бога передбачала Останній суд, після якого прибічники цієї віри воскресали і вели життя радісне і вічне. Народжувалося настільки необхідне новому світу відчуття єдності у вірі, яке стало визначальним для наступного етапу культурного розвитку: пізнього Середньовіччя і Відродження.

Раннє Середньовіччя формує особливу модель світовідчуття, засновану на принципі особистої залежності, лише після XII ст., трансформованого в принцип індивідуальної відповідальності. Християнська модель ідентичності передбачала безпосереднє стояння індивіда перед Судом Божим. Низка позицій фіксувала стан людини у певній упорядкованості взаємовідносин Буття і Небуття, Блага і Зла. Світ поставав перед християнином у розгорнутому образі розп'яття, структурованому в Бутті–Небутті, де чітко протистояли Небесне і Земне, Добро і Зло. Вибір при цьому був індивідуальний, але відповідальність за нього могла наступити і з боку співтовариства. Відлучення від церкви було поширеним і дієвим засобом боротьби з тими, хто відступав від прийнятих канонів⁹⁸.

⁹⁶ Августин А. Исповедь. Москва : Наука, 1991. С. 74.

⁹⁷ Україна найдавнішого часу–XVIII століття: цивілізаційний текст пізнання / Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. I. С. 402–421.

⁹⁸ Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний текст пізнання / Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. I. С. 402–421.

Звертаючись до тієї моделі ідентичності, яку можна позначити як *Індивідуальну*, варто висловити застереження: йдеться про узагальнений образ, який становив ідеальну, з погляду християнської ідеології, людину західноєвропейського Середньовіччя. Міста як торгові і ремісничі центри досить швидко стали й центрами вченості, що протистояли монастирській книжності, а університети перетворилися на ще один комунікативний стимул, об'єднавши європейський простір. Ця нова вченість і дозволила звернути увагу до життєвих речей, що оточують людину, поставивши в центрі вирішуваних завдань її саму і спробувати визначити буттєвий статус людини.

У середині XV ст. у міському просторі швидко поширився винайдений Й. Гутенбергом друкарський станок, захоплюючи Європу з півночі. А з півдня полонили душі твори титанів Відродження, руйнуючи ментальні кордони, встановлені Середньовіччям. Епоха великих географічних відкриттів виявила нові горизонти, продемонструвавши кінцевість кордонів світу, який цілком був людським, але не однорідним. Авторитетність божественного статусу змістилася виключно у сферу абстракцій, поступившись місцем Чужому людському буттю – образу дикуна. Це був об'єкт осмислення, який можна порівнювати з людським існуванням, але при цьому піддавати і науковому дослідженню⁹⁹.

Достовірність власної людської присутності у світі видавалася одним з найболячіших філософських питань протягом новоєвропейської історії. Страх Небуття переслідував Р. Декарта, змушуючи його піддавати все сумніву, покликаного утримувати разум чіткістю думок. Тут поєднувалася ситуація присутності дослідника у процесі пізнання з його невпевненістю для себе в загальній послідовності видимих і невидимих у цьому процесі речей світу. Європеєць-дослідник, котрий обґрунтував пріоритетність процесу пізнання, досвіду і раціонального доказу, набув нового образу «Я» як відбиття того об'єкта, до якого він звертався. Новою моделлю стала *Суб'ективна ідентичність*, що проявила тенденцію до безкінечного вияву об'єктів для підтвердження стійкості «самісної» позиції. Після філософії I. Канта вже можна було спостерігати зміну ситуації, коли подальше існування Суб'ективної моделі ідентичності призвело до її поступової трансформації у зв'язку з глибокою кризою, яку переживала сама європейська традиція, оскільки агресивне колоніальне захоплення світу зіткнулося з активним опором.

Зростання національної свідомості і рефлексії в цій сфері доповнювалося зверненням до самої самосвідомості: «Воно є для себе самого, воно є розрізненням нерозрізненого, або самосвідомістю. Я розрізняю себе від себе самого, і в цьому безпосередньо для мене дано те, що це розрізнення

⁹⁹ Історія європейської ментальності /за ред. Петера Дінцельбахера. Львів : Літопис, 2004. С. 270–273.

нерозрізнене»¹⁰⁰. Процедури класифікації задавали формальні критерії порядку. Європеєць вважав цінність Власного в цілісності, незіставний з позиціями представників інших культур.

Основний принцип, що лежав у підставі системи знань, а саме – прагнення до класифікації, виявив і спрямованість досліджень від простого до складного. Така прогресивна стежка склала підґрунтя методології науки, що дозволило переносити ідеї прогресу (або регресу) на всі сфери дослідження. У зв'язку з цим з'явилася можливість обґрунтувати різноманітність видів, формуючи власний простір змісту, визначаючи почесне місце для людини. Дарвінівська теорія походження видів доповнила картину світосприйняття Суб'єкта. Відповідно, вершиною природи стає людина – найдосконаліше творіння природи, а зовсім не «божа тварина». Подальший розвиток ідеї приводить до об'єднання теоретичних позицій, що представляли історичний розвиток людських культур як продовження природного перебігу подій, що логічно завершує обґрунтування позиції євроцентризму. Але суб'єктивна ідентичність опиняється в стані кризи, спровокованої зіткненням з іншими культурними світами. Ця криза прискорила руйнацію колоніальної системи, заснованої на фундаменті європоцентризму й агресивної пізнавальної позиції суб'єкта.

Європеєць, розглядаючи інші світи, з необхідністю повертається до себе як до логічного підсумку духовної подорожі. Його повсякденний світ становив культурно-історичний образ самосвідомості. Такий образ існував як віданість, інтерсуб'єктивність і передбачав особистісне життя: «Особистісне життя – це коли Я і Ми живуть суспільно, в горизонті спільноті, а саме – в різних простих і ієрархізованих спільнотах, таких як родина, нація, наднація»¹⁰¹. Сама інтенція до Іншого наділяє його сенсом, утворюючи нерозривний двосторонній зв'язок розумних істот. Поле життя і діяльності – це просторово-часовий оточуючий світ, в який він включає і самого себе, породжуючи *Персоналістську особистість*. Те саме є слушним і для теоретичної установки, яка може бути нічим іншим, як установкою спостерігача, котрий не бере участі. Але ще більшої уваги вимагали внутрішні межі самого життя, які розкололи цілісність і самобутність образу «Я», що означувалося втратою ідентичності. За всіма цими образами розросталася одиночість «досконалої» європейської людини, для якої поняття «світ» позбавлялося будь-якого значення. Суб'єкт втратив підґрунтя власного буття, оскільки зумів вийти за межі себе, розірвавши еволюційне коло, довівши ідею прогресу до логічної точки завершення історії Європи, за Освальдом Шпенглером¹⁰².

¹⁰⁰ Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духа. Санкт-Петербург : Ювента, 1992. С. 91.

¹⁰¹ Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия. Москва : Харвест. ACT, 2000. С. 103.

¹⁰² Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. Т. I. Гелштальт и действительность. Москва : Мысль, 1998. 663 с.

У роки Першої, а потім Другої світових воєн межа в протиріччях європейського гуманізму справді була досягнута, але надія на завершення трагедії не віправдалася, обернувшись інтермедією переходу до наступної частини світової драми, яка поступово набула глобального характеру. Світом заволоділа постмодерна ідентичність.

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що в понятті ідентичності виявляється спроможність людини з позиції відповідального вибору конструювати своє буття у співвіднесенні з «іншими», що передбачає її вільне самовизначення (набуття власної форми буття) і самоствердження ззовні (отримання соціального визнання). В одних випадках ідентифікація будується через пошук загальних ознак з об'єктом взаємодії, в інших – через диференціацію, тобто підкреслення особливостей, які відрізняють суб'єкта від усього іншого. Цей процес пов'язаний з виявленням ставлення суб'єкта до свого оточення і формується через порівняння і навіть протиставлення себе йому. Суб'єкти (і народи), що проживають у чужому або ворожому оточенні, найчастіше мають високий ступінь ідентичності.

Будь-яка форма ідентифікації – процес, що розвивається, а відмінність – це динамічна категорія. Ідентичність завжди трактується як дія механізму відмінності: людина ідентифікується з «іншим», чудово усвідомлюючи, що існує те, ідентифікацію з чим вона заперечує: інша національність, інші стать і вік, інше віросповідання тощо. Врешті-решт, і тотожність, і відмінність виступають різними способами опису процесу ідентифікації. Обидві вони мають, за Гегелем, своє підґрунтя, яке можна розглядати як соціокультурну реальність. Які саме характеристики стають значущими в становленні і зміні ідентичності і наскільки жорсткими будуть кордони між людиною і значущим «іншим» – залежить не від соціокультурного середовища, а також існуючого суспільного порядку.

1.3. Етнічна ідентичність та її український різновид

Однією із базових складових цивілізаційної ідентичності є етнічна, як складне і багатоаспектне соціокультурне явище, котре характеризується усвідомленням індивідом (групою) своєї належності до певної етнічної спільноти, усвідомленням, оцінюванням і переживанням свого членства в ній. Ідеється про процес взаємодії духовного світу особистості і суспільної свідомості, пізнавально-емоційне самовизначення індивіда (спільноти) в соціокультурному просторі. Він пов'язаний з ототожненням себе з історичним минулим, теперішнім і майбутнім етносу та його культурою. Підвищений інтерес до проблем етнічної ідентичності зріс на зламі ХХ–XXI ст., коли загострилися етнічні і національні конфлікти, а етнонаціональні ідеології та рухи стали реальністю у багатьох країнах світу. Подібне етнічне про-

будження виявилося несподіваним для багатьох учених і діючих політиків, які були впевнені, що національне оформлення соціуму, особливо в країнах Європи і Північної Америки, завершене. Тому дослідження проблеми етнічної ідентичності як складової цивілізаційної належності є досить актуальними, оскільки покликані допомогти зрозуміти, як і чому в житті людини виходить мало не на перший план її етнічна належність, чому вона набуває інколи гіпертрофованих норм і відіграє для неї настільки важливу роль.

Як засвідчує етногенез, у процесі етнічної ідентифікації у людини (спільноти) **формуються**:

- стійке відчуття «ми», засноване на певних параметрах етногенезу: генетико-біологічному (родове коріння), клімато-географічному (історична територія) і соціокультурному (історія свого народу, символи його культури, мистецтва, релігії тощо), що утворюється в процесі історико-культурного розвитку спільноти;
- бачення світу і життя за принципом «свої – чужі», «ми – вони» і готовність до подібності способу думок і дій з представниками своєї етнічної групи;
- певне ціннісне ставлення індивіда до себе та інших, суспільства і оточуючого світу;
- тип самовизначення індивіда в соціальному і культурному просторі;
- спосіб життя людини (стиль життєдіяльності, стиль спілкування, стиль активності тощо).

Визнаючи активну роль самої людини в ідентифікаційних процесах, можна констатувати суб'єктивно-психологічний характер етнічної ідентичності. Ale не можна погодитися з поширеним серед прибічників конструктивістського розуміння етнічності уявленням про неї як про уявний конструкт, що залежить тільки від самого суб'єкта¹⁰³. Становлення етнічної ідентичності – довготривалий процес, включений у розвиток свідомості в цілому. Однією з перших концепцій розвитку етнічної свідомості як чинника належності до певної спільноти стала концепція Ж. Піаже. В його дослідженні було проаналізоване формування поняття «Вітчизна» й образів «інших країн». Він зазначав, що ці уявлення складаються водночас і є двома гранями одного процесу, під час якого і відбувається розвиток етнічної ідентичності. Це пов'язано зі створенням у індивіда певних пізнавальних моделей, відповідю на які є етнічні почуття. Згідно з Ж. Піаже, перші фрагментарні і безсистемні знання про свою етнічну належність дитина набуває до шести-семи років. У віці восьми-дев'яти років вона вже не просто повторює отриману від родичів інформацію, а може її систематизувати. Вона починає досить чітко ідентифікувати себе з етнічною групою на підставі національності своїх родичів, місця проживання, рідної мови. I тільки до

¹⁰³ Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий / под ред. Ф. Барта. Москва : Новое издательство, 2006. 198 с.

десяти-одинадцяти років, у молодшому підлітковому віці її етнічна ідентичність складається більш-менш у повному обсязі. Тоді для неї стають очевидними і зрозумілими особливості своєї відмінності від інших народів. Вона може зауважити унікальність рідної історії, особливості політичного укладу, специфіку традиційної побутової культури¹⁰⁴.

Етнічна ідентичність виникає в результаті процесу соціалізації особистості, як наслідок засвоєння мови і певного обсягу духовної культури свого народу (наукові знання, національні вірування, норми моралі, художні і естетичні досягнення тощо). Значну роль у цих процесах відіграє родина. Перевага рідної мови як засобу спілкування всередині родини, дотримання звичаїв, обрядів і свят, наявність у домівці традиційних предметів побуту, розмови на теми історії рідного народу й етнічна гордість визначають зміст етнічної ідентичності дітей. Безумовно, велике значення у цьому процесі мають школа та освітні організації і установи. Під керівництвом родичів (чи інших значущих дорослих, громадських інститутів) діти починають наслідувати національні традиції, обряди, свята, засвоювати звички і норми побуту тощо. Поступово зростає спроможність дитини сприймати, описувати, інтерпретувати етнічні ознаки, засвоюються складніші і неочевидні – спільність предків, походження й історія¹⁰⁵.

На думку канадського етносоціолога Р. Бретона, в етнічній ідентичності можна виокремити декілька типів або рівнів: 1) ідентичність, яка обертається навколо конкретних речей зі символічною цінністю (їжа, одяг, твори мистецтва і т. п.); 2) ідентичність, яка пов'язана зі звичаями та культурним життям своєї етнічної спільноти; 3) ідентичність, яка базується на етнічній мові; 4) ідентичність, яка обертається навколо дружів своєї етнічної спільноти; 5) ідентичність, яка пов'язана із підтримкою потреб і цілей своєї етнічної спільноти. За всієї їх умовності, вони орієнтують дослідників акцентувати саме на процесі, виокремлюючи його складові чинники, серед яких на особливу увагу заслуговує історична свідомість.

У цьому контексті варто зазначити, що осягнення і усвідомлення минулого народу є одним з вирішальних факторів залучення людини до духовного життя свого етносу. Без історичної пам'яті немає етнічності і немає етнічної ідентичності. В процесі розуміння і прийняття минулого, його входження в актуальний простір самосвідомості людини і суспільства відбувається його перероблення і засвоєння. Звідси і вплив на все суспільство, на всіх його членів засобами історичної пам'яті, перевірених часом і випробуваними традиціями, що йдуть з минулого і забезпечують зв'язок різних епох.

¹⁰⁴ Piaget J., Weil A. M. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. International Social Science Bulletin. 1951. Vol. 3. P. 561–578.

¹⁰⁵ Юрій М. Етнологія. Київ : Дакор, 2006. С. 155–166.

Можна виділити кілька аспектів етнокультурної історичної пам'яті як чинника етнічної ідентифікації:

1. ***Етноісторична пам'ять*** – знання про спільність походження, предків.
2. ***Соціальна пам'ять*** – знання людей про образ і рівень життя на різних етапах існування народу.
3. ***Політична пам'ять*** – знання людей про форми державного укладу, що існували в минулому. Наявність у етносу власної державності або хоча б володіння нею в минулому вкрай важливо для етнічної свідомості. Втрата державності (незалежно від її причин) тягне за собою болісні емоції, а досить часто і прагнення її відновити. Це може визначити активність у справі збереження своєї відмінності, своєї культури, що підвищує рівень етнічної ідентичності його членів.
4. ***Соціокультурна пам'ять*** – уявлення індивідів про джерела рідної мови, народний епос, художню культуру, традицій і звичаї, про моральні і соціальні норми тощо. Вважаємо, що саме цей аспект історичної пам'яті особливо сприяє збереженню національного колориту, дозволяє легко ідентифікуватися етносом і диференціювати його від інших етнічних спільнот.
5. ***Конфесійна пам'ять*** – уявлення індивідів про релігійні обряди минулого і прийнятті релігії. За певних умов на деякий відрізок часу релігія може вийти на перший план в етнічній самосвідомості і впливати на поведінку людей у позитивному або негативному аспектах.
6. ***Пам'ять про форми спілкування з іншими народами***, що склалися. Досвід міжнародного спілкування¹⁰⁶.

Таким чином, ідентичність з минулим вкрай важлива для збереження етнічної культури і набуття повноцінної етнічної ідентичності в теперішньому. Але не менш важливо підтримувати перманентний характер ідентичності, щоб вона не стала своєрідним заповідником старожитностей. Не менш важлива й ідентичність з теперішнім, яка має виражатися через насичення актуального соціального і культурного простору образами сучасників, які втілюють найкращі моральні, естетичні та інші ознаки рідної культури і захист її цінностей. У теперішньому світі етнічна ідентичність може виконувати дуже важливу для етносу функцію інформаційного захисту, виступаючи в ролі «фільтра», здатного зберегти самобутність національних культур під натиском чужого культурного впливу.

Фундамент історичної пам'яті закладається в родині, через збереження пам'яті про предків і повагу до їх традицій та досягнень. Але системні знання про історію свого народу індивід здобуває в процесі соціалізації у суспільстві. Особливість етнічної соціалізації у суспільстві в цілому є одним з найсуттєвіших факторів, які впливають на становлення не тільки історичної пам'яті, але і всієї етнічної ідентичності. Етнічна соціалізація в масштабах

¹⁰⁶ Юрій М. Етнологія. Київ : Дакор, 2006. С. 155–177.

усього суспільства залежить від соціальних, економічних, політичних і духовних процесів, що відбуваються в ньому. Важливу роль відіграє той факт, чи ведуть держава і суспільство політику самозбереження і відтворення етносу і його культури. Якщо народ налаштований на збереження своєї культури і способу життя, то тоді у суспільстві можлива нормальна етнічна соціалізація. Від держави і суспільства залежить формування позитивних цінностей і норм, що об'єднують етнос, розвиток взаєморозуміння і згоди, запобігання ксенофобії і екстремізму.

Якщо деталізувати цей процес, то можна помітити, що етнічна соціалізація в суспільстві детермінована, перш за все:

- законодавчою базою (наприклад, наявністю і дотриманням законів про державну мову, національну освіту, релігію і віросповідання, ефективністю міграційного законодавства тощо);
- демографічною політикою, яка має супроводжуватися активною пропагандою з боку держави і суспільних організацій традиційних сімейних цінностей, організації турботи про людей похилого віку як важливих носіїв традицій і досвіду народу;
- освітніми методологічними програмами, спрямованими, зокрема, і на надання підростаючому поколінню знань про рідну культуру і збереження її цінностей;
- станом міжетнічних відносин;
- наявністю або відсутністю масової міграції.

Результатом цих заходів і зусиль є формування в суспільстві стійкого етнічного особистісного зразка, ідеалу людини, і тоді на його досягнення спрямовуються всі дії інститутів соціалізації: родини, школи, інших освітніх установ, найближчого соціального оточення.

Як правило, етнічний статус людини залишається незмінним упродовж усього її життя. Але все-таки етнічну ідентичність не можна вважати статичним явищем, формування якого закінчується у підлітковому віці. Вона досить динамічна. Зовнішні обставини соціального життя можуть штовхати людину будь-якого віку на переусвідомлення ролі етнічної належності в її долі, приводити до трансформації етнічної ідентичності. Накопичення митечевого досвіду і знань може привести до того, що нестійка етнічна самосвідомість стане більш стійкою і навіть зміниться, буквально повністю переформатується. Етнічна ідентичність може взагалі втратити значення для людини і бути нею втрачена. Це пов'язано з вищеперерахованими особливостями етнічної соціалізації, з тим, що ідентичність і її зміст детермінуються панівними у суспільстві соціальними відносинами, рівнем їх стабільності й інтегрованістю особистості (спільноти) в ці відносини.

У цьому зв'язку видається доцільним звернутися до запропонованої американськими науковцями (Дж. Маккей та Ф. Льюїнс) етнічної ідентичності, її поділу за чотирма типами: а) з «мінімумом етнічності», до якої

віднесені осіб з низькою етнічною обізнаністю та асимільованих; б) з «поміркованою етнічністю» – особи, які мають певні контакти з членами своєї етнічної групи, але їх етнічна ідентичність слабка і не підтверджена етнічною свідомістю; в) з «маргінальною етнічністю» – особи з сильною етнічною свідомістю, які через різні причини не мають контактів із членами своєї групи, а також т. зв. «етнічні сироти», які не мають тісних зв'язків ані зі своєю етнічною групою, ані з «більшою» оточуючою спільнотою; г) з «максимальною етнічністю» – особи, які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи, у відстоюванні її політичних, економічних, соціальних й інших інтересів¹⁰⁷. З певною умовністю, цю типологію можна застосувати й для оцінки рівнів української ідентичності.

На формування, прояв і зміну етнічної ідентичності впливають політичні, соціально-економічні, психологічні, ідеологічні та інші фактори. Такими факторами можуть бути ступінь політичної участі представників етносу в органах влади, роль уряду в житті етносу, політичні погляди й ідеї його інтелігенції, психологічно загострені відчуття обмеженості або несправедливості, особливості соціально-економічного статусу й економічного оточення¹⁰⁸.

У сучасній науці фігурують три основні інтерпретації змісту поняття «етнічність».

1. *Етнічність як «відчутна реальність».* Це найбільш традиційний погляд, який бере початок ще з XIX ст. Відповідно до нього, етнічність – це спільнота, наприклад, раси, крові, мови, території, релігії, економічного життя, культури тощо, тобто набір досить відчутних і об'єктивних характеристик. Такий підхід правомірний лише щодо етнічних груп традиційного суспільства, що відрізняється слабкою мобільністю і культурною замкненістю. Сьогодні народи живуть в урбанізованому і глобалізованому відкритому середовищі, в єдиному полі масової комунікації, що разом з тим не призводить до денаціоналізації. Крім того, на межі тисячоліть дослідниками зазначається так званий етнічний парадокс – зростання значущості етнічної належності в усьому світі. Отже, етнічність чітко виходить за межі об'єктивованих атрибутивів і характеристик.

2. *Етнічність як спільне символічне середовище.* Цієї точки зору дотримуються культурантропологи, послідовники К. Леві-Строса. Так, К. Гірц розглядає етнічність як певну загальну «павутину значень», що об'єднує членів однієї етнічної групи, відрізняючи їх від інших¹⁰⁹. Незважаючи на продуктивність символічного підходу, особливо щодо мови і сприйняття

¹⁰⁷ Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Київ : Університет економіки і права «КРОК», 2007. С. 56–57.

¹⁰⁸ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. С. 33–36.

¹⁰⁹ Гірц К. Інтерпретація культур. Київ : Дух і Літера, 2001. 542 с.

повсякденності, етнічність єдиною системою змістів або інтерпретацій не обмежується. Навіть у стабільних, органічно змінюваних суспільствах символічне середовище з часом не може не змінюватися. Відповідно, не можна обмежувати визначення етнічності символічним середовищем.

3. Етнічність як система загальноподілованих поведінкових стереотипів. Таке бачення етнічності характерне здебільшого для соціальних психологів. Без сумніву, вивчення соціально обумовлених етнічних стереотипів необхідне, особливо в контексті проблеми базових (модальних) ознак національного характеру, однак категорія етнічності в цілому виходить за межі стереотипних поведінкових реакцій. У сучасному суспільстві з його складною диференціацією і стратифікацією різним соціальним групам, незалежно від наявності спільногого етнічного кореня, притаманна різна система стереотипів, обумовлена віком, рівнем освіти, родом заняття, місцем проживання¹¹⁰. Не можна забувати і про історичну динаміку системи стереотипів, опосередкованої станом соціальних відносин і інститутів. Кожен з цих підходів зачіпає важливу характеристику феномену етнічності, однак не розкриває його повністю, що й актуалізує необхідність подальших досліджень.

Говорячи про етнічні ідентичності, варто звернути увагу на найстійкіші спільноти в історії людства, більшість з яких пройшли через кілька історичних епох, через зміну релігійних уявлень, революцій і соціальні потрясіння. Подібних випробувань зазнав й український етнос. Етнічні ідентифікації виявилися стійкими першочергово тому, що ці ідентифікації становлять ототожнення людини зі спільнотою, яка реально існує і є винятково стійкою. Крім того, доцільно зазначити, що етноси є стійкими міжпоколінними соціальними системами, що зміна окремих елементів цих систем не обов'язково призводить до втрати системних властивостей усього етносу. Можна вважати загальнозвізнаним, що архетипічна опозиція «ми»—«вони» лежить в основі етнічної самосвідомості, етнічних відносин, а етнічність – це групова характеристика, що проявляється у порівнянні «нас» із «не нами». Причому цей архетип – один з найдавніших.

У дефініціях «етносу», «етнічності» простежується акцент на трактування поняття «групової ідентичності». Так, наприклад, Л. Гумільов, визначаючи етнос, писав: «... це колектив особин, що виділяють себе з-поміж усіх інших колективів... немає жодної реальної ознаки для визначення етносу, що застосувалася до всіх відомих нам випадків: мова, походження, звичай, матеріальна культура, ідеологія інколи є визначальними моментами, а інколи ні. Винести за дужки ми можемо тільки одне – визнання кожної особини: „Ми саме такі, а всі – інші” »¹¹¹.

¹¹⁰ Бабюк А. В. Етнічні стереотипи: негативний і позитивний вплив на суспільство. Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі: збірник наукових праць. Суми : Вид. СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. С. 296–299.

¹¹¹ Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Танаис ДИ-ДІК, 1994. С. 341.

На відміну від соціальних ролей, статусів і престижу, етнічність набагато менше залежить від динаміки соціальних відносин та інститутів, від стану суспільства в цілому. В цьому сенсі етнічність найбільш константна категорія ідентичності. При цьому особистісна етнічна ідентичність не більш змінна, ніж групова, оскільки соціальні інститути спроможні до самовідтворення і володіють великою інерцією.

Як на індивідуально-особистісному, так і на груповому рівні етнічність виконує кілька значущих функцій.

1. Для члена спільноти етнічність, задаючи певні інституціональні норми, виступає *регулятором соціальної поведінки*. Сучасна людина, будучи носієм численних статусів, водночас виконує кілька соціальних ролей, входить у багато груп, не завжди пов'язаних між собою, при цьому кожна роль і кожна група застосовують до неї специфічні нормативні вимоги, які зазвичай не узгоджуються, а навпаки, суперечать одні одним. Етнічність регулює міжособистісне і міжгрупове спілкування на підставі традицій, звичаїв, загальновизнаних цінностей, значущих для спільноти, що і визначає регулятивну функцію етнічності.

2. Формуючи єдине символічне середовище, етнічність відіграє роль *своєрідного інформаційного фільтра*. У сучасному суспільстві людина мимовільно втягується в потужний потік різноманітної і нерідко внутрішньо суперечливої інформації. Етнічність не тільки сприяє її упорядкуванню і систематизації, але і «просіює» її з точки зору загальноприйнятих культурних цінностей та ідеалів. У цьому її інформаціона функція.

3. Етнічність сприяє також задоволенню потреб людини в *психологічній стійкості і визначеності*. Актуалізація етнічності – це захисна реакція на уніфікованість або нестабільність (радикальна зміна) оточуючого соціального середовища, яка може привести до руйнації ціннісного світу людини. Незмінність етнічного, традиційного, на противагу соціальній інновації, перешкоджає розвитку соціально-психологічної фрустрації та аномії. В цьому полягає захисна функція етнічності.

4. За певних ситуацій етнічність спроможна стати *ефективним інструментом досягнення економічних, політичних та інших завдань*. В умовах соціальної кризи або гострого міжгрупового конфлікту саме етнічність починає визначати соціальні очікування і політичні вимоги спільноти, тобто стає інструментом політичної мобілізації. В цьому проявляється мобілізаційна функція етнічності.

5. Етнічність на стадії масової мобілізації *мотивує спрямованість свідомості і поведінки членів спільноти*. В цьому випадку соціальна дійсність, політичні, економічні та інші цінності розглядаються етнічною спільнотою першочергово через призму відповідності і невідповідності етнонаціональним інтересам, сама ж акцентуйована етнічність виступає як критерій оцінки соціальних і політичних змін. У цьому полягає мотиваційна функція етнічності.

Виходячи з цих функцій етнічної ідентифікації як багаторівневого процесу, доцільно хоча б перерахувати основні рівні.

Перший рівень – це класифікація і власне ідентифікація, які є підставою для формування опозиції «ми» – «вони».

Другий рівень становить формування етнічних образів, тобто приписування етнічним спільнотам певних культурних, статутних та інших характеристик.

Третій – це рівень етнічної ідеології, під якою трактується більш-менш усвідомлений погляд на минуле, теперішнє і майбутнє своєї власної спільноти стосовно інших етнічних спільнот.

Які висновки витікають зі стислого аналізу змісту понять «етнічність» і «етнічна ідентичність»?

По-перше, існуючі на підставі культурних відмінностей етнічні спільноти становлять не тільки соціальні конструкти, що актуалізуються внаслідок цілеспрямованих зусиль з боку культурних і політичних еліт і створюваних ними інститутів, перш за все держави, але й продукт історичного розвитку. «Цемент», що скріплює ці спільноти, – міф про спільне походження, ідентичність або уявлення про належність до спільноти, що поділяється всіма її членами, а також солідарність, що виникає на цій базі.

По-друге, кордони спільнот визначаються вибраними культурними характеристиками. Тому зміст особистісної і групової ідентичності відносно змінний не тільки в історико-часовому, але – за певних обставин – у ситуативному плані.

По-третє, інтенсивність прояву етнічної ідентичності етнічних спільнот визначається політичними елітами, їх завданнями і стратегіями. Серед них найважливішу роль відіграють такі: організація відповідей на зовнішні виклики через маніфестацію самототожності, встановлення контролю над значущими ресурсами і політичними інститутами, забезпечення комфорту своєї спільноти.

Існування етнічної форми групової ідентичності або територіального патріотизму не має особливого політичного значення доти, доки не об'єднається з ідеєю нації. Щодо української різновидності етнічної ідентичності, то вона теж формувалася у контексті означених принципів упродовж усієї історії українського народу, починаючи з часів Києво-Руської держави і закінчуючи сьогоденням. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини й різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення із княжою спадщиною було послаблене внаслідок драматичних подій XII–XV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільноті, а з другого – ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Березневі статті 1654 р. – результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності,

недосформованості суспільства, браку самодостатності. За таких умов виявився розкол і у «верхах», і в «низах» суспільства – на «західну» і «північно-східну» орієнтації за невизрілості ідеї «опертя на власні сили». Цей розкол різною мірою проявлявся протягом наступної історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання¹¹².

«Чорна рада» і «Руїна» як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства за обтяжливих зовнішньополітичних умов перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структурону. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрата, що закінчувався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в ХХ століттях.

Втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII ст. української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів із Півдня на Північ. Ці нелегкі процеси становлення власної ідентичності продовжувалися і в XIX, і ХХ століттях, коли українці опинилися в складі Австро-Угорської, Російської, а згодом більшовицької імперії.

Після здобуття незалежності проявилися суперечливість і внутрішня слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Крім того, «одномоментний» розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої й почасти стримуваної, нагромадженої за минулі десятиліття «негативної якості» суспільства й людини: корумпованості, здирництва, продажності, беззвідповідальності, хабарництва, хамства та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість, а не ідеалізм «дисидентів» чи скромна працьовитість трудового люду стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно, всі механічно перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин тощо, не підкріплени надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні бажаним результати. Цей процес описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще

¹¹² Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія): історія співіснування і ворожнечі / Горелов М., Моця О., Рафальський О. Київ : ІІІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 356 с.

недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське «вербування мізків», а й про тонші механізми культурної самоконцентрації у центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для само-реалізації – особливо в добу, коли Україна все ще не розірвала з комплексом провінції, а обов’язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для більшості¹¹³. Синдром «чорної ради» залишається й сьогодні, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення й системи дійового самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій олігархів та їх російської агентури.

1.4. Цивілізаційний вимір національної ідентичності

Національна ідентичність посідає пріоритетне місце у формуванні цивілізаційної ідентичності, оскільки вона базується на етнічній і є визначальною по відношенню до інших форм групової соціальної ідентичності і невіддільна за змістом від таких понять, як «етнос» та «нація». Як зазначалося у попередньому підрозділі, розвиток етносу – це тривалий, динамічний, складний і суперечливий процес, який умовно поділяється на дві фази: давню – або виникнення етносів – етногенез та новітню – утворення націй, або націогенез. Такі ідентичності, як рід, плем’я, відображають минуле етносу, натомість нація – це його сучасне і майбутнє.

Національна ідентичність є результатом співвіднесення індивідів «ми» з такою «уявленою» спільнотою, як «нація», прийняття її інтересів і цінностей. У дослідницькі практики поняття «уявлене спільнота» введено Б. Андерсоном, який вважав, що вона є продуктом уявлення її членів¹¹⁴, яка надає їм можливості спілкування і є чимось більш інтенсивним, ніж просто спільнота, більш укоріненим, що осягається шляхом уявлення і виходить за межі самоочевидності¹¹⁵. Зрозуміло, що термін «уявлені спільноти» не означає, ніби нація – штучна конструкція: вона є спонтанним породженням людського духу. За словами Б. Андерсона, нація уявлена тому, що члени навіть найменшої нації здебільшого не знають один іншого особисто, не зустрічаються і не розмовляють. Тим не менше, у свідомості кожного існує образ своєї нації. Обов’язкова умова формування будь-якої спільноти, уявлення про себе – спадковість свідомості. Сама сутність нації як колективного цілого живе спадковістю від покоління до покоління. Визначає певну традицію її життя, збереження підстав цього життя. Культ предків у

¹¹³ Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності. Київ : Україна, 2006. С. 161–162.

¹¹⁴ Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Москва : Наука, 2001. С. 26–32.

¹¹⁵ Андерсон Б. Воображаемые сообщества. С. 288.

традиційному суспільстві, національні свята і поклоніння національним святиням у наші дні покликані нагадувати нам, що всі ми пов'язані спільним корінням і спільним минулим. Нації настільки ж умовні, наскільки органічні, тому що будь-які з них мають свої кордони, за якими знаходяться вже інші нації. Вони реальні завдяки відтворенню віри людей у їх реальність та інститутам, відповідальним за відтворення цієї віри¹¹⁶.

При цьому варто зауважити, що головним контекстом колективних уявлень виступає культура, а джерелом – колективна пам'ять і різні дискурсивні практики. У зв'язку з цим дослідники розрізняють колективні спогади, пов'язані зі спільним культурним досвідом у межах простору і часу (тобто акти колективної артикуляції таких спогадів), і те, що називається міфопанорамами, тобто дискурсивними сферами, в яких постійно формуються, поширяються і реконструюються міфи, які лежать у підставі тих чи інших колективних ідентичностей.

Відповідно, інтерпретацію національно-цивілізаційної ідентичності можна розглядати як процес конструювання розуміння на підставі певної культурної властивості, тому колективні ідентичності можна тлумачити як «штучні» (конструйовані) і «природні» (культурні). У зв'язку з цим колективні ідентичності, з одного боку, формуються соціально значущою інформацією, з іншого – визначаються культурною актуалізацією.

У дискурсі про національно-цивілізаційну ідентичність України простижуються різноманітні її моделі, у підставі яких лежать ті чи інші синкретичні образи України як нації, так і цивілізації. Ці моделі стають ідентифікаційними матрицями, вписуючись у ментальну програму індивідів, складаючи при цьому таку уявлену спільноту, як нація-цивілізація. Тому образи, з якими ідентифікують себе члени уявлених спільнот, не тільки відбивають, але й породжують соціальну реальність.

Таким чином, національно-цивілізаційна ідентичність формується внаслідок не тільки конструктивістських зусиль (інформаційних впливів), але й культурної схильності (неусвідомленої), а також соціальної готовності (усвідомленої) індивідів сприймати образи й уявлення про уявлені спільноти як моделі цих ідентичностей.

На сьогодні існує кілька цивілізаційних образів України. Перш за все, це її образ як *східнохристиянської* (Константинопольський патріархат), української регіонально-локальної цивілізації. Образ східнохристиянської цивілізації базується на уявленні про збіг цивілізації і релігії, де материнською цивілізацією виступає Візантія. В образах України як *українсько-слов'янської* цивілізації домінуючим фактором виступає українська етнічність, що задає єдиний нормативно-ціннісний простір в її цивілізаційному

¹¹⁶ Андерсон Б. Уявлени спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 281 с.

ареалі. В основі цієї етнічності виступає кровна спорідненість, або родова пам'ять, що пронизує різні сфери життя нашого народу – релігію, економіку, політику, ідеологію, культуру, національні, етнічні і родинні зв'язки. Особливе значення надається також геополітичному фактору: українська цивілізація розглядається як *міст між Сходом і Заходом*.

Образ України як української цивілізації формується, з одного боку, в контексті європейсько-атлантичних ідей, особливо після Революції Гідності, а з іншого – з урахуванням того, що її ядром виступає базовий етнос – український народ, а інтегруючим чинником є суверенна Українська держава.

У рамках багатомірного методологічного конструкта особливість України як української цивілізації полягає в тому, що домінантною формою інтеграції в ній виступає державність, яка, будучи «політичним обручем», що стягує гетерогенний соціокультурний простір, задає єдиний у ній нормативно-ціннісний порядок (symbolічний універсум). Державність як політико-юридично організована форма суспільства включає в себе державно-правові організації та інститути, національно-державну ідею («спільну справу») і практику її реалізації, а також принципи відносин держави і людини, держави і суспільства, держави і світового співтовариства. Українській цивілізації притаманні мобілізаційно-модернізаційний алгоритм соціального розвитку й особливий культурний код як сукупність колективно-несвідомих образів, цінностей і установок¹¹⁷.

Дещо іншого змісту набуває тут поняття «нація». Для німецьких романтиків нація – це щось персоноподібне – «мегаантропос»: у неї індивідуальна, своєрідна єдина доля; вона володіє власним характером або душою, місією і волею; їй притаманний внутрішньо пов'язаний духовний і психічний розвиток, який називається її історією.

Леон Дюгі, ввівши у 1920 р. у науковий обіг поняття «нація-держава», зауважив різницю між французьким і німецьким розумінням нації. Зокрема, він вважав, що до початку ХХ ст. у Європі сформувалися дві концепції суспільного життя, форм державної влади і її легітимації, які протистояли одна одній у Першій світовій війні. З одного боку, була Німеччина, яка захищала світогляд, згідно з яким влада (суверенітет) належить державі, а нація – це орган держави. З іншого – Франція з її традиціями суверенітету нації, що відстоювала своє бачення держави як «нації-держави»¹¹⁸.

Відповідно, на думку Л. Дюгі, основною ознакою «нації-держави» є те, що нація має суверенітет. Щодо «держави-нації», то вона кваліфікується як політична організація із недобудованим національним базисом. У цьому випадку національна ідентичність не визріває органічно внаслідок історичного розвитку країни, а штучно стимулюється державою.

¹¹⁷ Михальченко Н. Українская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Київ : ИПиЭнИ им. И. Ф. Кураса НАН України, 2013. 340 с.

¹¹⁸ Дюгі Л. Конституционное право. Общая теория государства. Москва : Инфра-М, 2013. 427 с.

Унаслідок історичних обставин в Україні поширилось як етнічне (німецьке), так і політичне (французьке) розуміння нації – за наявної переваги первого, а їх зміст і співвідношення тривалий час дискутувалися. Насправді такий поділ дефініцій «нації» на два класи достатньо умовний, оскільки це поняття також багатозначне, має різні відтінки і визначення. Як зазначав американський політолог Г. Айзекс, «у кожного автора свій перелік частин, які становлять націю. Однією ознакою більше, однією ознакою менше. Всі вони вміщують спільну культуру, історію, традицію, мову, релігію: деякі додають „расу”, а також територію, політику, економіку – елементи, які тією чи іншою мірою входять до складу того, що називають „нацією”»¹¹⁹. Тут варто згадати веберівське визначення нації: «Поняття нації може бути визначене приблизно так: вона становить дану у чуттєвості спільноту, адекватним вираженням якої могла б бути власна держава і яка, відповідно, зазвичай прагне породити з себе цю державу»¹²⁰.

У свідомості більшості людей нація – завжди єдина спільнота. Незалежно від нерівності, що існує в ній, ми зазвичай сприймаємо її на рівні горизонтальних зв’язків. Але при цьому вона виступає і як спільнота політична. Ми не приймаємо її за добровільну асоціацію приватних осіб, яка в будь-який момент може розпастися; навпаки, нація проявляє себе через систему суспільних інститутів, створених для служіння спільноті, головний з них – держава. Тому нація трактується як незалежна одиниця. Не випадково її концепція народилася в епоху Французької революції, поставивши під сумнів законність традиційного династичного правління і суверенітет монарха. Відтоді народи, що усвідомлюють себе націями, борються за національне звільнення, і символ цієї свободи – суверенна держава.

Отже, нації, а відтак і національна ідентичність, формувалися, як правило, на базі тієї чи іншої комбінації політичних, соціально-економічних, культурних і етнічних факторів. Процес їх становлення спирається передусім на культуру і єдність домінуючої етнічної групи, що мала багатовікову історію попередньої консолідації. Тому не можна ігнорувати етнічну і політичну історію, оскільки в історії становлення будь-якого явища знаходиться ключ до розуміння його природи.

Переходячи до докладнішого розгляду процесу становлення національної ідентичності, необхідно виходити з того, що в сучасній соціокультурній і політичній практиці вона відіграє особливо важливу роль. Згідно з Е. Хобсбаумом, «наша епоха, як і раніше, залишається епохою національних держав»¹²¹. Тому можна стверджувати, що несформованість національної ідентичності – серйозна загроза сучасному суспільству і державі, оскільки може привести

¹¹⁹ Пивоваров Ю. Русская политическая традиция. Москва : Наука, 2006. С. 131.

¹²⁰ Вебер М. Политика как призвание и профессия. Москва : Прогресс, 1990. С. 271.

¹²¹ Хобсбаум Э. После победы в войне. Соединенные Штаты : Все шире и шире. Логос. 2003. № 1. С. 97–104.

не тільки до руйнування системи національних цінностей, але й встановлення анархії, розвитку неконтрольованих процесів на будь-яких рівнях соціальної життєдіяльності. Крім того, внаслідок неявно вираженої національної ідентичності розмиваються підстави для формування цілісних соціально-історичних суб'єктів – націй, що взаємодіють одні з одними і становлять та захищають власні інтереси, інтереси спільнот, інкорпорованих у націю.

Нині спостерігається одночасне прагнення народів і націй, у тому числі й українства, з одного боку, брати участь у життєдіяльності загальносвітового людського простору і набувати при цьому відповідних рис (стосується насамперед економіко-технологічних і політичних аспектів), а з іншого – зберігати етнічну і культурну самобутність, використовувати її для окреслення своїх культурних кордонів, виділення серед інших і самозбереження. У цих процесах роль національної ідентичності як фактору національної єдності важко переоцінити. Вона необхідна для утвердження націй як суб'єктів соціальної та історичної діяльності, встановлення системи комунікацій, сумісних дій, їх відповідальності, усвідомлення завдань і шляхів розвитку суспільства як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Оскільки структура ідентичності має багаторівневий і гнучкий характер, усі види ідентичності взаємопов'язані між собою і мають особливий характер переломлення в соціокультурному просторі, тому говорити про будь-який конкретний вид ідентичності ізольовано від інших майже неможливо. Тому гуманітарні дослідження сутності національної ідентичності і її змісту проводяться найчастіше шляхом порівняння її з таким видом ідентичності, як цивілізаційна.

Національна ідентичність – це насамперед уявлення про себе через призму своєї присутності в національній спільноті, в нації. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти, поділяє її цінності й усвідомлює особливі відмінні риси цієї спільноти, можна стверджувати факт існування національної ідентичності. Тут ідеться не лише про просте відокремлення «ми» від «не ми», а набагато складніший процес, зумовлений самим феноменом нації¹²². У цьому звязку Е. Сміт виокремив низку параметрів, присутність яких у суспільній свідомості свідчить про наявність національної ідентичності: «1. Історична територія, або рідний край. 2. Спільні міфи та історична пам'ять. 3. Спільна масова громадська культура. 4. Єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства. 5. Спільна економіка, можливість вільно пересуватись у межах національної території»¹²³.

Зазначені сегменти національної ідентичності мають визначальне значення для формування національної свідомості як одного з її критеріїв.

¹²² Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. С. 284.

¹²³ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. С. 23.

Польська дослідниця Т. Хінчевська-Геннель запропонувала таке визначення: «Національна свідомість – це соціально-психологічний феномен, характерний для особистостей чи груп людей. Це прояв існування нації на певному етапі її розвитку, й водночас – необхідна умова її існування. Національна свідомість формується під впливом таких чинників, як належність до мовної спільноти, історичні традиції (у тому числі правові і звичаєві), релігія; потреба у створенні народного героя (моральної ідеї); територіальна спільність; прагнення незалежності державності. Жоден із цих чинників не є абсолютно необхідним, водночас наявність одного чи двох із них не є достатньою. Всі вони можуть змінюватися з часом»¹²⁴. Згадані «чинники» або складники національної свідомості частково збігаються з тими, які назвав Е. Сміт, однак польська дослідниця не бере до уваги той факт, що вони водночас можуть бути (і є) складниками етнічної свідомості, не пояснюючи, як і чому вони стають національними¹²⁵.

Більш докладну відповідь на це питання знаходимо у Дж. Армстронга, який стверджував, що певні «об'єктивні» складові поняття «нація» стають важливими чинниками націотворення, переходячи у сферу суб'єктивного, перетворюючись на символи й міфи. Основою еволюції, становлення «української ідентичності» Дж. Армстронг вважає не демографічну чи лінгвістичну безперервність, на що роблять ставку вітчизняні історики та філологи, а міф про цю безперервність¹²⁶. Тим часом українська дослідниця І. Кресіна зазначає, що національна ідентичність – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільноті, духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психолого-етнічної самобутності та неповторності¹²⁷.

На основі аналізу параметрів та складників «національної ідентичності» прихильники «примордіалістського» напряму стверджують, що протягом XVI–XVII ст. тривав процес акумуляції у свідомості «українських» еліт тих елементів, які дозволяли їм відмежуватися від ширшого культурно-політичного і релігійного довкілля, де панувала культура, від якої треба було «відокремитися» або ж який треба було протистояти. На цей час припадають і початки формування ідеї «політичної відрубності», «самостійництва» і державницької ідеї¹²⁸. Вирішальним же періодом у становленні «національної свідомості» українців стали доба «національного відродження» та «національно-демократичної революції». Саме протягом 1917–1921 рр. ідеї

¹²⁴ Chyczewska-Hennel T. Swiadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaćzyny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. S. 71.

¹²⁵ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. С. 285.

¹²⁶ Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian History «Ukraine and Russia in Their Historical Encounter». Edmonton, 1992. P. 130.

¹²⁷ Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування. Нова політика. 1998. № 3. С. 14.

¹²⁸ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. С. 287.

культурної самобутності знайшли свій вияв у таких конкретних політичних проектах, як перша та друга УНР, Українська Держава П. Скоропадського та ЗУНР¹²⁹.

Процес формування національної ідентичності набув якісно нового характеру після відновлення державної незалежності України в контексті системної трансформації суспільства, його реформування та євроінтеграції. Не другорядну роль у цьому процесі відіграє емоційна складова, яка виявляється у любові до Батьківщини і асоціюється з патріотизмом. Свідомісний сегмент пов'язаний із вибором між різними суспільно-політичними моделями, викладеними у різних ідеологічних доктринах – консервативній, ліберальній, соціал-демократичній тощо. В низці ідеологій, що впливають на усвідомлення вибору, не слід ігнорувати і конструктивний націоналізм, його культурно-духовні орієнтири. Можна погодитися з думкою О. Майбороди, що в українському інтелектуальному середовищі підтримується Стратегія національної ідентичності, викладена у звіті Програми розвитку ООН за 2004 р., в якій містяться і деякі теоретико-методологічні аспекти становлення української політичної нації: запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням в адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо; створення націоналізованої системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів, у центрі яких мова, література та історія домінантної групи; впровадження мови і культури домінантної групи у державні ЗМІ та інші культурні інституції¹³⁰.

На нашу думку, *національна ідентичність – це передусім колективне відчуття, в підставі якого лежить осмислена інакшість і належність до однієї і тієї ж самої нації, визнання її базових цінностей та більшості національних атрибутів*. Як наслідок, кожна нація, що відбулася, має свою історію (героїчну або трагічну, зі своїм пантеоном героїв і антигероїв), що є не просто черговою подією, а професійно організованим «національним наративом», тобто заснованим на достовірному знанні, і визнаною членами нації версією минулого країни та її народу. Національний наратив, що сформувався, зазвичай володіє низкою інваріантних рис, а саме:

- переконаність у давності й автохтонності етносу, від імені якого і створюється національна історія;
- проекція етнополітичних кордонів у минуле, що широко трактуються;
- міф про геройчних предків;
- боротьба за мовний і культурний пріоритет;
- конструювання образу сусідів (позитивного чи негативного).

¹²⁹ Рудько С. Проблема «національної ідентичності» українських політичних діячів доби української революції 1917–1921 рр. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/identity.html>

¹³⁰ Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. С. 14–22.

Іншими словами, історичні наративи відіграють важливу роль у національній ідентифікації. На зв'язок наративу, історичної пам'яті та ідентичності свого часу звертав увагу Поль Рікер, зазначаючи, що всі ми володіємо «наративною ідентичністю»¹³¹. Іншими словами, ми – це те, що самі про себе розповідаємо, і спогади про минуле – наші розповіді про нього. Те саме можна сказати і про колективну пам'ять, в якій зберігається історія спільнот і націй.

Справді, «історичні наративи національної єдності» покликані виконувати інтегративну функцію, дозволяючи членам нації усвідомлювати себе такими, що належать до «колективного Я», і нівелювати відмінності. Не випадково І. Нойманн підкреслював значущість таких історій, що виконують функцію самопрезентації в політичному просторі. Ті, хто відсторонюється від участі в будь-якій репрезентації історії про колективне «Я», зазвичай залишаються без політичного простору», – зазначав норвезький дослідник¹³².

До сказаного варто додати, що національна ідентичність містить певну рефлексію на тему взаємовідносин особистості і нації. Це передбачає усвідомлення та оцінку власного і національного буття з певних позицій, насамперед – щодо національної ідеї – ідеального образу або проєкто-національного майбутнього, історичної перспективи нації. Як окрема особистість, так і суспільство загалом живуть не тільки в тому, що є, але й у можливому. Процес людської життєдіяльності на будь-якому рівні є постійним виходом за межі існуючого заради досягнення бажаного. Не тільки «хто ми як нація?» і «звідки?», але й «ким маємо як нація стати?», «наскільки відповідаємо бажаному?» – ось сутнісні питання національної ідентифікації. Тому важливою умовою формування національної ідентичності є наявність і позитивне сприйняття громадянами національної ідеї як національного проєкту як теперішнього, так і майбутнього країни¹³³.

У національній ідеї акумулюється самоідентифікація національної (етнічної) спільноти людей через наділення їх прихильністю до спільних завдань і цінностей, культивування в спільних культурно-духовних і соціальних практиках співчасті в історичній пам'яті, долі, символіці. Національна ідея включає найсуттєвіші риси різних видів історичної пам'яті: про походження і предків народу, їхнього способу і змісту життя, форми державного устрою, витоки рідної мови, епос, традиції і звичаї, моральні і соціальні норми, культурні обряди минулого і лояльне прийняття релігії, про історичні форми спілкування з іншими народами.

¹³¹ Рікер П. Память, история, забвение. Москва : Издательство гуманитарной литературы, 2004. С. 59.

¹³² Нойманн И. Использование Другого. Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва : Новое издательство, 2004. С. 127.

¹³³ Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 14–30.

Зовнішній агресивний тиск, втрата мікросоціального статусу держави, боротьба за політичну суверенність і національну незалежність тощо посилюють саморефлексивність національної ідеї, зверненість до власного підґрунтя за нових історичних умов. У цьому плані національна ідея не є нерухомим утворенням, а піддається змінам, збагачується, зберігаючи при цьому ціннісно-змістовне ядро¹³⁴. Історія національної ідеї українського народу підтверджує ці підходи.

Національна ідея хвилеподібно відбиває нерівномірність історичного процесу, набуваючи динамічності і дісвості у переломні періоди життя народу, загострення тривоги за долю Батьківщини, злети національної самосвідомості. При цьому своєрідність історичної ситуації визначає вибірковість інтелектуального й емоційного ставлення до змісту національної ідеї, її інтерпретації в оцінках сучасного становища держави¹³⁵. Сьогодення Української держави як найкраще підтверджує сказане про її трансцендентність як систему цінностей в універсальності їх сенсу щодо прагматичних і змінних національних інтересів.

Гносеологічно національна ідея – когнітивно-афективний образ, форма відображення історичної долі народу і людства в їх взаємозв'язку в ціннісно-змістовному континуумі національної культури, ментальна репрезентація особливих рис і атрибутів народу і його держави, їх минулого досвіду і майбутніх завдань.

Аксіологічно національна ідея – комплекс і ієархія найбільш стійких цінностей, а також постійних або періодично відновлюваних ідеологічних і соціально-психологічних установок національної самосвідомості, що претендують на точне і повне вираження суттєвої специфіки національної культури, виявлення вічних, незмінних початків, що просвічуються через емпіричну повсякденність і історичні зміни.

На вершині ієархії національної ідеї розміщаються трансперсональні і трансгрупові цінності – завдання соціокультурного характеру, тобто ті, що визнають підстави соціального і духовного прогресу. У її структурі виділяються такі аспекти, як:

- **дескриптивний** (описує риси, своєрідність національного характеру і менталітету, необхідні для вироблення власного погляду на світ, звільнення від застарілих ідей або таких, що приходять ззовні і виступають основою пошуку власної ідентичності, історичного поклику тощо);
- **нормативний** (задає ідеальний образ майбутньої людини, суспільного і державного устрою; тут культурно-історична функція національної ідеї полягає у досягненні цивілізаційної ідентичності – набуття внутрішньої

¹³⁴ Карась А. Українська національна ідея. Політологія. Львів : Світ, 1994. С. 342–357.

¹³⁵ Фартушний А. Українська національна ідея як підставка державотворення. Львів : Світ, 2000. 308 с.

гармонії універсуму цінностей, що забезпечує максимальний збіг норм-завдань і норм-обмежень, претензій і можливостей їх задоволення);

– **метафізичний** (трансцендентний) – питання про вищий сенс буття народу і спроба осягнення «Божого закону» – «Оскільки ідея нації є не те, що вона думає про себе у часі, а те, що Бог думає про неї у вічності»¹³⁶.

Національна ідея – це категорія соціальної онтології, що означує базове уявлення про структуру і властивості соціально-історичної реальності і типологізує соціально-історичні ситуації. В ній можна виділити типи інваріантних відносин, які виникають між індивідами як елементами цілісної біосоціальної системи: ставлення до простору і часу (первісна персоналізація простору, освоєння ресурсів, сімейно-шлюбні і міжпоколінні відносини, турбота про нащадків і характер виховання); відносини з розприділенням соціальних ролей (відносини домінування-підпорядкування, ранжування завдань, характер відтворення влади); відносини, що встановлюють і підтримують соціальну єдність («ми – вони», емпатія, дружба, колективна самоповага).

У конструктивній іпостасі національна ідея спроможна ініціювати і підтримувати активність і вольову цілеспрямованість, творчу роль історичного досвіду як широких мас, так і еліти суспільства у солідарній єдності і взаємопідтримці, взяття відповідальності за майбутнє нації. Національна ідея за умови достатньої етнічної відстороненості спроможна до певної межі виконувати функцію об'єднання інших етносів і етнічних груп країни в єдине державне або політичне ціле з перспективою перетворення в ціннісно-змістовне ядро, духовну основу цивілізаційного характеру. Позитивний розвиток національної ідеї найбільше притаманний періодам стабільності суспільних відносин, коли значущі історичні події і оцінки історичних персоніфікацій, включені в національну ідею, в основному незмінні. Стрибкоподібні зрушення в соціальній дійсності порушують умови змінення національної ідеї.

У сприйнятті особистості національна ідея – це, по суті, образ тих життєвих умов і перспектив, які отримує індивід, ставши членом даної нації. Наскільки образ нації і національного майбутнього буде привабливим, який відгук знайде у людей – такою і буде доля нації. Адже будь-яка колективна ідентичність, тим більше національна, є результатом ідентифікації з боку окремих індивідів і існує лише тією мірою, якою вони визнають її своєю, а її сила і слабкість залежать від того, наскільки вона значуча у свідомості людей і спроможна мотивувати їх ціннісний вибір, рішення і дії¹³⁷. Однак доля нації залежить не тільки від національних устремлінь, але й від того, на що спроможні люди, які представляють націю. Адже національні прагнення

¹³⁶ Лосев А. Владимир Соловьев и его время. Москва : Молодая гвардия, 2000. С. 221.

¹³⁷ Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія. Політичний менеджмент. 2009. № 6. С. 3–13.

пов'язані з життєвими можливостями, використання яких залежить від ініціативи і спроможності індивідів.

Формування національної ідентичності людей передбачає наявність двох взаємопов'язаних процесів: з одного боку, створення державою і національною елітою відповідних форм і механізмів, що забезпечують залучення особистості в загальнонаціональне життя, а з іншого – вольові зусилля і активність людей, які усвідомлюють себе повноправними учасниками і творцями нації, національної культури і національної держави.

Особливості формування національної ідентичності пов'язані також з тим, що цей тип ідентичності передбачає не тільки стосунки «я» і «ти», але й «ми» й «вони». Як і будь-яка інша ідентичність, національна конститується у процесі внутрішньоколективних і зовнішніх взаємодій, які дозволяють створити певні уявлення про націю як єднання людей.

Національна ідентичність невіддільна від цивілізаційної як найбільшого «Ми», в яке може включити себе індивід. Вона є більш абстрактною і менш «емоційно зарядженою» порівняно, наприклад, з етнічною ідентичністю, що заснована на прив'язці до «землі» і володіє великою силою. Однією з найважливіших особливостей цивілізаційної ідентичності є її синкретична нерозчленованість, яка виражається в тому, що вона може органічно поєднуватися з конфесійною, етнічною, культурною і національно-політичною ідентичністю.

Цивілізаційна ідентичність, як і національна, теж належить до уявленіх колективних ідентичностей. Уявлене не в тому розумінні, що вона не існує як соціальна реальність, а в тому, що вона є результатом самоототожнення індивіда з цивілізацією як уявленою спільнотою. Значною мірою цивілізаційна ідентичність є наслідком інформаційного впливу (конструктивістських зусиль), і культурної актуалізації (есенціалістських передумов). Можливості інформаційного впливу з'являються завдяки тому, що в дискурсі створюються різні образи суспільної свідомості, наприклад, України як цивілізації, а суб'екти, що володіють символічним потенціалом влади, екстаполюють ці образи на суспільну свідомість як можливі ідентифікаційні матриці. В свою чергу, матриці стають підґрунтям ідентифікації для індивідів, що складають цивілізацію як уявлену спільноту, за умови відповідності цих матриць ментальній програмі людей. Як наслідок, цивілізаційні ідентичності виступають, з одного боку, проекцією усвідомлених уявлень індивідів про свою цивілізаційну належність, а з іншого – проекцією неусвідомлених цивілізаційних архетипів, або культурних кодів.

Нині склалися різні цивілізаційні образи України. Перш за все, це образи України як східнохристиянської, українсько-слов'янської цивілізації. Уявленням про Україну як державу-цивілізацію відповідають її образи як православної української цивілізації. Ці образи є можливими ідентифікаційними матрицями як основи формування цивілізаційних ідентичностей в Україні.

Однак з урахуванням того, що ідентифікаційна матриця має бути інформаційною основою становлення цивілізаційної ідентичності трансгетерогенного і надконфесійного характеру, найбільш доцільним для цих завдань, на нашу думку, є образ України як української цивілізації.

Особливість України як регіонально-локальної цивілізації полягає в тому, що домінантною формою інтеграції в ній виступає державність, яка, будучи «політичним обручем», що стягує гетерогенний соціокультурний простір, задає єдиний у ньому нормативно-ціннісний порядок. Державність як політично організована форма суспільства включає в себе державно-правові організації й інститути, національно-державну ідею і практику її реалізації, а також принципи відносин держави і людини, держави і суспільства, держави і церкви, держави і світового співтовариства. Українській цивілізації притаманні мобілізаційно-модернізаційний алгоритм соціального розвитку й особливий культурний код як сукупність архаїчних колективно-несвідомих образів, цінностей і установок. Базовими структурами цього коду виступають демократія і державність, соціоцентризм, що є культурними маркерами цивілізаційної ідентичності в Україні.

Національні й цивілізаційні ідентичності є колективними, тобто становлять ідентичності індивідів, що складають такі уявлені спільноти, як нація і цивілізація. Розглядаючи такі ідентичності, варто уникати крайніх конструктивістського підходу і необхідно бачити поле можливих стратегій аналізу проблематики ідентичності за допомогою різноманітних теоретичних і практичних інструментів¹³⁸.

Зокрема, в рамках вже згадуваного підходу деякі дослідники розглядають ідентичність як «процес конструювання змісту на підставі певної культурної властивості»¹³⁹, тому колективні ідентичності можна одночасно трактувати як штучні (конструйовані) і «природні» (соціокультурні). У зв'язку з цим визнається, що колективні ідентичності, з одного боку, формуються соціально значущою інформацією, з іншого – визначаються культурною актуалізацією¹⁴⁰.

Таким чином, національні і цивілізаційні ідентичності формуються внаслідок не тільки конструктивістських зусиль (інформаційних впливів), але й культурної схильності (неусвідомленої), а також соціальної готовності (усвідомленої) індивідів сприймати образи й уявлення про уявлені спільноти як моделі цих ідентичностей. Одним з найважливіших викликів для сучас-

¹³⁸ Calhoun C. Critical social theory: culture, history and the challenge of difference Twentieth-century social theory. Wiley-Blackwell, Cambridge, MA, 1995. P. 198–199.

¹³⁹ Castells M. The Power of Identity, The Information Age: Economy Society and Culture. Vol. II. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1997. P. 6–8.

¹⁴⁰ Harrie G. European identity – implications from the social theory of Norbert Elias. European Identity: Theoretical Perspective and Empirical Insights / Eds. by I. P. Karolewski, V. Kaina. Berlin: LIT Verlag Münster, 2006. P. 59–90

ної України можна назвати проблему формування довершеності національної ідентичності. Труднощі, пов'язані з розв'язанням цієї проблеми, зумовлені тим, що породжуваними дискурсами різні моделі національної ідентичності не завжди відповідають ментальним програмам індивідів, які становлять таку спільноту, як нація.

На завершення підкреслимо, що національна ідентичність як соціокультурний феномен проявляє себе як складна багаторівнева система взаємовпливів, пов'язаних із способом ототожнення людини або соціокультурної групи зі спільнотою вищого рівня, що визначається історичним розвитком держави, її політичною свободою, національними інтересами і колективними цінностями.

1.5. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей

Наукове осмислення зародження і розвитку цивілізаційної ідентичності неможливе без аналізу соціокультурних трансформацій релігійної ідентичності як однієї з найдавніших в історії людства. Можна приєднатися до думки провідних українських релігієзнавців В. Бліхера, А. Колодного, В. Лубського та ін. про те, що релігія виконує важливі світоглядні, духовні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції, а від рівня релігійності суспільства значною мірою залежить його стійкість і консолідованість, а також успішність процесу націетворення^{141;142;143}. Зважаючи на те, що *в ході релігійної ідентифікації у особистості відбувається становлення не тільки релігійної свідомості, але й формується її світоглядне самовизначення на тлі цивілізаційних цінностей*, видається доцільним зробити стислий історичний екскурс в її минуле і навести деякі епізоди.

У роки Першої світової війни Артур Ренсом, англійський журналіст, дитячий письменник з окулярами і вусами в стилі Р. Кіплінга, подорожуючи Галичиною поруч з лінією Східного фронту, у репортажах ділився своїми враженнями з європейською публікою, зокрема, з читачами «Daily News». Так ось, серед фактів, зафіксованих цим справжнім Дон Кіхотом, вартий і уваги наступний епізод. Зустрічаючи селян, котрі працювали на полях, допитливий слуга Його Величності запитував про їхню належність до однієї з націй, які воюють. На його подив, сільські жителі відмовлялися ідентифікувати себе у таких категоріях, а коли А. Ренсом знову і знову запитував, хто вони – росіяни, малороси чи поляки, то почув у відповідь: «Православні». І

¹⁴¹ Академічне релігієзнавство: підручник / за редакцією А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.

¹⁴² Лубський В. І. Релігієзнавство: підручник. Київ : Академвидав, 2002. С. 367–381.

¹⁴³ Основи релігієзнавства: підручник / авт. кол.: Бліхар В. С., Вовк В. М., Гайворонюк Н. В. та ін.; за ред. Бліхара В. С. Львів; Хмельницький : ХВВП, 2017. 504 с.

тільки після довгого, настирливого допитування, до якої сучасної, «дійсної» національноті вони належать, англійцю з упевненістю сповіщали: «Тутешні»¹⁴⁴.

Неготовність освіченого англійця розуміти такі відповіді цілком пояснювана: ідентичність, заснована на факторі релігійної належності, у європейській картині світу, підпорядкованій ідеї нації, була майже відсутня. Релігійна зміна ідентичності європейського інтелектуала залишилася в далекому, традиційному минулому. Адже не випадково лорд Е. Крамер, будучи фактичним правителем Єгипту впродовж тривалого часу, у статті, присвяченій світу ісламу, писав, що кілька століть жодна з європейських націй у своїй зовнішній політиці не керується релігійними цінностями або конфесійною належністю¹⁴⁵.

Що ж стосується християнської ойкумені, то вона ще з Середньовіччя почала набувати рис політичної спільноти. Відбиттям зміни світоглядних моделей стала поява такої картини історії, за якої головним предметом дослідження є нація. Однак у середині ХХ століття в історичній свідомості Заходу відбувся якісний перелом, пов'язаний з відмовою інтерпретувати глобальні історичні проблеми за допомогою методології, сфокусованої на понятті «нація». Згідно з оцінкою одного з засновників наукової концепції цивілізації, німецького філософа О. Андерле, на початку 1960-х рр. «мислення в національних термінах змінилося мисленням у цивілізаційних термінах»¹⁴⁶. Однак період панування цивілізаційного підходу виявився досить коротким, постмодерністська стриманість у судженнях відмінила глобальні картини і запропонувала зосерeditися на деталях повсякденності.

Усупереч смерті великих наративів, цивілізаційна модель бачення світу повернулася завдяки відомуму бестселеру «Зіткнення цивілізацій». С. Гантінгтон серед «об'єктивних елементів», що відрізняють представників однієї цивілізації від іншої, згадує кров, мову, релігію, спосіб життя¹⁴⁷. Водночас він уточнює, що зазвичай основна роль у цивілізаційній ідентифікації належить релігії, тому що «більшою мірою головні цивілізації в історії людства були тотожні світовим великим релігіям»¹⁴⁸.

Релігія – це джерело базових положень нормативних моделей суспільств, які з часом набувають автономного щодо релігії існування і незалежно від неї впливають на різні сфери життєдіяльності суспільства.

¹⁴⁴ Devastation: Vol. I: The European Rimlands 1912–1938. Oxford, 2013. 576 p. URL : <https://books.google.com.ua/books>

¹⁴⁵ Бойчук С. Религия и цивилизация: понимание религии в философии истории А. Дж. Тойнби в контексте цивилизационного подхода. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/religiya-i-tsivilizatsiya-ponimanie-religii-v-filosofii-istorii-a-dzh-toynbi-v-kontekste-tsivilizatsionnogo-podhoda>

¹⁴⁶ The Intent of Toynbee's History. Chicago : Loyola University Press, 1961. 224 p.

¹⁴⁷ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ACT, 2003. С. 42.

¹⁴⁸ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. С. 42.

Взаємодія соціальних феноменів ускладнюється, змінюються системи контролю, і вже релігія відчуває на собі вплив нормативних і ціннісних установок, що набувають поширення на рівні спільнот, соціуму в цілому¹⁴⁹.

Саме поняття релігійної ідентичності трактується різними авторами досить широко. Різноманітність підходів визначає складність розгляду цієї теми. Однак можна виділити кілька основних визначень, що констатують розглядуваній концепт. Релігійну ідентичність можна трактувати як усвідомлення власної віросповіданальної належності, пов'язаної зі співвіднесенням з релігійними уявленнями, системою цінностей, норм, принципів, заборон, моделей поведінкових актів, з традиціями про сім'ю, суспільство, владу. Друга складова цього процесу – усвідомлення належності до релігійної спільноти, що реалізується двосторонньо, це готовність прийняти встановлення, цінності цієї спільноти і, як бажання, відчувати себе її частиною, тобто бути співучасником її історії, культурно-історичних та духовних цінностей.

Необхідно *розділити процес усвідомлення – ідентифікацію і саму релігійну ідентичність як результат цього процесу*. Релігійна ідентифікація включає інтеріоризацію моральних і культурних норм релігії, їх засвоєння і присвоєння. Першопочатковий процес релігійної самоідентифікації відбувається на рівні засвоєння побутових традицій, звичаїв, моделей поведінки, норм, ціннісних орієнтацій у сім'ї. Здійснюється це в процесі самої присутності у відповідному середовищі, співучасного спостереження під час проведення релігійних свят, справляння обрядів, ритуалів, пов'язаних з найбільш важливими подіями сімейного життя, що набули релігійного освячення в традиції. У більшості випадків подій, які пов'язані з життєвим циклом, набувають сакрального статусу в усіх релігійних культурах: народження, шлюб, смерть близьких, прийом їжі, ті чи інші форми освячення праці, життєвих занять тощо. До сказаного варто додати, що засвоєння релігійних уявлень, норм і принципів відбувається в ході виховних, навчальних процедур, а також різного роду маніпуляцій.

Пізніше відбувається усвідомлене визначення власної релігійної належності. Найчастіше релігійна ідентичність як психологічний конструкт оформляється у підлітковому віці. Саме в цей період активно відбуваються процеси самосвідомості, пошуки власного «Я» і його підстав¹⁵⁰.

Семіологічний аналіз терміна «ідентичність» звертає нас до значення ототожнення себе з певним образом. На думку психоаналітиків, ототожнення індивідом себе з тим чи іншим зразком є глибиною потребою. Ідентифі-

¹⁴⁹ Папаяні І. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігієзнавчого дискурсу: автореф. дис.. канд. філос. наук. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2010. 16 с.

¹⁵⁰ Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2004. Вип. 6. С. 122–130.

кація пов'язана з персоніфікацією, з усвідомленням власного «Я», наповненням його змістом, запозиченим у «зразків», засвоєнням певних значущих для індивіда рис, їх переробленням і трансформацією у власні риси і переваги. Наслідування зразків становить необхідну частину процесу особистісного формування і процесу релігійної ідентифікації.

У випадку з релігійною ідентичністю таке розуміння проявляється особливо чітко. У релігії завжди присутній зразок або зразки, що мають спектр позитивних характеристик, які визначають життєвий ідеал, норми поведінки, цінності. Це передбачає, що конфесійні приписи, норми, заборони, регламентації повсякденного життя істотно впливають на формування уявлень і переконань, мотивацію поведінкових актів, вибір соціальних практик.

Ідентичність завжди становить «проект», відкритий для нових інтеракцій, крім того ще й тому, що між прототипом і його образом немає кінцевої подібності. У релігійній сфері це положення реалізується особливо наочно, оскільки зразок найчастіше має статус сакрального ідеалу. Суб'єктивність, що представляє цей ідеал, володіє сутнісною унікальністю, одиничністю, і цілковите ототожнення з нею неможливе. Крім того, у формуванні індивідуальної ідентичності завжди присутня множина ідентифікаційних зразків: людина наслідує батьків, національних героїв, літературних і кінематографічних зразків та інших образних конструкцій¹⁵¹.

І в релігійній ідентичності неможлива абсолютна монолітність. Тут ми віднаходимо серед ідентифікаційних факторів різні ідеї, норми, характеристики, вплив авторитету різних наставників, учителів, переваги у виборі морального і духовного ідеалу. І все це відбувається в межах однієї (наприклад, православної) ідентичності.

Історично релігійна ідентичність була однією з перших форм ідентичностей. Обряди, релігійні ритуали, практики в давніх і традиційних спільнотах є важливими структурними елементами функціонування соціальних систем. Водночас сьогодні на перше місце вийшли інші види етнокультурних ідентифікацій. У сучасному суспільстві спостерігається трансформація релігійності, яка зачіпає і релігійну свідомість, і поведінку. Відбувається заміщення одних елементів у структурі соціальної ідентичності іншими. Зокрема, релігійна ідентичність може заміщуватися іншими видами ідентичностей, а її окремі складові – новими субідентичностями.

Більшість дослідників розрізняють індивідуальну і колективну релігійну ідентичності, вказуючи на їх взаємопов'язаний характер. В індивідуальній формі процес ідентифікації становить своєрідну інтроспекцію комплексу уявлень, норм на внутрішньоособистий рівень. Він пов'язаний з визнанням

¹⁵¹ Більченко С. Монокультурна, полікультурна і транскультурна ідентичність: компаративний дискурс. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія. 2009. Вип. 5. С. 64–78.

певних норм, уявлень, поведінкових типів «своїми», як зразків, якими «Я» готовий керуватися у своєму житті, що необов'язково пов'язано з усвідомленням належності до певної конфесії.

Разом з тим, релігійна ідентичність, як і інші, формується й на підставі виявлення подібності з представниками спільноти, до якої людина зараховує себе, і відмінностей з представниками інших подібних спільнот. Цей бік процесу самоідентифікації навертає індивіда до колективної ідентичності, що виражається в упізнанні «своїх» і асоціації з ними в «Ми». У релігійній сфері предметом усвідомлення є належність до релігійної спільноти. Індивід усвідомлює себе частиною спільноти, представники якої сповідують звичну для них систему уявлень, цінностей, традицій.

У концептуалізації феномену ідентичності необхідно враховувати відмінність, запропоновану З. Фройдом: психологія людини суттєво відрізняється від психології маси і людини в масі¹⁵². Таким чином, формування індивідуальної і колективної ідентичності відбувається по-різному, під впливом багатьох чинників. Наприклад, культурні норми, традиції, що констатують ідентичність спільноти, можуть не стосуватися значущих факторів для конструювання індивідуальної ідентичності.

Колективна релігійна ідентичність зачіпає таке коло питань, як соціокультурний, політичний статус релігійної спільноти, її вплив на соціум. У такому разі задовольняється не тільки потреба у спільноті «своїх», тих, хто поділяє подібні погляди, дотримується таких норм, прагне реалізувати близькі інтереси, але й потреба у долученні до культурних цінностей, які транслюються конфесією, її історичного авторитету. В цьому сегменті релігійна ідентичність пересікається із загальнокультурною.

Після загального розгляду релігійної ідентичності перейдемо до характеристики типів і цінностей православної ідентичності. Аналіз мотивів релігійної ідентичності дозволяє вибудувати соціологічний ракурс дослідження релігійності, розглянути механізми взаємного впливу суспільної і релігійної свідомості. Сьогодні можна говорити про **четири типи православної ідентичності**, які проявляють себе в публічному просторі: позаінституціональну, групову, індивідуально-особистісну і соціально-особистісну. Ідентичність **першого типу** формується поза церквою, інші три – всередині інституціонального церковного простору. Зберігаючи спільне, єдине для всіх віруючих коло вищих потреб, кожен тип православної ідентичності характеризується переважанням тих чи інших мотивацій. Мотиви в належності і безпечності переважають у груповій православній ідентичності; когнітивні мотиви відмінності духовних, моральних понять сильніше представлені в індивідуально-особистісній православній ідентичності;

¹⁵² Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого Я. Москва : Академический проект, 2014. С. 79.

мотиви поваги, самоповаги, особистої самоактуалізації – в соціально-особистісній. Розглянемо їх детальніше.

Позаінституціональна православна ідентичність утворюється в тому разі, коли людина співвідносить себе з православ'ям, але в жодній формі не долучилася до церкви. Будучи хрещеною і вважаючи себе православною, вона не бере участі в таїнствах церкви. Підставою неприйняття інституалізації можуть бути різні причини, які не дозволяють людині подолати «інституціональний бар’єр».

Другий тип групової за формою православної ідентичності формується під впливом соціалізації (яка може розпочатися в будь-якому віці) шляхом долучення до норм віросповідання і поведінки, способу життя. Вона яскраво проявляється у деяких неофітів, які тільки розпочали свій шлях у церкві. Переживання віри не є основним змістом цієї ідентичності, хоча і передбачається нею. Завдяки «захисту церковних стін» і груповій підтримці така ідентичність формує у людини відчуття безпеки, допомагає реалізуватися багатьом соціальним і екзистенціальним потребам¹⁵³. В основі групової православної ідентичності лежать мотиви безпеки і співучасти, належності до спільноти, сформованої на базі спільних цінностей, участі в обрядовій культурі. Вона широко проявляється в публічному просторі. Всередині групи, як реальної, так і сформованої на підставі загальнорозділеної ідентичності «ми – православні», включається соціально-психологічний механізм поширення присутнім членам групи поглядів і установок. Цей ефект може мати як позитивні наслідки, так і негативні, у вигляді формування упереджень стосовно «інших», ускладнення міжгрупових бар’єрів. Внутрішня солідарність, що формується, схильна підштовхувати людей до відмови від непорозумінь, що виявляються в процесі обговорення або осмислення спірних чи актуальних проблем. Як наслідок – група виробляє більш радикальну думку, порівняно з індивідуальними посередніми думками її членів¹⁵⁴.

Третій тип індивідуально-особистісної православної ідентичності складається внаслідок особистого досвіду богоспілкування і втягує віруючого в простір містичного християнства. Така ідентичність містить зерната індивідуального досвіду, що представлений у релігійній літературі і формується власними спробами людини наслідувати християнський шлях тому, що вона впевнена в його правильності. В її підставі лежить легітимне й освячене Святым Письмом самообмеження і переживання віри як досвіду Божої присутності. «Не важливо, що світ думає про релігійний досвід; для того, хто ним володіє – це важливий скарб, джерело життя, сенсу і краси, що надає нового близку світу і людству»¹⁵⁵. Особливість цього типу індивідуально-

¹⁵³ Юрій М. Релігієзнавство. Київ : Дакор, 2006. С. 146–171.

¹⁵⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ, 2003.

¹⁵⁵ Юнг К. Психология и религия. Санкт-Петербург : Издательство РХГА. 2014. С. 37.

особистісної ідентичності в тому, що він продукує мотиви, опосередковані духовно-містичною оцінкою – як особистого стану людини (оцінкою її душі), так і стану сучасного світу в цілому й України як невід'ємної частини. У носіїв цієї ідентичності домінують вищі мотиви когнітивної властивості у розрізенні духовних, моральних категорій (добра і зла, завдань і засобів). Така мотивація націлена на внутрішню роботу, тому переважно інtrровертна.

Особливість **четвертого типу** соціально-особистісної православної ідентичності в тому, що він не націлений на перетворення світу. У його підставі лежить примирення зі світом, прийняття його у всій різноманітності, прагнення до духовного впливу на світ відповідно до християнських ідеалів. Така ідентичність відкрита будь-якій соціальній взаємодії, вона формується, коли людина (православний християнин) знайшла для себе соціальний вимір духовного життя, особистий шлях діяльнісної участі, що можна назвати ідентичністю соціального персоналізму. На відміну від індивідуально-особистісної ідентичності, що бере сили в етиці чернечого служіння, соціально-особистісна ідентичність потребує мирської соціальної етики, в богословській розробці якої присутній наявний дефіцит.

Цей тип ідентичності, передбачаючи глибоку духовно-містичну оцінку внутрішнього і зовнішнього життя, націлений на соціальну і суспільну самореалізацію, переважно екстравертний. Його ідентифікаційні мотиви витікають зі соціальних і екзистенціальних потреб особистості, глибинно залученої до християнських цінностей, для якої актуальні вищі мотиви любові, поваги, самоповаги і самоактуалізації. Завдяки автономності, інтелектуальній розвинутості і миролюбній спрямованості, підкріплена духовно-містичною компетентністю, ця ідентичність значною мірою вільна від ризиків групощентричного мислення¹⁵⁶.

Наведені типи православної ідентичності взаємно доповнюють, а не виключають одна іншу. Віруюча людина може плавно переходити від позайнституціональної ідентичності до групової, від аскетичної – до ідентичності соціального персоналізму, що включає в себе і групову розмірність як субпідрядну частину.

Говорячи про релігійну ідентичність, не можна оминути антропологічну сутність цієї ідентичності. Конституованою цінністю в особистісній ідентифікації вважається цінність Єдності і Цілісності, при цьому сама людина є тією моделлю, тим методом, який синтезує суб'єкт і об'єкт пізнання¹⁵⁷. Пізнавальна активність має спрямовуватися не на світ, а в себе; найглибші знання, якими людина може володіти – це пізнання самої себе.

Сучасне православне вчення про людину, базуючись на традиції Святого Письма, має три основні складові, інакше – три лінії розвитку проблеми

¹⁵⁶ Юрій М. Релігієзнавство. С. 146–171.

¹⁵⁷ Lorgus A. Pravoslavnaja antropologija. Kurs lekcij [Orthodox anthropology. A course of lectures]. URL : <http://azbyka.ru/pravoslavnaya-antropologiya.html>

людини: склад (структуря) людини, образ і подібність Бога в людині, призначення людини. Сама структура знання про людину вказує на практичну значущість, що закладена богословами, і в цілому це відповідає прикладному характеру антропологічності, обґрунтованому ще з часів батьків Церкви.

Предметом розгляду православної антропології є не стільки реальна людина, скільки людина містичного і богоподібного досвіду – богословські антропологічні інтенції відкривають божественний задум про людину, розкривають сутність її майбутнього стану. В цьому зв'язку всі констанції гріховності стану людини в історії, а також опис проявів викривлень Задуму на сьогодні – це привід звернення до підстав християнського світорозуміння.

Аналізуючи структуру свідомості людини, богослови оперують категоріями «індивід», «людська природа», «особистість». Ствердження особистого характеру Бога, трактування характеристик особистісної природи як відносин спільноті й інакшості закладені в підставу розробки категорій опису людської природи. Апофатична лінія Сходу виводить божественне, а потім і людину за простір уявності, охороняючи буттєву таємницю людини і світу. Для богословської думки людська особистість – це, в першу чергу, розумно-вільна сутність, що розкриває і знаходить себе. Зазвичай ця характеристика розглядається через концепт «образ» і «подібність», де до перерахованих особистісних властивостей людської сутності додається ще одна: здатність до морального судження. Тут набуває розвитку проблема відносин «природи», «сущності» й «особистості» саме у сфері людського виміру. Однак поняття «природи» стосовно людини використовується у кількох значеннях: 1) те, що має бути подолано (від фізичної реальності до об'єктивних властивостей ознак природи – індивідуальне, приватна природа); 2) те, що було створено творчим подихом, прискорена благодать (загальна природа). В цьому разі особистість не є першопочаткова даність, але як проект – те, що виховується і формується шляхом духовного зростання¹⁵⁸.

Поняття «особистість» у богослов'ї розглядається як подолання приватної природи, відмова від свого утримання, від існування для себе самої, що становить прагнення виразити себе в єдиній природі всіх і здійснюється через екстатування до способу існування загальної природи. Людська природа реалізується у багатьох індивідів, тому індивідуальна природа є частиною цілого, але одночасно в кожному присутня і особистісна основа, що включає в собі все.

Реалізація особистості людини здійснюється через екзистенціальний кепнотичний досвід – досвід спілкування. Православна антропологія тлумачить перетворену людину як таку, що знаходиться у спілкуванні, при цьому онтологічні аспекти виявляються тісно пов'язаними з гносеологічною

¹⁵⁸ Різдвяне послання Митрополита Київського і всієї України Епіфанія преосвященним архіпастирям, боголюбивим пастырям, чесному чернецтву та всім православним вірним України. Слово Просвіти. 2020. Січень. № 1–2.

проблематикою. Божественне «спільна природа» – екзистенціальна реальність, і пізнання цієї реальності відбувається завдяки особистому наближенню і спілкуванню.

Східнохристиянська традиція розглядає існування особистісного за кількома осями: 1) «Я» – «Абсолютна особистість»; 2) «Я» – «соціум»; 3) «Я» – «світ, що оточує мене». Особистість, її унікальність – абсолютні; це мета, до реалізації якої варто з врахуванням перетворення себе і возв'єднання з Іншим; служіння, спрямоване на безкінечне розгортання буття (як Сущого), і перевага абсолютноного на противагу відносному (на всіх рівнях буття)¹⁵⁹.

Є ще один підхід до дослідження релігійності – через призму поняття *етноконфесійної ідентичності*. Етноконфесійна ідентичність сформувалася як частина етнічної ідентичності, як результат ототожнення людини зі «своєю» релігією, етнічною культурою, як тісний зв'язок релігійної і етнічної самосвідомості. В її підставі зазвичай лежить потреба у належності до стійкої ціннісно-забарвленої макроспільноти («мій народ»). Найбільше значення при цьому має обрядово-культурова сфера релігійної течії. Саме вона справляє найбільший вплив на етнос, зазнаючи, водночас, найсильнішого зворотного впливу. Основний елемент релігії – культ поступово піддається онаціонавленню під впливом притаманних лише цьому народові факторів: особливостей психології народу, його етнопсиху; особливостей світосприймання; своєрідності мистецтва, національних культурних традицій, обрядів і звичаїв; характерних дій представників етносу і їх життєвих потреб, соціальних інтересів етносу в цілому; національної мови; внутрішньоетнічних і міжнаціональних відносин¹⁶⁰.

Крім названих чинників, є ще суто конфесійний. Усвідомлення релігійного «Ми» може гармонійно вливатися в усвідомлення національного «Ми», збільшувати його динаміку, адже у них є багато спільних рис (емоційність, відчуття належності до спільноти, що однаково мислити, й т. ін.). Тому часто в процесі формування народності, нації етнічна, національна і релігійна належність у свідомості людей тією чи іншою мірою зливалися, позитивно впливаючи на психіку представників майбутньої нації. Релігія підміняла за тих умов недостатньо розвинуту національну свідомість і в такий спосіб допомагала великим групам людей усвідомити свою національну належність. З іншого боку, в міру формування і становлення національної свідомості відбувається процес збільшення національних елементів у релігійному культи відповідної конфесії. Протиставлення свідомості релігійного «Ми» свідомості національного «Ми» може послаблювати єдність їх колективної етнopsихології. Це яскраво видно на прикладі України, де в лоні однієї нації

¹⁵⁹ Хоменко С., Червоненко В. Предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній: «Бог там, де любов і правда». Повний текст інтерв'ю. Українська служба Бі-бі-сі. 01.03.2019.

¹⁶⁰ Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні. Українське релігієзнавство. 1999. № 12. С. 96–97.

існує декілька конкурючих християнських і православних конфесій. Одним із важливих факторів процесу національнення православного культу є врахування особливостей світосприймання українського народу. Адже питання свіtotворення, його першопричин, місця і ролі людини у Всесвіті тощо турбували людину з моменту усвідомлення нею себе як таку. У кожного народу відповіді на ці питання різні, і кожен народ ретельно прагне зберегти свої духовні корені. Стародавня українська віра (язичницька) давала нашим предкам основи філософії реального життя, певне розуміння буття людини і різних явищ природи. І це формувалося віками. Тому християнство, поширюючи своє бачення світу, не зуміло повністю знищити архідавні українські уявлення про довкілля, які у найрізноманітніших формах продовжували жити в народі.

Християнство в Україні було змушене пристосовуватися і до язичницької моделі світу, побудованій на ідеї кола. Сталість і розміреність життя хлібороба і скотаря, повторювання кожного року певних робіт у одинаковий час створили особливий обрядово-святковий цикл, який тісно пов'язаний з господарським життям і став невід'ємним атрибутом їх побуту. За таких обставин християнські свята і обряди, по суті, надалі виконували ту ж саму інформаційно-календарну роль, яку виконували до цього язичницькі.

На православному культі позначилася й самобутність мистецтва українського народу (особливо співу, музики, архітектури, живопису тощо). Саме у сфері мистецтва найбільш чітко прослідовується взаємовплив православного релігійного культу й українських народних традицій, звичаїв, обрядів. Українське народне мистецтво, задовольняючи потреби православної Церкви, вносило національний колорит до її обрядово-культурної сфери. З плином часу уже це оконфесійнене мистецтво набуло в свідомості народу рис істинно народного. Так, приблизно з початку XII ст. народні елементи починають проникати у церковний живопис Русі-України. Механічне наслідування візантійської традиції (витягнуті обличчя, коричнево-оливкові кольори тіла, клиноподібні борідки святих тощо) поступово заміняються самостійним, оригінальним стилем, наближеним до народного мистецтва. Тут починають з'являтися ікони, на яких святі зображалися з українськими обличчями, у місцевому одязі тощо.

Православний культ націоналізовувався також і під впливом характерних дій представників українського етносу і їх життєвих потреб (обробіток землі, догляд за домашніми тваринами, побудова нового житла тощо), їх спільних соціальних інтересів. Невнесення змін до свого релігійного культу, у зв'язку з цим, неминуче призвело б до появи цілої сфери діяльності представників етносу, не регламентованої православ'ям. А саме це для будь-якої конфесії приховує небезпеку збереження іншої, часто ворожої системи релігійних ідей¹⁶¹.

¹⁶¹ Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні. С. 98–101.

Говорячи про релігійну ідентичність, не можна оминути таке явище, як маргінальність релігійної ідентичності, що особливо проявляється у присутності на території України Російської православної церкви. Христоматічно відомо, що релігійна ідентичність українства є християнською у вимірі православної конфесії. Проте внаслідок насильницької анексії Московським патріархатом Київської митрополії Константинопольського патріархату в 1686 році ця ідентичність стала досить щільно залежати від тієї ідентичності, що нав'язувалася Російською православною церквою з її фанатичними ідеями «централізації», «державництва» та «візантизму». Розвиваючись, ці ідеологічні позиції втілювалися під гаслом «Москва – Третій Рим» в образи «російської ідеї», проекту «централізованої держави», ядром якої мали стати «братьські слов'янські народи», а основою культури – привласнена київська спадщина. Так Московська православна церква почала протиставляти слов'янську ідентичність європейській ідентичності, формулючи вкрай вороже ставлення до західноєвропейських церков. Ці ідейні побудови поступово заповнювали свідомісний вакуум, що виник унаслідок насадження войовничого атеїзму в добу совєтського тоталітаризму. Після розпаду советської імперії ця фундаменталістська складова парадигми «руського міра» використовується як рушійна політична технологія для розмивання не тільки релігійної ідентичності українства, але й національної, що є загрозою національним інтересам і безпеці незалежності України.

Фундаменталізм став наслідком залучення релігії до політики, перетворення її на політичну технологію, засіб вирішення політико-ідеологічних завдань. У цьому аспекті будь-яка конфесія спроможна породити фундаменталістський сценарій. У випадку Російської православної церкви визначальним є те, що ця технологія послідовно і цілеспрямовано реалізується нею стосовно України¹⁶², а це призводить до маргіналізації тих українців, які є парафіянами Російської православної церкви в Україні.

І насамкінець: наскільки релігійна ідентичність пов'язана зі системою цивілізаційних цінностей? Ми розглядаємо цивілізацію як складну багаторівневу соціокультурну систему, що базується на підставі спільніх цінностей народу, который має свою територію, мову, традиції, звичаї і більш-менш однакову віру. Говорячи про генезу цього феномену, необхідно враховувати, що будь-яка цивілізація виникає на підставі культури. Саме культура закладає в основу цивілізації систему цінностей і символів віри. Тому цивілізація без культури є ніщо, а культура і без цивілізації є дещо. Таким чином культура первинна щодо цивілізації, що не викликає сумнівів.

Дискусійним може бути питання лише про ядро культури. Перша відповідь говорить, що ядром культури є знання. Знання, зазвичай, може бути науковим або маніпулятивним. Згадаймо, яким було знання на перших

¹⁶² Ємельяненко Є. Релігійна ідентичність та маргінальність як інтегративне ядро національного самовизначення в Україні. Гілея: Науковий вісник. 2016. С. 185.

етапах свого формування? Саме релігійним, яке і задавало систему уявлень, образів, цінностей, міфів, навколо яких гуртувалося суспільство. Щоправда, цінності можуть змінюватися. Сучасна Європа вже не є християнською в буквальному розумінні слова, а базується переважно на ліберально-соціальних ідеалах. Що ж стосується України, то тут теж далеко не все населення є православним, оскільки діють і інші конфесії, найбільшу з яких представляє Українська греко-католицька церква. Хтось думає, що Китай атеїстична країна, але навіть режим Мао Цзедуна не зумів витіснити релігійну свідомість на задвірки. Традиційно в китайській релігії та філософії сплітаються конфуціанство, даосизм і буддизм, а їх представники благополучно співіснують, інколи навіть у межах одного храму.

Друга відповідь стосується ядра культури – це цінності. Але й тут виникає питання про генезу аксіологічного компонента. Перші цінності також були релігійними. Аналіз аксіологічної складової західного, східного (православного), ісламського та інших суспільств свідчить, що саме релігійні цінності в основному ставали ядром цивілізації, визначаючи поведінку людей, їх взаємовідносини з представниками інших країн і народів. Неможливо ісламську чи індійську цивілізації представити без релігії. На першому етапі історії різних цивілізацій вона відігравала суттєву роль, а потім відходила на другий план, наприклад, у тій самій Європі. Однак і тут, якщо брати ціннісне ядро західного суспільства, не важко побачити, що ліберальні ідеали не позбавлені християнського забарвлення.

Таким чином, сказане дає підстави стверджувати, що релігійна ідентичність невіддільна від культурної, етнічної та національної. Ядром цивілізації виступає культура, а її духовний сегмент значною мірою успадкував релігійні цінності. Тим самим, визнаючи важливість інших факторів, що впливають на цивілізацію, не слід ставити під сумнів роль релігії. Заміна останньої на сучасному етапі політичною ідеологією, нерелігійними цінностями зовсім не може бути раціональною, оскільки зберігаються архетипи та ідеї, витоки яких лежать саме в релігійних уявлennях.

І ще один важливий висновок: від збереженості релігії (як і інших елементів духовної сфери і культури, а також історичної пам'яті), що становить ядро цивілізації, залежить доля не тільки нації і держави, але й будь-якої геоцивілізації.

1.6. Цивілізаційна самоідентифікація ідентичності як соціокультурний і свідомісний феномен

У кожної української людини є кілька проектів, орієнтованих на різні аспекти буття. Вона народжується, щоб бути вільною і виконати своє призначення. Водночас вона народжується у конкретну епоху і в певних соціокультурних умовах. Чи означає це, що її цивілізаційний шлях

визначений наперед, чи вона сама самостійно робить свій вибір на підставі власних уявлень про бажаний для неї тип цивілізації? І, можливо, право на власну цивілізаційну ідентичність їй ще треба здобути. А якщо так, то тоді в суспільстві мало б бути стільки цивілізацій, скільки існує стійких ідентифікаційних стратегій, якими керуються як окремі індивіди, так і великі групи людей¹⁶³.

Однак багато людей не мають власного цивілізаційного проекту. І вони, зазвичай, використовують відомі ім уже існуючі проекти – ліберально-західний, міжцивілізаційний, східно-православний, західноправославний тощо. Це пов’язано з тим, що український проект цивілізаційного розвитку ще не набув цілісності і довершеності. Його контури все ще розмиті, що і є однією з причин труднощів українців у виборі своєї цивілізаційної ідентичності.

Інша причина полягає в певній невизначеності цивілізаційного проекту України. Можна висловити припущення, що на кожному етапі її історичного розвитку завжди домінував незавершений проект цивілізаційної ідентичності. Тому питання про вибір типу цивілізаційного розвитку країни – це питання сформованості цивілізаційної ідентичності. Цивілізація – це особливий спосіб буття людини в світі, а ідентичність – це проект її цивілізаційного вибору.

Сформулюємо кілька висхідних положень проектного підходу до аналізу цивілізаційної ідентичності людини, а відтак і України загалом:

- людина володіє багатомірною сутністю і є творцем власного буття, зокрема, цивілізаційного;
- людина розглядає цивілізацію як поле можливостей, які вона планує реалізувати в найближчому або віддаленому майбутньому;
- людина – це головний суб’єкт проєктування свого цивілізаційного буття, а її ідентичність розглядається як відкрита можливість, що розкривається і активізується в процесі проєктування у всій повноті її проявів;
- у ході цивілізаційного проєктування людина проходить кілька стадій розвитку: антиципація (передбачення майбутнього своєї цивілізації і створення її стійкого образу), актуалізація (перетворення образу майбутньої цивілізації в план практичної діяльності) і трансформація (втілення образу цивілізації і плану діяльності у предметні форми існування, досягнення нової якості цивілізаційного буття);
- кожному сегменту цивілізаційного буття людини відповідає свій різновид проєктної діяльності, зокрема: екзистенція (самобуття) – екзистенціальний проєкт (інтернальна установка на вільний і автентичний спосіб буття у світі – життєтворчість); світ цивілізації як аrena буття – світопроєкт (екстернальна орієнтація на розкриття всього простору наявних

¹⁶³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Полис. 1994. № 1. С. 33–48

можливостей, що надаються людині зовнішнім середовищем – свіtotворчість); світ цивілізації як спосіб буття людини з іншими людьми – соціальний проект (установка на вільну і рівноправну взаємодію з іншими людьми, внаслідок якої досягається їх єдність – соціальна творчість); світ цивілізації як сфера трансцендентного – трансперсональний проект (установка на залучення до вищих сенсів і вічних цінностей своєї цивілізації, досягнення стану вселюдяності – співтворчість).

Отже, цивілізаційний проект людини є за своєю суттю комплексною програмою життєдіяльності. Він поєднує в собі особливості всіх названих підпроектів (екзистенціональні, свіtotворчі, соціальні і трансперсональні). Однак найбільшою мірою він пов’язаний зі світопроектом людини¹⁶⁴.

Вибираючи проект, дуже важливо враховувати тип цивілізаційної ідентичності людини. Йдеться про її наближеність до тієї чи іншої цивілізації, належність до певного культурно-історичного типу спільнот, об’єднаних спільним трансцендентним призначенням. Водночас така ідентичність людини належить, на наш погляд, до метакультурної, поряд з планетарною, ідентичності. Її відповідають певні форми соціальної організації – спільноти, суспільства і коаліції суспільств, що мають спільну культурну ідентичність і гарантують колективну безпеку.

Кожна регіональна і локально-регіональна цивілізації, в тому числі й українська, формують свій тип суб’єктності. Залежно від цивілізаційної ідентичності людини можна виділити кілька типів суб’єктності. Наведемо для ілюстрації стислу характеристику різних типів на прикладі п’яти основних регіональних цивілізацій сучасного світу:

- 1) західна (північноатлантична) цивілізація – автономна суб’єктність або ego-суб’єктність (провідна орієнтація «Я – вони»), спрямована на зміцнення власного статусу і здобування особистої користі (вид проектної діяльності – індивідуальна творчість);
- 2) арабо-ісламська цивілізація – дуальна суб’єктність (орієнтація «Я – ти»), зумовлена духовною єдністю двох і більше людей (соціальна згода);
- 3) китайсько-конфуціанська і японська цивілізації – колективістська суб’єктність (орієнтація «Я – ми»), поєднана з загостреним відчуттям обов’язку, високою відповідальністю і потребою в служенні соціальному цілому і, першочергово, державі (соціальне служіння);
- 4) індійсько-індуїстська цивілізація – абсолютна суб’єктність (орієнтація «Я – Божество»), пов’язана зі здійсненням високого духовного призначення людини (місіонерство, духовне подвижництво, здійснюване на фоні соціальної нерівності);

¹⁶⁴ Пирожков С. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 29 березня 2017 р.). Вісник Національної академії наук України. 2017. № 6. С. 42–50.

5) українська локально-регіональна цивілізація – всесуб'єктність або вселюдяність (орієнтація «Я – інші Я», «Я – інші істоти»), що допускає творчий союз конкретної множинності людей, здійснюваний на принципах взаємодоповненості, взаємоповаги і визнання права на існування інших живих істот (співтворчість).

Зауважимо, що український проект цивілізаційної ідентичності людини ще остаточно не склався і перебуває в процесі формування. Його незавершеності заважали конкретно-історичні умови, в яких перебували український народ і українська нація на різних етапах історії. Тому можна вважати, що всесуб'єктність ще не стала довершеним типом цивілізаційної суб'єктності української людини. У сучасній Україні суттєвий вплив на цивілізаційний вимір людини справляють перші чотири типи, і першочергово –ego-суб'єктність, що зміцнила сферу свого впливу в постсоветський час, і деформовані колективістські суб'єктності, що дісталися нам по спадковості від тоталітарного минулого. Вочевидь, цивілізаційна ідентичність сучасної української людини є змішаною за своєю формою.

Продовжуючи розгляд зasad формування цивілізаційної ідентичності, варто зазначити, що це феномен, який свідчить про наявність певної зрілості тієї чи іншої спільноти, яка почала усвідомлювати своє місце у світі й утверджувати свою ідентичність, виявляючи самобутність, неподібність з іншими цивілізаціями, а також виявляє готовність інтегруватися і відігравати свою роль у світовому цивілізаційному процесі.

Як зазначає О. Поддашкіна, будь-яка форма ідентичності, зокрема, і цивілізаційна, усвідомлюється особливо гостро в ситуації кризи, викликаної вторгненням ззовні чужої цивілізації¹⁶⁵. Війна Росії проти України тому наглядний приклад.

Отже, стійкість і цілісність будь-якої цивілізаційної ідентичності залежить від рівня її сформованості. А ця сформованість базується на ідентифікації, дослідження якої не тотожне аналізові ідентичності. Ідентичність включає в себе різні аспекти, а ідентифікація – опис таких аспектів. Ідентичність – результат, відстоювання і захист себе, ідентифікація – пристосування, процес постійного пошуку, вибору, прийняття норм, традицій, установок. Тому кожному рівню опису процесу ідентифікації передує осмислення повноти ідентичності. Принагідно нагадаємо, що поняття «ідентифікація» вперше запровадив у науковий обіг З. Фройд у 1921 р. у праці «Психологія мас і аналіз людського Я»¹⁶⁶.

Місце цивілізаційної самоідентифікації в історичній науці і суспільному житті значною мірою визначається роллю історичної уяви, без якої,

¹⁶⁵ Поддашкіна О. Трансформація цивілізаційної ідентичності в умовах глобальних змін сучасного світу. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2011. № 90. С. 72.

¹⁶⁶ Фройд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва : Neoclassik, ACT, 2017. 256 с.

зрештою, вона неможлива. Людині притаманно ототожнювати себе не тільки з власним тілом і розумом, але й – опосередковано – з тією чи іншою спільнотою (родом, релігійною конфесією, державою, цивілізацією). При цьому цінність власного життя утверджується через інші, вищі цінності. Релігійна самоідентифікація, наприклад, акцентує ідеали Бога і церковної общини, державницька – ідеали влади і єдності країни, цивілізаційна – ідеали інтелекту, розуму і культурної традиції. Межі імперської і цивілізаційної самоідентифікації визначив Н. Буланже, який розділив у середині XVIII ст. епоху просвітницької монархії і власне цивілізації, яку він визначив як «тріумф і розквіт розуму не тільки в конституційній, політичній і адміністративній сферах, але й у сфері моральній, релігійній та інтелектуальний»¹⁶⁷.

На думку М. Хайдеггера, вибираючи колективну ідентифікацію, індивід розв'язує глибокі екзистенціональні проблеми. Адже «смерть для кожної людини вищою мірою правдоподібна, але все ж не "абсолютно" достовірна. Точніше, смерті можна прописати все-таки "лише" емпіричну достовірність. Вона поступається вищій достовірності, аподиктичній»¹⁶⁸. Такою самоочевидною достовірністю володіє, зокрема, образ цивілізації. Засновник феноменології Е. Гуссерль зазначав, що ідея західної цивілізації («європейського людства») «трактується не як спекулятивна інтерпретація нашої історичності, а як вираження живого передчуття, що перетворюється у випробувану впевність»¹⁶⁹. Ідентифікуючи себе з цивілізацією, індивід може не зупинятися перед проблемою власної кінечності, що звільняє його життєві сили.

Зміна форм історичної самоідентифікації характерна для епох масової екзистенціальної кризи – таких як «бурений час» (друга половина XVIII–початок XIX ст., як його називав Р. Козелек, період становлення сучасної цивілізаційної свідомості, коли руйнуються звичні форми самоідентифікації, комунікативні зв'язки і культурна традиція). За цих обставин традиційні історичні уявлення втрачають екзистенціональну роль, порушуючи баланс між досвідом і фантазією, дією і уявою, сприйняттям і уявленням. Втративши надію зрозуміти теперішнє в термінах минулого, релігійної та імперської традиції, просвітники XVII–XVIII ст. включили механізми уяви, представивши минуле і теперішнє як частину майбутнього розумно організованого суспільства, цивілізації¹⁷⁰. Тим самим людина отримала нову самоідентифікацію і разом з нею потужне віправдання творчого ставлення до дійсності.

¹⁶⁷ Boulanger N. L'Antiquité devoilée par ses usages ou Examen critique des principales opinions, cérémonies et institutions religieuses et politiques des différens peuples de la terre. Amsterdam, 1766. P. 78.

¹⁶⁸ Хайдеггер М. Бытие и время. Москва : Наука, 1997. С. 257.

¹⁶⁹ Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия. Логические исследования. Картезианские размышления. Москва : Наука, 2000. С. 559–560, 633–634.

¹⁷⁰ Koselleck R. Futures Past. On the Semantics of Historical Time. Cambridge, London, 1985. P. 18, 278.

Великий французький історик Л. Февр пов'язував створення поняття «цивілізація» з «глибокою революцією, яку здійснила французька думка»¹⁷¹.

Саме таку ситуацію описала Ю. Кристєва, на думку якої, сама процедура сімеозису, означування народжується з почуття страху, фобії, відрази. Образ відразливого первинний як до процесу пізнання, так і до процесу самоідентифікації. Це та реальність, перед обличчям якої людина не прагне до пізнання, не оволодіває сенсом буття, а вимушена лише рішуче відмовлятися від усього, ідентифікувати себе як «не – це». Страх – перед відразливим містить відбиток «нестримного і похмурого протесту людини перед тим, що лякає її, що загрожує їй ззовні або зсередини по той бік можливого, прийнятного, мислимого взагалі. Від об'єкта у відразливому лише одна властивість протистояти Я»¹⁷². При цьому протистояння виникає не стільки з індивідуального «Я», скільки з його колективної самосвідомості «над-Я» («у кожного «Я» – свій об'єкт, у кожного «над-Я» – своє вразливе»). Відразливе показує кордони прийнятного і тим самим «відраза – це огорожа, що утримує мене на краю опертя моєї культури»¹⁷³. Тим самим відраза – це передумова самоідентифікації, вона локалізує наші цінності і водночас змушує формулювати їх досить чітко, так, щоб відразливе в жодному разі не могло в них поміститися. Внаслідок цього утворюється не адекватний, а відлакований образ, який Ю. Кристєва пов'язує з нарцисичною кризою, а також філософським катарсисом як його результатом¹⁷⁴. Ця криза змушує на самому початку побудови цивілізаційних уявлень ставити в їх центр не реальний, а утопічний образ.

Іrrаціональний і утопічний зміст першопочатково лягає в основу цивілізаційних ідей. Він допомагає надати нестійким ідентифікаційним уявленням, що виникають, того самоочевидного характеру, на який вказували М. Хайдеггер і Е. Гуссерль. При цьому образ цивілізації обов'язково архаїзується і співвідноситься з образом сакрального, міфологічного часу. Утопія за своєю суттю є описом світу «належного»: здійснює функцію, близьку до функції сакральної історії. Утопія як слід ідентифікаційної складової не просто вбудована в будь-який варіант теорії цивілізації, вона відіграє домінуючу, структуроутворючу роль, визначає і фіксує його ціннісний зміст. Особливо яскравими є ліберальні утопії свободи і знання, що виконували роль цілі в теологічних конструкціях, проявляючи себе у прогресистських лінійно-стадіальних концепціях XVIII–XIX ст., створених М. Кондорсе (подолання нерівності народів, загальне просвітництво), А. Фергюсоном (ідеал справедливого ринкового суспільства), О. Контом (ідеал суспільства, яке

¹⁷¹ Февр Л. Бой за историю. Москва : Наука, 1991. С. 237.

¹⁷² Кристєва Ю. Сили ужаса. Харків : Ф-Прес, ХЦГИ; Санкт-Петербург : Алтейя, 2003. С. 37–38.

¹⁷³ Кристєва Ю. Сили ужаса. С. 38.

¹⁷⁴ Кристєва Ю. Сили ужаса. С. 50, 64.

керується наукою). Іншим варіантом є утопії порядку і священної традиції. Вони започатковуються від сакралізованого образу «священного народу» і «священої імперії», об'єднаних релігією як втіленням Одкровення, отриманого безпосередньо від Бога і зайнятого здійсненням божественного порядку на довірений йому території Землі.

Ми розглянули цивілізаційну самоідентифікацію на період виникнення самого поняття «цивілізація». Але процес цивілізаційної самоідентифікації ідентичності постійний і багатогранний. У його рамках простежується ототожнення: з базовими принципами, в яких втілений вибраний тісю чи іншою цивілізацією підхід до розв'язання ключових проблем – протиріч людської екзистенції; зі символами, що уособлюють ці принципи; з ціннісними орієнтаціями поведінки, що відповідають цим принципам; з життєвими практиками у всіх сферах людської діяльності, що складаються на базі цих орієнтацій; зі соціальними інститутами, покликаними втілити і закріпити в дійсності певні ціннісні орієнтації і практики.

Формування власної ідентичності для представників тієї чи іншої людської спільноти означає набуття сенсу існування, що відповідає фундаментальній психофізіологічній потребі в упорядкуванні як власного досвіду, так і оточуючої дійсності. Прагнення так чи інакше задовольнити цю потребу – визначальна несвідома мотивація поведінки «людини розумної». Її задоволення з необхідністю передбачає створення системи екзистенціональної орієнтації, тобто орієнтації як у зовнішньому світі, так і в світі власної душі. Без такої системи орієнтації люди не можуть жити – так само, як без їжі і води. В цьому контексті є очевидним, що процес самоідентифікації – необхідна передумова будь-якої соціально значущої людської діяльності «Ідентичність – вид виробничої сили, – писав відомий норвезький дослідник I. Нойманн. Вона надає можливість діяльності і структурує соціальне поле, пропонуючи здійснювати ті, а не інші дії»¹⁷⁵.

Самоідентифікація передбачає самовизначення щодо тих традицій, взаємодія яких склала зміст процесу становлення тієї чи іншої цивілізації. В процесі такого самовизначення невідворотно відбувається не тільки конвергенція, але й дивергенція змістів, унаслідок чого необхідно складовою цього процесу стає формування образу «Іншого», на базі зіставлення з яким, а також через протиставлення з ним народжується власна ідентичність. Різні концепції взаємодії «Я» і «Іншого», що існують в історії філософії, застосовуються і під час дослідження цивілізацій і адекватно пояснюють механізми їх функціонування. Кожна цивілізаційна ідентичність сприймає інших представників міжцивілізаційних процесів у рамках категорій «не свій», «Чужий», які можна об'єднати спільною категорією «Інший», що

¹⁷⁵ Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейской идентичности. Москва : Новое издательство, 2004. С. 15.

трактується як «не Я» з різними змістовними відтінками. «Свій» дуже близький «Я», «Інший» трактується як відмінний від «Я», з яким можлива діалогічна взаємодія без асиміляції одного іншого, але є ще «Чужий», який є неприйнятним стосовно «Я», з яким можливі тільки конfrontація і поглинання.

Таким чином, щоб ідентифікувати себе, людям потрібні інші. Але перш за все їм потрібні вороги. Це крайні прояви потреби, яка тією чи іншою мірою притаманна здебільшого всім людям, – потреба у ворогові. У листі З. Фройду А. Ейнштейн стверджував, що будь-яка спроба викорінити війну завершиться провалом, оскільки в людині міститься потяг до ненависті і руйнування. З. Фройд погоджувався, стверджуючи, що безрезультатно намагатися позбавити людину від агресивних нахилів¹⁷⁶.

Інші дослідники людської психіки і взаємовідносин у людському соціумі доходили аналогічних висновків. У людей, писав американський дослідник В. Волкан, виражена потреба «у ворогах і союзниках». Ця потреба чітко проявляється в ранній юності, «коли інші групи розглядаються винятково як ворожі». Психіка – «творець образу ворога. Доки ворожа група дотримується хоча б психологічної дистанції, ми перебуваємо у впевненості і спокої і проводимо порівняння на свою користь»¹⁷⁷.

У принципі, як етнічна, національна, так і цивілізаційна самосвідомість базується на дихотомії «Я – Інший», «Ми – Вони» і процвітає на ґрунті ненависті до «історичного ворога». Вищезгаданий В. Волкан навіть увів у обіг таке поняття, як «вибрана травма» (маючи на увазі, що певна спільнота відчуває себе жертвою іншої спільноти), і ця травма передається з покоління в покоління.

Люди, за ствердженням прибічників теорії соціальної і цивілізаційної ідентичності, схильні підносити свою групу і дискримінувати іншу. Внаслідок цього нерідкісні ситуації, коли перемога над суперником набагато важливіша від абсолютної вигоди.

Тому можливість тривалого миру між цивілізаціями є малоямовірною. Як свідчить людський досвід, закінчення однієї війни («гарячої» чи «холодної» – все одно) створює передумови для початку наступної. Психіатри стверджують, що людина налаштована на пошук ворога, який втілює на тимчасовій чи постійній основі наші власні негативні риси. Теорія відмінностей, теорія цивілізаційної ідентичності, соціобіологія і теорія атрибуції, що склалися в кінці ХХ ст., по суті, єдині у висновках, що ненависть, суперництво, потреба у ворогові характерні для людей різних

¹⁷⁶ Кондаков И., Соколов К., Хренов Н. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху. Москва : Прогресс-Традиция, 2011. С. 63.

¹⁷⁷ Volkan V. The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach. Political Psychology. 6 June 1985. P. 219, 243, 247.

епох. Особисте і групове насильство і війни кореняться в людській психіці і психіці людського соціуму.

Тепер щодо цивілізаційної самоідентифікації української ідентичності. Український етнос сформувався і консолідувався тоді, коли німці, французи і італійці ще навіть не усвідомлювали себе етнічно єдиним цілим. Зате згодом, у період, коли в Західній Європі етнічна самосвідомість почала проростати в національну, а згодом у цивілізаційну під впливом визвольних, об'єднуючих і соціальних рухів, в Україні таких передумов забракло у зв'язку з входженням до складу Польщі і Литви, а згодом Речі Посполитої. Щоправда, з виникненням козацтва українська самоідентифікація почала набирати дедалі більшої сили, що знайшло відображення і в Національно-визвольній революції середини XVII ст. та утворення Козацько-гетьманської держави. Основним поштовхом до самоідентифікації тут став образ «Іншого» і неприязнь до нього в особі польської шляхти. Але ситуація погіршилася із інкорпорацією українського Лівобережжя, а відтак і Правобережжя до складу Росії, де внаслідок асиміляційної політики царизму українська самоідентифікація почала штучно гальмуватися і розмиватися.

Водночас, природний процес самоідентифікації українців не вдалося зупинити, оскільки він спирається на генетичні фактори. **По-перше, питома мова.** В українській мові, хоч і були місцеві діалекти, однак вони ніколи не розділяли народ так, як це було, наприклад, в Німеччині, Франції та Італії, де жителі різних регіонів з труднощами розуміли один одного навіть на рівні побутового спілкування. На теренах України люди достатньо легко розуміли один одного, незважаючи на деякі відмінності у вимові.

По-друге, релігія. З часів хрещення Русі християнська віра була вирішальною у самоідентифікації. Пізніше, після Берестейської церковної унії, греко-католицизм став другим маркером української самоідентифікації на тій самій християнській традиції. Отже, українська ідентичність формувалася як через етнолінгвістичний і культурний аспект, так і через релігійний.

По-третє, ідея свободи і незалежності. Український народ, зберігаючи пам'ять про велич Києво-Руської держави, прагнув зберегти свою самобутність, постійно відстоював свободолюбивість і право на незалежність, а це спонукало до етнічної та духовної цілісності і соборності в непростих історичних обставинах, в яких він опинявся в XIX–XX ст.

По-четверте, це система цінностей української ідентичності в її архетипічному вимірі, що є базовою для самоідентифікації. Вона побудована на таких світоглядних принципах, як: соціальна справедливість; примат духовного над матеріальним; єдність усіх людей; орієнтація на моральний вимір життя як його сенс і цінність.

Сказане підтверджує слова Макса Вебера, який акцентував увагу на тому, що розвиток цивілізації, самоідентифікація цивілізаційної ідентичності зумовлені не стільки об'єктивними законами її функціонування, скільки

прагненнями, інтересами, потребами, цінностями людей, їхнім розумінням процесів суспільного розвитку, тобто суб'єктивними чинниками.

У підходах до з'ясування цивілізаційної належності України існує різне бачення на вибір її моделей: 1) наша країна, етнос якої іndoєвропейський за своїм корінням, належить до євроатлантичної цивілізації; 2) вона є самобутньою східоєвропейською субцивілізацією; 3) одна її частина належить до євроатлантичної цивілізації, а інша – до євразійської (московсько-православної) цивілізації; 4) оскільки Україна не перебуває в епіцентрі жодної з цих цивілізацій, то, відповідно, не може повністю належати до якоїсь однієї з них. Ось чому логічно говорити про наявність у суспільстві хоча й суперечливих, але реально існуючих двох основних цивілізаційних ідентифікацій: євроатлантичної і християнської, ядрами яких є північноатлантична (протестантська і католицька) та східна (православна константинопольська).

Більшість дослідників схиляються до того, що в Україні все ще не розв'язана проблема подолання системної «кризи цивілізаційної самоідентифікації», яка, хоча й притаманна багатьом сучасним державам світу у зв'язку з процесами глобалізації, в нашій країні відчувається особливо гостро в контексті глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій, олігархізації суспільства, корупції і окупайно-гібридної війни Російської Федерації проти нашої держави. Це зумовлює цивілізаційну розколотість українського суспільства, показником чого є суперечність між декларативною орієнтацією на цивілізаційну модель розвинутого Заходу та розплівчими уявлennями щодо тих практик, які характерні для нинішнього вектора реального розвитку.

З історії відомо, що у більшості випадків спільні цивілізаційні риси прищеплювалися народам шляхом примусу. Так було, наприклад, із розширенням просторів християнського та ісламського цивілізаційних світів у часи Середньовіччя. Примусовою була й спроба творення «советської цивілізації» у минулому столітті. Проте у ХХІ ст. така примусовість не тільки неприпустима, а й неможлива. Цивілізаційні зміни в сучасних країнах, особливо з поліетнічним населенням, мають відбуватися на основі суспільного діалогу й консенсусу, що сприяє демократичному вибору елітою, народом і владою траєкторії цивілізаційного розвитку. Це повною мірою стосується й України.

Що таке цивілізаційний вибір? Це вибір комфортного способу життя і цінностей, які є продуктивними для розвитку країни та її громадян. І вже на цій основі обираються моделі внутрішнього життя, зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо. Тому **цивілізаційний вибір – це вибір не місця у світі, а парадигми і стратегії реалізації власного поступу у світі.**

При цьому не слід забувати, що цивілізаційний вибір країни не повинен суперечити архетипам традиційної культури й особливостям ментальності її населення. Звісно, цивілізацію не можна обрати в готовому вигляді, вона органічно розвивається протягом багатьох століть. Проте розвиток

цивілізації постійно потребує усвідомленого вибору суспільством того чи іншого шляху його розвитку. Отже, цивілізаційний вибір країни передбачає певну корекцію цивілізаційного розвитку, модернізацію цивілізаційного проекту, в якому і буде визначено спосіб життя та цінності як усвідомлені орієнтири суспільства і держави.

Здійснивши і законодавчо закріпивши свій цивілізаційний вибір, Україна покликана конкретизувати свій власний цивілізаційний проект – образ майбутнього на основі стратегії вільної, гідної та ефективної самореалізації у світі, в процесі якої національно-культурна самобутність народу буде органічно поєднана з цивілізаційним поступом. Інакше кажучи, цивілізаційний проект України має перетворити її у повноправного суб'єкта геополітики та історії, а її громадян – у захищених, вільних і щасливих.

Цивілізаційний проект України, як і будь-який інший, є ідеальною і бажаною моделлю соціуму. Проте для того, щоб ця модель не залишилась утопією, в її побудові необхідно враховувати реальні тенденції розвитку суспільства і світовий досвід. Передусім слід усвідомлювати, що наявний цивілізаційний розвиток України є доволі суперечливим явищем, в якому маємо поєднання спрямованості до гуманізації, забезпечення гідності й самореалізації людини, характерних для «відкритого суспільства», з тенденціями олігархічного неофеодалізму. Цивілізаційний проект України має бути втіленням формування суспільства розвитку людини, її самореалізації і утвердження гідності. Це передбачає надання справедливих і рівних умов для здобуття освіти, праці, для ефективного використання «соціальних ліфтів». Для цього потрібно актуалізувати відповідну атмосферу у суспільстві. Йдеться насамперед про суспільство толерантності і діалогу, в якому була б відповідність цивілізаційного розвитку України з архетипами культури та ментальними особливостям людей, що в ній живуть, суспільство довіри та соціального і політичного партнерства¹⁷⁸.

Таким чином, продуктивний цивілізаційний світ України може стати реальністю лише на основі світоглядних трансформацій і європейської самоідентифікації українських ідентичностей. І ці трансформації не можуть нав'язуватися або укорінюватися шляхом маніпуляцій, адже це призводить до їх спотворення або до рецидивів синдрому советської свідомості.

---

¹⁷⁸ Пирожков С. І. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. Вісник НАН України. 2017. № 6. С. 42–50.

РОЗДІЛ 2

ЗАРОДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ

Цивілізаційна ідентичність – явище історичне і водночас транзитне, тобто воно має історичне коріння, властивість передаватися від покоління до покоління, перебуває в розвитку, набуваючи при цьому нових якостей та граней. З кожним новим поколінням змінюються, оновлюються і збагачуються цінності як основа усіх різновидів ідентичності. Найдавніші цінності правукраїнців пов’язані з Трипільською цивілізацією – однією із землеробських культур античності, а відтак з Антською землею. Їх прямим спадкоємцем стала Києво-Руська держава, створена автохтонними племенами Руської Землі, на базі яких сформувалась українська народність та державність, а також княжа ідентичність племінних союзів, їх консолідація навколо Києва. По мірі засвоєння християнських цінностей, утвердження християнства як офіційної релігії і включення Руси-України у європейський та світовий культурно-духовний простір існуючі ознаки ідентичності набули нових рис як народжуваної на межі Сходу і Заходу давньоукраїнської цивілізації з власним історичним, мовно-культурним, звичаєво-правовим, світоглядним та релігійним підґрунттям.

Цінності золотоверхого Києва, насамперед культурно-духовні, морально-естетичні, соціально-правові та релігійні, в добу високого і пізнього Середньовіччя були підхоплені та збагачені українським етносом у Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах. При цьому закладені в Києві базові основи ідентичності не тільки зберігалися як автентичні, але й набули нової якості по мірі розвитку міжнародних відносин, набувши деяких рис західноєвропейської цивілізації.

Головним модератором формування цінностей, навколо яких складалася княжа ідентичність України з елементами історичної, конфесійної, етнічної та цивілізаційної, була тогочасна світська (політична, управлінська, військова, просвітницька) і релігійна еліти. З княжим періодом нашої історії пов’язані всесвітньовідомі імена княгині Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, його дочки Анни – королеви Франції, Володимира Мономаха, Романа Мстиславича, Данила Галицького, митрополита Іларіона, Нестора-літописця та багатьох інших.

2.1. Сутність середньовічної ідентичності та її особливості в Києво-Руській державі

Застосування в історичних дослідженнях понятійного апарату і методології інших галузей гуманітарного наукового знання вже стало частиною практики істориків. Міждисциплінарний підхід дозволив не тільки перегля-

нути попередні уявлення про ті чи інші історичні проблеми, але й сформулювати нові, які ще порівняно недавно лише порушені. Серед них і сутність та специфіка ідентифікаційних процесів Середньовічної доби.

З особливою увагою поставилися до міждисциплінарного підходу медієвісти, які одні з перших зробили спробу інтеграції теоретичних концептів в аналіз історичних феноменів, зокрема, цивілізаційних феноменів європейського Середньовіччя. Завдяки таким історикам, як Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф та ін., у словник медієвістики стійко ввійшли поняття «психіка», «ментальність», «ідентичність», «образ», і найважливіше – «людина». Антропологічна перспектива з її ідеалістичним і гуманістичним напрямом стала провідною парадигмою у сучасних історичних дослідженнях.

Незважаючи на відносно бурхливий розвиток історичної антропології, психоісторії, історії ментальностей, на сьогодні наука знаходиться лише на початку тієї складної дороги до розгадування таємниці людини в історії. В цьому відношенні одним з найскладніших завдань, до вирішення якого вже підійшла наука, є питання ідентичності. Саме аналіз ідентичності як саморозуміння людини у світі дозволяє перейти ту межу, що відділяє історика й об'єкт його дослідження на засадах міждисциплінарності.

Як уже зазначалося в першому розділі, концепт ідентичності тісно пов'язаний з поняттям ментальності, під яким трактується глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме, відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи сприймати світ певним чином. Сприйняття світу, за словами Е. Гуссерля, перебуває в прямій залежності від того, яке місце для себе відводить у ньому людина¹. Отже, ідентичність є фундаментом ментальності, гарантом її стабільності і передумовою майбутніх змін. Саме тому аналіз ідентифікаційних процесів середньовічної ідентичності є важливим кроком на шляху до розуміння більш широких проблем етногенезу та формування ментальностей.

Водночас, звертаючись до проблеми ідентичності, а також і ментальності, історик стикається зі серйозними труднощами. Річ у тому, що історію, перш за все як соціальну науку, цікавить людина у суспільному вимірі. Своєю чергою, ідентичність – це складна психічна структура, що існує як синтез особистісного і соціального. У сучасній психології прийнято розрізняти індивідуальну і колективну ідентичність. Якщо перша – це розуміння себе як окремої, унікальної особистості, то друга – усвідомлення себе як частини будь-якого соціального організму. Серед психологів немає єдиної думки щодо того, яким чином ці два втілення ідентичності корелюють між собою. Так, З. Фройд, будучи одним з пionерів дослідження ідентичності, відстоював ідею, згідно з якою ідентичність як соціальне самовизначення

¹ Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. Філософська думка. 2002. № 3. С. 134–149.

неможлива². В свою чергу, його учень А. Адлер, навпаки, розглядав ідентичність як переважно соціальний феномен³.

Найбільш послідовною вважається позиція британського психолога Г. Теджфела, який розробив концепцію соціальної ідентичності. За цією теорією, особистісна і групова ідентичності інтегруються і виступають як взаємодоповнюючі і взаємозалежні Я-концепції⁴. Саме цій єдності, цілісності ідентифікаційних установок історики не надають належної уваги, а без цього неможливо заглибитись у специфіку середньовічної ідентичності.

Інша складність дослідження ідентичностей лежить у площині розуміння взаємозв'язку ідентичності і культурного середовища. Ідентичність, будучи досить широким поняттям, як предмет історичного дослідження завжди має уточнюватися. Тут вибір історика залежить як від його наукових інтересів, так і актуальності у зв'язку з сучасною йому ситуацією. Так, наприклад, свого часу Ж. Ле Гофф звернувся до аналізу ідентичності середньовічних інтелектуалів, а Ф. Ар'еса цікавила ідентичність дитини в кінці XVI–XVII століть⁵. На сьогодні вкрай важливим є дослідження зв'язків української ідентичності Середніх віків із європейською ідентичністю як співвідношення частини і цілого. Звертаючись до аналізу ідентичностей періоду Середньовіччя, дуже важливо з'ясувати їх витоки, рівні і зв'язок з етногенезом.

Не секрет, що питання самоідентифікації та ідентифікації, навіть коли ці наукові терміни цих назв вирішувались у глибокій давнині слов'ян, зокрема на основі принципу «повстав рід на рід». Скільки було таких повстань? Ніхто не перерахував втрат життів, надбань культури, творів мистецтва, перерваних генетичних ліній. Народження геноциду як практики міжродових відносин відбувалося за формулою «небає роду – немає проблем». Чи не звідси практика поголовного винищення всіх, хто чинив опір, чоловіків-войнів, дітей (наприклад, військом Чингісхана та інших завойовників)?

Щоправда, у разі необхідності за дружин і наложниць брали полонянок. Звідки, між іншим, виникала делікатна проблема «чистої крові», яка вже порушувалася в ту далеку давнину? Передбачалося, що діти, які з'явилися, сприймуть культурну матрицю і мову завойовників (якщо вони визнавалися не рабами, а членами роду). Але наявність іншомовних матерів і їх згадок про «родоцид» не давало жодних гарантій, у хід йшла наступна селекція на вірність звичаям і традиціям родової структури, що утверджувала своє домінування. У свою чергу, існував особливий механізм, що попереджав

² Фрейд З. Психология бессознательного. Москва : Просвещение, 1989. 447 с.

³ Адлер А. О нервическом характере. Санкт-Петербург, Москва : Университетская книга, АСТ, 1997. С. 85–86.

⁴ Теджфел Г. Социальная идентичность и межгрупповые отношения. Москва : Наука, 1982. 437 с.

⁵ Иванюкович Т. Идентичность в исторических исследованиях: теория и практика. URL : <http://elib.sfu-kras.ru/handle>

втілення іншородних елементів у соціокультурну реальність життя стародавніх спільнот через жіночу основу жіночого роду (численні практики соціально виправданого вбивства і самовбивства жінок, які піддавалися насильству або добровільно вступали в несанкціонований зв'язок з «чужими»). Зазначимо, що такі практики ніколи не поширювалися на чоловіків).

Проблематика родової і племінної ідентифікації і самоідентифікації не залишила великого кола писемних джерел. Більшість процесів цього типу, жорстоких і мученицьких, відбулися у дописемний період існування наших далеких предків. Однак сліди цих подій можна віднайти в найдавніших пам'ятках усної творчості і слов'янської писемної культури, що говорить про їх виняткову значущість для племінної свідомості.

Малі етноси і народи вижили і дійшли до наших днів завдяки суворому регулюванню кровно родинних зв'язків і переваг, унаслідок багатовікового (а то і тисячолітнього) відтворення системи каст, тейпів, кланів, включаючи сюди як обов'язкову компоненту і генетичну складову. Не такими були наші пращури-слов'яни. Великі етноси і народи не могли дозволити собі організувати настільки жорстку систему обліку і вибудування структурно-ієрархічних відносин на підставі генетичних даних. Вони керувалися нормами відповідності мовної спільноти, подібністю релігійних обрядів і традицій. Спільність релігії була для них важливою підставою встановлення дружніх контактів. Зрозуміло, дружніх доти, доки не залучалися економічні і геополітичні інтереси, інтереси владного престижу, домінування впливових груп.

Нагадаємо, що базу будь-якої держави могла забезпечити пасивна, як мінімум, позиція великих етносів. Адже держава була стійкою доти, доки вона дозволяла забирати з себе данину і податки, а її найбільш соціально активні представники були готові брати участь у битвах, оволодівши попередньо тим рівнем знань законів війни і зброї, без яких була неможлива не тільки перемога, але й активний спротив. Ця особливість прослідковується на взаємодії варязького і слов'янського компонентів історії докиївської і ранньокиївської Русі.

Висловлені роздуми дають підставу відвести як міфологему будь-яке вчення про вихідну чистоту слов'янської крові як першопочаткове уявлення ідентифікації і самоідентифікації слов'ян, перш за все тому, що до ХХ ст. на території теперішньої України спостерігався певний відсоток угро-фінських племен. Важко уявити, що східні слов'яни вберегли себе від кровозмішування з цими народами. Не варто забувати і про хвили азійських кочівників, які також зробили свій генетичний внесок у формування давньоруської ідентичності.

I, врешті, східнослов'янські племена почали об'єднуватися в етнічну спільноту не тільки з огляду на своє спільне походження і побут, але й унаслідок єдності території, державно-політичного життя, релігії (язичництва і християнства), духовної культури, права («Руська правда»), спільноті мови, а також завдань і інтересів у боротьбі з зовнішніми ворогами.

Сутність проблеми етнічного складу Києво-Руської держави може бути сформульована шляхом постановки питання: чи існувала тут стійка єдина давньоруська етнічна спільнота, чи окремі праєтноси білорусів, росіян, українців? Нагадаємо, що в Росії досі побутує шовіністична концепція М. Погодіна, за якою у Києві до ХІІІ ст. жили великороси, котрі після монгольської навали емігрували на територію Верхньої Волги, а на їх місце з Галичини і Волині прийшли українці⁶. Критикуючи великодержавницькі погляди російських істориків, М. Аксимович, а відтак М. Грушевський висунули іншу концепцію етнічного складу Давньоруської держави та її характеру. Зокрема, М. Грушевський називав Київську Русь (860–1240 рр.) «першою формою української державності». Щодо терміна «Україна», як назви її території по обидва боки Дніпра, то вона офіційно згадується в Київському літописі за 1187 р., тобто раніше як за півстоліття до татаромонгольської навали.

У працях М. Грушевського переконливо доведена окремішність історії кожного зі східнослов'янських народів, неперервність і нерозривність українського історичного процесу, починаючи з IV ст. На думку вченого, український народ на своїх історичних землях існував спочатку під назвою «канти», потім «поляни», а потім «руси». Київська держава була творінням одного народу – українсько-русського, а Володимиро-Московська держава не є спадкоємицею Київської держави⁷. З моменту проголошення незалежності України серед українських істориків проблема формування східнослов'янських народів і етнічної структури Київської Русі постала досить гостро. Теза про існування єдиної давньоруської народності, як колиски трьох східнослов'янських народів (українців, росіян і білорусів), була офіційно закріплена в документах КПРС. У дещо іншій формі вона простежується у працях деяких сучасних істориків, зокрема академіка П. Толочка⁸. Натомість такі дослідники, як М. Брайчевський, Л. Залізняк, Я. Ісаєвич, розвиваючи ідеї М. Грушевського, обґрунтують окремішність українського народу, вважаючи саме його домінуючим етносом Руси-України^{9;10;11;12}. Думку останніх підтримують і автори цієї монографії. О. Толочко, поставивши під сумнів

⁶ Пінчук Ю. Погодін М. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смоловий (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 290.

⁷ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ : Смолоскип, 2016. 840 с.

⁸ Толочко П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.

⁹ Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Київ : KM Academia, 1995. 220 с.

¹⁰ Нариси стародавньої історії України. Київ : Темпора, 1994. 256 с.

¹¹ Залізняк Л. Давньоруська народність – імперський міф чи історична реальність. Пам'ять століття. 1996. № 2.

¹² Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів : ОО Василіян «Місіонер», 1996. 336 с.

ідею «давньоруської народності», звернувся до поняття Б. Андерсона «уявлене спільнота». Роздумуючи теоретично, він справедливо підкреслив етнографічну і діалектичну різноманітність і регіоналізм домонгольської Русі; на його думку, в цих умовах уявлення про єдиний народ Русі мало бути чужим більшості населення і могло лише уявлятися окремими індивідами¹³. Разом з тим, практичне застосування цього підходу на матеріалах «Повісті минулих літ» про східнослов'янські племена викликає запитання. О. Толочко, усвідомлюючи суперечливість цих даних «Повісті», запропонував сприймати їх просто як пізніші конструкції, що не відображають реальність¹⁴. У такому трактуванні проглядається конструктивістський підхід, але він застосований однобоко і непослідовно. Цей підхід передбачає не тільки констатацію, що певний текст був сконструйований, але й викриття тих літературних, ідеологічних та інших прагнень, якими керувався відповідний автор-конструктор, і «механіки» його праці. Крім того, спеціальні дослідження показали, що які б фантастичні конструкції не вибудовувалися, тогочасні автори не могли створювати їх на порожньому місці. Вони перебували в певному історико-культурному контексті, зверталися до читачів, що мали певні знання і певні очікування, і, відповідно, спиралися на реальність або відштовхувалися від неї. Порівняння одних джерел з іншими, де свідомі маніпуляції з реаліями були мінімальні або відбувалися з інших мотивів і здійснювалися іншими методами, дає можливість виявити об'єктивну інформацію про минуле.

Відомий історик з діаспори С. Плохій, фахівець з історії України Нового часу, спробував пояснити ці «різноманітності» і «регіоналізм» домонгольської Русі за допомогою поняття «ідентичність»¹⁵. Так, помічаючи ту саму суперечливість у «Повісті минулих літ», він пише про змішані ідентичності, або «гібридну ідентичність» Русі у XI ст., трактуючи її першочергово як політичну. У XII ст., на його думку, ця ідентичність ще більше політизувалася і дробилася відповідно до політико-територіального поділу. Автор вказує на множинність ідентичностей: одна залишилася для Руської подніпровської землі (Руської Землі у вузькому розумінні слова), а інші виникли локально. Щодо загальної ідентичності Русі, то С. Плохій визнає її наявність, але як «елітарний проект».

Процес ідентифікації слов'ян, що входили до складу Києво-Руської держави, був тривалим, складним і суперечливим. Його можна поділити на кілька періодів. Перший період – VII–VIII ст. Центрами консолідації племен і їхнього самоусвідомлення у цей час були міста і містечка, передусім Київ. Виникали союзи племен, серед яких найбільше виділявся полянський. На

¹³ Толочко А. Воображенная народность. Київ : Ruthenica, 2002. С. 115–117.

¹⁴ Толочко А. Очерки начальной Руси. Київ, Санкт-Петербург : Лаурус, 2015. С. 68.

¹⁵ Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge, NY etc., 2006. P. 10–48.

чолі цих перших додержавних утворень стояли племінні вожді-князі, навколо яких почала формуватися правляча еліта.

Другий період охоплює першу половину і середину IX ст. На цьому етапі формувалися основи державності. Саме Київ започаткував політичне об'єднання земель у державу. Влада в Києві успадковувалася (встановилася династія нащадків засновників міста – київичів). З появою цих додержавних утворень влада стала постійною, а функція управління почала виділятися в самостійну сферу діяльності, утворюючи суспільну ієрархію. На вершині піраміди стояв князь і його дружинники, відтак – родові корпорації племінної знаті, а внизу – сільські і міські громади. Посилюються ідентифікаційні процеси на всіх рівнях цієї ієрархії.

Третій період пов’язаний з формуванням і утвердженням єдиної Києво-Руської держави. Вона швидко розширювалася і набувала могутності. В часи розквіту (до середини XI ст.) її територія простягалася від берегів Фінської затоки і Ладоги до берегів Чорного моря. На заході межувала з Угорщиною, Польщею і Литвою, які поступово втягувалися в західноєвропейський етнос. На сході її сусідами були: Волзька Болгарія (часто Болгарія), яка прийняла іслам, іудейський Хазарський каганат у межиріччі Волги і Дону. На північному сході – угро-фінські племена. Приазовські і прикарпатські степи – це світ кочівників. Господарями степових просторів були печеніги, що сповідували іслам, а згодом сюди прийшли язичники – половці. На південні – православна Візантія. Таким чином, від початку geopolітичний простір, який у майбутньому стане полем історичної діяльності українського народу, що сформується на теренах Київської і Галицько-Волинської держав, знаходився на перехресті різних світів: кочового й осілого, християнського і мусульманського, язичницького та іудейського. Населення стародавньої Руси-України перебувало під могутнім впливом різновекторних і етнічних чинників, де відбувався ідентифікаційний процес¹⁶.

Торкаючись етнічної ідентифікації, варто зазначити, що основними її ознаками можна вважати мовно-етнічне самоусвідомлення та сприйняття етноніму (самоназви етнічної спільноти). Власне, ці два індикатори взаємо-пов’язані: самоназва спільноти віддзеркалює усвідомлення причетності людей до неї; а мова і самосвідомість, як правило, виявляються через етнонім. Цей процес тривав протягом усього існування Київської держави, що об’єднуvalа різні, хоча і споріднені етнічні групи. Хоча усвідомлення себе державотворцями серед полян, древлян і сіверян було досить чітким, але слово «Русь» передусім стосувалося територій, де проживали поляни, хоча з часом воно стало вживатися як політонім і охоплювати весь простір, підпорядкований князям. У Київській державі це знали і розуміли, про що свідчать Літописи, зазначаючи, наприклад, що Юрій Долгорукий виступив з військом з Ростово-

¹⁶ Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксон, 1997. С. 41–42.

Сузdal'ської землі в «Русь», тобто до Києва¹⁷. Після вбивства Андрія Боголюбського володимирські бояри казали: «Князь наш убиен, а детей у него нету, синок его в Новгороде, а братя его в Руси»¹⁸.

У давньоруських джерелах проглядається прагнення не розширювати ідентичність Русі, а утвердити її шляхом протиставлення іншим ідентичностям, що діяли в межах територіально-політичного простору, – локальними чи етнічними. Особливо це стосується варягів та ільменських словенів, з якими Русь знаходилася у тісних зв'язках, але стосовно яких вона в першу чергу і самостверджувалася. Ця окремішність Русі від інших спільнот і народностей наводиться в розповіді про успішний похід Олега на Царгород. За О. Шахматовим, ця розповідь належить до «Найдавнішого Київського зібрання», де греки виставлені в досить непривабливому світлі: вони, «убоявшись» Олега, намагалися його отруїти, але, врешті-решт, визнали себе переможеними, почали платити «дань», «юже дають и доселе князем руским»¹⁹.

У відомостях про діяльність (основним чином воєнну) князя Святослава Русь виділяється як особлива країна (територія), порівняно з греками, чехами, угорцями, болгарами²⁰. У розповіді про його боротьбу з Візантією Русь як народ протистоїть грекам, які виставлені, відповідно, в негативному образі²¹. У згадці про подвиги Володимира, сина Святослава, повідомляється, що керована ним Русь воювала і підкорила «ляхів», «в'ятичів» і «радимичів». В описі про радимичів відчувається, що літописець, дивлячись зі сторони Русі, вбачає в них спільноту чужу. Він іронізує, вказуючи на те, як «русь корят радимиче», – тобто насміхаються над ними, вважає за необхідне також сповістити, що радимичі походять «от рода ляхов», а закінчує розповідь, що вони «платят дань руси – повоз везут – и до сего дни». Наголошення іноплемінного походження радимичів означало, що стосовно Русі вони можуть виступати тільки данинниками (такими самими, як греки або болгари)²².

Отже, в літописних джерелах Русь – Руська Земля виступає як позначення держави і народу, відмінного не тільки від таких далеких сусідів, як варяги, греки чи поляки (ляхи), але й східнослов'янських спільнот, таких як словени, древляни і радимичі. При цьому всі спільноти, з якими Русі доводилося мати справу, розглядаються в одному ряду, лише печеніги

¹⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Москва : Наука, 1998. Столб. 405, 409, 417.

¹⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Москва : Издательство АН СССР, 1962. Столб. 328.

¹⁹ Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург : Новое литературное обозрение, 2002. С. 362–363.

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. Москва : Издательство АН СССР, 1950. С. 120, 123.

²¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С. 121.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С. 130, 132.

найбільш послідовно виступають ворожою силою стосовно князів Русі і населення, яке визнає їх владу²³.

З прийняттям християнства ставлення літописців до Русі мало би обов'язково змінитися. І вони, і читачі їх праць не могли не усвідомлювати, що з цього моменту вона потрапляла в новий контекст етнічних і політичних відносин. І це зрозуміло вже навіть з тих висловів, які вживаються в розповіді про вибір віри: більшість народів, які пропонують Володимиру свою віру, називаються не просто своїм іменем, але й з додатковим позначенням, що так чи інакше вказує на їх віросповідання: «болгаре веры Бохмице», «немци из Рима», «жидове козарьстей»²⁴. Лише греки залишаються греками. Етнічна номенклатура, опиняючись у релігійному контексті, набуває нових змістовних відтінків.

У новому контексті відмінності серед тих людей, хто визнавав владу князів руських і прийняв хрещення, мали втрачати актуальність. Критерій поділу за виплатою данини – є ті, хто платить, і ті, хто бере – відходить у минуле і, що важливо, на передній план виступає критерій: хто хрещений, а хто ні. Цей погляд відбитий у новій назві Русі і підкреслюється у кількох місцях розповіді про хрещення: Русь постає новими людьми християнськими. Так, після хрещення киян підкреслюється перетворення народу: «благословенъ Иисус Христос, иже возлюби новыя люди Русскую землю, провести крещениемъ святымъ». Далі ще раз у патетичному закінченні всієї розповіді зміст подій розкривається як народження нового народу: «...и Господь въ векы пребывает хвалимъ от русыхъ сыновъ, певасмъ въ Троици, а демоне проклинаеми от верныхъ человекъ и от човеиныхъ женъ, иже прияли суть крещение и покаяние въ отпущение греховъ – нови людие крестияне, избрании богомъ»²⁵.

Після хрещення основним стає протиставлення християнської Русі «поганим» народам, тобто почав діяти головний принцип ідентифікації: «Ми–Вони». Це не означає, що етнічна ідентифікація народів і племен, що проживали на території Києво-Руської держави, завершилася. Звичайно, ні. Тут реч, мабуть, не стільки в різких змінах реальності, скільки в зміні тієї оптики, через яку літописці дивляться на цю реальність і передають її в тексті. Упорядник «Повісті минулих літ», як і інші літописці, вбачав у Руській Землі християнську державу, що об'єднала на певній території людей різного етнокультурного походження, а в Русі – ідентичність більш широку чи більш високого рівня, ніж інші локальні. І справді, Давньоруська держава мала поліетнічне населення. До її складу входили багато неслов'янських племен: балтські етнічні утворення (літи, прусси, ятв'яги та ін.), угро-фіни

²³ Стефанович П. К вопросу о понятии Русь в древнейшем летописании. Slovener. 2018. № 2. С. 356–382.

²⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С. 148–149.

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С. 158–159.

(меря, мурома, мордва), тюркські народи (печеніги, торки, берендеї та ін.). Навіть ті п'ятнадцять слов'янських племен, які ввійшли до складу Давньоруської держави, не були єдиним народом. Літописець Нестор пише: «Всі племена мали свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіді, кожен – свою вдачу»²⁶. Щоб переплавити ці різноманітні етнічні утворення в єдину етнокультурну спільноту, необхідні були величезні зусилля і час. Однак нерозвинутість комунікацій, величезна територія, відносна слабкість впливу центру на окраїни, недовговічність існування Давньоруської держави (лише в кінці Х ст. кінцево сформувалися державні структури, а вже в середині XII ст. держава почала розкладатися на незалежні князівства) суттєво ускладнюють процес етнічної консолідації, послаблюють єдність і можливість появи єдиної етнічної самосвідомості серед широких народних мас. Тільки з прийняттям християнства можна говорити про ідентифікаційні процеси в Києво-Руській державі:

- стала входити у вжиток старослов'янська мова, як церковна, так і літературна, як мова державного управління і законодавства при збереженні народної мови;
- укоренилися схожі або й ідентичні традиції, звичаї, юридичні норми;
- склалися основи спільної матеріальної культури;
- з'явилася, нехай не повною мірою, загальна етнічна самосвідомість (літописці говорили про Русь як сукупність усіх земель – князівств, усе східнослов'янське населення, яке органічно прийняло етнонім «руський», «русиць» і «русин»);
- консолідувалася і не розділяла себе етнічно елітна верства давньої Русі, початки якої заклали київчичі.

Формування ідентичності княжої України поступово набувало й деяких цивілізаційних рис, насамперед завдяки її міжнародним зв'язкам. Висловлюючись сучасною мовою, можна сказати, що стратегічним напрямом зовнішньої політики київських князів була Візантійська імперія – одна із наймогутніших держав раннього Середньовіччя на узбережжі Середземного і Чорного морів. Перші контакти з Візантією в тридцяті роки VII ст. встановив засновник Києва – легендарний князь Кий. Після утвердження на київському престолі князя Олега (882 р.) посилилися зв'язки Києва зі скандинавським світом.

Як уже зазначалося, із запровадженням на території Руси-України християнства значно зріс міжнародний авторитет Києво-Руської держави, розширилися її контакти з християнськими державами Європи, що дало підстави тодішнім літописцям розглядати Київ як «суперника» Константинополя. Його величчю і красою захоплювалися німці, данці, угорці, чехи, поляки, скандинави, франки, італійці, греки та приїжджі з інших європейських країн.

²⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Столб. 291.

Особливо багато уваги зміщенню відносин з європейськими державами приділяв Ярослав Мудрий, налагодивши добре взаємини з імператором Німеччини Генріхом II, польським королем. Завдяки його династичним зв'язкам з Візантією, Швецією, Францією, Англією Ярослава Мудрого називали «тестем Європи». Хрестоматійні відомості засвідчують, що його дочка Анна, яка вийшла заміж за французького короля Генріха I, була дуже освіченою, володіла багатьма мовами, переписувалася латинню з Папою Римським. На привезеній нею з Києва Євангелії присягали під час коронації усі наступні французькі королі.

Європейський вектор зовнішньої політики Києво-Руської держави утверджував онук Ярослава Мудрого Володимир Мономах, який у першому шлюбі був одружений з дочкою англійського короля Гаральда II. Активна участь київських, а відтак галицько-волинських князів у міжнародному житті середньовічної Європи позитивно відбилася на ідентифікаційному процесі, надаючи йому європейськості. Все це сприяло політичному, культурному і економічному розвитку країни, її участі в європейських соціокультурних і політичних процесах.

Підсумовуючи, необхідно зробити важливe доповнення. Беручи участь у міжнародній політиці, Київська держава і її наступниця Галицько-Волинська разом із запозиченням європейських цінностей формували передусім власні культурні і духовні цінності, закладаючи підґрунтя для свого світосприйняття і підmurівок етнічної, культурної та релігійної ідентичностей як основи формування українського народу, який є прямим спадкоємцем спадщини ранньосередньовічної Руси-України.

2.2. Цивілізаційний формат становлення української християнської ідентичності

До найдавніших конфесійних різновидностей релігійної ідентичності відносять християнську, яка ґрунтується на християнських цінностях і співвіднесенні людини з вірою в Триєдного Бога, в Ісуса Христа, в Його життя, а також з дотриманням християнських традицій, культури та моралі. Християнство надалі справляє потужний вплив на всі вектори ідентифікації сучасної людини.

У стародавній Греції і дохристиянському Римі найважливішими проміжними ланками, що сприяли визначеню і самовизначеню людини, виступали культури язичницьких богів, героїв, а також культури полководців, імператорів, за яких треба було йти воювати. Християнство від самого виникнення заклало принципово нові, багато в чому універсальні підстави ідентифікації – людина ідентифікується як «своя» через ставлення до єдиного Бога, що наділяє її існування і характеристики цього існування особливим змістом.

Іудейські секти і християнство, що виникало, відображали архетипи вже не античної Греції, а Римської імперії з ідеями ієрархічного облаштування світу і суспільства, верховенства суб'єкта, рівної відповідальності всіх підданих перед образом цього суб'єкта, тотальної єдності суспільства. З появою християнства починає вияснятися обмеженість і духовна безперспективність будь-якої адміністративної, світської влади, яка набуває, замість творчої, все більш руйнівних форм. Нова релігія вкорінює нові принципи буття людини в світі, принципи ідентифікації людини, співвідношення світу, Бога і людини. Які її риси?

Перш за все, це домінування духовної влади над світською. Сама світська влада мала сакральний характер, освячувалася богами. Безгрішність і авторитет царя Іудеї чи римського імператора не піддавалася сумніву. Однак навіть сам цар Соломон, наймудріший правитель і іdeal світського керівника, якого перевершити було неможливо, безумовно був диктатором. Світський владика мав диктувати свою волю, нав'язуючи законне розв'язання проблем – для нього право вище моралі. Суперечності правової і моральної ідентифікації в християнстві від самого початку розв'язувалися на користь морального, духовного. «Царство моє не від світу цього»²⁷. Оскільки в цьому світі людина змушенна вирішувати в першу чергу земне. Але вирішуючи земне, тимчасове, вона має навчитися не забувати про вічне. Світська влада за допомогою права досягає земних цілей і за цим критерієм оцінює дії верховного правителя. Але важливішими є духовні критерії оцінки діяльності.

Християнство проголошує рівність усіх перед Богом – ідентифікація людини не залежить від її місця в системі соціальних координат. Заперечується ідея богообраності будь-якого етносу. Християнська рівність – це рівноцінність різних людей, незалежно від їх успішності, посади чи таланту. Рівність і свобода необхідні не з огляду з якихось абстрактних установок, але для вільного вибору людиною своєї християнської ідентичності. Свобода вибору забезпечує відповідальність людини за свої дії, а також віддачу за цей вибір.

Для чого Богу потрібна вільна людина? Відповідь на це питання пов'язана з іншим метафізичним питанням: чому всемогутній Бог не знищує диявола? Диявол сильний, але не всемогутній, його знищенння стало б тільки проявом умовного початку – великої сили Бога. Для християнства важлива моральна, безумовна перемога, що йде з морального вибору вільного суб'єкта шляху Бога, а не диявола. Саме для цього Бог створює людину і допускає її свободу. Людина робить помилки і піддається спокусам, але її божественний і морально-безумовний початок у кінцевому підсумку дозволить їй знайти шлях правди – самій, без примусу. Вибір людиною праведного шляху, її орієнтація на безумовні моральні цінності – це перемога не тільки людини, але й Бога.

²⁷ От Иоанна святое благовествование. Новый завет. Чикаго, SGP, 1990. С. 125

Метафізика християнства дозволяє допомогу Бога людині. Вона полягає не тільки в тому, що Ісус Христос своєю жертвою викуповує гріхи людини. У відомих тезах «Не судіть і не судимі будете», «Аз воздам» підкреслюється готовність Бога взяти на себе тягар земних колізій людської особистості. Установка на прощення пов’язана не тільки з тим, що засуджувати, по суті, означає виходити з безумовних підстав, але з тим, що гнів, образа, помста і саме покарання роз’їдають душу того, хто карає – важкість покарання може роздавити його самого, зруйнувавши установки ідентифікації. З якими цінностями він ототожнює свої характеристики і свій вибір: добра чи зла, прощення чи покарання, моральними чи правовими, вічними чи минущими? Для християнської людини відповідь очевидна.

З появою християнства і виходом критеріїв ідентифікації людини за межі її «земного» існування змінюються сенси її різних дій і їх результатів. Сама істина наповнюється новими змістами. Можна згадати дискусію Христа з фарисеями і книжниками. «Ти говориш про себе, – заперечували вони, – але як, кажучи про себе, ти можеш сказати істину?». В Ісуса на це – геніальна відповідь: «Я кажу про себе, але кажу істину, тому що знаю, звідки прийшов і куди йду»²⁸. Людина виходить за свої межі вже тим, що вона – людина, вона сама творить і пам’ятає свою історію, а завдання її знаходяться поза її умовним існуванням. Тому, орієнтуючись на вищі завдання і цінності, людина може не тільки свідчити про Істину, але й висловлювати істину про себе, ідентифікувати себе як людину. Зауважуючи про християнську ідентифікацію людини, не можна обійти увагою наявність різних гілок християнства. Існує людина православна, католицька, протестантська з її «протестантською етикою». Це різні моделі людини, яка, зазвичай за певну плату, відповідає за здійснені і навіть ще не здійснені гріхи. У православ’ї священники не беруть на себе місію видачі індульгенції. Функція священника як ланки ідентифікації тільки посередницька: «Я буду просити Бога, щоб Він відпустив тобі твої гріхи». Він – посередник з різними установками ідентифікації. Згідно з православними віровченнями, Дух Святий виходить тільки від Бога Отця, діва Марія народжує людину, в яку вселяється Бог. Допустимість вселення в тіло людини обумовила можливість розвитку суспільства шляхом Боголюдства. За підставами католицизму, діва Марія народжує Бога. Звідси – нав’язлива установка католицизму на ставлення до тіла як посудини гріховної, що не має ніякого стосунку до справжньої уваги Бога. Ідентифікація людини як складової частини Боголюдства, земного тіла Христа протистоїть ідентифікації, що розриває тіло і душу як божествений і гріховний початок.

Відмінність в ідентифікації православної і католицької людини обумовлена також ставленням до Папи Римського. У католицизмі прийнятий догмат

²⁸ От Иоанна святое благовествование. Святое евангелие. Чикаго, SGP, 2011. С. 355.

про примат Папи в християнському світі, його безпомилковість у питаннях віри і моралі. Папа виступає як своєрідний намісник Бога на Землі, освячуючи своїм статусом інших священників. Не випадково відпущення гріхів у католицизмі здійснюється за формулою: «Іменем Бога я відпускаю тобі твої гріхи». Священник діє від імені Бога, і в цій ролі становить божественний початок. Людині може видаватися індульгенція (зазвичай за певну плату) за здійснені і навіть ще не здійснені гріхи. У православ'ї священники не беруть на себе місію видачі індульгенції. Функція священника як ланки ідентифікації тільки посередницька: «Я буду просити Бога, щоб Він відпустив тобі твої гріхи». Він – посередник між Богом і Боголюдством і сам являє собою єдність небесного і земного. Земний початок не применшується – йому через вільний вибір священника надаються всі можливості для повноцінного існування. В католицизмі вибір служіння пов'язаний з відмовою від земного. У католицизмі головним святом є Різдво – фізичне народження Бога, його появі світу. У православ'ї таким є Пасха – духовне відродження, що підтверджує божественний статус Боголюдини і безсмертя душі людини. Народження Христа означає відкриття нового вектора ідентифікації людини, через який він визначається в єдності з Богом. Людині пропонується праведний шлях розвитку, шлях спасіння, який необхідно пройти, доклавши відповідних зусиль. Однак людина обтяжена гріхами і в неї немає можливості вільного вибору. Святкування Пасхи пов'язане з урочистістю воскресіння, перемоги Духа над тілом, безумовного над умовним, вищих цінностей над буденностями успіху. Нова ідентифікація вже відбулася, для цього важку жертву довелося принести самому Богу. Людина стала вільною від гріха і вже має повну можливість вільно вибирати знайдений шлях.

Таким чином, можна зазначити, що відмінність гілок християнства породжують різні, вже сформовані і вкорінені вектори ідентифікації і різні моделі людини. Їх призначення – в ролі суб'єктивного фактору відповідати тим цивілізаційним умовам, які сформувалися у підставах суспільств, що вже відбулися.

Окремо варто зазначити проблему ідентифікації людини в протестантизмі. Першим з відомих фахівців, хто звернув увагу на цю проблему, був С. Гантінгтон. Він підкresлював, що Америка була заснована як протестантське суспільство, і хоча з виникненням масової католицької імміграції частка протестантів в американському суспільстві знизилася до шістдесяти відсотків, протестантські цінності і переконання залишалися ключовим елементом американської культури й американського способу життя²⁹.

Якщо у православ'ї і католицизмі механізм ідентифікації включає церкву, у протестантизмі формується етика індивідуальної відповідальності

²⁹ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва : Наука, 2004. С. 108–109.

людини перед Богом. З одного боку, така етика позбавляє людину надії на допомогу і відпущення гріхів з боку священиків. З іншого – людина власною активністю має переповнити чашу добрих справ, яка переважила б її гріховні вчинки. Не на церкву, а на особистість людини покладається місія зв’язку безпосередньо з Богом. Ця особлива близькість, безпосередня з’єднаність з безумовним і сакральним, дає їй право і навіть обов’язок втрутатися у всі земні справи, брати на себе відповідальність і за локальні, і за глобальні процеси.

Протестантизм в Україні представлений такими течіями, як: Баптизм, Євангелізм, Церква Євангельських християн баптистів, П’ятидесятництво, Воронаївці, Шмідтові, Смородинці, Мельниківці, П’ятидесятники-досконалці, Адвентизм, Еговізм («Свідки Єгови»).

І все ж, традиційно домінуючою на українських землях є Православна церква як місцева частина Єдиної Христової Церкви. Поширення, а відтак офіційне запровадження християнства на теренах Русі-України відбувалося ще до його розколу на східну і західну гілки. Приймаючи обряд хрещення, наші предки ставали членами Єдиної Християнської Церкви. Як зазначає І. Голопич, християнська ідентичність має два види: ідентичність окремих віруючих та ідентичність християнської спільноти, параметри якої окреслює і зберігає церква як суспільна інституція. Взаємини між цими ідентичностями досить часто виявляються конфліктогенними через те, що окремі віруючі значно швидше реагують на сучасності, аніж церковна інституція³⁰. До того ж християнська спільнота включає субідентичності різних конфесій – православних, римо-католицьких, греко-католицьких, протестантських та ін.

Поширення, а відтак утвердження християнства на землях, які згодом об’єдналися в межах Києво-Руської держави, – це тривалий і суперечливий процес, що тривав декілька століть, пройшовши шлях від спонтанного проникнення християнських ідей і цінностей ще за язичницьких часів, хрещення київських князів Аскольда, Ольги до проголошення його офіційною релігією. В останній четверті X ст. молода Київська держава переживала глибоку кризу міжплемінних конфліктів на ґрунті язичництва і політеїзму. Долучення Русі до цивілізаційних процесів у Європі і утвердження державності диктувало необхідність консолідації суспільства і прийняття однієї зі світових релігій. В 988 р., після довгих роздумів і невдалої спроби реформи місцевого язичництва, київський князь Володимир Святославович прийняв хрещення за православним обрядом, вводячи тим самим християнство як релігію держави. Чому було вибрано саме християнство? По-перше, воно вже реально побутувало серед частини населення. По-друге, Київська держава мала досить тісні зв’язки з християнським світом, передусім з

³⁰ Голопич І. Християнська ідентичність за часів глобалізації. Наукові записки. Серія філософія. 2010. Вип. 6. С. 153.

найсильнішою із сусідніх держав – Візантійською імперією. По-третє, за візантійською моделлю християнства світська влада домінувала над релігією і дозволялося поширювати його віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес утвердження нової релігії.

Отже, вибір релігії зумовлювався тим, що сьогодні назвали б геополітичним фактором – сумою політичних, економічних і культурних зв'язків, заданих географічними реаліями. Ставши цивілізаційною домінантою, християнство згодом визначило собою етнічну, географічну стратегію розвитку української історії. Орієнтація на Візантію, Чорноморський басейн – область руху кочових племен – виводила Русь до активної співпраці зі степом. Сучасна наука з достатньою повнотою висвітлює роль візантійської конфесії християнства, прийнятої називати православною, як фундаментального фактору, що визначає тип цивілізації. Починаючи з осьового часу, тобто з епохи становлення світових релігій (у VIII–V ст. до н. е.), конфесійна ідея виступала формоутворюючою силою, що задавала природу культури. Конфесія, як і будь-яка велика ідеологія, є при цьому основоположною формою цивілізаційного синтезу. Внаслідок такого синтезу народи, племена, суспільства, об'єднані певною сутнісною єдністю, інтегрують глибинні риси культури, спільні для всіх основи світобачення, стискаючи їх в особливе конфесійне ядро. Конфесія інтегрує локальну різноманітність культур навколо фундаментальних цінностей. Концепція нескінченного – Творця – це особлива і найважливіша форма саморефлексії, самознайдення широкої ментальної і психологічної спільноти. У домовленості з приводу вищих цінностей переборюються локальні відмінності і фіксуються сутнісні істини³¹.

На певному етапі розвитку конфесія розширюється до природного кордону культурного кола, тобто доходить до тих меж, за якими домінують інше світовідчуття та інші цивілізаційні домінанти. Конфесія живе в діалектичній єдиності з традиційною культурою певного регіону, структурує її і водночас відчуває зворотний вплив.

Як церковна традиція, православ'я загалом досліджено, а як цивілізаційна домінанта – лише починає студіюватися³². Найпродуктивнішим для розуміння православ'я буде співвіднесення останнього з його історичною альтернативою – католицькою конфесією і культурою західного світу. Католицизм і православ'я склалися як результат цивілізаційного синтезу в рамках двох культурних кіл – Заходу і Сходу, що розділили між собою загальнохристиянське культурне поле. Обидва віровчення оформили і закріпили в собі цивілізаційні відмінності цих регіонів і заклали два основні шляхи

³¹Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. I. С. 402–421.

³²Балух В. Візантиністика. Чернівці : Книги ХХІ, 2006. 606 с.

розвитку в рамках загальнохристиянської цивілізації. Розділення церков започатковується ще в період розпаду Римської імперії на Західну і Східну (кінець IV ст.). До початку VII ст. на Заході і Сході накопичилися відмінності в догматиці, обрядах, церковній організації. Православ'я, як і католицизм, кінцево сформувалися після поділу християнської церкви в 1054 р. Що ж розрізняло Схід і Захід християнського світу? З моменту утвердження християнства основним об'єктивним змістом європейської історії став процес формування християнської цивілізації, що розтягся на тисячоліття. Важливо підкреслити, що побудова її відбувалася шляхом синтезу християнства й античності. Спочатку гола християнська схема, високовалентна, тобто здатна до асиміляції культурного матеріалу, але різко протиставлена античності в перші століття, починає в міру становлення нового суспільства притягувати до себе античний культурний матеріал. Засвоюючи і опановуючи цей матеріал, християнство все більше відходило від подібності до секти і перетворювалося на цілісний культурний космос. Вийшло так, що цей процес пішов двома шляхами, історія реалізувала дві стратегії синтезу християнства й античності.

На Заході відбувалася певна руйнація античного суспільства. Культурний матеріал античності руйнується і розкладається до найпростіших матриць культури, розмивається в хаосі варварської свідомості. Така реальність так званих «темних століть» (V–VIII ст.). Потім сто років спостерігався маленький «ренесанс» – Каролінський, Оттонівський, Фрідріхівський тощо – тобто цілеспрямований рух до побудови будівлі християнської цивілізації через якісне переформатування елементів античності. Блоки античності знову і знову використовувалися для відтворення цілісної християнської культури. «Ренесанс» Середньовіччя спрямовані на засвоєння нового матеріалу, при цьому кожен «ренесанс» засвоював свою частку. До XIII ст. конструкція християнської цивілізації була побудована. Це – епохи готики, схоластики, теорії феодального права, що склалися, час Хоми Аквінського.

Інша картина вимальовується на Сході, передусім тому, що Візантійська імперія не впала під натиском варварів і традиція пізньої античності тут не перервалася. Якщо римський етнос розчинився у варварських хвилях, то «стомлений» грецький етнос, вичерпуючи свої потенції формування нового, став з'єднуючою ланкою двох епох. Крім того, Візантія знаходилася в регіоні, який протягом тисячоліть був включений у цивілізаційний процес. Народи, які формували її культуру, були спадкоємцями стародавніх азійських цивілізацій. Вони принесли у візантійський культурний синтез архаїчну доосьову ментальність, ідею обожнення влади. Суттєвим фактором такого синтезу була могутня культура Ірану, що задавала дуалістичну домінанту світосприйняття.

Пізня античність, яка пережила себе, заважала продуктивному синтезу нового. Антропоморфний, чуттєвий античний космос, не до кінця запере-

чений візантійським світовідчуттям, міг поєднуватися з християнством у достатньо вузькій сфері. Звідси – початковий дуалізм візантійської культури. Звідси – таке характерне явище візантійської історії, як іконоборство. З одного боку, для грека був переконливий тільки образ, який поставав у чуттєвому, фізичному вигляді. З іншого боку, дух православної доктрини був орієнтований на сухо східні, трансцендентовані образи Творця.

Подібні напружені, взаємовиключаючі тенденції виникали і в інших сферах. Тому всі сили йшли на гасіння цих протиріч. Енергія культури витрачалася на створення лещат, які б утримували свідомість, культурну й ідеологічну реальність у рамках якої-небудь цілісності. Протиріччя між християнською парадигмою і античним космосом не породжували позитивного третього. Якщо Рим створював нові культурні форми, якісно нові явища, то Візантія, найімовірніше, варіювала пізньоантичні моделі.

Ось чому Схід взяв від християнства й античності не найвиграшні риси. Від Риму – імперську свідомість, деспотизм, гедонізм. Від Візантії – аскезу, ригоризм, нетерпимість, а також акцентування на початкову гріховність людського роду й окремої людини, яке досить швидко трансформувалось в ідею соціальної провини, тобто початкової провини кожного перед обличчям владної ієархії³³.

Цивілізаційний синтез на Заході і на Сході по-різному програмував історичні долі особистості. На Заході внаслідок переосмислення традицій Римського права складається жорстка, корпоративна суспільна система, в якій кожен член суспільства через належність до певної корпорації набував сукупності законних і тому непорушних і безумовних прав, обов'язків і свобод. Поступово ці права розширялися і наповнювалися змістом. Етап за етапом європейська людина впевнено виділялася зі свого соціального, корпоративного, культурного контексту і перетворювалася на автономну особистість.

Зовсім іншого характеру набув розвиток на Сході. Тут складалася культура, в якій людина була розчинена в соціальному абсолюті. Невиділеність окремої особистості – одна зі суттєвих характеристик візантійського соціо-культурного організму. Придушення невідворотних тенденцій до автономізації було закладено на всіх рівнях культури. Річ у тому, що типологія домінуючої ментальності задає соціальні форми суспільства. Виокремлення окремої особистості є наслідком, соціальною експлікацією розпаду синкретичної свідомості. Раціонально-дискурсивне мислення, розвалюючи міфологічну цілісність, дозволяє окремій людині сформувати самодостатній автономний космос. Відбувається невідворотна суб'єктивизація людини, яка знаходить своє вираження у системі соціальних відносин. Православ'я наділяє свідомість вищою цінністю. Норматизований у культурі суб'єкт протистоїть

³³ Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксом, 1997. С. 139–141.

розсудливому, аналітичному світосприйняттю. Якщо у європейській культурі послідовно утверджувалися апеляції до раціональних аргументів, до судження як базису духовної позиції особистості, то православ'я апелювало до ритуальних моментів, до ритмічно відтворюваних сугестивних процедур, заснованих на навіюванні та запозиченні, до колективного переживання, яке є надзвичайно значущою категорією у православному культурному космосі. Колективне релігійне переживання сприймалося як експлікація істини і замінювало собою дослідження і доказ останньої. Все разом це можна об'єднати в поняття «культ». Культ у Візантії відігравав особливу роль. Ритуали, що вражали уяву варвара, стали ідеальним механізмом відтворення ментальної і соціальної розділеності³⁴.

З погляду теорії ідентичності варто розглянути ще одну істотну відмінність Заходу і Сходу – відмінність у підставах соціальної регуляції. В історії людства відпрацьовані дві моделі такої регуляції. В одній з них як фундамент соціальної регуляції покладено право. При цьому право трактується як основна суспільна конвенція, як загальний і непорушний регулятор. Воно незмінно має всезагальний характер, тобто зрівнює всіх, гарантує кожній людині деякі безумовні, невід'ємні права і тлумачить її обов'язки. У таких суспільствах право сакралізується і переживається як найвища соціальна цінність. У рамках цієї моделі всі соціальні групи, владні структури вимушенні існувати і досягати своєї мети у рамках права. В іншій моделі у підставу соціальної регуляції покладена ієрархія, тобто влада. При цьому влада усвідомлюється як онтологічно істинна субстанція, що проявляє себе як втілена воля. Сакральна влада також породжує право, а джерело права – влада – знаходиться поза і над правом. У чистому вигляді сакралізації влади образ останньої і норми її поведінки ніде не описані і не можуть бути охоплені будь-якою сформульованою нормою.

Більшість з реалізованих в історії цивілізацій тяжіє до однієї з двох запропонованих моделей. Суспільство спирається або на безумовність ієрархічних структур, або на безумовні суспільні конвенції про права, норми і процедури. Або влада набуває своєї легітимності у законі, або закон онтологізується владою. Історія Заходу – історія боротьби права з ієрархією, що завершується перемогою права. З раннього Середньовіччя право як фундаментальний соціальний регулятор набуло в Європі особливого значення. Соціальні інтереси забезпечувалися шляхом боротьби за розширення прав і привілеїв, відображені у Законі, внаслідок чого культура Заходу пронизувалась юридичним духом.

Візантія зберігала сакральний образ влади, який дістався їй від Риму. Таке розуміння влади було глибоко органічним для більшості населення

³⁴ «Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / за ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків : Майдан, 2018. 332 с.

імперії. Відповідно до цього вибудовується доля Римського права, яке зберігалося і кодифікувалося. Однак візантійська законність не переросла у Право з великої літери, оскільки підпорядковувалася завданням і велінням влади.

Варто зазначити відмінності у розумінні характеру правової норми на Сході і на Заході. Закон на Сході був волею сакральної інстанції. Особистості залишалося лише виконувати послану зверху норму. Натомість на Заході норма усвідомлюється як конвенція, як норматив, що заснований на суспільному договорі. Влада проголошує, освячує і виконує деякі конвенції, прийняті у суспільстві. Ідея конвенціальності права наповнювалася географічною, політичною, а також соціальною багатосуб'єктністю західного суспільства.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що реалізована у Візантії модель поєднання християнства й античності не була синтезом у власне філософському розумінні. Те, що вийшло в результаті, характеризувалося внутрішнім напруженням, відсутністю динамізму, мінімальною спроможністю до саморозвитку³⁵.

Цілком зрозуміло, що приймаючи візантійську модель християнства, Русь-Україна переймала й досвід державотворення, а з його базовими принципами, їх ієрархією пов'язана цивілізація. У першому осьовому часі державність консолідується силою, законом і вірою, втілюваних в інститутах верховної влади, суду і церкви. Для держав, що виникли в останні півтори тисячі років, траєкторія цивілізаційного руху задавалася тим чи іншим вибором світової релігії, що не оминуло київську державність.

Західні хроніки зафіксували місію єпископа Адальберта, відправленого на Русь німецьким імператором Оттоном Великим під час правління княгині Ольги. Зацікавленість Києвом свідчать і пізніше приходи римських послів до Ярополка, а також дипломатичні відносини з Римом князя Володимира. В арабських джерелах є свідчення про посольство Володимира в Хорезм з розмовами про бажання Русі прийняти іслам і про посольство на Русь імама для її навернення до цієї віри.

Тісні контакти з хозарами дозволяють вважати вірогідною і місіонерську проповідь на Русі іудаїзму. Тому немає достатніх підстав ставити під сумнів літописну розповідь про те, що князь Володимир вибрав віру, розглядаючи різні варіанти. Опис посольств з проповіддю різних віросповідань і зустрічних місій від київського князя (щоб подивитися «кто како служит Богу»), наймовірніше, у специфічній формі трактує реальні події і процеси³⁶. Треба мати на увазі, що прийняття грецької моделі віри викликало певні побоювання, що разом із духовною залежністю від Константинополя може

³⁵ «Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / за ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків: Майдан, 2018. 332 с.

³⁶ Історія релігій в Україні / за ред. проф. А. М. Колодного і П. П. Яроцького. Київ : Знання, 1999. С. 88.

бути й політична. Тому київський князь розглядав усі можливі варіанти. Якщо говорити про принципи і мотиви цього цивілізаційного вибору, то прийняття християнства за візантійським обрядом певною мірою зумовлювалося середземноморською орієнтацією попередників князя Володимира. Крім того, світ західного римського християнства і світ ісламу знаходилися суттєво далі; торгові, військові і політичні зв'язки з ними були менш значні. Та, власне, і для самих цих світів Русь була досить віддаленою і якісно іншою.

Щоправда, і в Константинополі Русь сприймалася не як основний ареал культурного впливу, а як варварська периферія цивілізованого світу, відділена морем, степами і бездоріжжям. Але враховуючи вже наявні зв'язки і перспективи їх розвиту, Візантія виявила готовність поділитися з Києвом своїми культурними, духовними і цивілізаційними ресурсами. Водночас виникало питання, які ресурси сама Русь готова взяти і спроможна засвоїти. Запозичення релігійної складової якоїсь цивілізації – це ще не цивілізаційний вибір, не входження в цю цивілізацію, оскільки своєрідність будь-якої цивілізації визначається не однією лише вірою і її церковною інституціоналізацією, а поєднанням віри з двома іншими державотворчими принципами – силовою і законом, також інституціонально оформленими.

Усвідомивши обмеженість консолідуючого потенціалу військової сили, князь Володимир вирішив збільшити цей потенціал запозиченою єдиною вірою і запровадженням християнської церкви за грецьким обрядом. Але саме по собі таке запозичення, перетворюючи Русь у християнську країну, не робило її автоматично складовою східно-християнської цивілізації. Можна сказати, що вона опинилася в деякому проміжному просторі між варварством і цією цивілізацією. Тут криються причини її подальших багатовікових пошукув власної цивілізаційної якості, починаючи від Данила Галицького, продовжуючи Петром Могилою і закінчуєчи сьогоденням.

Достеменно не відомо, яку роль у виборі князем Володимиром грецької віри відіграв той зразок взаємовідносин між імператором і церквою, який русичі могли спостерігати у Візантії. Але в будь-якому наразі він цілком відповідав завданням київських правителів. Владні повноваження, зсунуті в бік імператора (на відміну від Західної Європи, де вони зсунуті в бік очільника церкви), – це була найкраща для них модель з усіх можливих. Формально київський князь не міг отримати повноважень, рівнозначних імператорським, – руська церква підпорядковувалася константинопольській. Однак його вплив на церковні справи був значним, а церковні ієархи вбачали у сакралізації князівської влади одне з найважливіших своїх завдань. Але цього було недостатньо, щоб Русь набула цивілізаційної якості Візантії. За архаїко-родової організації влади нова віра могла збільшити легітимаційний ресурс сили, але була не спроможна приборкати або хоча б пом'якшити суворість сили в боротьбі за владу і ресурси. У Візантії, щоправда, він також

не був приборканий. Заколоти і державні перевороти переслідували її впродовж усієї більш ніж тисячолітньої історії. Імператорські династії насильницькими обривалися і змінювалися там десятки разів. Але Візантія, успадкувавши староримський принцип владарювання (керує найбільш гідний або, що, по суті, те саме – найсильніший) і не зумівши поширити на успадкування престолу принцип правової (владу отримує законний правитель), не в останню чергу саме з цієї причини і впала. Проіснувати ж їй так довго – також не в останню чергу – вдалося тому, що з XI ст. імператори здобули право вибирати собі спадкоємців. Це змінило династично-сімейний принцип престолоуспадкування, хоча законотворчою нормою у Константинополі він все-таки не став: династії, як і раніше, насильницькими переривалися, хоча й рідше. Щодо Русі, то тут за утвердженого династично-родового правління і відсутності в ній вишколеної, ієрархічно організованої і централізовано керуючої бюрократії, так само як і єдиної і підпорядкованої верховному правительству армії, династично-сімейний варіант успадкування влади не міг укоренитися навіть тією мірою, якою він прижився в Константинополі³⁷.

Таким чином, цивілізаційний вибір князя Володимира був вибором не тільки певного вектора розвитку (візантійського), але й певного способу входження в цивілізацію. Світова історія знає три такі способи, завдяки яким народи, що знаходяться на периферії цивілізації, які вже склалися, засвоюють досягнення останніх. Варіант, на якому зупинився київський князь, полягав у вибірковому запозиченні елементів зрілої цивілізації і їх поступовому пристосуванні до життєвого укладу, що склався, без суттєвого впливу на інші його компоненти. На цьому шляху, як свідчить про те і досвід Києво-Руської держави, крайну очікує багато проблем, які можуть виявитися для неї нерозв'язаними, не кажучи вже про те, що цей варіант, як правило, прирікає її на цивілізаційну вторинність і периферійність.

Інший спосіб – завоювання території розвинutoї держави і наступне засвоєння/присвоєння його досягнень за правом переможця. Стратегічна перевага такого способу добре видна на прикладі німецьких племен, які перемогли і захопили Рим: поєднання їх невитраченої життєвої сили з культурним спадком античності і духовним потенціалом християнства дало на виході сучасну західну цивілізацію. Не є винятком, що ідею силового захоплення найближчого цивілізаційного центру керувався і батько Володимира Святослав, вирушивши на Балкани у сусідню з Візантією Болгарію: у разі її захоплення відкривалася б перспектива оволодіння і Константинополем. Не є винятком також, що такий план міг бути і в самого Володимира – спадкоємці правителів дуже часто намагаються утвердитися, досягнувши того, що у попередників не вийшло. Але якщо такий варіант і

³⁷ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ПлЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 175–188.

розглядався, то він, за тодішніх ресурсів, не був реальним. Володимир вибрав перший спосіб, який призвів до периферійності в цивілізаційному розвитку з усіма майбутніми труднощами, про які хреститель Русі здогадуватися не міг. Однак стосовно конкретних обставин державного становлення інший вибір, навіть заднім числом, намітити й обґрунтувати навряд чи можна.

Як показує історія, невдачі невідворотні за такого варіанта цивілізаційного розвитку, часто-густо спостерігалася його трансформація в третій варіант, який, на відміну від двох перших, примусово нав'язується зовнішньою силою більш життезадатних держав. Для Русі такою силою стала Золота Орда, яка сама перебувала в стані між варварством і цивілізацією. Але в монгольський «інкубатор» країна потрапила вже з певним культурно-цивілізаційним досягненням, яке було накопичено завдяки першопочатковому вибору князя Володимира.

Прийняття Руссю-Україною християнства супроводжувалося не тільки утвердженням церковної ієрархії на чолі з Київським митрополитом і будівництвом церков і монастирів, тобто формуванням найважливіших інститутів першого осьового часу. В країні стали ширше розвиватися писемність і писемна культура, створювалися бібліотеки, формувався прошарок поцінителів книг³⁸. Будівництвом храмів і монастирів закладалися передумови для формування вітчизняної архітектурної і іконописної традиції, а в самих монастирях зароджувалася і розвивалась київська школа літописання. Культура митрополичого двору впливала на княжий двір і військово-політичну еліту; митрополит ставав неодмінним радником князя. Всі ці та інші традиції, закладені впродовж київського періоду, вкоренилися настільки глибоко, що монголи вимушенні були з ними не тільки рахуватися, але й спиралися на них. Однак попри всі позитивні наслідки зробленого цивілізаційного вибору фактам залишається і те, що засвоєння візантійського досвіду було дозованим і вибірковим.

Запозичення одного з базових принципів візантійської цивілізації і відповідних йому інститутів за ідеологічної відстороненості від іншого її принципу (юридичній законності) обернулося позитивними зрушеннями в культурі, але на власне цивілізаційному розвитку країни відбилося мало. Тим самим був заданий вектор подальшого розвитку самої культури, що визначило певною мірою її пізнішу самодостатність за слабкої здатності матеріалізуватися в розвинену цивілізацію. І хоча згодом вибір князя Володимира корегувався, загальна траєкторія історичного розвитку залишалася без суттєвих змін³⁹.

³⁸ Горбаченко Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. Київ : Видавничий дім «Академія», 2001. 272 с.

³⁹ Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Глобус, 1996. С. 212–213.

Розглядаючи ці процеси під кутом зору їх значення для формування християнської ідентичності на тлі цивілізаційних змін, видається доцільним наголосити на наступному:

– прийняття християнства за часів князя Володимира стало початком входження Русі в перший осьовий час, тобто в добу якісних соціокультурних трансформацій. Абстракція християнського Бога містила в собі культурно-символічний потенціал, що дозволив значно просунутися шляхом побудови держави і створив значні передумови для майбутнього розвитку. З прийняттям християнства на Русь прийшов новий рівень писемності, літописання, розвитку літератури, з'явилися писемні зведення законів, але найголовніше – в житті країни ввійшов найважливіший принцип першого осьового часу – єдина віра і відповідний їй інститут – Руська церква;

– запровадження християнства стало історичним поворотом від варварства до цивілізації, що дозволило державі, яка піднімалася, стати сильним самостійним гравцем на міжнародній арені, забезпечивши стрімке зростання її престижу і впливу в тогочасній Європі;

– Києво-Руська держава розширила і утвердила свою територію, асимілювала численні етнічні і племінні спільноти спочатку на доосьовій (примусово-силовій), а потім на запозичений осьовій (християнській) культурній основі. Однак сформуватися у стійке централізоване утворення вона не змогла, залишившись крихкою конфедерацією окремих князівств, що тяжіло до все більшого політичного роздроблення з послабленням з часом ролі політичного центру і негативно позначалося на ідентифікаційному процесі;

– входження у перший осьовий час і засвоєння його вибірково запозичених принципів корегувалося наявним культурним станом. Осьова абстракція єдиного Бога бралася у відриві від абстракції універсального юридичного закону і як ідеологічна альтернатива останньому. Тому свавілля сили, що проявилося в князівських міжусобицях, не могло бути заблокованим: консолідаційний потенціал загальної віри не міг стати самодостатнім без відповідних правових механізмів. Через їх відсутність не можна було регламентувати і відносини між князями і дружинниками, замінити боярську вседозволеність системою взаємних правових зобов'язань, анархічну свободу – свободою впорядкованою.

Усе це означало, що входження Руси-України в цивілізацію першого осьового часу було частковим, що після прийняття християнства вона залишалася в проміжному стані між цивілізацією і варварством. Тим не менше, незважаючи на певну цивілізаційну несформованість, Русь усе-таки опинилася в міжнародному цивілізаційному руслі, що позитивно відбилося не тільки на її міжнародному становищі, але й на внутрішніх процесах, у першу чергу на формуванні нової ідентичності. Митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать», Нестор Печерський у «Повісті минулих літ»

стимулюють розвиток давньоруської самосвідомості, використовуючи старозавітні архетипи «святої землі» і «обраного народу». Старозавітні алюзії знайшли своє відображення в описі ворогів Русі біблійними термінами: «агаряни», «содомітяни», «маовитяни». Хоча, очевидно, природна ідентифікація слов'ян дохристиянського періоду проходила по первинному мовному критерію, що засвідчують текстові лексеми. Наприклад, для позначення етнічної спільноти, замість терміна «народ», вживався термін «язик»; візантійці позначалися як «греки», західноєвропейці як «німці» у значенні мовних антагоністів слов'ян, а не як «латиняни». Існуvalа, судячи з літопису Нестора з його вираженим «польським патріотизмом», етнотериторіальна специфіка населення Київської Русі, підкріплена характерними традиціями й обрядовістю⁴⁰. Але вже той же Нестор, як і митрополит Іларіон, піднімає рівень загальної ідентифікації до семантики «богоспасеної землі» і «обраного народу», опікуваного святими апостолами⁴¹.

Перший випадок у слов'ян, коли займенник «ми» з'єднується з позначенням спільноти, пов'язаний ще в недатованій частині «Повісті минулих літ» з релігійним обґрунтуванням ідентичності: «мы же христиане, елико земель, иже въ роют въ стую Трцю и въ єдино крщныє въ єдину въ ѿру законъ имамъ єдинъ...»⁴². Слов'янська спільнота постулюється саме як релігійна група, а вітчизняна історія вводиться Нестором у старозавітний контекст. Таким чином, давньоруські тексти відбивають не тільки сформовані реалії, але й продукують змісти, користуючись інтелектуальними прийомами та екзегетикою, що була властивою іудео-християнській традиції. Християнські конструкти давньоруських мислителів мають мало спільногого з етнічними, а скоріше – актуалізують політичні реалії Русі. Середньовічним духівництвом (чернецтвом) створюється нова номенклатура понять, обґрунтовується теза про прилучення Русі до християнства винятково завдяки заслугам київської правлячої династії, із представників якої формується національний пантеон святих (а першими вітчизняними великомучениками стають скандинави Федір та Іоанн). Освячення і месіанське призначення Києва постулюється в літописній «Андріївій легенді». Якщо Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» ще включає в комунікацію «святості», котра надходить з Єрусалима, Константинополь⁴³, то Іаков Мніх у «Пам'яті і похвалі князю Володимиру» постулює міфологему «Київ – II Єрусалим», відкидаючи візантійське посередництво: «Оле чудо! Яко 2-и Йерусалим на земли явися Киев и 2-и

⁴⁰ Радзивилловская летопись. ПСРЛ / отв. редактор Б. А. Рибаков. Ленинград : Наука, 1989. Т. 38. 177 с.

⁴¹ Радзивилловская летопись. ПСРЛ. С. 19.

⁴² Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Ленинград : изд. АН СССР, 1926. Т. 1 Ч. 1. 150 с.

⁴³ Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва : Институт славяноведения РАН, 2002. 178 с.

Мойсей Володимир явися»⁴⁴. Недвозначна нумерація напряму уподібнює Київ священному граду («Оле чудо!»). Русичи вже безпосередньо наслідують євреїв, проте не як народ народу, а як одна конфесійна спільнота іншу. Отже, формується традиція розуміння «руського народу» не як етнічної спільноті, а як народу Старого Завіту, трансформованого по пришесті Ісуса Христа в народ християнський, а вітчизняна історія сприймається не стільки як продовження, а як частина Священної історії. Ігумен Даниїл у своєму «Ходінні у Святу землю», декларуючи власне паломництво як духовний шлях до Бога, позначає комунікацію «Свята земля Палестина» – «свята земля Русь», запалиючи біля Святого Гроба лампаду («кандило») від усієї Руської землі⁴⁵.

Водночас не можна оминути таке явище, як двовір'я, що має також безпосередній стосунок до ідентифікації. Доктрина церкви, яка включала морально-етичні догмати, теологічні і космологічні уявлення про світобудову, священну історію та обряд, у період хрещення Русі вже була сформованою на Вселенських соборах і становила синтез іудаїзму, античної думки та східної патристики. Однак досвід попередньої язичницької традиції наклав свій відбиток на формування особливого києво-русського православ'я. Взявшись за основу вчення Христа, праукраїнці зберегли народні вірування як важливий елемент власної ідентичності, здатної впродовж тривалих століть бездержавних поневірянь зберегти «кімунітет» світоглядного протистояння «ворожому», «чужому». На парадигмальному рівні відбувся діалог – накладання та переосмислення вже усталеної етнічної світоглядної традиції відповідно до визначальних принципів нової релігії⁴⁶. Як наслідок, християнізація під впливом язичницьких уявлень і старих культурних символів персоніфікувала сили природи в складну космографію. Політичний києво-русський світ, спираючись на ці уявлення, вибудовував свою соціальну ієрархію.

Усвідомлення конфесійної єдності стало ознакою політичної спільноти середньовічної Руси-України. Однак певний спротив поширенню християнства в народному середовищі відбивав нелінійність комунікативних процесів. Домашній світ слов'ян зберігав віру у домових і лісових, ритуали язичницьких свят, пов'язаних з порами року. У політичної еліти не було механізмів контролю і управління цією сферою релігійної комунікації. Вірогідно, вони також вважали, що ці вірування не становлять опозиції християнству. Тому язичницькі аграрні весняно-літні свята були поєднані з подіями християнського календаря. Таким чином, домашня, внутрішньо-

⁴⁴ Роменский А. «Память и похвала» Иакова Мниха: источники и время составления. Каразінські читання (історичні науки). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 299–300.

⁴⁵ Демчук Р. В. Українська ідентичність у модусі міфологем. Київ : Стародавній світ, 2014. 235 с.

⁴⁶ Котовська О. Феномен двовір'я у становленні української філософської традиції. Вісник національного університету «Львівська політехніка». 2006. № 550: філософські науки. С. 106.

сімейна комунікація вбудовувалася в офіційний, підданий християнізації політичний простір.

Християнство стало для держави важливим каналом міжкультурного і політичного спілкування, допомогло піднятися до рівня інших народів, які володіли писемною комунікацією. Розширювалися культурні горизонти. Будучи візантійським феноменом, воно поширювало грецький символічний світ, посилювало вплив грецької культури. З одного боку, це явище можна тлумачити як нав'язування чужого символічного світу, а з іншого, воно відкривало нові перспективи у зміщенні соціально-економічних зв'язків, управлінні і культурному розвитку в умовах цивілізаційних процесів.

Перехідний характер культурного періоду християнізації Русі на перший план виводить ідентифікаційну, презентативну, упорядковуючу та інтегруючу функції символічних систем, задіяних у політиці князя Володимира. Християнські символи відіграли значну роль у формуванні, фіксації і самовідтворенні нової києво-руської ідентичності на цінностях християнства.

Розглядаючи з висоти сучасності історію християнізації Руси-України і закладання базових основ християнської ідентичності, можна дійти висновку, що християнство в його багатоконфесійному вимірі стало одним із зasadничих чинників формування етнічної ідентичності українства, підготувало умови для її інтеграції в європейський світ. Християнське віровчення і сформовані ним цінності залишаються ключовим елементом європейської ідентичності. Ось чому задекларований Україною «європейський вибір» не може бути успішно реалізований без врахуванням ролі духовно-культурного чинника з його універсальними гуманістичними орієнтирами в цьому процесі.

2.3. Роль київської, галицько-волинської та литовсько-руської еліт у цивілізаційній ідентифікації суспільства

Як засвідчує світовий досвід ідентифікаційного процесу, ключову роль уньому відіграє еліта, тобто передова, найбільш освічена верства суспільства, яка виконує лідерські функції у його політичному, соціокультурному та духовному житті. Поняття «еліта» (від фр. «elite» – найкраще, вибране) за останні роки дедалі ширше й активніше використовується і в медієвістиці, що зумовлено кількома причинами. З одного боку, в історичній науці в цілому почали дивитися на стародавні і середньовічні суспільства як достатньо складно стратифіковані й ієрархізовані. Спеціальні дослідження показують, що навіть у суспільствах, де державні інститути і структури тільки починають формуватися, общинні відносини якщо і зберігаються, то на локальному рівні, і відіграють більш-менш другорядну роль. Реальна влада належить порівняно вузькій і нечисленній верхівці. За різних історичних умов ця верхівка може мати різний вигляд. Але присутня вона майже у

всіх суспільствах. З іншого боку, це поняття, яке раніше вживалося в медієвістиці для позначення соціальної верхівки, не завжди належним чином характеризується. Одне з досить поширених його трактувань, взяте з марксистської теорії, фігурує як панівний клас суспільства, в руках якого зосереджена вся повнота влади.

Насправді, в Середні віки відносини панування і підпорядкування були досить різноманітні за формою та змістом і не можуть бути основою поділу населення на класи за соціально-економічними, політичними або правовими критеріями. Особливо розмитою і аморфною була соціальна структура суспільства раннього Середньовіччя. Юридичні й інституціональні градації, зафіковані в документах різних регіонів Європи, мали здебільшого випадковий і кожного разу особливий характер, були нестійкі і непослідовні. Історики завжди відчувають труднощі, застосовуючи до цих суспільств станові або класові визначення, які склалися в більш пізній час. По суті, аж до пізнього Середньовіччя суспільна ієрархія будувалася і визначалася під впливом не стільки письмово зафікованих юридичних норм, скільки загальноприйнятних звичаєво-правових уявлень і практик і фактичного співвідношення сил.

На підтвердження сказаного можна навести визначення В. Парето і Г. Москі: еліта – це «меншість, яка керує, концентрує багатство і престиж... Еліти складаються з усіх тих, хто має соціально високе становище, хто виділяється не тільки володінням майна, владою і спеціальними знаннями, але також визнанням з боку інших людей»⁴⁷. Найголовнішими тут є три критерії – влада, багатство і престиж (авторитет). Щодо ранньосередньовічного суспільства – сукупність цих ознак, особливо якщо йдеться про володіння не просто владою, але владою політичною (публічною), то цей термін вказує на знать. Саме до такої знаті належали представники світської і духовної влади на Русі, які мали абсолютний стосунок до ідентифікації тодішнього суспільства, що започаткувалася з утворенням Давньоруської держави⁴⁸. Тільки стійке державне утворення з тенденцією до встановлення централізованої влади могло здійснити прорив у світовій історії і розгорнути широкий спектр його геополітичних устремлінь.

Одним із чинників формування правлячої еліти Києво-Руської держави⁴⁹ слугувало сусідство східних слов'ян як із цивілізованим світом, так і з варягами, які чинили постійні набіги, що стимулювало зміщення війська, підвищення ролі князя як полководця, носія державної влади, регулятора

⁴⁷ Пахарев А. Еліт теорія. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 240.

⁴⁸ Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX–середина XVII ст.). Житомир : Рута, 2014. 388 с.

⁴⁹ Ющенко П. А. Інститут влади князя на Русі в IX–XI ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 15–18.

суспільних відносин, а також бояр. Саме ця верства спрямовувала розвиток торгово-економічної та релігійної інтеграції, посилення геополітичної активності, в тому числі й шляхом експансії (похід на Царгород у 860 р., напад на торгову гавань Арабського халіфату у 864 р.) тощо⁵⁰.

З іншого боку, наявність тісного сусідства з країнами східного світу, а саме – Хозарським каганатом і Арабським халіфатом, також сприяло формуванню початкової ідентифікації суспільства, проникненню на Русь елементів східної структури, що залишило слід в адміністративно-політичній практиці (прийняття титулу кагана, реалізація принципу «діархії» в IX–X ст., принципу «дуумвірату» і «триумвірату» в XI–XII ст.) економічної (міжетнічне об’єднання економічних укладів і способу життя народів, що входили до складу східних слов’ян) і культурної (проникнення іранської культури) сферах життя Давньоруської держави. Як уже зазначалося в попередньому підрозділі, потужний вплив на державотворення, ідентифікаційний процес і формування еліти справило прийняття християнства. Іншими словами, з розвитком взаємовідносин Руси-України з іншими народами зміцнювалась етнічна самосвідомість, закладались основи ідентичності русичів. Ключова роль у цих процесах належала Великим князям київським та Світлим князям місцевих князівств. Видіється доцільним нагадати про їхню діяльність, зокрема Ігоря, його дружини княгині Ольги, спрямовану на зміцнення єдності князівств, їх захисту, налагодження господарського і духовного життя. В період правління Ігоря відбулося редуктування загальноетнічної моделі Русі до рівня провізантійського (військові походи на Візантію в 941 р. і 944 р., наслідком яких стала укладена в 944 р. нова мирна угоди) і східного (військовий похід у землі Закавказзя і Прикаспію в 945 р.) напрямків⁵¹, оформлення ідентифікаційної ідеї «Велика язичницька Русь» (експансіоністський характер ідентифікаційної ідеї виразився в тезі «Велика язичницька Русь», в якому проглядалися взаємодія її загальноетнічної, соціальної (влада Великого князя) і релігійної (язичницька віра) елементів).

З приходом Ольги (945–964 рр.) вдалося закласти підґрунтя для заміни язичницької основи її ідентифікаційної складової на християнську. Прикладом цьому став принцип її правління на балансі трьох напрямів цивілізаційного розвитку: західного (організація посольств у Німеччині, Польщі і Чехії), провізантійського (укладення мирної угоди з Візантією в 946 р., хрещення княгині Ольги в 957 р. в Константинополі, що дало поштовх до подальшої християнізації давньоруського суспільства) і східного (похід на критських арабів у 949 р., сумісний з болгарами і вірменами похід проти сирійського світу в 954 р.)⁵².

⁵⁰ Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2010. С. 16–18.

⁵¹ Іванченко Р. Історія без міфів. Київ : МАУП, 2006. С. 29–42.

⁵² Іванченко Р. Історія без міфів. С. 29–42.

За правління Ольги виникли передумови для заміни язичницької основи ідентифікаційної складової «Велика язичницька Русь» християнською і, відповідно, заміни її експансіоністської природи. Відбувалася апробація можливості контактів з країнами Заходу і Сходу на підставі мирного, дружнього союзу. На Сході така політика здійснювалася, першочергово, щодо Хазарії, яка була головним суперником Русі на східних торгових шляхах у районі Приазов'я і Поволжя. Отже, за порівняно короткий період свого правління княгиня Ольга здійснила врівноважений плин напрямів цивілізаційного розвитку Давньої Русі завдяки комплексній політиці, що враховувала множинність міжнародних факторів. Крім того, визрівали передумови для подальшої християнізації Давньоруської держави. Правління князя Святослава (964–972 рр.) можна розглядати як торжество язичницької основи ідентифікаційної складової «Велика язичницька Русь», як прагнення триматися винятково на власних традиціях, що штовхали Давню Русь на експансіоністський шлях і проявлялось у прагненні Великого князя поширити свій вплив не тільки на східнослов'янські, але й сусідні племена і народи. Святослав вибирає немирний шлях інсталяції Русі у світовий історичний простір. Він зробив ставку на військову експансію, здійснення якої привело до реалізації в конкретно-історичній практиці ідеалу «Велика язичницька Русь».

У 964–966 рр. був організований похід на Хазарію, що ставив перед собою політичні, економічні і релігійні завдання і здійснювався за двома геополітичними напрямками: східним – Поволжя і південним – Кавказ, Приазов'я, Крим. Тим самим були підкорені в'ятичі, волзькі булгари і буртаси. Були завдані удари по Хазарському каганату з розгромом і взяттям головних міст Ітиль, Семендер і Саркел. Князь Святослав переміг північно-кавказькі племена ясів (аланів) і косочів (адичів), підкорив собі приазовську область з Тмутараканню, Східну Таврику, впритул підійшовши до візантійських володінь у Криму, тим самим зламавши могутність Хазарського каганату і посиливши позиції Давньої Русі у Східній Європі⁵³. Таким чином, унаслідок правління Святослава кінцево склалася ідентифікаційна ідея Давньої Русі в її язичницькому варіанті, у структурі якої були присутні три основні елементи: етнічний («Руська земля»), соціальний (влада Великого князя) і релігійний (язичницька віра).

Християнський варіант оформлення ідентифікаційної ідеї «Свята Русь, перш за все пов'язаний з іменем князя Володимира (980–1015 рр.) На початку свого князювання Володимир мав на меті відновлення «Великої язичницької Русі» шляхом реформування традиційної язичницької релігії східних слов'ян (у 980 р. був створений об'єднаний пантеон язичницьких

⁵³ Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2010. С. 27–28.

богів) і переносу в Київ загальноруського релігійного і політичного центру, що в цілому ставило завдання зміцнення державної цілісності і формування відчуття етнічної цілісності Русі. З Володимиром пов'язаний рубіжний етап у зовнішній і внутрішній політиці Русі, спрямований на зміцнення держави та її інтеграцію в європейський простір. Він включив до складу держави Перешилянські землі (майбутня Галицька Русь); підкорив в'ятичів і землі ятв'ягів у верхньому басейні ріки Німан; повернув радимичів; здійснив похід на волзьких булгар; захопив Тмутаракань⁵⁴. Однак ці хаотичні експансіоністські перемоги не давали великої князівській владі можливості проводити обґрунтовану цілісну внутрішню політику щодо зміцнення язичницької держави. Крім того, язичницька форма давньоруської державності викликала нерозуміння руської культури і релігії двома великими державами – Священної Римської імперії і Візантії. Отже, реалізація ідеї «Велика язичницька Русь» у зв'язку з винятковим домінуванням експансіоністських способів інсталяції у світову історичну спільноту виявилася малоекективною і небезпечною для молодої держави через провокування постійних військових зіткнень з іншими народами і державами, тому князь Володимир прийшов до усвідомлення необхідної культурно-історичної і релігійної переорієнтації Русі.

Розглядаючи формування християнської ідентичності давніх українців, наголошувалося на пріоритетному значенні вибору Володимиром нової релігії – християнства та її запровадження на державному рівні. Результатом цього процесу Києво-Руська держава стала органічною частиною величезного християнського світу і набула високого статусу у співтоваристві держав як Східної, так і Західної Європи. Разом із християнством на Русь була перенесена ідеологія візантизму, стержень якої становили принципи державного самодержавства, психології духовного універсалізму. На перший план зовнішньої політики були висунуті не військові дії, а договірні (переукладення в 988 р. мирної угоди з Візантією). Хрещення Руси-України сприяло ідентифікації суспільства в цивілізаційному напрямі на основі християнських цінностей.

Незважаючи на прийняття візантійської моделі християнства, князь Володимир розвивав відносини також із Західною Європою, зокрема Ватиканом. Після 988 р. відбувався неодноразовий обмін посольствами між Києвом і Римом. У 1000 р. посольство від Папи Сильвестра II, яке за два-три місяці перед тим коронувало правителя Угорщини – Стефана, прибуло до Києва, при цьому його супроводжували також посли чеського та угорського королів. За папською традицією, це означало, що вони виконують функцію свідків коронації. Отже, можна припустити, що саме у 1000 р. відбулася

⁵⁴ Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2010. С. 47–48.

коронація Володимира Великого королівською короною. Наступного, 1001 р., до Риму було відправлено посольство з Києва для складання подяки Понтифіку, до чого були зобов'язані новокороновані монархи. Відтоді аж до 1169 р., тобто до руйнування Києва Андрієм Боголюбським, західно-європейські хроністи титулують монархів Руси-України саме королями, а не князями.

У цьому зв'язку не буде зайвою інформація про Володимира, наведена єпископом Титмаром Мерзебурзьким у його «Хроніці». Вона тим більш вагома, що друга половина володарювання Володимира надто лаконічно висвітлена в літописах. Цілком імовірно, що значна частина відомостей про це, в тому числі й така прикра для Візантії подія, як коронація київського князя Папою, була вилучена пізніше грецькими церковними ієрархами та їхніми київськими помічниками, які ретельно «редагували» згадки про небажану для них монархічну титулатуру суворених старокиївських королів. Між тим німецький хроніст, який був сучасником київського володаря, титулує Володимира «королем Русі (rex Ruscorum Wlodemirus)»⁵⁵.

Відновлення в повному обсязі гармонійної моделі культурно-історичного руху Давньої Русі і значне зміцнення ідентифікаційного початку соціокультурного організму Русі відбувалося в період перебування на престолі Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.). За цей час він відновив баланс усіх складових культурно-історичного руху Русі на шляху інтеграції у світовий культурний і духовний простір завдяки геополітичній активності держави. Встановлювалися матримоніальні і політичні союзи з країнами Північної, Центральної і Західної Європи (Франція, Польща, Німеччина, Угорщина, Норвегія, Швеція), зміцнювалася і провізантійська лінія (у Києві, Новгороді і Полоцьку були зведені собори Святої Софії, що мало підкреслювати рівновеликість і єдиновірність Русі і Візантії; підписання мирної угоди 1043 р.; матримоніальні відносини між Руссю і Візантією).

Формуванню церковної еліти та активізації ідентифікаційного процесу в рамках соціокультурного і духовного розвитку Києво-Руської держави сприяла політика Ярослава щодо церкви (в кінці 1037 р. вийшло «Слово о Законе и Благодаті», в підставі якого лежала концепція самобутності і значущості руського християнства, що стало домінантою і впливало на самоідентифікацію русичів; у 1051 р. відбулося обрання першого руського митрополита, що утверджувало суворітет церкви і держави; була заснована Києво-Печерська лавра, що сприяло цій ідентифікації)⁵⁶.

⁵⁵ Терещенко Ю. Королі. Князі. Гетьмані. Монархічно-династичний принцип у державницькій традиції. День. 2017. 15 серпня.

⁵⁶ Котляр М. Ярослав Мудрий. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 760.

Ще одне підтвердження значущості Ярослава Мудрого – це його популярність у західноєвропейському світі. Англійська «Хроніка» Роджера з Хаведена (пом. 1001 р.) зафіксувала, що син англо-саксонського короля Едмунда Залізnobокого Едуард після смерті батька втік у Русь, де був із честю прийнятий королем цієї землі – Малесклодом. Під цим іменем у західноєвропейській історіографії виступав Ярослав Мудрий. Німецький історик Ламберт Герсфельдський (пом. 1088 р.) – автор всесвітньої історії (*Annales*), доведеної до 1077 р., називає королями синів Ярослава – Ізяслава і Святослава. Донька Володимира – Марія Доброніга – в деяких джерелах згадується як *Filia Rusciae Regis* (донька руського короля), тоді як її чоловік – польський князь Казимир Обновитель – як *dux* (князь). До речі, польські джерела також застосовують до володарів Русі титул «королі». Ну і, звичайно, папська курія, яка найбільш прискіпливо стежила за уживанням титулів володарів середньовічних держав Європи, застосовує щодо старокиївських правителів титул *rex* (король), а їхні держави – *regnum* (королівство).

Визнання Європою такої титулатури не могло бути випадковим. Її застосування у тогочасному світі мало спиратися на певний конкретний державно-правний акт, який легітимізовував новий статус руського князя. Таким актом, без сумніву, могла бути лише коронація. Принаїдно зазначимо, що навряд чи Ярослав Мудрий міг виконати свою роль «тестя Європи» і порівнитися з більшістю династій тогочасного європейського середньовічного світу, залишаючись просто князем⁵⁷.

За князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), незважаючи на децентралістські тенденції, робилися досить успішні спроби збирати і склеювати в єдине ціле Русь, для чого були застосовані наступні механізми. Перш за все, це з'їзди князів у Любечі, які намітили розвиток нового політичного укладу Русі зі створенням суворенних і незалежних князівств. Водночас утверждалась ідея спільних дій, загальної рівності і єднання князів. Відновлення внутрішньополітичної єдності Русі сприяло утриманню її цивілізаційних орієнтирів. Русь-Україна за Володимира Мономаха підтримувала широкі міжнародні зв'язки як з католицьким, так і мусульманським світом. Не припиняли діяти союзні угоди з Угорщиною і Польщею, були укладені династичні шлюби з правителями Швеції, Візантії, Польщі, Угорщини, Німеччини та інших країн. Посилився вплив Русі на Північному Кавказі. За правління Володимира були здійснені походи проти половців (1103, 1109, 1111, 1116, 1120 рр.), унаслідок яких вони були витіснені за межі південноруських степів, значна частина їх пішла на Кавказ, а інша увійшла до складу Русі⁵⁸.

⁵⁷ Терещенко Ю. Королі. Князі. Гетьманы. Монархічно-династичний принцип у державницькій традиції. День. 2017. 15 серпня.

⁵⁸ Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення: колективна монографія. Калакура Я., Салата О. та ін. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2019. 284 с.

Посилення непримиреності до будь-якого зовнішнього ворога сприяло формуванню у давніх русичів суспільної самоідентифікації. Говорячи про роль Володимира Мономаха в цьому процесі, не можна оминути його увагу до проблеми місця людини в світі, її морального призначення, самоідентифікації. У його знаменитому «Повчанні» однією з головних є ідея правди. На думку князя, це те, що становить основу законності влади, і в цьому розумінні є закон, правосуддя. Але моральний сенс цього поняття у «Повчанні» набагато ширший: правда вимагає від володаря стати на захист слабких («не давайте сильним погубити людину») і навіть не допускати смертної кари. Влада не виводить того, хто нею наділений, з моральної сфери, а навпаки, лише посилює його моральну відповідальність. Високо оцінював князь знання, інтелектуальну працю: «не забувайте того доброго, що ви умієте, а чого не умієте – вчіться»⁵⁹.

Як зазначає Ю. Терещенко, у державному житті княжа Україна багато в чому наслідувала європейські форми – культтивування договірних відносин, обмеження монархічної влади князя, територіальну децентралізацію, близьку до федералістських зasad, самоврядування міських громад тощо. Ці тенденції суспільних відносин знайшли більш виразне втілення і розвиток на західних землях Русі, тіsnіше пов'язаних із західноєвропейською цивілізацією. Як відомо, ще в 980–990 роках київський князь Володимир Великий відвоював у поляків Галичину і Волинь і приєднав їх до володіння Києва. Однак після ослаблення Київської держави на землях Галичини і Волині новий, загальноукраїнський державницький центр Русі. Істотного імпульсу розвитку українська державність набула від часу політичної злуки Галичини і Волині (1199 р.), яка доповнилася у 1202 р. приєднанням Правобережжя разом із Києвом.

З об'єднанням Галицького і Волинського князівств на чолі з новим лідером династії – князем Романом Мстиславичем і столицею в Галичі розпочався новий етап в історії української державності та формуванні ідентичності. На відміну від полієтнічної Старокиївської держави, яка розвивалася відтепер на єдиному українському ґрунті, Галицько-Волинській державі судилося продовжити і примножити державотворчі традиції Києва. З нею пов'язаний важливий етап утвердження української державності і формування української народності. Вона зберегла, примножила і передала наступним поколінням політичну, культурну і духовну спадщину Русі. Була успадкована система князівської влади, хоча, порівняно з Києвом, тут набагато більшу роль у суспільстві відігравала боярська рада. Понад сто років Галицько-Волинське князівство служило опорою української державності і відігравало велику роль у переломний момент історії українського

⁵⁹ Котляр М., Плахонін А. Повчання Володимира Мономаха. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 289.

народу, зберегло його культурну і політичну ідентичність. За словами видатного дослідника історії Галицько-Волинського князівства І. Крип'якевича, воно «об'єднувало тільки етнографічні українські землі, і завдяки цьому тут сильніше проявлялися прикмети української культури, які стали основою національної відособленості»⁶⁰.

Важливо наголосити, що ще Роману Мстиславичу після поширення влади на Київ вдалося об'єднати фактично всі українські етнічні землі – від Карпат і Дунаю до Дніпра – і стати фактично сюзереном майже всієї Русі, що дало підстави деяким історикам називати його «творцем першої національної Української держави», яка проіснувала як окремий політичний організм до XIV ст.⁶¹. Могутність і авторитет цієї держави, яка дістала загально-європейське визнання, стали підставою для продовження нею королівської традиції Старокиївської монархії. Підтвердити цей її статус могли або Папська курія, або німецький імператор. У 1204 р. Папа Інокентій III запропонував Роману королівську корону. Як і у випадку з Ізяславом, ішлося не про піднесення Романа до найвищої гідності, яка була успадкована ним по праву, а про символічний дарунок – засіб визнання спадкоємця корони Руси-України. Однак володар нової держави, пов’язаний союзницькими зобов’язаннями з претендентом на німецьку імператорську корону, супротивником Папи Філіпом Швабським, не прийняв пропозиції понтифікату. Цілком ймовірно припустити, що Роман сподівався дістати підтвердження своєї королівської гідності саме від німецького імператора, а не від Престолу св. Петра (згадаємо аналогічну спробу Ізяслава I).

Схвалення європейським світом королівської титулатури галицько-волинського володаря, незважаючи на відхилення ним королівської корони від Папи, підтверджує, що його статус увійшов у європейську державно-політичну термінологію як *Romanus rex Ruthenorum* – «Роман король Русі». Отже, київська королівська традиція дістала своє продовження в титулатурі Романа, а згодом і його нащадків. Ця титулatura зафіксована, зокрема, в синоніміку монастиря бернардинів св. Петра в Ерфурті: *Romanus rex Ruthenorum dedit nobil XXX marcas* («Роман король Русі, який надав нам 30 марок»).

Прикметно, що у Візантії Роман також номінувався згідно з існуючою в Ромейській імперії титулатурою щодо європейських королів. Хроніст титулує його візантійським відповідником – «царем в усій Руській землі». Після смерті Романа угорський король Андрій, скориставшись малолітством спадкоємців галицько-волинського володаря і послабленням владних інститутів його держави, захопив Галичину. Невдовзі він долучив до свого титулу й титул короля Галичини й Володимирщини (*Galiciae Lodomeriaeque*). Це

⁶⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. 2-ге видання, із змінами і доповненнями / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів : ІУ ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 1999. С. 17.

⁶¹ Їдзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях. Львів : Сполом, 2004. 418 с.

означало, що, включаючи Романову спадщину до своєї держави, він приєднав країну з королівським статусом. У 1214–1215 рр. Андрій просив понтифікат про помазання свого сина Коломана королем Галичини і про пересилання йому золотої корони «відповідно королівській гідності для нашого сина, щоб тішився одержанням корони від вашої щедроти, подібно як королівським помазанням від Апостольського Престолу». З тогочасної конкретно-історичної ситуації випливало, що Андрій Угорський звертався до Риму не про піднесення Галичини до рангу королівства, а тільки про підтвердження королівської гідності свого сина Коломана як володаря частини своєї держави, тобто про заміну династії Романовичів на династію Арпадів.

Після завершення «угорського періоду» почалося зміцнення позицій Данила Галицького і здобуття ним фактичної влади на теренах всієї Руси-України (окрім Чернігівщини), внаслідок чого галицькому володарю повертається королівський титул, успадкований від батька. Вже від початку переговорів із Римом у 1246 р. він титuluється Папою і його канцелярією як король Русі, а його держава – як королівство, що приймається під покров св. Петра і Апостольського Престолу. Звичайно, середньовічна Європа, яка прискіпливо дотримувалась ієрархічних принципів, контролюваних Римом, виключала випадковість у вживанні такої титулатури. Трохи згодом у низці листів Римської Курії Данило вже титuluється як король Русі, а його брат Василько – король Володимириї. Уточнення титулатури синів Романа очевидно було викликане кращим ознайомленням Риму з реальним станом речей у Галицько-Волинській державі і фактичним посіданням Васильком Володимирського уділу. Підставою для такої титулатури удільного князя Волині була, очевидно, підтверджена Римом титулatura угорських Арпадів, які короткий час володіли спадщиною Романа. Отже, Василько дістав королівську гідність разом із братом, тоді як жоден із Рюриковичів її не мав. У листі Папи Інокентія IV до Великого магістра Тевтонського ордену від 22.01.1248 р. Данило титuluється «достойним королем Русі» (rex), тоді як Олександр – «шляхетним мужем, князем сузdal'sким» (dux). До цього можна також додати, що навіть попри претензії королів Угорщини на Галичину в одній з угорських грамот, де повідомляється про переможну битву під Ярославом, Данило титuluється як король Русі, а його супротивник – чернігівський Ростислав – князем Галичини. У 1253 р. після тривалих контактів із Римом і певних вагань Данило прийняв від Папи Інокентія IV королівські інсигнії й був коронований у місті Дорогичині. Акт коронації означав, що королівська корона, надіслана Данилу як дарунок понтифікату, означала визнання за ним права наслідування королівської гідності своїх предків. Це був один із проявів процесу інтеграції Руси-України із західним світом, і він не викликав якогось здивування чи заперечення ані в тогочасному галицько-волинському суспільстві, ані в

сусідніх європейських державах, з якими українські володарі мали постійні зв'язки, у тому числі родинні⁶².

Не можна обійти увагою той історичний факт, що під час монголо-татарської навали на Русь Галицько-Волинська держава взяла на себе головний удар і стримала й. У 1252 році князь Данило запропонував Новгородському князеві Александру Невському створити союз для боротьби з монголо-татарами, але той відмовився, оскільки на той час уже давно був васалом хана Батия. Більше того, є відомості, що Александр доніс ханові на Данила Галицького, після чого хан послав військо темника Куремси на Данила. В той же час рідний брат А. Невського князь Андрій, одружений з дочкою князя Данила, також запропонував своєму братові приєднатися до союзу проти татар, але А. Невський доніс ханові і на свого брата і накликав на Русь татарське військо для розправи над ним. За вірну службу хан нагородив Александра Невського Володимирським князівством, відібраним у його брата Андрія⁶³.

У кінці 1254 – навесні 1255 року під Владимиrom і Луцьком князь Данило вщент розгромив татарські війська. Це була, по суті, перша перемога руських князів над монголами. У подальшій боротьбі з ними Данило Галицький намагався використовувати і підтримку Папи Римського – Інокентія IV. Сподіваючись на допомогу західних союзників у боротьбі із Золотою Ордою, Данило Галицький прийняв від Папи Римського коронацію у 1253 р. на короля усієї Русі. Після смерті Данила Галицького у 1264 р. його нащадки – сини, онуки і правнуки – намагалися зберегти Галицько-Волинську державу, захищаючи її від численних загарбників.

Успадкувавши культурно-національні традиції Києва, Галицько-Волинська держава під впливом європейської культури вийшла на передові рубежі цивілізаційності, натомість князі Північно-Східної Русі переймали менталітет монголо-татарських завойовників, що згодом проявилося в автократичних тенденціях подальшого розвитку Московії, Російської імперії і путінської Росії.

Говорячи про еліту Давньої Русі, не слід забувати про таку її гілку, крім світської еліти, як церковна, що зробила вагомий внесок у цивілізаційну ідентифікацію давньоруського суспільства на підставі поширення і проповіді основних цінностей християнства в його православному віросповіданні. З XI ст. основним ідейним центром православ'я у Русі стає Києво-Печерський монастир. У поглядах і діяльності подвижників Печерського монастиря, і перш за все найвідомішого серед них – Феодосія Печерського (блізько 1036–

⁶² Терещенко Ю. Королі. Князі. Гетьманы. Монархічно-династичний принцип у державницькій традиції. День. 2017. 15 серпня.

⁶³ Волович О. Європейська ідентичність України в історичній ретроспективі. Чорноморські новини. № 095. 30. 11. 2013.

1074 pp.), можна побачити риси, характерні для української релігійності протягом наступних століть.

Феодосій був прибічником містико-аскетичної традиції грецького богослов'я, суворим критиком неправославних віровченъ. Він вважав, що захист православ'я і дотримання його заповідей є обов'язком князівської влади⁶⁴. Пізніше, у творах Нестора Літописця (XI – поч. XII ст.), в першу чергу в його редакції «Повісті минулих літ», ця теза обґруntовується вже на історичному матеріалі, розкривається в оцінках фактів руської і світової історії. Присутня в «Повісті» також ідея єдності Русі на підставі релігійної правди. Як репрезентант культурної і релігійної ідентичності давньоруського суспільства розглядається «Слово о Законе и Благодати» митрополита Київського Іларіона. Основний його пафос міститься в утвердженні істини втілення Господа, олюднення, спасіння світу. Київський митрополит обґруntував універсальне, вселенське значення Божої Благодаті як духовного дарунку, отримання якого можливе для людини незалежно від етнічної належності. Благодать для Іларіона передбачає духовну свободу особистості. Згідно з його християнською історіософією, центральною подією світової історії є зміна епохи закону, встановленого Богом, ерою Благодаті (Новий Завіт). Але й духовна свобода, пов'язана з християнством, і істина, набута через благодать, вимагають чималих зусиль для їх утвердження і захисту. Для цього, за Іларіоном, необхідні як морально-інтелектуальні зусилля, що передбачають «благі помисли», так і державно-політичні: треба щоб благочестя було поєднане з владою⁶⁵.

Історики вітчизняної філософії пов'язують «Слово» з початком філософської традиції у Русі. Вони звертають увагу на присутність у ньому актуальної історичної проблематики, розвиток ідей патріотизму. Патріотизм у творі Іларіона визначається як високоінтелектуальна система, під якою трактується суспільна ідентичність.

Ще одним великим церковним і культурним діячем Давньої Русі був Кирило Туровський (1130–1182 pp.), якого сучасники називали другим Златоустом. У творах Кирила («Притча про людську душу і тіло», «Повість про білорізця-людину і про чернецтво») розвиваються теми, традиційні для руської релігійної думки, починаючи з митрополита Іларіона і Феодосія Печерського. У його релігійній антропології вирішальним критерієм в оцінці всіх дій людини був критерій сoteriologічний (пов'язаний зі спасінням). Справжній зміст і значення може мати тільки те, що сприяє досягненню спасіння – єдиної суттєвої мети людського буття. Тому Кирило Туровський віддавав абсолютно в дусі православної традиції перевагу ангельському

⁶⁴ Печерський Феодосій. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ : Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 477.

⁶⁵ Ричка В. Іларіон Київський. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 277.

життю, чернечому шляху. Тільки подвиг смиренної мудрості, який має здійснити чернець у своєму служінні, дозволяє йому пройти єдиноправильним, вузьким шляхом, що веде до спасіння. Людина для Кирила Туровського – центральна фігура світобудови, вершина творіння. Вона наділена свободою волі і сама має прийти до правди, проголошеної Христом⁶⁶. Саме так святитель трактував самоідентифікацію давньоруської людини.

Оригінальною пам'яткою давньоруської думки є «Моління» Данила Заточника (ХІІ ст.), в якому високо цінується розум людини, що веде її до мудрості, яка для автора невід'ємна від моральності. Надаючи особливого значення мудрості й освіті як одному з основних її джерел, автор пише про себе: «Аз бо не во Афинах ростох, не от философ научихся, бо бых падая аки пчела по розным цветом и оттуда избирая сладость словесную и совокупляя мудрость, яко в мех воды морскиє»⁶⁷.

Як і його попередники, Данило Заточник – ким би він не був у соціальній дійсності (існують різні версії щодо цього) – у духовному плані був християнином. Тим не менш певна тенденція наявна. Це стосується першочергово розуміння мудрості. Мудрість, про яку йдеться у «Молінні», передбачає релігійно-моральну підставу, і все-таки на особистісному і суспільному рівнях – це саме людська мудрість: мудрість мислителя, мудрість звичайної людини, мудрість правителя. Християнський ідеал смиренної мудрості не ставиться під сумнів, але ніби відступає на інший план. У «Молінні» Данила Заточника думка ледве не вперше виявляється захопленою відчуттям величі людського розуму, безмежністю його можливостей. Людина раптом постає як центральна фігура світобудови не тільки у своєму ставленні до Бога, але й сама по собі, як суб'єкт пізнавальний і творчий⁶⁸.

Підсумовуючи, варто наголосити, що від самого початку утворення Києво-Руської, та її наступниці Галицько-Волинської держави їх еліта в особі київських князів, представників духовенства сприяла активізації ідентифікаційних процесів у суспільстві спочатку на язичницькому підґрунті, а згодом, з прийняттям християнства, на православному. Разом з тим, цивілізаційні ідентифікаційні процеси прослідковуються у визнанні Руси-України після прийняття християнства й країнами Західної Європи. З іншого боку, вивчення епістолярних і літературних пам'яток давньоруських представників Руської церкви з усією очевидністю встановлює той факт, що вони добре усвідомлювали нероздільність релігійної моралі і політики як у державному житті Русі, так і на рівні побутових відносин, що вело до подальшої ідентифікації давньоруського суспільства.

⁶⁶ Ричка В. Кирило Туровський. Енциклопедія історія України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 300.

⁶⁷ Памятники литературы Древней Руси. XVII век. Москва : Просвещение, 1980. С. 398.

⁶⁸ «Моління Данила Заточника». Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ковалів Ю. І. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. С. 68.

У другій половині XIV ст., тобто на час піднесення Галицько-Волинської держави, на українських землях починається новий, певною мірою драматичний для неї період, пов'язаний з посиленням претензій на українські землі з боку Польського королівства, Литовського князівства і Московського царства. Шляхом укладення династичного шлюбу Волинь об'єдналася з Литовським князівством. Деякі історики ще й досі пишуть: «прийшла Литва і захопила руські землі». Насправді ж для переходу земель до певного державного об'єднання завойовувати їх було не обов'язково. Наприклад, Іспанія перейшла до Габсбургів, коли іспанська інфантка вийшла заміж за представника цієї династії. Дочка ж останнього галицько-волинського князя одружилася з литовським князем з династії Гедиміновичів, і коли династія галицько-волинських князів згасла – князівство, як спадок дружини литовського князя, залишалось у складі Литовської держави, яка стала називатися Великим князівством Литовським, а після включення до нього Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Брацлавщини, які зберігали автономість, а також білоруських земель його статус розчинився як Литовсько-Руська держава. Принагідно зауважимо, що руські землі становили 9/10 загальної площи Великого князівства Литовського.

Від русичів литовці отримали систему княжої влади, основи законодавства, християнство в його східному форматі. Місцеве населення і далі зберігало свою культуру, мову, яка набула статусу державної. На думку деяких дослідників, цю державу наші предки тривалий час вважали своєю і не відчували в ній дискомфорту. Все це стало передумовою процесу утвердження українського етносу із певними ознаками нації, формування европейської ідентичності української інтелектуальної і духовної еліти, збереження ідеї відновлення української державності. Загалом, литовці виявилися досить передбачливими. Прийшовши на руські землі, вони говорили: «Старого не рушимо, нового не вводимо»⁶⁹. Тому їхня колонізація була досить м'якою і не викликала особливого спротиву. Ось чому можна вважати, що політично й територіально українська знать сприймала Гедиміновичів як своїх князів, зберігаючи при цьому свою етнічну самобутність.

Ситуація почала змінюватися після укладення шлюбу між литовським князем Ягайлом і польською принцесою Ядвігою – з умовою, що Ягайло навертається у католицизм і стає королем обох держав, які об'єднуються під назвою «Річ Посполита». Більшість українських земель (Волинь, Поділля, Київщина, Брацлавщина) опинились інкорпорованими в цю об'єднану державу у складі Великого князівства Литовського, а Галичина відійшла до Польської корони. Відтоді почався тиск католицької еліти на православну. Певний час його вдавалося стримувати завдяки Ягайловому брату – Вітовту,

⁶⁹ Волович О. Європейська ідентичність українців у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Чорноморські новини. № 100. 21.12.2013.

який залишився княжити в Литві і був досить самостійним у своїй політиці. Хоч Вітовт вважався васалом Ягайла, але йому вдавалося зберігати певну окремішність. Тиск на православне українське населення відтермінувався на час боротьби між польськими й литовськими Гедиміновичами. Однак литовців поступово піддавалися покатоличенню, значних змін зазнала і їхня мова, хоча багато литовських слів й досі зберігають руське коріння.

Велике князівство Литовське значною мірою успадкувало систему влади, яка була у Київській державі. На чолі держави стояв Великий князь литовський, який концентрував у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу, був військовим зверхником, провадив дипломатичні зносини з іншими державами, призначав і звільняв вищих урядовців. Із середини XV ст. влада Великого князя послаблювалася шляхом підвищення ролі ради при князеві (панів-ради). Важливе значення в житті населення мала збірка законів, відома під назвою «Литовський статут» (перше видання – 1529 р.), який спирався на «Руську правду», включав елементи цивільного права, а також впроваджував нові європейські юридичні поняття. Мешканці багатьох українських міст користувалися так званим магдебурзьким правом, яке отримали Львів, Київ, Луцьк, Кременець, Володимир, Житомир та інші міста.

У Польському королівстві, у складі якого перебувала Галичина, із боярства й зем'янства формується шляхта. До речі, такими правами, які мала в пізній Речі Посполитій шляхта, не користувалася жодна європейська еліта. Основна різниця між панами та шляхтою полягала в особливостях володіння: пани мали вотчину – спадок від батьків – і не мусили служити у війську, шляхта ж була служилим станом, тобто отримувала в користування помістя лише на час військової служби. Однак шляхта постійно домагалася того, щоб надані їй маєтності залишалися власністю, а також виборювала собі право не ходити у військові походи за межі своєї держави. Для цього вона тиснула на королів, піднімала повстання. Й оскільки королі завжди потребували лояльності й підтримки з боку шляхти, то змушені були йти на поступки та розширювати її права.

Таким чином, княжа доба української історії, представлена Київською, Галицько-Волинською і Литовсько-Руською державами, залишила помітний слід у формуванні етнічної і християнської ідентичностей, які під впливом інтеграції в європейський простір набули багатьох ознак цивілізаційності. Провідну роль в утвердженні базових цінностей цих ідентичностей відігравала еліта, яка умовно складалася з двох груп: світської, яку представляли князі, боярська знать, управлінці, дружинники, військові полководці та найбільш освічена частина населення, причетна до книгописання, розвитку освіти, культури і мистецтва, та релігійної (патріархи, митрополити, єпископи, настоятелі і ченці монастирів та ін.). Цивілізаційна ідентичність українців закладалася як шляхом певного впливу європейських цінностей, так і продуктуванням власної культури на рівні цих орієнтирів та поширенням її в Європі.

РОЗДІЛ 3

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ЕПОХУ РЕНЕСАНСУ

Епоха Ренесансу, або Відродження – це унікальний період європейської історії та цивілізації між Середньовіччям і Новим часом, пов'язаний з філософією гуманізму, утвердженням гідності людини, усвідомленням її невичерпних творчих можливостей. Хронологічно він з невеликими відхиленнями накладається на козацько-гетьманську добу в історії України, яка відіграла рубіжну роль на шляху формування козацької цивілізації, етнічної, релігійної, історичної та політичної ідентичності українства з помітно означеними цивілізаційними устремліннями. Рушієм ідентифікаційного процесу за цих умов, творцем і носієм його нових цінностей виступило передусім українське козацтво та його провідна верства – козацька старшина разом з народжуваною інтелігенцією та духовенством.

Український Ренесанс у світоглядно-ціннісних вимірах мав дві складові: поворот суспільної думки до цінностей і спадщини княжих часів та засвоєння нових для себе надбань, породжених європейською філософією і культурою, що закладало підґрунтя для формування цивілізаційної ідентичності. Специфічну систему громадянських цінностей виробила Запорозька Січ, побудована на принципах прямої демократії, соціальної і політичної рівності та справедливості, ідеалів лицарської гідності, військового побратимства і товариства, згоди і взаємодопомоги, причетності до спільноти справи, що активно впливало на становлення національної та державницької свідомості українців.

Вирішальне значення для поглиблення цивілізаційних зasad ідентичності українства доби Ренесансу мала Визвольна війна як Національно-визвольна революція середини XVII ст., утворення за зразком і цінностями Війська Запорозького Козацько-гетьманської держави як уособлення нового рівня етнічної, політичної та духовної консолідації суспільства. Ключову роль у цьому процесі відіграли провідники козацького руху, видатні державні і політичні діячі, талановиті дипломати і тогочасні мислителі Дмитро Вишневецький, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Костянтин Острозький та ін. Козацька держава заклали, з одного боку, фундамент ранньомодерної української нації і утвердження історичної назви «Україна» в світі, а з другого, сформувала на тлі «метагранічного буття» і зіткнення цивілізацій нове розуміння взаємин Сходу і Заходу, християнства та мусульманства, православ'я та католицизму, ролі людини та її свобод як цінності. У цьому відношенні важливе місце в історії християнства посіла Берестейська унія,

започаткувавши формування нової релігійної ідентичності українців на тлі стримування процесів їх зросійщення та полонізації, пошуку шляхів до порозуміння католицького і православного світів. Міжконфесійне протистояння в поступійний період не зупинило міжкультурну комунікацію як важливого чинника утвердження цивілізаційних зasad української ідентичності, а надало їйому нового змісту.

3.1. Українське козацтво як носій нових рис ідентичності з цивілізаційним забарвленням

Козацтво – унікальний для європейської історії культурно-соціальний феномен з особливими формами ідентичності. Щоб розібратися в цьому питанні, треба перебороти інерцію традиційного його сприйняття і прояснити низку елементів, важливих не тільки для розуміння заявленої проблеми, але й української історії загалом. Вона, як відомо, ґрунтуються на ідеї тягlostі та безперервності, за якою козацтво продовжило традиції княжої державності, хоча й в інших формах. У цьому зв'язку зробимо невеликий методологічний відступ для того, щоб розібратися з питанням цивілізаційної ідентичності козацтва, але при цьому необхідно звернутися до такого поняття, як «варварство». Аналіз ніші вітчизняної історіографії, в якій поняття «варварство» виявилося базовим, здається важливим не тільки з позицій вирішення завдання виявити її продуктивність у частині здобуття нових знань про українську цивілізацію та ідентифікаційні процеси у ній, але й для вияснення гносеологічного ресурсу понятійного апарату, що склався на підставі цього ключового слова.

На межі XVIII–XIX ст. в Європі поняття «варварства» було антитезою високому рівню культури і використовувалося, починаючи з А. Фергюссона, а потім Л. Моргана і Ф. Енгельса, у періодизації історії людства за епохами (дикість – варварство – цивілізація). В українській історіософській думці кінця XIX – початку ХХ ст. воно містило близькі за змістом контексти, а саме: присутність архаїчних прошарків у традиційній українській культурі. На початку 1990-х рр. тема архаїзації і варварства відродилася в гуманітаристиці, в першу чергу як проблема циклічності прогресу-ретресу в українській історії, що визначає, на думку її розробників, цивілізаційну специфіку суспільства і держави.

На наш погляд, поряд з вітчизняними студіями тут варто залучити й зарубіжні, зокрема версію варварства, яку подав російський культуролог І. Яковенко. На його думку, воно існує тільки у разі зіткнення з цивілізацією, становлячи архаїчний прошарок культури з особливим характером відтворення внутрішнього ресурсу в рамках тієї чи іншої форми соціального суспільства. Цивілізацією пропонувалося називати етап розвитку культури з

найбільш ефективною стратегією життєдіяльності людства, що відрізняється стрімким нарощуванням конкурентних ресурсів¹. Виникає питання: яке це має відношення до козацтва. Справа в тому, що воно зароджувалося за межами держави. Відповідно, більшою мірою зберегло військово-демократичний стрижень архаїчної культури й набагато меншою мірою феодалізувалося. Самосвідомість козацтва – особлива, не тотожна зрілій державі сутність. Хоча на пізнньому етапі історії козаки відчували себе охоронцями української державності, ревно зберігаючи при цьому свою автономію. Подібний приклад з віддаленіших часів можна знайти у світовій історії.

Численні племена, союзи і роди пізніх варварів (часто на стадії переходу до осілого способу життя), які поселялися в прикордонних зонах великих імперій, виконували буферні функції. Так, у Римській імперії німецькі і готські племена набували статусу союзників і розселялися на землях суміжних із кордонами держави.

У цих «напівварварах» ідеально поєднувалися культурні пласти як варварства, так і цивілізації. У широкій історичній перспективі переходні форми зникають, розчиняються або трансформуються². Однак іноді паліативна комбінація виявляється стійко затребуваною завдяки особливостям геополітичного контексту. Це і сталося в історії України. Землеробське суспільство сусідило тут з неозорим степовим простором, вимагаючи освоєння і закріплення, на які йшли сторіччя. У таких випадках паліація набуває ідеологічного і культурного виправдання й стає винятково стійким явищем.

Екскурс у генезу козацтва дозволяє окреслити одне з фундаментальних протиріч української цивілізаційної ідентичності. Розглядаючи Україну як ціле, що визриває в рамках стійкої федерації землеробського і номадичного суспільства, треба визнати, що українська культура якщо не інтегрувала, то принаймні агрегувала в єдине ціле дві якісно відмінні культурні системи. У своєму історичному побуті нормальне землеробське суспільство демонструє поступальний розвиток, тоді як історія кочових народів і створених ними держав істотно інша. Вказуючи на це, Л. Гумільов зазначав: «Соціальний розвиток у країнах землеробських народів, що успадкували розвинену культуру античності, і в племен, що живуть у незайманому ландшафті, без писемності, із примітивною технікою, відбувається синхронно. У Європі розвивається феодалізм, утворюються класи, розділяється ремесло і землеробство, а в степах Євразії вівці поїдають траву, пси охороняють овець, а пастухи їздять у гості один до іншого; єдине знаряддя виробництва – батіг, але удосконалювати його немає потреби»³. І хоча «виникають міста,

¹ Яковенко И. Цивилизация и варварство в истории России. Статья 2. Россия – варварская цивилизация? Общественные науки и современность. 1995. № 6. С. 78–85.

² Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 1. С. 586–587.

³ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва : АСТ, 2015 С. 41.

археологічні культури змінюють одна іншу, постають і зникають етноси, формація залишається тією самою – первісно-общинною у стадії військової демократії⁴. Таке існування без розвитку є історично первинною стратегією. Воно характеризується надзвичайною стійкістю, могутнім закріпленням орієнтації на відтворення вічних і незмінних структур, а тому мінімально трансформативне.

Драма української історії полягає у тому, що Русь-Україна повільно, але неухильно асимілювала степові простори в територіальну систему осілого землеробського суспільства. Такий розвиток був можливий тільки через найглибше взаємопроникнення культурних систем. Українська культура інкорпорувала найширші верстви архаїчного кочового менталітету. Зрозуміло, козацтво як явище не може бути вичерпно заражоване до класу пізньоварварських феноменів. Проте воно виділяється ідеологічним і побутовим закріпленням широких пластів архаїчного. Козацтво зберегло основний інститут військової демократії – Військове коло.

Цей феномен додержавного буття в руських регіонах зник ще в часи розкладу Київської Русі або трансформувався у вічову форму самоорганізації, спустившись на найнижчий рівень – рівень сільського світу, – і зберігся як механізм общинного самоврядування у вказаній період. Військове ж коло за суттю і змістом – політичний інститут, що вирішує питання війни і миру. Саме в цій ролі він діяв ще у період громадянської війни. Підкреслимо, що Військове коло не можна сплутиувати зі зрілими інститутами демократичного суспільства. За спільності вихідних принципів вони разоче відрізняються. Військове коло закріплювало вихідну архаїчну структуру додержавного і, якщо завгодно, «уявнодержавного» утворення, як приклад – Запорозька Січ, що мала характер військово-громадівської організації з низкою державницьких функцій.

До стрижневих ідей, що визначають суть козацтва, належать архаїчні ототожнення чоловіка і воїна. З цим пов’язана низка моментів. У козацькій культурі зброя – атрибут повноцінної, вільної людини. «Справжній» святковий одяг козака – військова форма. Батіг – знак козачої гідності – як символ досить красномовний. Якщо в сучасному суспільстві війна насамперед нещастья, козацька ментальність зберігає дещо інший образ війни. Війна не тільки непереборний момент буття, але й релігійне дійство, святкове випробування, ініціація. Козаками рухає імпульс, що задає образ війни як єдиного гідного для чоловіка заняття, як спосіб ініціаційного випробування. Війна необхідна цим людям для стійкої статевої самоідентифікації⁵.

Якщо звернемося до порівняно недавньої історії (до кінця XVIII ст.) і подивимося на структуру козацького господарства, знайдемо, що це

⁴ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. С. 41.

⁵ Юрій М. Ф., Алексівець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. С. 588.

архаїчне, переважно привласнююче господарство: полювання, рибальство, солеварний промисел, скотарство, торгівля. Здавна козаки забороняли новим поселенцям розорювати свої землі й сіяти хліб. Пояснення цього – не більш ніж раціоналізація табу на альтернативну форму господарської діяльності, що існує у кочівників. Як будь-яке номадичне суспільство, козацтво не було самодостатнім економічно. Невід'ємний елемент такої економіки – військовий промисел, чи попросту грабіж, що був нічим іншим, як спадщина державної архаїки.

Залежно від ціннісних установок, до цих фактів можна ставитися по-різному. Безперечно одне: з погляду історії культури, козацтво виступає носієм цілого пласти оновлювальної соціальної і культурної архаїки. Однак не можна не визнати, що козацтво перейшло межу, яка відокремлює пізнього варвара від людини цивілізації. Козак – хлібороб – діяльна сила, орієнтована на збільшення цивілізаційного ресурсу. Діловитість, акуратність, стійкий побут, прагнення до ситого життя, самоповага і почуття власної гідності, культ міцного хазяїна – все це свідчить про перехід незримої, але дуже важливої межі, про залучення до цивілізації.

Тут ми знову повернемося до поняття «варварство» і висловимо деякі міркування щодо нього. Під варварством можна розглядати безкінечні процеси становлення людства, внаслідок яких природно-біологічні передумови, механізми, стимули, наслідки життєдіяльності є домінуючими. З переходом до надбіологічних (трактується в значенні соціальних) програм формується інший спосіб життедіяльності, який і означає цивілізацію. Його удосконалення в кінцевому результаті має підвести індивідів до наступного стану в суспільстві: до рівної міри свободи і відповідальності, соціального контролю, соціальної належності, порядку, безпеки у всіх сферах діяльності і повсякденного буття; до діючих законів, свідомості, конструктивності, ефективності діяльності індивідів, до релігійної орієнтації і на індивідуальну цікавість, і на спільні завдання; до високої якості форм, засобів комунікації – доріг, транспорту, зв’язку; до турботи про дітей, старих, малих та ін. Усі ці особливості, взяті з негативним знаком, становлять, на нашу думку, формулу варварства як зворотний бік цивілізації. Неважко побачити, що в підставу аналітики феномену варварства покладені ціннісні імперативи.

А тепер подивимося на означену проблему з іншого боку. Як пише Сергій Плохій, національна і релігійна належність козацтва довгий час залишалася невизначену і незрозумілою для сучасників у Західній Європі. Автори, які писали про козаків, як у Західній Європі, так і в Польщі, не могли конкретно стверджувати, чи були козаки християнами, чи мусульманами⁶.

Невизначеність позиції авторів частково пояснювалася строкатим етнічним, релігійним і соціальним складом перших козацьких загонів. У той час

⁶ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. С. 116–117.

ватажками козаків нерідко були поляки-католики. Серед козаків була також значна кількість неслов'ян, що сповідували різні релігії, від мусульманства до численних відгалужень протестантизму. Однак основний загал козацтва, як свідчать джерела тих часів, становили православні українці, частково і білоруси, частина яких належала до активних у суспільному і релігійному житті верств суспільства: шляхи, боярства і міщанства. Оскільки релігійна ідентичність у Речі Посполитій у цілому і в Україні і Білорусі частково до середини XVII ст. не була ще мобілізована й актуалізована, релігійна і національна орієнтація козацтва також були достатньо невизначеними і розплівчатими.

У ранній Новий час концепція Русі, або «народу руського», мала яскраво виражений етнорелігійний характер. Етнічний елемент був тут тісно, майже нерозривно пов'язаний з релігійним, а народ і церква не тільки самими членами суспільства, але й іноземцями (нерусинами) називалися руськими⁷. Немає нічого дивного в тому, що за таких умов рання українська, а по суті – князівська традиція трактування козацтва однозначно відмовляла йому не тільки у чіткій релігійній, але і національній належності. Лише активне включення козацтва в суспільно-політичне життя українських земель після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. і виступ його на боці Православної церкви змінило ставлення сучасників до козаків. Час вимагав усвідомлення нової ролі козацтва і пояснення його як поділеного на два табори «народу руському», так і королівській владі і польсько-литовській еліті, що засідала в сеймах і активно впливала на розвиток релігійного конфлікту на теренах Русі.

Можливо, першими, хто наполягав на зв'язках козаків з православ'ям і запропонував своє пояснення цих контактів, були уніати, які вустами митрополита Іпатія Потія заклеймили православних як «наливайок». Застосування цього терміна, який надовго закріпився за православними, ґрунтувалося на численних випадках використання загонів Северина Наливайка князем Костянтином Острозьким у боротьбі проти його уніатських опонентів. На межі XVI–XVII ст. уявлення православних як «наливайківців» було швидше їх дискредитацією в очах Речі Посполитої, ніж вказівкою на реальний союз православної церкви і козацтва. Однак з часом цей термін почав все більше відбивати реальний зв'язок між непокірним козацтвом і церквою⁸.

Ідентифікаційний процес в українському суспільстві й українському релігійному житті значною мірою визначався місією легітимації козацтва, а вона лягла на плечі тих інтелектуальних сил, яку представляла нова (нелегальна, з погляду держави) православна ієархія, утверджена за

⁷ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Духовна Україна: Збірка творів. Київ : Либідь, 1994. С. 143–144.

⁸ Плохий С. «Национализация» украинского казачества в XVII–XVIII веках. Империи и нации в зеркале исторической памяти. Сб. Ст. Москва: Новое издательство, 2011. С. 265–296.

допомогою козацьких шабель восени 1620 р., і близьке до Запоріжжя київське духовенство. Погляди православної еліти на суспільне значення і нову роль козацтва найбільш повно були висловлені в низці політичних, історичних і поетичних творів, створених у Києві в 20-х рр. XVII ст. Їх автори здійснили важливий, з точки зору політичного мислення, перехід від публіцистичних і літературних творів, присвячених князям, до творів, написаних на честь козацьких гетьманів.

Від виходу в світ знаменитого «Треноса» Мелетія Смотрицького (1610 р.) до освячення під захистом козацької шаблі нової православної ієрархії пройшло всього десять років, але невпізнанно змінилася соціальна орієнтація і тональність творів православної еліти. Якщо М. Смотрицький від імені церкви проливав слези за Слуцькими, Заславськими і Заразькими, які відійшли від православ'я, й «іншими без ліку, яких поодинці рахувати було б справою довгою»⁹, то Іов Борецький, Касіян Сакович і інші автори 20-х рр. XVII ст. схвалюють і наділяють історичною легітимністю нову красу церкви – запорозьке козацтво.

Київські автори 1620-х рр. не тільки відчували зміну в політичній кон'юнктурі і змінювали одного покровителя на іншого, але й до певної міри усвідомлювали, що в Україні на їх очах завершувався процес переходу важелів влади в Подніпров'ї від князів до гетьманів і очолюваного ними козацтва. Саме так можна трактувати розповідь про витоки козацтва в Густинському літописі, складеному в Києві в 20-х рр. XVII ст. Анонімний автор (за деякими припущеннями Захарій Копистенський) в розділі «Про початок козаків» прямо говорить про закінчення князівського періоду в історії Русі: «От междуобных воен зело озлоблены мы стали; а там и князья у нас перевелись»¹⁰.

Князівсько-шляхетська модель Русі, як і аналогічні моделі польської та більшості інших європейських націй раннього Нового часу, мала, крім релігійного відтінку, яскраво виражений становий характер. Вона базувалася на відродженій острозькими і київськими інтелектуалами традиції велико-князівського Києва і на православній інтерпретації Люблінської унії 1596 р., згідно з якою король гарантував князям і шляхті недоторканність «руської» релігії. Таким чином, за цією концепцією, історична традиція, що йшла від давнього Києва, і нова легалістська традиція, започаткована Люблинською унією, гарантували права винятково князівсько-шляхетській Русі. Інші стани залишалися за межею «народу руського». Спираючись на це трактування, представники шляхетського стану вважали, що, не будучи частиною старої концепції «народу руського», козаки не мали права бути його представ-

⁹ Смотрицький М. Тренос. Українська література XVII століття: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ : Наукова думка, 1987. С. 84.

¹⁰ Густинський літопис: Фрагменти. Українська література XVII століття: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ : Наукова думка, 1987. С. 165.

никами, ані захищати його інтереси, зокрема і релігійні, перед королівською владою.

Єдиним способом узаконити роль, яку козацтво взяло на себе в 1620 р., була зміна станових характеристик старої національної моделі. Одну з перших спроб представити козаків частиною традиційної Русі і поширити на них права «старої» князівсько-шляхетської нації знаходимо в «Протестації», складеній в 1621 р. вищим православним духовенством. Основна мета «Протестації» полягала у відповіді на звинувачення новоутвореної єпархії у державній зраді і підбурюванні козаків до виступу. Відповідаючи на ці звинувачення, автори «Протестації» були змушені представити козаків як самостійну і повноправну частину «народу руського». Досягалося це кількома шляхами. По-перше, козаків представляли як продовжуваčі справи великих київських князів; по-друге, їм давали визначення народу християнського, який не потребував примусу священнослужителів для захисту православної віри; по-третє, козаків видавали як «людей рыцарских», що вказувало на їх моральне право бути частиною князівсько-шляхетської Русі¹¹.

Таким чином, на середину XVI ст. стало зрозуміло, що давня українська аристократія, яка сягала своїм корінням часів старокиївської Руси-України, стала вже неспроможною підтримувати свій авторитет серед інших суспільних верств і відігравати роль загальновизнаного лідера. Останньою її спробою продемонструвати своє політичне значення в межах Великого князівства Литовського було повстання князя Михайла Глинського. Після його поразки упродовж усього XVI ст. – першої половини XVII ст. українська шляхта, панство, виявилася нездатною до рішучих політичних кроків і задовольнялася своєю другорядною роллю в Литві та Короні, вдаючись виключно до легальної опозиційної діяльності в національно-культурній царині.

Отже, справа ідентифікації і національного самоствердження, продовження державницької традиції мусила перейти до рук інших соціальних верств, як це мало на той час місце в багатьох країнах Європи. Таким новим соціумом в Україні виявилося козацтво. Саме козацтву довелося перейняти естафету попередньої руської «класократії», яка тривалий час перебувала в стані розкладу та деструкції. Козацтво виявилося здатним спрямувати стихійні прояви протестів різних станів у русло довготривалої національно-визвольної боротьби проти чужоземного панування. Цей могутній рух, зрештою, мав наслідком ліквідацію влади польської адміністрації в Україні та утворення незалежної Української козацько-гетьманської держави¹².

Поряд із трансформацією світоглядно-соціальних орієнтацій козацтва відбувалася еволюція його економічної діяльності. З появою реєстрового

¹¹ Плохій С. Козацький міф. Історія та націтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. Київ : Laurus, 2013. С. 127–128.

¹² Терещенко Ю. Перший і другий гетьманат в Україні. Козаки та державотворці: прорив у майбутнє. День. 2018. № 75–76.

козацтва спостерігалося його постійне прагнення забезпечити свої соціальні і майнові права, звільнитися від податків і свавілля місцевих старост, розширити господарську діяльність, права володіння землею, вільну торгівлю, організацію промислів, куріння горілки, рибну ловлю тощо¹³. Не вписані у реєстр козаки, зі свого боку, інтенсивно створювали власні громади на волостях, де також прагнули самоврядування і незалежної господарської діяльності. Ця категорія козаків дісталася назву городових. Таким чином, у південно-східній частині України, поруч із Запорозькою Січчю, населення дедалі більше «козачилося» і вже не визнавало польської влади, перебуваючи в тісному зв'язку з низовим козацтвом.

Реестрове козацтво, поряд зі шляхтою, городовим козацтвом, являло собою привілейовану верству населення. Звичайно, воно не могло охопити увесь загал козацтва. Проте за своїм способом життя городове козацтво мало чим відрізнялося від реестровців, представляючи разом з ними «хліборобську козаччину», яка дедалі тісніше поєднувалась із соціально-економічним і культурним життям усієї України. Городове козацтво, маючи підтримку фактично незалежного державного утворення – Запорозької Січі, у свою чергу, творило «державу в державі» й намагалось вийти з-під влади польської адміністрації. Поступово воно залучалось у національну і релігійну боротьбу, що її вели легальними засобами українська шляхта, духовенство та міщани. Із часом у козацькому середовищі дедалі зростала кількість осілих заможних господарів, які колонізовували нові землі, істотно розширюючи козацьке землеволодіння. У руках статечного козацтва з часом опинялися значні земельні володіння, які не поступалися посіlostям середнього шляхтича. Принциповою рисою козацького землеволодіння було те, що воно спиралося на використання найманої праці, і це значною мірою зумовлювало соціальну поведінку козацтва.

Надзвичайно важливу колонізаційну та цивілізаційну функції козацтва відзначив Арнольд Тойнбі, який, зокрема, писав: «Подібно до того, як сучасні західні „будівничі імперії“ подавили своїх примітивних супротивників переважаючи індустріальною могутністю, козаки подавили кочовиків, спираючись на розвинуту культуру землеробства»¹⁴. Саме в господарській діяльності козацтва англійський мислитель побачив «деякі ознаки, які радше належать майбутньому, аніж минулому». Ось чому козацькі об'єднання нагадували А. Тойнбі «колоніальні володіння сучасного західного світу». Цей прорив у майбутнє, носієм якого виявилося козацтво, був зумовлений формуванням у його середовищі буржуазних відносин, і це дає підстави вважати його учасником важливих соціально-економічних зрушень, які відбувалися в Європі.

¹³ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. Київ : Арій, 2011. С. 146–147.

¹⁴ Тойнбі А. Дослідження історії. Київ : Основи, 1995. Т. 2. С. 242–270.

На зламі століть козацтво цілком сформувалось як окремий стан, який не вкладався в польську олігархічно-магнатську державну систему і почав усвідомлювати своє призначення в національно-визвольній боротьбі українського народу. Серед козацтва були представники всіх основних верств суспільства – починаючи від селян, які прагнули волі, до незадоволених існуючим ладом шляхтичів. Тому в козацтві якнайповніше віддзеркалися прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило його виразником загальнонаціональних інтересів. Недаремно європейські сучасники ототожнювали козацтво з українським народом, називаючи його «народом козаків», «козацькою нацією»¹⁵.

Відбулося те, про що зазначалося вище: надбіологічні програми, в яких брали активну участь українські козаки, привели до формування цивілізаційного способу життя. Це дало поштовх до становлення системи цінностей українського козацтва, що, по суті, мало ознаки цивілізаційної ідентичності. Вона інтенсивно формувалася в період з 70–80-х років XVI ст. до другої половини XVII ст. Центральне місце в ній посідала категорія «колективна воля», яка поєднувала в собі ідеї: волі і рівності; свободи громадянського голосу; права вільного обрання запорозьких старшин; визнання інституційної першості козацької ради в системі політичного козацького устрою; підпорядкованості меншості рішенням більшості; громадянської дисципліни. Колективна воля сприяла утвердженню в козаків почуття станово-корпоративної єдності та поведінкових стереотипів, заснованих на усвідомленні ними свого громадянського обов'язку і відповідальності, пріоритетності спільногого блага. Система цінностей запорозьких козаків вирізнялася лицарською орієнтацією. Неписаний кодекс козацької честі охоплював такі моральні категорії, як свобода, особиста гідність, добре ім'я, слава, відвага, самопожертва, вірність, дотримання публічно даного слова. Морально вартісною чеснотою визнавалося служіння високим ідеалам: боротьбі проти «ворогів Святого Хреста», захисту вітчизни, обороні православної віри, служінню монархам. Морально-етичне та політико-правове уявлення запорожців про їхню належність до лицарів будило в козаків почуття власної гідності, станово-корпоративної окремішності та політичної правосуб'ектності, що підживлювало тенденції політичного сепаратизму в житті запорозької громади, а до середини XVII ст. – їхню орієнтацію на здобуття таких самих прав і свобод, які мала шляхта Речі Посполитої. Важливим у системі цінностей козаків було поняття запорозького товариства. Воно означало, що кожен козак мав дотримуватися принципів військового побратимства, поділяти засади братерської злагоди, єдності, взаємориучки, вірності, дружби, поважати моральний закон «хліб-сіль»,

¹⁵ Терещенко Ю. Перший і другий гетьманат в Україні. Козаки та державотворці: прорив у майбутнє. День. 2018. № 75–76.

бути вірним соціальним і політичним ідеалам козацтва. На відміну від поняття лицарства, поняття товариства меншою мірою пов'язувалося з політичними маніфестаціями, офіційним етикетом, а більшою – з повсякденним життям запорожців, з діяльністю, яка забезпечувала їм «козацький хліб». Публічно репрезентуючи політичні позиції щодо «лицарської служби», козаки найчастіше послуговувалися такими категоріями, поняттями й моральними настановами, як лицарська честь, слава, вірність, відвага, служіння спільному благові, патріотизм, вшанування монаршого трону та політична лояльність до нього. Поняття «козацький хліб» означало всяку діяльність, яка давала козакам засоби до існування і здійснювалася насамперед збройним шляхом, «шаблею» (легальне військове найманство, дозволені, а також несанкціоновані воєнні постій, контрибуції, трофеї, «здобич», козацькі промисли тощо).

Відомо, що серед чинників козацької ідентифікації ключову роль відігравали такі категорії, як «права», «свободи» й «вольності». Вони визначали низку фундаментальних станово-корпоративних «предметних» цінностей козацької спільноти: особи (свобода особистості, свобода совісті), соціального стану, козацької корпорації (доступ до прав і прерогатив, які забезпечували лицарський спосіб життя козаків), національної ідентичності (конфесійна свобода українського народу, що розглядалася як політичне право, до якого причетні козаки). Поняття особистої свободи асоціювалося в запорожців із соціально-політичною, правовою та духовною суверенністю козака, його статусом особисто вільної людини, яка підлягає виключно козацькому праву і присуду. Це, зокрема, права, свободи й вольності у сferах козацького землеволодіння, майнових і спадкових прав, козацького устрою, судочинства й демократії, фінансової та матеріальної винагороди за військову службу. Представники запорозького товариства розглядали свої права, свободи й вольності як такі, що здобуті ними власними силами на ниві служіння загальному добру і котрі засвідчують лицарський статус козаків у суспільстві, а також освячені моральним законом старовини (героїчні заслуги, доблесть і слава козацьких предків). Що стосується національної самоідентифікації представників запорозької спільноти, то, як свідчать, зокрема, публічні висловлювання ватажків, козаки ототожнювали себе з українським народом, любили українську землю та її природу як свою батьківщину, боронили її.

Є підстави зробити висновок, що вироблені в запорозькому середовищі морально-етичні норми, цінності й ідеали відіграли значущу роль в історичному бутті козацького стану XVI–XVII ст., в утвердженні козацької ідентичності України, а також справили кардинальний вплив на інтелектуальне життя українського суспільства Нового часу, ментальність і духовні орієнтації українського народу. Можна солідаризуватися з думкою Сергія Плохія про те, що якби не козаки, то ми би не називалися сьогодні Україною.

3.2. Козацько-гетьманська держава як уособлення нової ідентифікації українського суспільства

Як засвідчує світовий досвід, потужним прискорювачем ідентифікаційного процесу виступає держава. По мірі формування національних держав роль культурних чинників ідентифікації, що є основою етнічної ідентичності, доповнюється суспільно-політичними, тобто можливістю управляти цим процесом функціями держави. Боротьба за створення Української козацької держави особливо чітко простежувалась уже в перших переможних битвах 1648–1649 рр. – першого етапу Національно-визвольної війни, яка набула ознак національної революції. Їх наслідком стало те, що частина українських земель була звільнена від польської влади, що дозволило утвердити державність за назвою «Військо Запорозьке». Історики дали цій державі умовну назву «Козацько-гетьманська», або «Гетьманщина». Швидка організація державного життя на визволених територіях засвідчила, що Національно-визвольна війна відкривала широку перспективу для майбутнього українського народу. Нагадаємо, що вже на початку війни Богдан Хмельницький визначив її остаточну мету – визволення і відродження Української держави. При цьому гетьман брав до уваги не тільки державотворчий досвід Запорозької Січі й Великого князівства Литовського, але й державницькі традиції Київської та Галицько-Волинської держав, пам'ять про які жила в колах української православної шляхти й духівництва, а від часів Сагайдачного – і серед козаків. Про животворчість визвольної ідеї і створення козацької держави знали і в Західній Європі ще задовго до 1648 р. Зокрема, семигородський князь 1628 р. говорив, що «козацький народ може відділитися від Польщі й збудувати окрему республіку, якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора». Як і в княжі часи, ключова роль в державотворчому, а відтак і ідентифікаційному процесі відводилася козацькій еліті¹⁶.

У наукових працях, як у вітчизняних, так і в зарубіжних, епоха Хмельниччини мала різноманітне трактування й осмислення. Більшість учених, досліджуючи події середини XVII ст., характеризують її як: 1) повстання («козацьке повстання», «хлопське повстання», «Національне повстання» тощо); 2) війна («козацька війна», «селянська війна», «громадянська (домова) війна», «польсько-козацька війна», «Велика війна 1648–1654 рр.», «Визвольна війна», «Народно-визвольна війна», «Національно-визвольна війна» тощо); 3) революція («козацька революція», «народна революція», «буржуазна революція», «Національна революція», «Національно-визвольна революція», «Українська революція», «Українська національна революція», «Велика

¹⁶ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1655. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 533 с.

українська революція» тощо). У зв'язку з цим історики В. Смолій і В. Степанков наголошують: «Зрозуміло, що кожне з цих понять («повстання», «війна», «революція») відбиває певний сегмент того складного соціально-політичного феномену, який покликали до життя українські історичні реалії середини – другої половини XVII ст. Втілюючись у конкретно-історичні події, наділені спорідненими рисами, це феноменальне явище, з іншого боку, характеризувалося їхнім безупинним розвитком та перетіканням з однієї форми в іншу. При цьому самі події збагачувалися новою сутністю, набували характеристичних відмінностей, що, своєю чергою, потребувало адекватного їх відображення в термінології. Отже, помилкою було б поставити такі поняття, як «повстання», «війна», «революція», в один синонімічний ряд. Адже кожне із них несе у собі своє особливе, відмінне від інших внутрішнє навантаження, а отже, всі вони призначаються для розкриття змісту далеко не тотожних між собою виявів суспільно-політичного життя»¹⁷.

Н. Яковенко зазначає: «Історики називають цей вибух по-різному: великою козацькою війною, козацькою революцією, Національно-визвольною війною, Хмельниччиною. Кожна з цих назв по-своєму виправдана, бо виопуклює той чи інший з яzikів полум'я, в якому Україна палала майже 40 років, щедро поливаючи своєю і чужою кров'ю землю, котра ще донедавна в очах мандрівників-чужинців уявлялась міфічним символом краю, плинучого молоком і медом. Вжите у цій книжці поняття "революція", на думку автора, найбільш адекватно відображає суть буревінних подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не тільки усі стани й соціальні групи, а й кожну окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного смерчу. По-друге, останнє козацьке повстання змінило політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Польщі, Росії, а невдовзі – й Туреччини. По-третє, у новоствореній Українській державі була повністю перевернута звична суспільна ієрархія, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобули її "правом шаблі" – козацька старшина. Врешті, по-четверте, події Хмельниччини на багато століть уперед, якщо не донині, визначили національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і простонародна культура – постати героя-козака, символічного борця "за волю України"»¹⁸. Водночас, будь-яке поняття, навіть найкраще й найоптимальніше сформульоване, майже ніколи не зможе охопити всю багатоманітність і різноплановість тих чи інших подій (явищ), й особливо це стосується Хмельниччини – всеукраїнського здвигу в 1648–1657 рр., який не тільки перетворив Україну й українців із об'єкта в суб'єкт європейського і

¹⁷ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С. 34–35.

¹⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розширене. Київ : Критика, 2005. С. 313.

світового цивілізаційного розвитку, але й, зрештою, визначив на подальші століття напрям розвитку і життєдіяльності українського народу (функціонування рідної мови, складання етнічної території, побутування традиційної культури, в тому числі й її міліарного чинника, формування і розвій етнічної й національної ідентичностей, ментальності тощо). Цей соціальний конфлікт був не стільки українсько-польським (міжетнічним), а конфліктом укладів козацького і шляхетського (соціальним), за яким перший базувався на традиції невизнання монополії феодальної на землю, а відстоював ідею вільного землеволодіння на засадах займанщини. Зазначимо, що це застереження щодо причин і результатів польської колонізації Подніпров'я другої половини XVI – середини XVII ст. підтверджується польськими дослідниками, а розуміння Української національно-визвольної війни XVII ст. як буржуазної революції поділяють вітчизняні дослідники¹⁹.

Територія козацької держави, за задумом її творців²⁰, мала охоплювати всі етнічні українські землі, і не випадково практично на всіх землях, куди сягала шабля повстанців, формувалися козацькі полки. За нашими підрахунками, їхня чисельність разом з кількома білоруськими полками сягала майже 50! На жаль, мілітарна потуга Речі Посполитої, на боці якої стояла вся католицька Європа, не дали тоді змоги добитися визволення всіх етнічних українських земель і утвердити на них владу українського уряду. Так, за умовами Зборівського договору 1649 р., Гетьманщина складалася із земель колишнього Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. км² – від р. Случі на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на південні. Столицею та гетьманською резиденцією став Чигирин, засновником якого був Михайло Хмельницький, покійний батько гетьмана. Чигирин мав прекрасні природні укріплення, стояв далеко від етнічної Польщі, звідси легше було дістати ординську допомогу, бо недалеко починалося так зване Дике Поле²¹.

Проте Українській козацько-гетьманській державі не вдалося вибороти повну суверенність і незалежність, тому вона мусила задовольнятися

¹⁹ Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв: В-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 1. С. 33–34.

²⁰ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. Доба Богдана Хмельницького: (до 400-річчя від дня народж. велик. гетьмана): зб. наук. праць. НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 25–39.

²¹ Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.), НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 610 с.

автономним статусом спочатку у складі Речі Посполитої, а згодом як частина Московської (Російської) держави, що негативно відбилося на етнічній ідентифікації козацтва. Це диктує необхідність детальніше розглянути найхарактерніші ознаки Гетьманщини:

1) **політична влада.** Вона перейшла до рук козацької старшини – нової української еліти (замість сполонізованої шляхти). Її очільником, як і керівником усієї держави, став гетьман Б. Хмельницький. Він був обраний військовою радою на Запорожжі (січень 1648 р.) на невизначений строк (фактично довічно) і здійснював керівництво усіма військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав головні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, вів переговори з урядами інших держав, міг скасовувати рішення Генерального суду. Зосередження основних політичних, адміністративних, судових та військових керівних функцій в руках Б. Хмельницького призвело до того, що він став рідко скликати не тільки військові ради, а й навіть ради старшин, найважливіші питання вирішував самостійно і фактично перетворився на військового диктатора;

2) **територія.** В документах Б. Хмельницького визначено такі межі української етнічної й державної території: на заході – кордон з Річчю Посполитою по р. Вісла і р. Случ, на сході – з Московією – традиційний кордон, на півдні – з Кримськими ханством – так зване Дике Поле. Загалом, варто підкреслити історичну роль середнього Подніпров'я в етнічних, державотворчих і націстворчих процесах на теренах України, саме воно, на нашу думку, становило територіальне ядро українського етносу;

3) **політико-адміністративний устрій.** На землях Війська Запорозького були повністю ліквідовані органи влади Речі Посполитої. Замість воєводств і повітів, створені полки і сотні (полків у різні часи було 36, 26, 16, а пізніше – 10). Виникло нове правління – своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрації, курінні і городові отамани. Магістрати і ратуші здобували право самоврядування. Держава набувала статусу республіки;

4) **суд і судочинство, правова система.** У цей період на території України склалася своєрідна правова система. Зберегли свою силу литовські статути, магдебурзьке право та інші юридичні документи, що діяли до 1648 р., оскільки їх норми відповідали характеру правових відносин, що склалися на той час. Водночас зростав вплив козацького звичаєвого права, яке в добу Хмельниччини регулювало широке коло відносин, у першу чергу військову організацію, систему судочинства тощо. З'явилося й нове джерело права – гетьманські універсали, що були актами вищої виконавчої влади, обов'язковими для виконання громадянами Гетьманщини;

5) **кардинальна зміна соціально-економічного устрою.** Внаслідок Хмельниччини було повністю ліквідовано панівну верству магнатів та суттєво обмежено шляхту, а козацтво стало провідним, привілейованим станом українського суспільства. Його головним обов'язком була військова служба.

Майже усі соціально-політичні та економічні акції Б. Хмельницького підпорядковувалися інтересам козаків. Крім козацтва, серед інших верств Гетьманщини виділялася шляхта (децо обмежувалася в праві володіти землею, мала окремий суд і користувалася правом самоуправління), духовенство, міщанство, селянство. Економічна політика гетьмана привела до того, що основною формою господарювання в Україні стало вільне дрібне землеволодіння;

6) *фінансова система та податки.* Завдяки успішній реалізації Б. Хмельницьким послідовної фіскальної політики навіть у надзвичайно скрутних умовах воєнних дій гетьманському урядові вдалося забезпечити порівняно стабільне фінансове і податкове становище Війська Запорозького. Для цього гетьманське управління протягом тривалого часу вишукувало нові постійні джерела фінансових надходжень з перевищенням прибутків над видатками і забезпечити обіг повноцінними грішми;

7) *військо.* Збройні сили Гетьманщини виступали як самостійна, незалежна від інших урядових структур інституція, якій були притаманні деякі елементи самоуправління. Формувалися вони з представників різних соціальних верств населення, тобто є підстави стверджувати про їх загально-становий характер. Після 1654 р. козацьке військо, що налічувало 60 тисяч вояків, становило автономну частину армії Московії. Загалом, Б. Хмельницький прагнув створити мобільну регулярну армію на зразок тих, що існували в більшості тогочасних європейських країн;

8) *міжнародна політика.* Гетьманщина вже з 1648 р. почала здобувати широке міжнародне визнання. Гетьман встановив дипломатичні контакти з Московським царством, Кримським ханством, Османською імперією, Трансильванією, Молдовою. В наступні роки Військо Запорозьке визнали уряди Венеції, Валахії, Швеції та інших країн. Незважаючи на активну політичну протидію спочатку Речі Посполитої, а потім Московії, Українська козацько-гетьманська держава поступово утверджувала на міжнародній арені свою суверенність²².

Отже, під час Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу було створене й успішно розпочало свою життєдіяльність Військо Запорозьке (Українська козацько-гетьманська держава), спочатку як автономне утворення у складі Речі Посполитої, а згодом як автономія під протекторатом московського царя.

Паралельно з формуванням української державності відбувається етнічна і національна самоідентифікація. Етнічні процеси в Україні в часи Хмельниччини характеризувалися особливою інтенсивністю, що пов'язано передусім із кардинальними, революційними змінами, які, без сумніву, знайшли своє відображення як на життєдіяльності українського народу в середині XVII ст., так і подальшій його долі та перспективах на майбутнє: 1) український етнос

²² Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності. Київ : Либідь, 1999. С. 94–103.

унаслідок полонізаційної та колонізаційної політики Речі Посполитої (головним завданням якої було, щоби на Русі не було Русі) перебував на межі тотальної асиміляції (те, що сталося з руською (українською) аристократією, невдовзі мало статися й з усім народом) і лише завдяки Хмельниччині зберіг свою етнічну ідентичність і самобутність; 2) з об'єкта політичних відносин у Першій Речі Посполитій український етнос вже у Гетьманщині перетворювався на повноправного суб'єкта; 3) внаслідок всеукраїнського здвигу українці не тільки усвідомили свою окремішність від поляків (це і раніше яскраво проявлялося як у конфесійному, так і побутовому вимірах), а й своє право вигнати іноземних поневолювачів «за Случ», «за річку Віслу» і жити у власній Українській козацько-гетьманській державі; 4) у період Хмельниччини розпочався довготривалий процес консолідації етнічних українських земель у кордонах однієї Української держави, яка, своєю чергою, повинна була всіляко захищати права і вольності козацької (української) нації.

Аналізуючи вплив націєтворчих процесів на ідентифікацію населення козацької України в часи Хмельниччини, спочатку визначимося з їх змістовним наповненням. На нашу думку, їхню сутність визначають комплексні трансформації, які відбуваються як еволюційно, так і революційно і, врешті-решт, сприяють утворенню нації як найвищої форми етнічної ідентичності. В ході бурених і доленосних подій Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу під проводом Б. Хмельницького разом з утворенням і розбудовою Війська Запорозького (Української козацько-гетьманської держави) відбувалося інтенсивне формування домодерної козацької (української) нації, якісно нового етапу розвитку етнічної спільноти українців. Тотальна ліквідація підвалин домінуючої на той час польської моделі католицизму, з одного боку, дала змогу викристалізувати культурно-релігійну однорідність українського суспільства, що позитивно позначилося на діяльності політичних інститутів, а з іншого – забезпечила сприятливі умови для розвитку як державницько-політичної культури українців, що базувалася на віковічних народних традиціях, православній християнській релігії й козацькій ідеології, так і поступового (еволюційного) і радикального (революційного) формування української нації, в якому козацький чинник був беззастережно панівним. Разом з етнічною самосвідомістю, окремішністю від інших народів у середовищі українців зароджується самобутня національна ідентичність, яка, порівняно з етнічною, набуває нових функцій і ознак. Зникає застарілий міф польської шляхетської свободи і рівності, твориться в полум'ї Національно-визвольної війни та соціальної революції новітнє кредо українців, згідно з яким козак, як символ вільної, самодостатньої і незалежної людини-господаря, та козацька держава (Військо Запорозьке), як захисниця їх прав і вольностей, допоможуть їм панувати у своїй країні та вибороти «през козацьку шаблю» волю, віру, свободу, землю, благополуччя і заможне життя. Цьому сприяло і формування владних структур Гетьманщини, і творення української політичної еліти, і закорі-

нення в суспільстві пріоритетної ідеї розбудови і захисту Війська Запорозького як української національної держави, а українців – як її головного захисника і оборонця²³.

Отже, у межах поширеної в добу раннього Нового часу державно-організаційної системи постала й Українська держава у середині XVII ст. за такими ознаками, як наявність у шкалі відносин «держава – суспільство» відмежованої владної гілки з достатнім рівнем централізації та внутрішньої структуризації, з виділенням певної фахової групи державних управлінців і службовців (інститут військових канцеляристів); поширення повноважень влади на визначену кордонами територію, і населення, сконцентроване у цих межах; оперування регулятивними механізмами врегулювання суспільних відносин тощо, вповні може бути зарахованою до групи країн із середнім рівнем державності. Власне, саме цей тип державної організації й домінував у європейському ранньомодерному соціополітичному просторі і сприяв формуванню колективних ідентичностей. На користь останнього свідчить і високий рівень суспільної соціально-культурної ідентичності, яким відзначався з cementovаний напруженням національно-визвольної боротьби у ранньомодерну націю український соціум. Загалом домінантний на українських обширах бароковий спосіб мислення, що накладався на вироблену козацькою спільнотою шкалу суспільних цінностей, сприяв абсолютизації в політичній культурі Української козацько-гетьманської держави європейської ранньомодерної ідеї щодо самодостатності людської особистості. Відповідно, у ранг загальнодержавних абсолютів виводилися категорії свободи, рівності, превалювання загальнодержавного інтересу тощо, які за своїми цінністями параметрами мали цивілізаційний характер. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького та наступні національно-визвольні змагання другої половини того самого століття засвідчили, що в українських землях відбувався процес формування ранньомодерної національної спільноти. Його виявом стало утвердження у свідомості українців, особливо серед політичної еліти суспільства, поняття України, яке ототожнювалося з усвідомленням «своєї матері-Вітчизни». Започаткування основ козацької держави Б. Хмельницького, соборницькі праґнення низки українських гетьманів, початки здобуття козацькою Україною міжнародно-правового визнання як Української держави, поширення серед різних верств населення самоназви «український народ» – усе це сприяло розвитку українського історичного самоусвідомлення та формуванню національної ідентичності на цінностях козацької спільноти з урахуванням досвіду зарубіжних країн²⁴.

²³ Сас П. М. Витоки українського націотворення / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 270–273.

²⁴ Історія української культури: У 5 т. / голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / редкол. тому: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. Київ, 2003. С. 172–173.

3.3. Боротьба за збереження цивілізаційності релігійної ідентичності українців на тлі Берестейської унії

Історія церковного життя України, а відтак і формування релігійної ідентичності з кінця XIV ст. набуває цілком інакшого забарвлення, ніж за княжої доби, коли церква під опікою влади займала природне для себе місце регулятора духовного життя всього суспільства. Після розбору руських земель між сусідами церковні відносини стають, за влучним висловом Михайла Грушевського, тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, «а навіть суспільні змагання українсько-руської народності...» в основі лежать речі зовсім далекі від суто церковних інтересів²⁵. Церква – символ історичної пам'яті народу; церква – індикатор пробудженості національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції. Такі завдання щабель за щаблем висуватиме українська спільнота перед церквою впродовж XV–XVII ст. Інституція церкви за природою досить консервативна й мало-рухлива, вона не завжди встигала реагувати на виклики адекватно. Але суспільство примушувало їй підганяло її, і в цьому бачиться визначальна лінія історії церковних відносин із суспільством у ті часи. Щабель перший, найспокійніший, коли від церкви не вимагалося більшого, аніж просте існування в тих самих формах, що й за давнини, припадає на XV – першу половину XVI ст. Відповідно до головного завдання підсвідомо формулювалися і конкретні постулати – зберегти віру і по можливості незмінними давні церковні структури, плекаючи сакралізовану непорушність усієї церковної будови. Тож зрозуміло, чому саме на це спрямовувалися головні зусилля і кліру, і вірних. Оскільки на цей час релігійна та етнічна ідентичність тісно перепліталися, вважаємо за доцільним розглянути нові явища і процеси в церковному житті України.

Відразу після іркорпорації частини руських земель Польщею Казимир III (безумовно, у злагоді з церковними колами Русі) у 1370 р. звернувся до Константинопольського патріарха з проханням про поновлення Галицької митрополії, ліквідований два десятиліття тому. «Вся земля, – писав король, – тепер гине без Закону, бо пропадає Закон. Від віків Галич відомий по всіх краях яко митрополія і митрополичий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословенням Вашим був Нифонт, другим митрополитом Петро, третім митрополитом – Гавриїл, четвертим митрополитом Теодор; всі вони були на Галицькім столі. Князі руські були нашими свояками, але ці руські князі погинули, і земля стала порожньою, і потім здобув Руську землю я, король Лехій Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського собору, просимо собі від тебе архіреєм того, кого з ласки Божої... з нашими

²⁵ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Нью-Йорк; Київ; Торонто: б. в., 1995. С. 71.

князями й боярами собі вибрали... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: доведеться хрестити русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону»²⁶.

У ситуації з поставленням Галицького митрополита вперше помітна та двоїстість розв'язання руської конфесійної проблеми, яка надалі характеризуватиме польську політику впродовж кількох століть – розбіжність позицій, декларованих королівським двором і взагалі світською правлячою елітою, з позиціями вищого католицького духовництва і Риму. Там наприкінці XIV ст. руське церковне питання сприймали як україй просте. Вважалося, що досить на єпископські кафедри, обійняті «схизматиками», посадити католицьких ієрархів, і це автоматично латинізує край. Казимир III, обережний і реалістичний політик, фактично діяв усупереч волі курії, добиваючись від Константинопольського патріархату відновлення Галицької митрополії.

У травні 1371 р. на неї було висвячено запропонованого Казимиром III галицького владику Антонія. Окрім Галицької, його владі підпорядковувалися давні руські єпархії – Перемишльська, Холмська, Володимирська, Луцька і Турівська. Проте цей організаційний варіант проіснував недовго: Галицька митрополія фактично припинила існування вже з 1415 р., після першої спроби проголошення окремої від Москви митрополичної кафедри для литовських і польських земель. Дещо пізніше утвердилося правило, за яким титул Галицького митрополита увійшов до повної титулатури Київського архіпастиря – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі. Тим часом вірні колишньої Галицької митрополії, а нині єпархії, опинилися в доволі занедбаному стані, спершу підлягаючи намісникові Київського митрополита (який в Галичині не жив), а з початку XVI ст. і взагалі юрисдикції львівського католицького архієпископа як глави християнської спільноти регіону, що рано чи пізно мало привести до конфліктів. Одним з них стала гостра суперечка середини – другої половини 30-х років XVI ст. між архієпископом і руською спільнотою довкола кандидатури єпархіального намісника. На цей пост претендувало одразу три особи: архієпископський ставленник Яцько Сикора, якийсь невідомий на ім'я «піп гошівський», кандидат митрополита, і обранець громади земель Руських і Подільських, усіх Закону грецького Макарій Тучапський. Упродовж 1536–1539 рр. справа точилася в сеймових судах і кулуарах королівського двору, відлунюючи загостренням ситуації на Русі, а руська шляхта навіть організувала збройну охорону для М. Тучапського, побоюючись, як тоді писали, «аби архієпископ або котрийсь із лядських панів його не догнав і не звелів убити, бо не раз уже архієпископ наказував його убити»²⁷.

²⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ : Генеза, 1997. С. 82.

²⁷ Юрій М. Соціокультурний світ України. Київ : Кондор, 2008. С. 521.

Зрештою, після втручання короля й королеви, всупереч опору клерикальних кіл, суперечка вирішилася на користь М. Тучапського, висвяченого на галицьке владицтво. Повторні зіткнення православних з львівським архієпископом в аналогічній ситуації мали місце і після смерті владики Макарія, під час номінації двох його наступників – Арсенія і Гедеона Балабанів. Перипетії боротьби за номінацію добре ілюструють розбіжність тверезого підходу до проблеми, продемонстрованого на королівському дворі і в сеймі, із затятим ригоризмом католицьких єпархів, готових на максимальне загострення обстановки, аби досягти бажаного. Показовою, зокрема, видається реакція львівського архієпископа на звістку 1538 р. про надані Жигмонтом I Старим привілеї Тучапському: «Я цього не лишу, доки живу. Русь мені підвладна, король не міг видати такого привілею без мене»²⁸.

Відлуння прихованої опозиції польських володарів Римові спостерігається і під час запровадження католицьких церковних структур на Русі. Після смерті Казимира III (1370) папська курія знову поставила питання про усунення «схизматиків» з владичих кафедр і заміну їх католиками. Тогочасні правителі Русі Людвиг Анжуїський і його намісник Владислав Опольський реалізували іншу, більш реалістичну модель, протегуючи створення католицьких кафедр, паралельних православним. Так, коли в 1375 р. було видано буллу Папи Григорія «Debitum pastoralis officii» («Обов’язок пастирського служіння»), що проголошувала Галич, Перемишль, Володимир і Холм кафедральними містами, де належить усунути від богослужіння схизматиків, Владислав Опольський надав Галицькій католицькій єпископії кам’яницю у Львові і ряд маєтків на утримання, фактично санкціонувавши їхнє паралельне співіснування.

У такий же спосіб стала реально діючою і Перемишльська католицька кафедра, а Холмська утвердилася з 1417 р. за матеріальної підтримки короля Владислава Ягайла. Таким чином, завдяки діям світських правителів католицькі церковні структури були запроваджені не замість руських, а поряд з ними, що свідчило про тверезий політичний розрахунок та розуміння реалій місцевого життя. На користь того, що королі і світська правляча еліта сприймали Руську церкву без конфесійних упереджень, свідчить низка королівських привілеїв, виданих їй упродовж XV ст., як, наприклад, імунітетні листи 1407 і 1469 років Перемишльській владичій кафедрі, привілей Владислава III 1443 р. на зрівняння в правах руського і польського духовництва, привілей 1539 р. галицькому владиці на право юрисдикції над усіма церквами і монастирями єпархії тощо. Однак у щоденній практиці взаємини двох конфесій складалися не так благополучно, як у деклараціях. Зокрема, постійно напруженими залишалися стосунки православних і католиків у великих містах з чисельною перевагою католицького населення,

²⁸ Юрій М. Соціокультурний світ України. С. 521.

супроводжуючись частими побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, влада ставила Греку церкву в нерівноправне становище з Римською. До падіння загального престижу руської віри вело й те, що серед її парафіян ставало все менше і менше заможного панства, не кажучи вже про вищу еліту. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських і руських парафій. Пани – католики (у тому числі й родовиті русини) з ревністю оздоблювали і забезпечували парафіяльні костелі, на що не могли спромогтися малозаможні православні шляхтичі. І хоча руських церков у цілому й надалі було незрівнянно більше, ніж костелів (наприклад, по селях на середину XVI ст. пропорція перших і других становила як 15:1), однак православні храми, зважаючи на незаможність своїх парафіян, безперечно, поступалися католицьким. Як панівна, Римська церква мала також істотну матеріальну підтримку коронованих осіб. При цьому протекційні привілеї та дарчі акти не раз мали не тільки душеспасений, а й ідеологічний підтекст. Це добре видно, наприклад, з мотивації привілею Владислава Ягайла 1430 р. на урівняння прав Львівської архієпископії з правами Гнезненської кафедри: як зазначено в документі, церква у Львові зазнає особливих труднощів, діючи поміж схизматиками²⁹.

Разом з тим, ідеї релігійного порозуміння постійно проходила червоною стрічкою у відносинах двох конфесій. Як відомо, першою спробою досягти порозуміння була ініціатива Київського митрополита – грека Ісидора, котрий на Флорентійському соборі у 1439 р. підписав акт об'єднання Східної і Західної церков. Рішення Флорентійської унії залишилося нереалізованим, однак як прецедент і теологічна основа можливого церковного союзу вони були згадані знову на Тридентському соборі (1544–1563 рр.), де опрацьовувалася радикальна програма оновлення католицької спільноти в умовах наступу протестантизму. Йшлося передовсім про змінення західного християнства завдяки церковному порозумінню з Московською державою – можливим союзником у боротьбі з турецькою загрозою, що нависала над Європою. Проте невдача місії папського легата Антоніо Поссевіно при дворі Івана Грозного (1581) внесла корективи в унійні задуми. До цього особливо прислужився звіт А. Поссевіно, невдовзі виданий окремою книжкою за назвою «Московія» (1586). Автор пояснював неуспіх своєї місії тим, що справу було розпочато не з Русі, а з Московії. Як писав А. Поссевіно, «остання за традицією надзвичайно залежить у справах релігії від Русі... Тому буде дуже важливо для навернення Московії, якщо єпископи або владики королівської Русі (тобто України та Білорусі) приєднаються до Католицької церкви»³⁰.

²⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. С. 82.

³⁰ Сербіна Н. Поссевіно Антоніо. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редаккол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.

У 1582 р. А. Поссевіно прибув до Варшави, де разом з тодішнім нунцієм курії Н. Болоњєтті, спираючись на досвід ордену езуїтів, до якого належав, розробив програму досягнення церковного порозуміння: створення місцевих семінарій для підготовки місіонерів; пропаганда серед руської, а особливо княжої еліти; налагодження книговидання руською мовою (з приводу останнього він писав до папи: жодними гарматами, жодним іншим щонайбільшим арсеналом Північ і Схід не будуть завойовані швидше). Впродовж 1583–1584 років Поссевіно і Болоњєтті розпочинають переговори з князями Василем-Костянтином Острозьким і Юрієм Слуцьким, не без успіху намагаючись схилити їх до підтримки унійних ініціатив. Зокрема, К. Острозький ще в 1585 р. писав до Папи: «Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри і злагоди всіх християн і, якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався»³¹. Однак смерть у 1585 р. Папи Григорія XIII, прихильника унійної ідеї, а також від'їзд з Польщі Н. Болоњєтті та А. Поссевіно спричинили втрату інтересу до неї Римської курії.

Тим не менше сама ідея вже встигла пустити коріння і навіть оформитися у двох відмінних варіантах можливої реалізації. Перший перегукався з точкою зору, висловленою ще в 40-х роках XVI ст. не раз згаданим публіцистом Станіславом Оріховським-Роксоланом, який вважав, що обидва відломи християнства як самодостатні мали б з'єднатися у загальній унії на рівноправних засадах згідно з домовленостями Флорентійського собору. Інших позицій дотримувався лідер католицької Польщі кардинал Станіслав Гозій, який тлумачив унію як підпорядкування Східної церкви Папі. Під таким самим кутом зору розглядається унійна перспектива в книзі одного з найпомітніших церковних письменників кінця XVI – початку XVII ст., езуїта, першого ректора Віденської академії Петра Скарги, що була видана у Вільні 1577 р. за назвою «Про єдність Божої Церкви». П. Скарга переконував читача, що істинною є лише одна церква – Римо-католицька, тож найкорисніше для Русі було б відкинути помилки греків і об'єднатися зі столицею істинної віри. Тобто, пропонувалася концепція регіональної унії – між Руською церквою Речі Посполитої та Римом, не беручи до уваги інших церковних спільнот східного обряду – антіохійської, грецької, московської тощо.

Проте за життя Папи Сікста V, який негативно ставився до унійного задуму, справа обмежувалася приватними переговорами та концепційними обмірковуваннями. Ініціатива практичної підготовки вийшла з неочікуваного джерела, збігшися зі смертю Папи. 20 червня 1590 р. четверо владик руських єпархій (луцький – Кирило Терлецький, львівський – Гедеон Балабан, пінський – Лев Пелчицький, холмський – Діонісій Збируйський) на синоді в Бересті склали лист-проект, у якому заявляли про готовність визнати

³¹ Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000. С. 57.

верховенство Папи за умови збереження церковного устрою і чину богослужіння східного обряду. Цей крок навряд чи можна розцінити як разоче несподіваний. Ідея унії циркулювала в умах еліти вже мало не півстоліття, обіцяючи сприятливі перспективи для нормалізації розладнаного внутрішньоцерковного життя. Необхідність кардинальних реформ була очевидною для кожного, хто критично дивився на деморалізацію церковних верхів, заклопотаних боротьбою за прибуткові вакансії, а не за душі пастви, та на разочу неосвіченість і принижене становище нижчого кліру, залежного від примих світських землевласників. Пожвавлення релігійного життя в католицькій церковній спільноті, започатковане Тридентським собором, ставило Східну церкву в особливо програшне становище, висвічуючи її вади і підкresлюючи симптоми застою. Загрозливим сигналом став, зокрема, помітний відтік вірних з елітарного прошарку до протестантських віровченъ. Щодалі більший дискомфорт для руської ієрархії створювала і діяльність міських братств, з останньої четверті XVI ст. густо замішана на реформаційній практиці. Наприклад, Львівське Успенське братство, отримавши у 1586 р. від Антіохійського патріарха Йоакима право патріаршої ставропігії, тобто непідпорядкування місцевим владикам, почало активно втручатися в релігійне життя, претендуючи на контроль за духівництвом. Врешті, несподівано з'явився додатковий політичний стимул, що пришвидшив події. У 1589 р. було проголошено автокефалію Московського патріархату, глава якого отримував титул патріарха Московського і всієї Русі, що в підтексті містило претензії на українсько-білоруські землі. Останнє автоматично робило прихильниками унійної ідеї і короля, і політичні верхи Речі Посполитої.

Отже, після першої заяви владик упродовж 1591–1594 рр. оминається активна підготовка унійного акта, полегшена тим, що 1592 р. папський престол зайняв рішучий прибічник з'єднання церков, новий Папа Климент VIII. В Україні позиції проуніатськи налаштованих ієрархів посилювалися тим, що у 1593 р. володимиро-берестейським владикою став колишній місцевий каштелян і сенатор Іпатій (Адам) Потій, людина освічена, впливова і авторитетна. Але одночасно з'явилися й ускладнення: князь Костянтин Острозький висунув власний проект, зіпертий на принципи згаданої вище **загальної унії**, тобто єднання Східної і Західної церков за згодою усіх патріархів, а також глав Московської та інших автокефалій. Це робило справу нереальною як з огляду на вороже ставлення Москви до «латинства», так і зважаючи на турецьку владу, котра не дала б згоди на співпрацю християнських верхів своєї держави з Римом.

Контури конфлікту з князем виразно окреслились уже наприкінці 1594 р., коли без його згоди К. Терлецький і І. Потій за участю Луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського склали так звані *Торчинські артикули* з викладом умов, за яких могла б бути здійснена унія (цей документ завізували тодішній митрополит Михайло Рагоза і семеро владик).

У лютому 1595 р. Кирило Терлецький вручив Торчинський акт папському нунцію в Польщі Маласіні, а той передав його до Риму.

Ось головний зміст цих артикулів, на підставі яких невдовзі мала бути проголошеною унія: 1) форми таїнств, обрядів і свят Руської церкви лишаються незмінними; 2) кандидати на вищі духовні пости обираються, згідно з традицією, духовними особами лише з-поміж людей руської і грецької національності; владик посвячує митрополит, а митрополита – владики, однак підтвердження він мусить дістати від Папи, як раніше діставав з Константинополя; 3) владики отримують обов’язкові місця в сенаті нарівні з католицькими єпископами (всупереч рекомендаціям і навіть наполяганням Риму, цей пункт не був реалізований аж до 1790 р.); 4) усі монастирі, церкви і церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб; 5) людей грецького обряду забороняється вихрещувати в латинство; допускаються мішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого (ці пункти так і залишилися декларацією); 6) Руська церква нарівні з Римською може закладати школи та семінарії грецької і слов’янської мови, а також влаштовувати друкарні під контролем церковних влад; 7) юрисдикція патріархату Східної церкви на території Русі втрачає чинність, отже, оголошуються недійсними всі посвячення чи домінування, що йтимуть від патріархів³².

Провівши кілька таємних зустрічей з королівськими урядовцями, католицькими єпископами та папським нунцієм, чотири вищеназвані православні єпископи погодилися у червні 1595 р. укласти між своєю церквою та Римом унію. Наприкінці 1595 р. К. Терлецький і І. Потій поїхали до Риму, де Папа Клемент VIII проголосив офіційне визнання унії.

Коли розійшлася звістка про унію, православна громада вибухнула обуренням. Найвидатніший її представник князь К. Острозький був розлючений не самою унією, а тим, яким способом її укладено. У поширеному відкритому листі він оголосив чотирьох єпископів «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству, і закликав віруючих до протесту. Надіславши офіційну скаргу королю, яку було проігноровано, К. Острозький вступив у антикатолицьку спілку з протестантами, погрожуючи підняти збройне повстання. Водночас по всіх українських та білоруських землях православна знать збирала свої місцеві ради (сеймики), на яких гнівно засуджувала унію. Перелякані такими подіями, ініціатори цієї справи єпископи Г. Балабан і З. Копистенський оголосили про свою формальну опозицію унії.

У цьому контексті не зайдим буде визначити та окреслити основні соціально-правові та політично забарвлениі чинники, які не менш важливі, ніж еклезіологічні та сoterіологічні детермінанти, що впливали на відхід

³² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. С. 125–129.

Київської митрополії від Константинополя і з'єднання з Римом. Саме вони, поєднуючись та впливаючи одні на інших, визначали динаміку і стратегію обґрунтування унійної доктрини серед частини православних українців Речі Посполитої:

- світський протекторат над Київською митрополією польських королів, у плані яких не входило створення належних умов для збереження національно-релігійної самобутності українського народу в межах релігійно-політичної структури держави;

- рішучий наступ контрреформаційного руху, основною метою якого була не лише боротьба з інакодумством у його протестантському вимірі, а й боротьба за навернення в лоно Католицької церкви «схизматиків»;

- тенденція до втручання у внутрішні справи Київської митрополії східних емісарів та вплив на внутрішнє життя церкви поза єпархічних структур («світського елементу») стала детермінантою іншої дифузії внутрішнього життя Київської митрополії, а саме – порушення або ж відвертої відмови дотримуватися принципів соборності і соборноправності. Спочатку це окреслилося в інституті церковних братств, які не підкорялися владі єпископа, а згодом і серед єпископату, коли єпархіальні архієреї не дослуховувалися й не підпорядковувалися волі собору. Ігноруванню означених вище принципів сприяло щонайменше два чинники, перший з яких полягав у тому, що у східному церковному праві канонічно не чітко визначені принципи соборноправності та соборності, а другий – зумовлений грубими порушеннями та зловживаннями щодо виборного начала в Руській церкві, яке замінено правом роздавання «хлібів» і «столиць» духовних, тобто найвищих церковних посад;

- релігійно-експансіоністська політика Московської держави, що відігравала роль каталізатора у церковно-релігійних трансформаціях українського народу ранньомодерного періоду і відобразила суть визначальної причини Берестейської унії. Наголошуючи на державній єдності та єдності навколо одного пастыря – Римського Папи, польський уряд сподіався закрити православну проблему, що через претензії Московського патріархату ставала дедалі гострішою. Піднесена до патріаршої гідності, Московська митрополія позиціонувала себе незалежним духовним центром і пробуджувала у Московського царства appetit «Третього Риму», що мав на меті поширити свій вплив на православних вірян не лише в межах Речі Посполитої, а й поза ними. Під прикриттям «піклування» про одновірців Москва прагнула перебрати на себе місію «оборонниці святого православ'я» у Східній Європі на тлі занепадаючої Візантії.

Але, поза цим, необхідно зазначити, що український віруючий тієї епохи, схоже, добре усвідомлював: рятує не буква, а дух (2 Кор. 3, 6–8). А отже, сприймав унійні виклики як проблему, що вимагала нагального розв'язання. Така настанова зумовила радикальну структуризацію суспільства, наслідком якої стало те, що окремим його прошаркам передавалося багато важливих управлінських функцій. Це призвело до боротьби за сфери

впливу в церкві. Українська шляхта й братства, кожен окремо, розпочали активну боротьбу, спрямовану на підпорядкування церковних інституцій і духовно-культурного процесу загалом. Ієрархія не могла їм успішно й ефективно протидіяти, оскільки суспільний авторитет, як і правове становище православного духовенства в Речі Посполитій, були серйозно підірвані. Це є тими визначальними детермінантами негараздів в Українській церкві, що спонукали її ієрархів до пошуків виходу з кризи шляхом приолучення до динамічного посттидентського життя Католицької церкви³³.

Щоб розв'язати конфлікт, на 6 жовтня 1596 р. був призначений Собор у м. Бересті (Бресті). Ніколи не бачила Україна і Білорусь таких величезних зборів духовенства. Противників унії представляли два єпископи, православні ієрархи з-за кордону, десятки виборних представників знаті, понад 200 священників та численні миряни. Водночас у таборі її прибічників була жменька католицьких сановників, королівських урядовців і п'ятеро православних єпископів. Від самого початку стало очевидним, що сторони не можуть знайти спільної мови. Зрозумівши, що переговори не мали ніякого сенсу, прибічники унії публічно підтвердили свої наміри укладти її.

Берестейська унія не внесла спокою і не поєднала Церкви. Навпаки, крім двох – Православної і Католицької – з'явилася третя, Унійна. На боці Унійної були: митрополит, п'ять єпископів, визнання польським урядом, а головне – могутня рука Папи. На боці Православної: два єпископи, багато чорного та білого духовенства і – народ, їх зверхник, Царгородський патріарх, не був у стані боронити їх. Спроби православних звернутися до короля за посередництвом сеймиків та сеймів нічого не дали. Унійна Церква залишалася в очах уряду єдиноправною Українською церквою.

Скрутний стан Православної церкви погіршував внутрішній двоподіл: владики, частина шляхти та міщан пішли за унією, але більшість духовенства, шляхти з кн. К. Острозьким, більшість міщан та братств, селяни, а головне – та нова сила, що організувалася за Дніпровими порогами – козацтво, – залишилися при вірі батьків. Менші чисельно прихильники унії докладали колосальну енергію для зміцнення свої позиції та приєднання нових прихильників. Митрополита Михаїла Рогозу замінив у 1600 р. єпископ Володимирський, талановитий Іпатій Потій, що був до того Володимирським старостою, людина з великими зв'язками, добрий промовець і дипломат. Роки 1595–1613 – це «Потієва доба», характеризує його роль О. Курилас. Твердою рукою взяв він керівництво митрополією і провадив справу до своєї смерті в 1613 році.

На той час православне духовенство не мало рівного митрополитові І. Потієві, але мало князя Костянтина Острозького, який останні роки свого

³³ Шкріблєк М. В. Берестейська церковна унія: специфіка укладення, партікулярний характер та амбівалентність рецепцій. Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука). Тернопіль : ТНПУ, 2014. С. 11–18.

життя присвятив боротьбі з унією та обороні Православної церкви. Шукаючи підтримки, князь К. Острозький зблишився з кальвіністами. В 1599 р. у Вільні відбулася Генеральна конференція, на якій він представляв православну шляхту, а князь М. Радзівілл – кальвіністичну. Але співпраця двох конфесій не наладилася, бо духовні кола вороже поставилися до кальвіністів і вимагали благословення патріарха. Благословення патріарх не дав, і віленська Генеральна конференція фактично на тому й скінчилася³⁴.

На тогочасній релігійній ідентифікації помітно позначилася сама полеміка між прихильниками Православної та Унійної церков, до якої долутилося чимало видатних, талановитих авторів. Ця полеміка висвітлила кілька наболілих проблем українського суспільства, вона велася з завзяттям, твори розповсюджувалися переважно в рукописах, і вони викликали, з одного боку, захоплення читачів, а з другого, дедалі зростаючу напруженість між Польщею та Україною на високоемоційному ідеологічному рівні. Католицька Польща тепер поставала як цілковита протилежність українському суспільству. Культурна конфронтація з поляками дорого коштувала українцям: вона змусила українську верхівку вибирати між власною застиглою та зубожілою культурною спадщиною й привабливою на той час польсько-католицькою культурою. Тому не дивно, що більшість приймала католицтво й згодом неодмінно полонізувалася. Внаслідок цього українці втратили свою еліту – національну шляхту, що помітно позначилося на подальшій ідентифікації українців.

Іншим побічним продуктом конфронтації між православними й католиками, що мав далекосяжні наслідки, став, зокрема, поділ українців на дві конфесії, а відтак формування двох ідентичностей. Це поклало початок поглибленню відмінностей між східними та західними українцями, які активно підігрівала Московська православна церква. Проте цей період ніс не лише невдачі для українського суспільства: релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, а ворожнеча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самобутності.

За великим рахунком унія з Ватиканом і створення підпорядкованої тільки йому Греко-католицької церкви повинні були допомогти вищому православному духовенству України і Білорусі швидко впорядкувати свої внутрішні церковні справи, але в реальному житті вона стала каталізатором як українських етнічних, так і державотворчих, націєтворчих та ідентифікаційних процесів³⁵. З цього приводу польський учений А. Камінський-Сулима зазначав: «Ієрархія новоствореної Київської митрополії не визнавала ні православна шляхта, ні більшість городян; не могла нова церква боротися й за душі вірних по монастирях і парафіях, бо ті залежали від приватних

³⁴ Берестейська унія: нова ідентичність і старі контроверсії. URL: <https://culture.pl/tu/article/beresteyksa-uniya-nova-identichnist-i-stari-kontroversiy>

³⁵ Фігурний Ю. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана в українознавчому вимірі. Київ : НДІУ, 2008. С. 18.

власників. Опір польської католицької верхівки не дозволив також піднести уніатських єпископів до рангу сенаторів, як було передбачено умовами з'єднання, і це неабияк зменшувало їхній престиж, штовхало руські соціальні еліти вибирати Римо-католицьку, а не близчу за обрядом і мовою Греко-католицьку церкву. Врешті, запровадження унії надовго розсварило "Русь із Руссю", себто православних та уніатів, а скасування унії стало одним з ключових напрямів діяльності активних політичних сил³⁶. На нашу думку, унія за тих обставин стала важливим, навіть доленосним фактором у житті України й українців, бо вона не тільки допомогла визначитися їм зі своєю етнічною належністю, а в майбутньому і національною, але й з часом створила справжню Українську греко-католицьку церкву.

Важливим кроком тогочасного вітчизняного лідера П. Сагайдачного щодо остаточного визнання за українським козацтвом провідної і потужної військово-політичної сили стало відновлення в 1620 р. під його безпосереднім керівництвом і патронатом вищої православної ієрархії, а саме – висвячення нових православних ієрархів і тим самим реальне відродження в Україні Руської (Української) православної церкви. Цією рішучою і добре проведеною акцією П. Сагайдачний не тільки ще раз показав усім, і насамперед – польській владі й руській магнатерії та її спільнікам, – хто є справжнім господарем в Україні, а й за ким (за козацтвом) майбутнє.

Доречно тут нагадати, що питанням відновлення статусу Православної церкви на українських етнічних землях та її життєдіяльності переймалися й намагалися позитивно вирішити найбільш свідомі представники руської (української) православної шляхти, проте всі їхні старання і бажання польськими урядовцями й уніатськими ієрархами ігнорувалися і відкидалися³⁷. Безперечно, головною і водночас специфічно руською інституцією, що впливала на процеси ідентифікації, залишалася Православна церква. Вона визначала зміст культурно-історичного розвитку українського суспільства з моменту прийняття київськими князями християнства у його східному, візантійському варіанті. Православна церква відігравала провідну роль у виборі способу культурного існування українського етносу. В умовах конфронтації з католицизмом та унією в XVI–XVII ст. вона забезпечувала цілісність культурного простору та єдність національного буття на Наддніпрянщині. За умов політичної нестабільності Православна церква перебрала на себе роль національної інституційності, виступаючи чинником організації та стабілізації українського життя³⁸.

³⁶ Камінський-Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів. 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. Київ : Либідь, 2011. С. 83.

³⁷ Фігурний Ю. Державотворча та етнонацістворча діяльність українського гетьмана в українознавчому вимірі. С. 29.

³⁸ Петruk Н. Українська духовна культура XVI–XVII ст. : соціальна організація і формування простору національного буття : монографія. Хмельницький : б. в., 2007. 288 с.

Окрім того, що Православна церква втілювала релігійну, духовну й культурну єдність українського етносу, її слід також розглядати як важливу інституцію в контексті політичної структури суспільства. Політика церкви до і після Берестейської унії, її місце і діяльність у Польській державі, відносили її з козацтвом, спроби православних діячів зберегти єдину церковну структуру були факторами, які прямо чи опосередковано впливали на процес формування української ідентичності. Вже перші вияви української ранньомодерної ідентичності проявлялися в ототожненні релігії з етнічністю. Усвідомлюючи себе як окремішність у сукупності соціальних і політичних зв'язків, українська спільнота ідентифікувала себе з православ'ям і «своєю», а не «чужою» церквою. Ця обставина була домінуючою в протистоянні з польською владою і Католицькою церквою. Можна стверджувати, що православна релігія була основою ціннісної системи українства, а Православна церква – одним із соціалізуючих інститутів українського суспільства.

Утвердження руської віри, яке відбувалося на фоні прийняття унійної доктрини, помітно впливало на становлення української ідентичності і на формування національної свідомості. На думку І. Шевченка, воно зміцнило у свідомості українських православних одну зі складових частин національної тотожності. З'явилося почуття солідарності між різними верствами населення. Певна частина шляхти, священники, козаки – всі вони стали краще усвідомлювати свою «інакшість» від поляків і бачили своє коріння у київській традиції³⁹.

Концепція тягlosti в київській історії політичної думки ранньомодерної України тривала до 40-х років XVI ст. Вона набула дальнього розвитку у виданому в 1635 році (спочатку польською, а потім староукраїнською мовами) «Патерику» Сильвестра Косова. Його автор, соратник Петра Могили і майбутній Київський митрополит, прославляв старокиївські традиції і поєднував історію Києва князівської доби із Києвом сучасної йому доби.

Разом з тим існує ще один, досить суперечливий аспект, пов'язаний зі спробами визначити українську ідентичність через належність лише до православ'я. Відродження руської віри, визнання її абсолютності по відношенню до інших, «чужих» вір створювало потенційні перешкоди для формування національної свідомості на українських територіях в ранньомодерну добу. Українські книжники й церковні інтелектуали, утверждаючи «інакшість» православних проти поляків, підкреслювали тотожність українців з московитами, визнаючи цінність для одних та інших православної віри і спільні завдання у відстоюванні інтересів православних у різних культурно-цивілізаційних просторах – польському чи турецькому. Вже у 1620 році,

³⁹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVII століття; під редакцією Андрія Ясіновського. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. С. 212.

коли було відновлено православну ієрархію в Києві, до Москви приїхала козацька делегація з пропозицією переходу козаків у царське підданство. Крім цього, у 1624–1625 рр. київське православне братство зверталося до царя московського за підтримкою. А митрополит Йов Борецький скаржився цареві на польського короля і просив захисту для православних. Така церковна й політична орієнтація українських православних сил та інтелектуалів згодом призвела до руйнівних для української спільноти й української ідентичності наслідків. Після Березневих статей 1654 року і входження України до складу Московської держави релігійний центр переносився до Москви, а московське православ'я виявило свій відвертий денационалізуючий характер стосовно українства. Наслідком цього стало те, що уповільнілася національна ідентифікація і різко загальмувався процес усвідомлення українцями своєї національної тотожності й національної окремішності. За таких умов Московська православна церква ставала активним провідником імперського шовінізму. Незаконна анексія Московським патріархатом Київської митрополії Константинопольського патріархату в 1686 р. не випадково збіглася із втратою політичної незалежності України і залишків тих свобод, якими володіли українці до цього часу⁴⁰.

Щодо Уніатської церкви, то майже одразу після Берестейської унії уніати відчули певне розчарування: вони сподівалися на допомогу і співпрацю латинського духовенства Польщі, на що нібито вказувало його ставлення до Собору в Бересті, насправді ж зіткнулися з відкритою ворожістю. Уже в королівському універсалі 15 грудня 1596 року немає згадки про право уніатських єпископів засідати в Сенаті, незважаючи на те, що з цього питання Папа звертався до короля. Релігійна боротьба підкошувала силу народу; полемічна література роз'яtrювала пристрасті. Після Берестейської унії поглибився розкол у суспільному житті: православні ненавиділи уніатів за зраду, а Римо-католицька (польська) церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо пріоритетним для неї була національна належність. Поляки прагнули такого об'єднання церков, щоб православні цілковито відмовилися від своїх догматів, історичної традиції, обрядів. Унійна церква стала тільки «терпимою» в Польщі, як терпимою була Православна. Але це допомогло у згуртуванні вірян-уніатів на чолі з церковною елітою і дало змогу відчути себе українцями, нехай іншої конфесії, спочатку в складі Речі Посполитої, а згодом Австро-Угорської імперії, заявiti про себе як про репрезентанта української ідентичності й української нації. Важливо зазначити, що створювана таким способом Українська греко-католицька церква, підпорядкована Риму, закладала місток для комунікацій православного і західного християнства.

⁴⁰ 1686 рік: як Київська митрополія опинилася в Московському патріархаті? URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html>

3.4. «Інший» у становленні основ української цивілізаційної ідентичності

Висвітлення процесу формування основ цивілізаційної ідентичності українства потребує заглиблення в саму процедуру ідентифікаційного процесу і з'ясування його концептуальних засад. Нагадаємо, що в науці існує декілька концепцій ідентичності. За **релятивістською концепцією**, ідентичність соціальної цілісності, такої як нація, етнос або цивілізація, формується внаслідок певних зовнішніх факторів, наприклад, загрози, що виникла ззовні. Тому тут важливі такі риси, як самосвідомість і прагнення до єдності. Згідно з **культурологічною концепцією**, вирішальну роль у формуванні ідентичності відіграють загальні культурні характеристики, загальні інтереси, представлені не стільки суб'єктивно, скільки як теоретичні конструкції⁴¹. Ствердження і збереження ідентичності досягається завдяки конструюванню особливостей культурної специфіки, притаманної певній спільноті. Різновидом цієї концепції є **культурно-комунікаційна теорія**, за якою в основі будь-якої ідентичності лежить комунікаційна єдність, що проявляється у формуванні спільної мови, подібних форм спілкування і взаємодії. Мова несе подвійну функцію: з одного боку, сприяє єдності спільноти, з іншого боку, призводить до культурної диференціації.

Серед схем побудови ідентичностей виділяють конструктивістську і постструктуралістську⁴². На думку конструктивістів, сутність міжнародних відносин полягає у взаємодії ідентичностей цивілізацій і держав відповідно до їхнього світового статусу. Міжнародні відносини постійно змінюються, що тягне за собою зміни самих ідентичностей як акторів міжнародної спільноти. Якщо постструктуралістська схема не розглядає питання про можливість створення політично реалізованих сценаріїв «Я», то за конструктивістського підходу ідеї взаємодії «Я» та «Іншого» використовуються щодо політичної проблематики, пов'язаної зі суверенітетом. Доцільно також торкнутися такого питання, як **«ідентичність у собі»**, що пов'язана з ціннісним підходом до особистості, її визначенням свого призначення у світі, як «ідентичність для себе», яка передбачає, що дійсність, справжність «Я» проявляється тільки в її взаємодії з «Іншим».

Пошуком і утвердженням власної ідентичності зайняті численні експерти міждержавних відносин. Вони створюють міфи і теоретичні конструкти, що апелюють до раціональності в підходах, пропонують людині як особисту, так і соціальну ідентичність, що дозволяє їй відрізняти себе від іншого світу,

⁴¹ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

⁴² Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

від інших культур. Якщо подібних конструктів не створено, то поступово особистість перестає ототожнювати себе з державою, в якій проживає, або певним цивілізаційним типом, втрачає ідентичність і намагається компенсувати всередині себе порожнечу, що утворилася. В результаті, як компенсація, особистість починає ідентифікувати себе з певною групою: родиною, кланом, етносом або нацією. Держава сприймається як ворожий «Інший», при якому «Я» особистості або групи дістає можливість визнавати і бути визнаним та одночасно конститується як «Я». У ціннісних орієнтаціях особистості можуть прослідковуватися такі риси, як втрата людиною стійкої бази самоідентифікації, відсутність загальних ціннісних і нормативних орієнтирів або належність до вкрай вузької бази ідентифікації, що полішає індивіда гнучкості в соціальних відносинах. Або може виникнути стан «плюріномації», тобто розплівчатої належності до кількох баз самоідентифікації, коли особистість намагається прожити багато життів, а в підсумку по-справжньому не проживає жодного. Такі проблеми вказують на важливість створення на базі цивілізаційних і культурних основ тієї чи іншої держави моделей особистої і соціальної ідентичностей, з якими колективна спільнота людей зможе себе ідентифікувати.

Щоб розуміти сутність взаємодії між суб'єктами міжцивілізаційних процесів, необхідно виявити особливості формування і підтримки цивілізаційної ідентичності. Йдеться про сукупність досить стійких форм самовизначення і саморепрезентації, що утворює певну культурно-цивілізаційну цілісність. Її суть полягає у безперервному відтворенні символів, що постійно оновлюються, ціннісних орієнтацій, соціокодів, міфологічних конструкцій, спогадів, що функціонують як відмінні характеристики тієї чи іншої цивілізації, з якими відбувається ідентифікація індивідуумів, які утворюють цю цивілізацію. Цінності й пріоритети, що формують ідентичність, можуть суперечити цінностям іншої ідентичності. Саме з цієї причини часто спостерігається непорозуміння між різними державами, яке може перейти в зіткнення.

Ідентичність цивілізації проявляється тоді, коли цінності втілюються у формі певної ідеології, навантаженої політичним, культурним значенням. Прояв ідентичності веде за собою порушення певної симетрії. При цьому, якщо один суб'єкт будь-якої системи починає проявляти свою ідентичність досить наполегливо, намагаючись проковтнути інших, ці – інші представники системи також починають проявляти свою специфіку.

В основі цивілізаційної ідентичності лежать різні способи соціального керування. Це варіанти того, як знання, навички, уміння з форм діяльності перетворюються у форму об'єкта, схему діяльності. Такі способи соціального кодування утворюють соціокоди, тобто схеми і форми сприйняття реальності, способи бачення співвідношення світу й людини, розуміння місця і ролі людини, її суспільства й держави у світі. На підставі цих соціокодів через різні причини формуються міфологічні конструкції, які виступають як понятійні артикуляції різних способів бачення.

Головною передумовою ідентичності суб'єкта (що трактується і як особистість, і як соціальний організм) є пізнання самого себе, яке може відбутися тільки за наявності «Інших». На думку В. Коннолі, «для існування ідентичності необхідна відмінність, і ідентичність перетворює відмінність на інакшість, щоб забезпечити впевненість у собі»⁴³. Формуючи ідентичності, використовують стійкі амбівалентні характеристики. Так, відмінність протиставляється однаковості, випадковість – необхідності, позитивність – негативності тощо. Ідентичність у процесі конструювання свого «Я» приписує собі позитивні риси, а «Іншому» – зазвичай негативні.

Проблема «Іншого» розкривається і обростає специфічними рисами під час опису характеру взаємодії культур. Носій іншої культури традиційно сприймається як «чужий», причому з цим поняттям – «чужий» – пов’язуються носії тієї культури, контакти з якою особливо значущі для культури реципієнта. Сприйняття чужої культури в основному залежить від національно-специфічних відмінностей, при цьому вони не існують самі по собі, і тільки контакт з «Іншими», порівняння свого з чужим надає тим чи іншим елементам культури статус диференційованої ознаки.

Вивчаючи різні колективні ідентичності, необхідно враховувати, що вони є аспектами певних історично обумовлених ідей про «Я». Головна ідея, яка розробляється в працях з формування ідентичності, полягає в тому, що формування «Я» нерозривно пов’язане з формуванням його «Іншого» і неспроможність поважати «Іншого» в його власних правах має спровалити зворотний вплив на формування «Я». Відмежування «Я» від «Іншого» є активною і важливою частиною формування ідентичності. Цивілізаційна ідентичність формується під час відділення та протиставлення себе «Іншим», які набули характеристики «чужих», «незрозумілих» і вороже налаштованих. Тільки за наявності інакшості, відмінностей цивілізація може виділити себе з «оточуючого середовища» і сформувати неповторну ідентичність.

Важливо підкреслити, що будь-яка цивілізаційна ідентичність, у тому числі й українська, формується не тільки за рахунок зовнішніх, але й внутрішніх «Інших». В українському дискурсі можна виділити цивілізаційну ідентичність внутрішніх «Інших», які протиставлені «корінному населенню» в розглядуваний період – це поляки, литовці, після Переяславської ради – росіяни. Ідея внутрішнього «Іншого» – «pharmakos» («принесений в жертву для викупу гріхів») – була притаманна ще стародавнім грекам.

Необхідним чинником існування ідентичностей є феномен кордону, межі, що володіють значущістю щодо виявлення механізмів здобуття цивілізацією своєї ідентичності. Тут трактуються не стільки територіальні (хоча вони також значущі), скільки культурно-соціальні кордони. Створення

⁴³ Connolly W. E. Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. Ithaca, N-Y.: Cornell University Press, 1991. P. 64.

соціальних кордонів є одним з необхідних складових інтеграції. Отже, одним з важливих факторів формування цивілізаційної ідентичності є наявність «Іншого» або «Інших», порівняння з ними, конструювання вигідно підкреслять чесноти «Я»-цивілізації.

Деякі філософи, наприклад, Е. Гуссерль, указували на подвійність сприйняття «Іншого»: як об'єкта світу і як суб'єкта, який сприймає світ. На підставі цього можна сказати, що будь-яка цивілізація є, з одного боку, певною «Я-ідентичністю», суб'єктом, що пізнає «Інших» як об'єкти, а з іншого боку, сама виступає об'єктом пізнання погляду «Іншого». За наявності «Іншого» «Я» починає сприйматися як «моє», «не чуже». Справді, тільки за наявності чужого виникають уявлення про «своє»; у світі, де існувало тільки «Я», все було своїм, тому не було необхідності в такому розумінні. Так, коли поряд з будь-якою розвиненою цивілізацією з'являється сильний сусід, виникала необхідність у чіткому розмежуванні, захисті кордонів і прикордонних зон від нової «чужої» цивілізації⁴⁴.

Ідеї Ж. Деліза про існування апріорного і конкретного «Іншого» простежуються у світі цивілізацій: так, наявність «Іншого» виступає структуруючим елементом, що забезпечує цілісність «Я» і можливість для самоідентифікації. Це абстрактний «Інший» взагалі. Його конкретними втіленнями постають образи реальних цивілізацій. Крім того, згідно з Ж. Делізом, «Інший» є можливим світом для «Я» (втручаючись у його надійний світ) і виступає гарантам кордонів у світі. Тому зрозуміле прагнення «Я» знищити «Іншого», щоб знову мати надійний забезпечений світ, а з іншого боку, створити собі цього «Іншого», якщо він зник, щоб мати можливість виділити себе⁴⁵.

Підсумовуючи, можна сказати, що **основними чинниками формування цивілізаційної ідентичності є**:

- 1) спільність культурних традицій, характеристик і соціокодів;
- 2) певною мірою – міфологічність, тобто створення концепцій про спільне походження, історію, культуру;
- 3) пізнавально-емоційне усвідомлення людьми своєї спільноті, унікальності, тотожності певному типу цивілізації;
- 4) наявність єдиної релігії;
- 5) наявність єдиної мови;
- 6) наявність територіальних і культурно-соціальних кордонів;
- 7) наявність, порівняння, ототожнення або протиставлення «Іншому» або «Іншим».

У процесах формування цивілізаційної ідентичності беруть участь ті чи інші образи інших цивілізацій. Конструювання образів «Іншого» дозволяє

⁴⁴ Connolly W. E. Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. C. 55–56, 60.

⁴⁵ Connolly W. E. Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. C. 63.

«Я-ідентичності» виділитися з іншого світу, підтримати власну внутрішню єдність. Ідентичність може існувати тільки тоді, коли вона конструюється як «відмінність». Принагідно зауважимо, що деякі теоретичної аспекти цієї проблеми розглянуті у монографії українських науковців «Україна: національна ідентичність у дзеркалі Іншого»⁴⁶.

Спираючись на вказані теоретичні засади ідентифікації, шукаємо відповідь на питання: яким чином відбувалося становлення української цивілізаційної ідентичності в польсько-литовський і постпереяславський періоди нашої історії? Опосередковано це питання порушується багатьма дослідниками. Мабуть, першочергово треба назвати польських науковців, які розмірковують над місцем України у європейському цивілізаційному просторі з відстані часу. Директор Інституту Центрально-Східної Європи у Любліні Єжи Ключовський у статті «Україна і Центрально-Східна Європа» подає погляди польської історичної науки на проблему європейськості України. На думку автора, Україна в часи Київської Русі, а пізніше Великого князівства Литовського та Речі Посполитої входила у зіткнення як зі східними, так і з західними культурними та політичними впливами. Є. Ключовський цілковито підтримує тезу І. Шевченка про неможливість появи феномену України без впливів Візантії та Польщі.

В інших термінах (Схід та Захід), але на ту саму тему – «Україна між Сходом та Заходом, чи ще раз про те саме» говорить Владислав Серчик. Автор розглядає проблему на ширшому фактичному матеріалі і доходить таких висновків: Україна, як і Польща та Скандинавські країни, не завжди входила до західного культурного кола. Тому В. Серчик по-іншому ставить питання: «чи в минулому виразне тяжіння України до Західної Європи спричинило тривалі цивілізаційні наслідки, чи це було результатом певної політичної кон'юнктури, напряму розвитку чи політичних намірів сусідніх держав, чи навіть випадкового збігу обставин?». Відповідь автора – однозначно на користь тривалих впливів Заходу на Україну.

Але не з усіма тезами В. Серчика можна погодитися. Наприклад, він пише, що ні братства, ні, тим більше, Київську академію XVII ст. не можна вважати суто українськими явищами. Позитивно оцінюючи вплив Люблінської унії на українське середовище, автор зазначає, що вона діяла не проти будь-яких вже існуючих культурних елементів, але виразно збагачувала їх, ніби виконувала роль каталізатора для прихованіх до того часу процесів. Узагалі обидва польські вчені розцінюють західні впливи цілком позитивно, а східні – навпаки. Такий безапеляційний підхід викликає сумніви, адже, якщо взяти Люблінську унію, то вона мала як світлі, так і темні сторони. Не ставиться питання про множинність впливів та культурних чинників, бо, як

⁴⁶ Грицай Е., Николко М. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого. Вильнюс : ЕГУ, 2009. 220 с.

писав І. Шевченко, культурні впливи сягали України через багато посередників. Проти останньої тези активно виступає В. Серчик. Не можна сприйняти ще однієї думки цього автора про нібито сучасні «спроби побудови від нового цілої історії України», оскільки не можна «від нового» написати українську історію принаймні після «Історії України-Русі» Михайла Грушевського.

Тереза Хинчевська-Геннель, висвітлюючи наслідки Берестейської унії для Речі Посполитої, залучила в основному праці польських авторів І. Беніовського, Ю. Атамана, З. Вуйцика та інших. Залишається, однак, не зовсім зрозумілим, чому тут не згадано праць українських учених, за винятком єдиної праці С. Плохія⁴⁷. Загалом для польської історіографії періоду XVI–XVIII ст. основним постулатом є визнання належності Польщі до західної християнської цивілізації та відмінності її історичного шляху від західноєвропейського внаслідок порубіжного положення між Заходом і Сходом та виконання ролі представника й захисника західних цінностей, у тому числі від турецько-татарської експансії. Окрім відмінностей польської історичної долі, обумовлених геополітичним чинником, акцентується увага на особливості її політичної культури та практики політичного життя, яка склалася у Речі Посполитій з XVI ст. у вигляді моделі шляхетської республіки. За її авторами, Річ Посполита, здійснюючи колонізацію Східної Європи щодо Заходу і Сходу, була політично і духовно самодостатньою й мала потенціал для творення особливої проміжної цивілізації. Найбільш радикальні прибічники цієї концепції відстоюють тезу, за якою права Польщі до руських земель і Литви виникають із цивілізаційних заслуг⁴⁸.

Якщо ж розглядати російські дослідження цього періоду – то всі вони тією чи іншою мірою дотримуються однієї думки: Україна – це частина Росії і, відповідно, належить до східної цивілізації.

З українських істориків, які порушували і порушують питання цивілізаційної належності України в епоху раннього модерну, можна назвати І. Лисяка-Рудницького, А. Гурбика, О. Гуржія, М. Котляра, С. Плохія, О. Русіну, В. Смолія, П. Саса, І. Шевченка, Н. Яковенко та інших. На окрему уваги в цьому аспекті заслуговує стаття Н. Шевченко «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій⁴⁹. Застосовуючи терміни «порубіжне положення», або «пограниччя», автори зазначають, що саме на пограниччі між Заходом і Сходом відбувалося формування української

⁴⁷ Капраль М. Рецензія на: Варшавські українознавчі записки (Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze). Т. 2: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / за ред. Стефана Козака. Варшава, 1994. 240 с. URL : <https://www.anthropos.org.ua/jspui/handle/.../454/browsertype>

⁴⁸ Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв : В-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 1. С. 31–32.

⁴⁹ Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв : В-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 1. С. 29–39.

цивілізаційної ідентичності. Але спочатку хотілося б поспатися на О. Фісуну, який досить чітко вказує на особливості пограниччя. Нині, зазначає дослідник, відбувається формування нової субдисципліни – лімології (від лат. *Limes*), що перебуває на стику географії, політології, соціології, культурології і, звичайно ж, історії. Завдання лімології – вивчення кордонів, фронтира буферних і контактних зон. На відміну від класичної геополітичної традиції, сучасна лімологія інтерпретує кордони насамперед як визначений тектонічний вплив на культурний конструкт (тут необхідно особливо відзначити тектонічний вплив на соціальні науки виходу праць Пітера Бергера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності» і Мішеля Фуко «Слова і речі: археологія гуманітарних наук»).

Символічна переінтерпретація кордону дозволила вийти на розуміння того, що кордон – це, з одного боку, не просто край, рубіж певного географічного простору, території, а певний край простору влади, тобто території, стратифікованої за допомогою владних технологій, а з іншого боку – це зона дотику, перетину, накладання різних, часто різnotипних, просторів і зіткнення різних структур влади. Можна виділити «три джерела і три складові частини» формування парадигми сучасних лімологічних досліджень.

По-перше, це дослідження процесів європейського state-building Чарльзом Тіллі, Стейном Рокканом, Рендаллом Коллінзом, Майклом Манном, Іммануїлом Валлерстайном і Перрі Андерсоном, що наголосили на фундаментальному значенні геопросторової (геоекономічної і геополітичної) організації Європейського континенту та її визначальному впливі на формування тієї чи іншої траекторії національного будівництва.

По-друге, це дослідження процесів європейського nation-building Ернестом Гелнером, Бенедиктом Андерсоном і Ериком Хобсбаумом, у яких формування модерних націй розглянуто крізь призму владно-політичного і культурно-символічного конструювання національної ідентичності («уявлюваних спільнот») через адміністративну систему, школу, армію, церкву, певний образ своєї національної історії тощо («Італія в нас вже є – залишилося зробити італійців»).

Нарешті, третє джерело сучасної лімології – це те, що можна назвати дослідженням space-building, тобто це вивчення ментальної картографії географічного простору, процесів формування й еволюції географічних образів, що базується на правилах Едварда Саїда про орієнталізм, Ларрі Вульфа про Східну Європу, Марії Тодорової про Балкани. Усі ці три блоки сучасних теорій досить переконливо демонструють складну культурно-історичну зумовленість феномену пограниччя⁵⁰.

⁵⁰ Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції. Україно-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар. Харків, 11 квітня 2003. Інститут Кеннана. Київський проект. С. 4.

Особливо це стосується періоду формування ранньомодерної національної держави. Саме тоді найбільш чітко проявилося явище порубіжжя (borderland) – прикордонні регіони, що знаходяться на стику, на кордоні, на лінії розділу культур, цивілізацій, національних держав. Прикордонні регіони займають дуже специфічне положення в ментально-географічній картографії: з одного боку, вони є периферією країни, але, з іншого, стають центром особливого регіону, життя якого визначається правилами, що задаються кордоном. Парадокс «порубіжжя» полягає в тому, що модерні кордони-рубежі, з одного боку, розділяють людей, однак їхні поділяючі властивості викликають зворотну взаємодію між ними, породжують нові форми солідарності й, відповідно, нові соціальні спільноти, підставою для конституування яких стає саме кордон. У цьому сенсі вони формують єдиний географічний субрегіон, загальний соціальний простір якого структурується, у першу чергу, транскордонними соціальними мережами (в останніх кордон виступає вже не як перешкода, але як необхідна умова солідарності, умова для різноманітних «обманів» і корпоративних ігор з «ненульовою сумою»)⁵¹.

Методологічні проблеми культурного пограниччя порушує також український історик – О. Сухомлинов⁵². Особливості Степового пограниччя Слобожанщини, починаючи з другої половини XVII ст., в плані соціокультурного становлення української ідентичності, охарактеризовано в монографії В. Кравченка «Харків: столиця пограниччя».⁵³ Бажано назвати також білоруських науковців О. Кравцевича, О. Смоленчука і С. Токтя, які детально аналізують білорусько-польське пограниччя й особливості формування білоруської ідентичності⁵⁴. Деякі теоретичні аспекти культурної ідентичності в контексті пограниччя порушують інші білоруські дослідники: О. Криволап і Є. Матусевич⁵⁵.

Виходячи з методологічного аналізу формування цивілізаційної ідентичності за наявності «Іншого», враховуючи ситуацію пограниччя, в нас виникає запитання: яким чином сформувалася українська цивілізаційна ідентичність у тих непростих історичних, соціокультурних і географічних

⁵¹ Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції. Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар. Харків, 11 квітня 2003. Інститут Кеннана. Київський проект. С. 4.

⁵² Сухомлинов О. Соціально-історичні контексти прояву культурного пограниччя (на прикладі Кресів). Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості. Донецьк, 2006. С. 102–111.

⁵³ Кравченко В. В. Харьков. Харьков: столица пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2010. 358 с.

⁵⁴ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2011. 212 с.

⁵⁵ Криволап А., Матусевич Е. Культурная идентичность в контексте Пограничья. Конструирование белорусского медиаландшафта: FM-радио. Вильнюс : ЕГУ, 2008. 230 с.

умовах? Варто зазначити, що, за важливості всіх аспектів, цивілізаційна ідентичність формується першочергово на культурному полі. Фундаментальною концепцією, що визначила транскультурну специфіку України, завжди залишалося її існування в зоні цивілізаційного розлуки та колоніальних і постколоніальних практик. Знаходячись у силовому полі політико-економічних, конфесійних і духовно-філософських перехресть, вітчизняна культура відчувала потужний різносторонній, здебільшого взаємовиключний вплив. При цьому в умовах, коли історично український народ майже не мав досвіду самостійного державного будівництва і не пережив довгих епох політичної незалежності, абсолютно закономірним є відсутність у національній культурі розвиненого і відрефлексованого історичного мислення. Заміною йому стає міфологічне мислення за сукупності архаїчних форм народного самовизначення. Можливо, для таких культур ця обставина є принциповою і рятівною: зберігаючи свій «космос» і охороняючись у ньому від драматичної історії, український соціум витримав численні трагічні випробування, не втративши при цьому своєї самобутності та специфіки. Водночас, як наслідок, у подібних культурних традиціях спостерігається закономірна міфологізація етнічної історії, конструювання на різних рівнях рефлексії сакралізованої моделі світу, яка впродовж століть репрезентувалася в художній формі через сукупність фольклорних і літературних текстів.

Сформувавшись як погранична, українська культура може й надалі характеризуватися тією обставиною, що, на відміну від «класичних» цивілізацій, стратегічна роль у ній належить не так культурному синтезу, як культурному симбіозу, який став її головним культуроутворюючим механізмом. Симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що утворюють основу соціокультурного пограничного утворення, забезпечують, у першу чергу, його нестійку стабільність. Тому існування «на культурному пограниччі» означає не просто більш-менш безболісну і впевнену міграцію зі своєї культури в сусідні і навпаки, а перебування в специфічних «культурних сутінках», де «свое – відчушене, а чуже – все-таки свое, або, іншими словами, існування між вітчизною і чужиною, які насправді виявляються двома сторонами одного цілого. У зв'язку з цим у поліцентричному просторі культурної багатолікості процес індивідуальної самоідентифікації для носіїв межової культури становить певне балансування «між». Як наслідок, традиційно український досвід – це, перш за все, досвід культурної а-нормальності, що суб'єктивно переживається як комплекс неповноцінності, як певна культурна травма – травма відсутності сильного, гомогенного, національного культурного простору.

Отже, навіть будучи вимушено приреченю на перманентні культурні контакти і взаємозв'язки, будь-яка межова культура демонструє не стільки здатність до продуктивної співпраці і взаємозагачення, скільки до певної

консервації свого архетипного коду, досить невизначеного для його носіїв через відсутність їх повноцінного діалогу зі своїми культурними сусідами. Можна навіть говорити, що, у випадку з культурою українською, цей код визначив стан специфічної «тихої» (партизанської) війни з іншими культурами⁵⁶.

У процесі входження «руського народу» до польської суспільно-політичної спільноти першорядну роль відіграла ідеологія сарматизму, що була започаткована у середині XVI ст. і поширилася у першій половині XVII ст. В основі сарматизму лежав етногенетичний міф про створення «Великої Сарматії», у якій уособлювалася держава «золотої шляхетської вольності» – Річ Посполита. Безсумнівно, що сарматизм, оспівуючи військову звитягу, патріотизм і месіанську роль Речі Посполитої як форпосту християнства і вільної спільноти вільних громадян, сприяв творенню своєрідної домодерної політичної й історичної ідентичності, яка об'єднувала шляхту незалежно від її етнічного чи конфесійного походження⁵⁷. Вказаний процес відбувався на тлі поширення в українських землях ідей гуманізму та Відродження, які проникали на схід Європи через Річ Посполиту. За цих обставин польська експансія зустріла серед місцевих еліт не тільки підтримку та пристосування, а й активізувала пошуки свого власного українського історичного «Я».

Слід зважати на всю суперечливість і складність обставин, у яких відбувалися пошуки українців своєї ідентичності. Адже суб'єктами цього процесу в українських землях часто були піддані польського короля, які належали до шляхетського стану, виховувалися на польській і латинській мовно-культурній традиції. За цих умов серед польських інтелектуалів українського походження формується ментальний стереотип шляхтича «руського племені польської нації»⁵⁸.

При цьому, навчаючись, а згодом і викладаючи у провідному вищому навчальному закладі Речі Посполитої – Ягеллонському університеті у Krakові, пишучи свої твори латинською і польською мовами, вихідці з українських земель часто називали себе рутенцями, русинами, тобто українцями. До цих гуманістичних діячів-українців епохи Відродження слід віднести Ю. Дробича, П. Русина, С. Оріховського, Г. Чуй-Русина, Г. Тичинського-Рутенця, С.-Ф. Кленовича, С. Пелікада та ін., які з любов'ю писали про свою рідну землю – «Роксоланію», усвідомлюючи себе «сарматами-роксоланами» – рівноправними партнерами «польських сарматів». Характерно, що чимало з

⁵⁶ Михеева И. Беларусь и Польша: культурный симбиоз как историческая судьба. URL : <http://www.belintellectuals.eu/library/book/200>

⁵⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге, переробл. та розшир. Київ, 2005. С. 304–305.

⁵⁸ Історія української культури: У 5 т. / голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття ; редкол. тому: Я. Д. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. Київ, 2001. С. 363.

діячів гуманістичного напряму, зокрема С. Оріховський, Я. Щасний-Гербурт, І. Домбровський, С.-Ф. Кленович, належали до представників не православної, а «католицької Русі» і, будучи переконаними католиками, водночас визнавали свою належність до етнічних українців⁵⁹.

Твори гуманістів українського походження свідчать, що в їхній свідомості, етнічно-конфесійній за своїм основним змістом, уже в XVI – першій половині XVII ст. народжувалися паростки власної української історичної ідентичності. Вони ґрунтувалися на стереотипі «територіального русина», який з’являється у першій третині XVII ст., в його свідомості спостерігалося поєднання широї любові до Русі як «малої батьківщини» з лояльністю до «політичної батьківщини» – Короні Польської.

Саме в цьому контексті слід розглядати цілу низку ідей гуманістів українського походження – від ідеї відродження Русі в межах Речі Посполитої як її рівнорядної складової із Короною Польською в «Напущенні польському королеві Сигізмунду Августу» (1543) С. Оріховського до ідеї тягlostі русько-української історії від Русі київських князів і Русі Данила Галицького до «правдивих нащадків» – князів Острозьких та Заславських у поемі «Дніпрові камені» І. Домбровського (бл. 1619) та ідеї України як козацької субдержави Речі Посполитої у «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича (1622)⁶⁰.

Переконливим свідченням подальшого формування української історичної свідомості є проголошення на початку 20-х рр. XVII ст. церковними інтелектуалами ідеї добровільного об’єднання в Речі Посполитій трьох народів – польського, литовського й українського. Аргументом на користь легітимізації існування рівноправного «народу руського» висувалася давня руська історична традиція, починаючи від князів київського періоду до їх законних спадкоємців – тогочасних Острозьких і Заславських. Н. Яковенко, ретельно проаналізувавши панегіричну літературу, присвячену князям Острозьким і Заславським, дійшла висновку, що поданий у них «сам факт існування Княжого Дому стає синонімом політичного буття «руського народу». Упродовж 20–40-х рр. XVII ст. українські церковні інтелектуали актуалізували стару легенду середньовічної Русі про Київ як «матір руських міст», як «другий Єрусалим». На їхню думку, це б мало підтвердити безперервність і тягlostь історичного буття Руси-України^{61;62}.

⁵⁹ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. Київ, 2000. С. 340.

⁶⁰ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ, 1995. Ч. 1. С. 25, 31, 52, 205, 232–233.

⁶¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 251, 256, 296.

⁶² Світленко С. І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу. URL : http://www.nbuy.gov.ua/portal/soc_gum/ Npifznu/2006_20/20/switlenko.pdf. С. 444–445.

На формування української цивілізаційної ідентичності вплинуло, не в останню чергу, й укладення Люблінської унії. Але тут необхідно відійти від застарілих поглядів, які проявлялися як у радянські часи, так і залишаються побутувати й нині. Маються на увазі думки про суцільне ополячення українських земель і посилення соціального гніту після 1569 р., що і було однією з причин подій середини XVII ст. У цьому випадку ситуація дещо інша, і варто звернутися до висновків Н. Яковенко. Поставивши за мету концептуальний перегляд литовсько-польського періоду в долі українського народу, дослідниця вдається до ревізії Люблінської унії 1569 р. На її думку, Унія, започаткувавши створення найбільшої в тогочасній Європі багатоетнічної Речі Посполитої, що проіснувала до кінця XVII ст., мала як позитивні, так і негативні політичні і культурно-релігійні наслідки для українського суспільства. До позитивних вона зараховує долучення українців до нового політичного устрою держави – шляхетської республіки й урівняння у правах нижчої ланки боярства – шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою, запровадження загальношляхетських виборних судів, системи повітових сеймиків із регулярними загальними (вольними) сеймами. І якщо вища аристократія Великого князівства Литовського побоювалася цих змін у державному житті, оскільки втрачала у новій федераційній державі монополію на прийняття політичних рішень, то, за спостереженнями Н. Яковенко, рядова шляхта виступала гарячим її прибічником, оскільки сподівалася стати, як і польська шляхта, «народом політичним»⁶³.

Звертається Н. Яковенко і до такої теми, як загострення соціальних і національних суперечностей унаслідок проникнення на українські терени польської шляхти, яке стало можливим після 1569 року. Як уже зазначалося, історикиня поставила під сумнів винятково польську колонізацію козацької України і на основі актових матеріалів довела, що до загаданої колонізації були причетні, головним чином, українські магнати та князі з Волині й звідка – польські внаслідок одруження на спадкоємицях знатних українських родів. Польська колонізація, як зауважує авторка, була представлена, головним чином, дрібною шляхтою з Галичини, яка за тогочасною традицією кваліфікувалася русинами з Волині й Київщини як «панове заграничними», з огляду на перебування її з XIV ст. у складі Польщі. І гостра соціальна конфронтація, яка вибухнула у Подніпров'ї і Східному Поділлі на початку XVII ст., на її думку, мала за основу не стільки міжетнічні причини, скільки перегрупування різних прошарків усередині української землевласницької і збройної еліти⁶⁴.

До плюсів Люблінської унії Н. Яковенко залучає факт возз'єднання українських земель у складі однієї держави, що стало початком пошуків

⁶³ Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії. Київська старовина. 1993. № 5. С. 6.

⁶⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 160–165, 244–258.

спільнотою руської ідентичності Галичини і Наддніпрянської України. Позитивом було також долучення українців до західної культури через польське посередництво. Але не оминає вона і негативних наслідків – наступу католицької церкви за ініціативи польського короля Сигізмунда III, який відмовився від традиційної релігійної толеранції, притаманної династії Ягеллонів, що й спричинило прискорення денационалізації української аристократичної верхівки.

Як наслідок, магнатські і шляхетські роди (у тому числі й ті, що перейшли в протестантизм з православ'я) поступово почали приймати католицизм. До головних причин, які приводили протестантів у костел, належали: розгортання езуїтами якісної системи освіти (навчали на високому рівні представників усіх конфесій), політика монарха, кон'юнктуралізм і шлюбні союзи шляхти. Війни, які вела Річ Посполита починаючи з 1648 р., мали суттєвий вплив на погіршення атмосфери релігійної толерантності. Як часто буває під час криз, шукалися винуватці – внутрішні вороги. В Речі Посполитій ними стали представники некатолицьких конфесій, першочергово так звані схизматики і дисиденти – православні і протестанти. Впродовж другої половини XVII ст. дисидентів позбавляли прав та привілей, можливості брати участь у політичному житті країни. Важливим було змінення у свідомості шляхти переконання про вороже ставлення некатоликів до держави, про їхню особливу схильність до угода з протестантами і православними інших країн. «Поступово створювались основи стереотипу поляк-католик, який так багато значив у наступні століття»⁶⁵.

Ці підходи в оцінці стану духовно-релігійного життя українських земель кінця XVI – середини XVII ст. в основному поділяє С. Плохій, наголошуєчи, що міжконфесійна рівновага у Речі Посполитій зі зміненням католицької реформи поступово погіршувалася, аж врешті була остаточно розхитана у другій половині XVII ст. Він вважає, що найважливішими чинниками в історії духовного життя українства кінця XVI – першої половини XVII ст. були: 1) загальноєвропейський процес контрреформації, який привів до релігійного поділу колись єдиної Русі; 2) формування козацтва як нового суспільного стану. Останній не тільки активно втрутився у релігійний конфлікт, а й перетворив православ'я на синонім руськості і тим сприяв процесу формування окремої української ідентичності. Застосовуючи релігійні гасла у боротьбі за права православних, козацтво легітимізувало козацькі виступи в категоріях захисту прав усієї руської нації й тим самим перебрало на себе функцію політичного представництва Русі⁶⁶. І хоча на побутовому рівні конфесійна терпимість зберігала силу й надалі, але на рівні офіційному

⁶⁵ Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w XIV – XVII wieku [w:] Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin. 2000 : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. Т. 1. S. 215.

⁶⁶ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 423–430.

антагоністичні мотиви у взаєминах католиків із православними набули форми вояовничої «націоналізації» церков⁶⁷.

Отже, незважаючи на порубіжність українського етносу, його входження в Річ Посполиту, цивілізаційні основи української ідентичності хоча й з труднощами, але поступово формувалися. Складність полягала в тому, що в образі «Іншого» щодо українців виступали не тільки поляки й литовці, але й власна аристократія, яка після Берестейської унії й контрреформаційного наступу швидко денационалізувалася. У цьому зв’язку ще раз повернемося до тези про те, що «формування „Я“ нерозривно пов’язане з формуванням „Інших“», але парадокс у тому, що ці „Інші“ раніше були „своїми“. Це чітко проявляється в дослідженнях уже згадуваної Н. Яковенко. Цікавим у цьому аспекті є її аналіз причини політичної кризи українського суспільства середини XVII ст., яка, зрештою, привела до революційних зрушень в Україні. Мається на увазі збережену в українських землях, згідно з обласними привілеями Люблінського сейму, регіональну систему князівсько-магнатського політичного управління, що базувалася на земельних латифундіях руської князівської верстви. На думку дослідниці, в українському варіанті система шляхетської демократії упродовж другої половини XVI – початку XVII ст. повною мірою не діяла, оскільки всі важелі політичної влади знаходилися не у шляхти, а князів. Останні виявляли байдужість до політики як Королівського двору, так і сейму, де домінувала шляхта, яка не була політичною елітою у традиційній литовській державній моделі, що залишалася й надалі привабливою для українських князів. Натомість вони зосередилися на розбудові власного Княжого Дому, де вся влада здавна належала роду. За оцінкою Н. Яковенко, українська князівська верства перетворилася на «удільних князів нової генерації», які, внаслідок економічної і військової незалежності, могли почуватися «некоронованими королями» Руси-України. Після вимирання більшості князівських родів з 20-х років XVII ст. до влади долучилася українська шляхта, якій імпонувала польська система шляхетського представництва. На переконання автора, вона не зуміла стати реальною політичною силою та виразником національних інтересів, оскільки не набула реального досвіду політичного управління в українських землях, і на середину XVII ст. її місце зайняла нова регіональна еліта козацького походження, яка стала на шлях виборювання політичних прав збройним шляхом⁶⁸. Саме ця козацька еліта і стала визначальним чинником цивілізаційної самоідентифікації «Ми» українців.

Виникає питання, чому саме після контрреформаційних процесів різко посилилося протистояння в польському суспільстві на релігійному ґрунті? А відповідь корениться у згадуваній особливості цивілізаційної ідентичності,

⁶⁷ Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. Історичний архів. Наукові студії. С. 35–37.

⁶⁸ Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. С. 34–35.

яка визначається за ознакою належності до єдиної релігії, що чітко постала саме в цей період. Крім того, як уже зазначалося, в процесах формування цивілізаційної ідентичності беруть участь ті чи інші образи інших цивілізацій, у цьому випадку західна, підґрунттям якої був католицизм. Усе це дало змогу конструювати образи «Іншого», що дозволило «Я» українській ідентичності виділитися з польсько-литовського світу.

Загалом, становлення української цивілізації відбувалося чітко за А. Тойнбі. Проблему генезису цивілізації він розв'язує з допомогою власної концепції «виклику-і-відповіді», «творчої меншості» і «мімезису». Цивілізації, отже, виникають із примітивних суспільств як результат «відповіді» на «виклик», зумовлений складною ситуацією, що породжена природним середовищем або ж людським оточенням. А. Тойнбі формулює закон «золотої середини», згідно з яким «виклик» має бути не слабким, щоб послідувало «відповідь», а також не занадто сильним, щоб не знищити цивілізацію у зародку⁶⁹.

Формування української ідентичності було відповідю на виклик тих проблем і процесів, які провокувалися і створювалися польською стороною щодо українського етносу. Однак формування модерної нації розвивалося не однолінійно по висхідній. Безсумнівно, поразка національно-визвольних змагань мала руйнівні наслідки не тільки у сфері державотворення, а й суспільної ментальності. Поділ українських земель між Московією і Річчю Посполитою по лінії Дніпра загальмував процес консолідації українства. За тодішніх умов різнопідвидного чужоземного панування власна історія почала розглядатися українцями крізь призму, як писала О. Русина, «некритичного (а іноді – й суто механічного) засвоєння доробку польської і водночас московської історичної думки; зрозуміло, що поєднання цих двох цілком різних начал у компілятивних українських літописах XVII ст., що лягли в основу національної історіографії, аж ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення»⁷⁰. Так утверджувалася традиція, коли українська протонаціональна свідомість зазнавала суттєвих світоглядних деформацій та істотних впливів з боку польського і московського потоків історичної ментальності, чужих морально-етичних принципів та ідеалів⁷¹.

Унаслідок цих процесів, особливо на землях, під владних Москвищині, відбувалася деформація національної свідомості українського народу, особливо духовної еліти, яка долучилася до формування нового цивілізаційного простору – Російської імперії. Як зазначає Ю. Павленко, «суттєвим був процес утвердження культурної домінанти освічених киян (переважно тих, що мали духовні звання) в Москві протягом другої половини XVII ст. Західні впливи

⁶⁹ Тойнбі А. Постижение истории: Сборник / пер. с англ. А. Тойнби. Сост. А. Огурцов ; Вступ. ст. В.Уколовой ; закл. ст. Е. Рашковского. Москва : Прогресс, 1991. С. 179.

⁷⁰ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 282–283.

⁷¹ Світленко С. І. Українська історична свідомість у контексті етносоціального поступу. С. 445.

проникали в Москву не тільки через Німецьку слободу або, тим більше, Архангельський порт, скільки через Україну і Білорусь у вже православно адаптованій формі. Так заклалися підвалини оновленого, вже просякнутого західним впливом, синтезу традицій і кристалізації двох основних компонентів східно-православної цивілізації – західного (українсько-білоруського) і східного (московсько-російського).

До кінця XVII ст., а ще більше в першій третині XVIII ст., українсько-московський культурно-політичний синтез у загальних рисах православно-християнської цивілізації був досягнутий. І якщо Москва, а потім Петербург утверджувались у ролі «Третього Риму», то Києву відводилося почесне місце «Другого Єрусалима», а то й «Других Афін». Акумульований у Києві культурно-церковний потенціал був спрямований на побудову Петровської імперії, і не випадково поряд з царем-реформатором бачимо масштабну фігуру ідеолога і «проектанта» його перетворень Феофана Прокоповича⁷².

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що впродовж XVI–XVII ст. в цілому відбулося становлення української цивілізаційної ідентичності. Факторами, що спонукали до її формування, були:

- Наявність «Іншого», не тільки поляків і литовців, а й власної української шляхти, особливо після Люблінської унії. Вона позначила й одночасно прискорила системну кризу в українському соціумі, симптоми якої проявлялися вже раніше. Після Люблінської унії суттєвим полонізуючим фактором на всьому непольському просторі Речі Посполитої стала система шляхетської демократії. Українську шляхту притягувала польська політична модель з її комплексом шляхетських прав і привілеїв. Це автоматично переносилося на польську мову і культуру, що призводило до акультурації з подальшою асиміляцією. Наявність «Інших», а також формування з української шляхти «Інших» через входження в чужу культуру прискорювало становлення українського цивілізаційного «Я».

- Контрреформаційні процеси. Під прапором контрреформації відбувався відхід від толерантності й віротерпимості до примусу і насильства у питаннях віросповідання. Поряд з контрреформацією відбувалася полонізація. «Починаючи з часів контрреформації, римсько-католицька релігія однозначно асоціювалася з усім, що стосувалося польського, створюючи характерний для неї ритуал. Сеймики взагалі збиралися в костелах, прозаїчні і багатослівні засідання починалися зі святої літургії. На етнічних польських і литовських землях костел підтримував кріпосне право, а там, де селяни були православними, поглиблював пріорву між ними і панами»⁷³. Відгуком на цей

⁷² Павленко Ю. Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческом процессе. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 56–57.

⁷³ Beauvois Daniel. Rzeszpospolita polsko-litewska w XVIII wieku I pieć narodów na jej obszarach w wieku XIX [w:] Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2000. Т. 1. С. 273.

виклик була стимуляція і прискорення процесів самоорганізації середніх верств українського суспільства у вигляді створення міських православних братств і козацьких структур на чолі з Запорозькою Січчю, а також активізація церковно-просвітницького життя (діяльність К. Острозького, відродження Києво-Печерської лаври тощо), а пізніше, 1620 р., відновлення Київської православної митрополії.

- Релігійно-культурний виклик з боку Ватикану, включаючи і Брестейську унію, визначив церковно-просвітницьке оновлення українського православ'я, символом якого стала знаменита Києво-Могилянська академія з плеядою таких видатних мислителів і церковних діячів, як сам Петро Могила, а також Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович і кілька інших, включно до Григорія Сковороди. Внаслідок цього до кінця XVII ст. староукраїнська культура, перебуваючи в міжкультурному пограниччі, адаптувала на власних підставах досягнення народів центральноєвропейсько-католицького кола, виробила власне філософсько-теологічне обґрунтування і самобутній художній стиль, відомий під назвою «українське бароко».

- Паралельно впродовж другої половини XVI ст. і до середини XVII ст. в Україні складалися самобутні форми соціальної самоорганізації (міські братства в умовах дії в більшості міст магдебурзького права, козача гетьмансько-полкова адміністративно-військова система, самобутня церковна організація з виборними елементами тощо). Цій обставині сприяв дух культурно-конфесійної толерантності, звичайно, відносної, але аж ніяк не меншої, ніж у провідних державах Європи того часу.

Отже, результатом діяльності православних, першочергово українських, київських культурно-церковних діячів кінця XVI–початку XVIII ст. став самобутній синтез західних, у переважно католицько-центральноєвропейських формах, і місцевих, національних традицій на стійкому фундаменті православ'я, оновленого і розвиненого відповідно до вимог часу. Цей, без перебільшення, культурно-просвітницький процес залишив глибокий слід у розвитку конфесійних ідентичностей українців, позитивно впливув на становлення і подальший розвиток української цивілізаційної ідентичності загалом⁷⁴.

3.5. Міжкультурна комунікація в процесі утвердження цивілізаційних засад української національної ідентичності

Міжкультурна комунікація, будучи важливим чинником формування цивілізаційних цінностей, тісно пов'язана з поняттям «картина світу». У сучасній філософській і спеціальній науковій літературі цей термін застосовується для позначення світоглядних структур, що лежать в основі

⁷⁴ Павленко Ю. Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческом процессе. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001, Вип. 4. С. 46–68.

культури певної історичної епохи. У цьому розумінні використовуються також терміни «бачення світу», «модель світу», «образ світу», що характеризують цілісність світогляду. Структура картини світу за такого підходу задається через систему так званих категорій культури (універсалій культури), у яких використовується поняття «мовна картина світу».

У цьому зв'язку доцільно детальніше зупинитися на відношенні «мова і культура». Мова відображає дійсність, створює свою картину світу, специфічну й універсальну для кожної мови і, відповідно, народу, етнічної групи, мовного колективу, що використовує цю мову як засіб спілкування. Першочергово мова – це засіб спілкування між людьми, і вона нерозривно пов'язана з розвитком того народу, який говорить цією мовою. Наявність тісних зв'язків між мовою і його носієм очевидна і не викликає сумнівів. Суспільна природа мови проявляється як у зовнішніх умовах її функціонування у певному суспільстві, так і в самій структурі мови: синтаксисі, граматиці, лексиці тощо.

Розглядаючи мову як засіб спілкування, як систему знаків, кодів, лінгвісти створили теоретичну модель мови як системи знаків – семіотичну модель. Людина сприймає і усвідомлює світ через органи чуття і на цій підставі створює систему уявлень про світ, які уже є ментальними конструкціями, вираженими у висловлюваннях, образах, знаках. Пропустивши їх через свою свідомість, усвідомивши результати сприйняття, людина передає їх іншим членам суспільства. Мова як спосіб висловити думку і передати її від людини до людини нерозривно пов'язана з мисленням. Співвідношення мови і мислення, а також їх взаємодія з культурою і дійсністю – вічне питання філософії.

Слово відображає не сам предмет реальності, а те бачення, яке нав'язане носію мови уявлінням, що є у його свідомості, поняттям про цей предмет; поняття ж складається на рівні спілкування певних основних ознак, що утворюють це поняття, становлять абстракцію, відвернення від конкретних рис. Шлях від реального світу до поняття і далі до словесного вираження різний у різних народів, що зумовлено особливостями історії, географії, кліматом, віруваннями, традиціями цих народів і, відповідно, розвитком їх суспільної свідомості. Оскільки наша свідомість обумовлена різними формами суспільної свідомості (способом життя, звичаями, традиціями тощо, тобто усім тим, що визначається словом «культура» в його широкому етнографічному розумінні), а також індивідуальними особливостями (специфічним сприйняттям світу, притаманним конкретному індивідууму), то можна стверджувати, що когнітивна модель дійсності є не її копією, а складною системою, сконструйованою у взаємодії людини, реальності мови, соціально-культурних цінностей і стереотипів мислення та комунікації.

Мова, мислення і культура взаємопов'язані настільки тісно, що становлять, по суті, єдине ціле, жоден з компонентів не може існувати без двох інших. Таким чином, світ (або життєвий світ), що оточує людину, – це реальність,

спроектована на людський спосіб буття. Ці проекції розрізняються за сферами діяльності: культура, загальнонаукова картина світу, приватно-наукова картина світу. До приватно-наукових належить уже згадувана мовна картина світу.

Мовна картина світу – структурування предметів, явищ, фактів, ситуацій, дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної презентації дійсності в етносвідомості⁷⁵. Для мовної картини світу важливі три явища, тісно пов'язані між собою: людина – світ – мова, хоч із погляду реальних відношень на першому місці мали б поставити світ як основу основ, на другому – людину як творця і носія мови, на третьому – власне мову. Проте для характеристики мовної картини світу з антропологічного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання. Відповідно, для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини⁷⁶.

Основними характеристиками картини світу, якими її наділяє Л. Вайгербер, є такі: мовна картина світу – це сукупність усіх можливих змістів: як духовних, які визначають своєрідність культури та менталітету певної мовної спільноти, так і мовних, які визначають існування і функціонування самої мови; мовна картина світу є водночас наслідком історичного розвитку етносу та мови і причиною своєрідного шляху їх подальшого розвитку; мовна картина світу як єдиний живий організм чітко структурована і в мовному вираженні є багаторівневою. Вона зумовлює сукупну комунікативну поведінку, розуміння зовнішнього світу природи, внутрішнього світу людини й мовну систему; мовна картина світу змінюється з часом, і як будь-який живий організм розвивається, тобто у діахронічному розумінні вона кожного наступного етапу розвитку деякою мірою не схожа сама на себе; мовна картина світу утворює однорідність мовної сутності, допомагаючи закріпленню мовної своєрідності в баченні світу і позначення засобами мови; мовна картина світу існує в однорідній специфічній самосвідомості мовної спільноти і передається наступним поколінням через особливий світогляд, правила поведінки, спосіб життя; картина світу будь-якої мови є тією силою, що формує уявлення про навколошній світ через мову як проміжний світ у носіїв цієї мови; мовна картина світу конкретної мовної спільноти є її загальнокультурним надбанням⁷⁷.

Питання сутності мовної картини світу по-різному вирішується в сучасному мовознавстві. Єдиного визначення терміна «мовна картина світу» не існує й до сьогодні. Мовна картина світу тлумачиться сучасними науковцями як:

⁷⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. С. 365–367.

⁷⁶ Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу. Мовознавство, 2004. № 5–6. С. 36–41.

⁷⁷ Пищальникова В. А. Содержание понятия языковая картина мира в лингвистике. URL : http://elib.altstu.ru/journals/Files/pa1998_1/pages/13/pap_13.html

• загальнокультурне надбання нації. Вона структурована, багаторівнева. Саме мовна картина світу зумовлює комунікативну поведінку, розуміння зовнішнього світу і внутрішнього світу людини. Вона відображає спосіб мовномисленнєвої діяльності, характерний для певної епохи з її духовними, культурними та національними цінностями;

• відображені в категоріях мови уявлення певного мовного колективу про будову, елементи і процеси дійсності. Цілісне зображення мовою всього того, що існує в людині, навколо неї. Зображення людини, її внутрішнього світу, навколоїшнього світу і природи, що здійснюється засобами мової номінації⁷⁸;

- своєрідне світобачення крізь призму мови;

- відображення побутових уявлень про світ. Ідея мовної картини світу полягає у такому: у кожній природній мові відображається певний спосіб сприйняття світу, який нав'язується як обов'язковий усім носіям мови⁷⁹.

Як формувалася мовна картина світу українського народу і її подальший вплив на формування української нації можна прослідкувати на розвитку самої мови. Українська мова виділилася з праслов'янської мови у VI–VII ст. Є різні взаємовиключні концепції історичного розвитку української мови. Основними сучасними гіпотезами є дві:

- концепція вченого-мовознавця, славіста, доктора філософії, академіка Юрія Шевельова, який історію української мови поділив на шість періодів і дійшов висновку, що українська мова безпосередньо виділилася з праслов'янської мови. Після розпаду праслов'янської мови у «східних слов'ян» сформувалося п'ять діалектів, два з них – києво-поліський та галицько-подільський – утворили українську мову.

- концепція російського мовознавця Олексія Шахматова (з українських вчених близькі погляди на походження української мови мав Агатангел Кримський) – українська мова походить зі «спільноруської прамови», з якої походять й інші «руські мови» (північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська). Попри це українська мова суттєво відрізняється від інших «руських мов» різноманітними фонетичними явищами та лексикою⁸⁰.

Заслуговує на увагу гіпотеза походження української мови, яку висловив Олександр Царук: після поглиблення диференціації праслов'янського ареалу слов'янство розподілилося на дві великі групи: словенську й антську. До антської підгрупи належить антська прамова, а також українська, білоруська, польська, чеська, словацька, хорватська, верхньолужицька. До словенської підгрупи – словенська прамова, старослов'янська, російська, болгарська,

⁷⁸ Языковая картина мира. URL : <http://socio.ks.ua/yazykovaya-kartina-mira/>

⁷⁹ Кушмар Л. Будова фрагмента мової картини світу українця. URL : www.nbuuq.qov.ua/portal/soc_qum/Nz/89_2/statti/07.pdf

⁸⁰ Стецюк В. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. URL : <http://vesna.org.ua/txt/stetsw/drepeze2/01.html>

македонська, сербська, нижньолужицька, кашубський і словінський діалекти польської мови, словенська. Дві «східнослов'янські» мови – українська й російська – на початку давнього періоду свого самостійного розвитку були двома найвіддаленішими слов'янськими мовами, які яскраво відображали у своїй структурі специфічні риси двох різних мовних підгруп⁸¹.

Хронологія історії української мови поєднує два підходи: історичний (розвиток української мови у рамках тих держав, де нею послуговувалися) та «джерельний» (кожному періоду притаманні певні джерела, з яких можна зробити висновок про різні зміни, насамперед, у фонетиці мови, за Ю. Шевельовим).

З точки зору функціонування української мови в державах, які існували на українських землях, можна виділити такі періоди:

- Період від III тис. до н. е. до сер. XIV ст.: виділення української мови з праслов'янської, мови Русі.

- Період від сер. XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.: Велике князівство Литовське, Молдавське князівство, Польське королівство.

- Період від Люблинської унії 1569 р. до Андрушівського перемир'я 1667 р.: Річ Посполита.

- Період від Андрушівського перемир'я 1667 р. до кін. XVIII ст.: Велике князівство Московське (Царство Російське) та Російська імперія.

- Формування літературної мови на народній основі – від кін. XVIII ст. до поч. ХХ ст.: Російська імперія, Австрійська імперія/Австро-Угорщина.

- Українська мова у ХХ ст.: Російська імперія та Австро-Угорщина, Українська Народна Республіка, Самостійна Кубанська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка, Карпатська Україна, УНР (радянська)/УСРР/УРСР.

- Українська мова в незалежній Україні.

«Джерельний» підхід Ю. Шевельова виділяє такі періоди:

- protoукраїнський період VII–XI ст. – немає джерел, написаних носіями мови на території України, використовуються інструменти зіставної лінгвістики;

- давньоукраїнський період XI–XIV ст. – представлений досить значною кількістю писемних пам'яток, написаних не українською, а церковнослов'янською мовою, досліджуються окремі елементи української фонології в іншомовних текстах;

- ранньосередньоукраїнський період XV–XVI ст. – основною проблемою є відмежування пам'яток і рис української мови від білоруських;

- середньоукраїнський період середини XVI – перші роки XVII ст. – писемна мова виступає, з одного боку, як особливий різновид церковно-

⁸¹ Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998.

слов'янської мови, з іншого боку, як особливий, дуже перероблений різновид розмовної мови;

- пізньосередньоукраїнський період XVIII ст. – писемні джерела часто фіксують мішанину української та російської мов у різних пропорціях;
- сучасний період від останніх років XVIII ст. до сьогодні – використання української мови в художній літературі та всіх інших жанрах⁸².

Українська мова, найвірогідніше, сформувалася на частині тієї території, яка є слов'янською прарабатьківщиною. До VI ст. праслов'янська мова була єдиною. Після вторгнення гунів та аварів слов'яни почали активно переселятися на нові землі: на Балкани, у Центральну та Північно-Східну Європу. У період з VI–X ст. праслов'янської мови стали окремими мовами.

За традиційною версією походження східнослов'янських мов, яка в СРСР була офіційною та обов'язковою, вважалося, що після завершення праслов'янської епохи розпочався спільний східнослов'янський період, який тривав понад 500 років та закінчився лише в XI–XII ст. під час феодальної роздробленості Київської Русі. У цей час нібито сформувалася й спільна для всіх східних слов'ян так звана давньоруська мова, на основі якої з XIII ст. чи XIV ст. виникають три східнослов'янські мови – українська, російська та білоруська – як мови відповідних народностей.

Сучасні дослідники, критикуючи теорію єдиної давньоруської (або праруської) мови, виводять українську мову безпосередньо з праслов'янської мови без проміжних ланок. Згідно з цим підходом, три східнослов'янські мови, українська, білоруська й російська, зростали незалежно одна від одної як мови самостійні, і так званої «праруської» спільної мови не існувало. Безперервність історичного розвитку етносу на українських землях від середини I тис. н. е. до нашого часу може свідчити про те, що після розпаду праслов'янської мовної спільноти в цьому ареалі почав формуватися український етнос і, відповідно – українська мова. Вона перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних (насамперед, морфологічних) рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в українській мові вони склали найдавнішу групу мовних особливостей.

Разом з остаточним прийняттям християнства у 988 р. на Русі як літературна мова почала використовуватися церковнослов'янська мова – штучна південнослов'янська мова, створена Кирилом та Мефодієм на основі салунського діалекту македонської (або болгарської) мови. Церковнослов'янська мова використовувалася у церковно-наукових і літературно-художніх жанрах. Поступово в текстах, написаних церковнослов'янською мовою, почали з'являтися слова та звороти з живої розмовної мови Русі, яка є одним з етапів розвитку сучасної української мови.

⁸² Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. URL : <http://litopys.org.ua/shevelov/shev03.htm>.

Церковнослов'янською мовою писалися релігійні тексти (високий стиль):

- літургійні («Остромирове Євангеліє» 1056–1057 pp., «Галицьке (Євсевієве) Євангеліє» 1144 р.);
- житійні («Житіє Феодосія Печерського», «Сказання про Бориса та Гліба»);
- проповідницькі («Поученіє Кирила Туровського», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Київського Іларіона).

Нерелігійні, насамперед офіційні тексти писалися іншою мовою, яка за традицією називається давньоукраїнською писемно-літературною, або давньоруською мовою. Спочатку давньоукраїнська писемно-літературна мова була стилем різновидом церковнослов'янської мови (середній стиль), але під впливом розмовної мови населення Русі вона поступово змінювалася, повільно відокремлюючись лексично і граматично від церковнослов'янської.

Давньоукраїнська писемно-літературна мова вживалася:

- у науково-юридичній і канцелярсько-діловій сфері («Руська правда», грамоти з різних територій Русі, договори руських князів з іншими країнами);
- у літописній літературі («Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис»);
- у художній спадщині («Слово о полку Ігоревім»);
- в епістолярній спадщині (листи від Гостяти, листи від Михайла).

Саме у давньоукраїнській писемно-літературній мові і, меншою мірою, у церковнослов'янських текстах можна знайти елементи тогочасної розмовної мови (protoукраїнської мови), яка є попередницею сучасної розмовної та літературної української мови. Тексти повністю розмовною protoукраїнською мовою не записувалися.

У період з 1180 до 1240 рр. у літературній церковнослов'янській мові Русі поширюються дезінтеграційні процеси. Продовжується формування давньоукраїнських та давньобілоруських діалектів, а також двох давньоросійських наддіалектів, які згодом інтегруються у спільну російську мову, зокрема фіксується занепад ѣ, ь (звуження голосних о, е в нових закритих складах, подвоєння приголосних в українській мові).

У цей період занепадає Київ, український мовний обшир на Південному Сході зменшується (Новгород-Сіверський, Переяслав, Кам'янець-Подільський), у Галицькому Пониззі (сучасні Буковина, Бессарабія, Західна Молдова, Буджак) різко зменшується україномовне населення, натомість продовжується колонізація Карпат.

Після розпаду Русі українські землі швидко захопили Литва та Польща. У південній частині Галицько-Волинського князівства (у Галицькому Пониззі) у XIV ст. утворилося Молдавське князівство. Україномовне населення у

більшій частині цієї нової держави було асимільоване, лише на півночі – у Північній Буковині та Північній Бессарабії – залишилися суцільні райони, де більшість мешканців становили україномовці.

У період від 1230-х рр. до 1377 р. українські й білоруські землі майже без опору були інкорпоровані до Литовської держави і взяли участь у державній адміністрації. Наприкінці XIV ст. у Великому князівстві Литовському було 90 % білоруського та українського населення, найуживанішою в усіх сферах життя стала літературна староукраїнська мова, що на той час офіційно називалася «руським езиком», становлячи суміш церковнослов'янської, розмовної старобілоруської та розмовної староукраїнської мов з окремими словами та зворотами польської та латинської мов. Паралельно з нею функціонувала і друга літературна церковнослов'янська мова. Розмовна мова українців відрізнялася як від «руського езика», так і від церковнослов'янської мови.

«Руська мова» мала статус державної мови у Великому князівстві Литовському від другого видання «Литовського статуту». Причому, в XIV–XV ст. мова документів Великого князівства Литовського щораз більше наближувалася до української розмовної мови. Іван Огієнко зазначав: «Значення т. зв. актової мови (тобто «мови документів») в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної»⁸³.

Формування літературної мови українців відбувалося на основі двох діалектів: на польсько-волинській основі (літературна українсько-білоруська мова) у Великому князівстві Литовському та на покутсько-наддністрянській основі в Галичині та у Молдавському князівстві.

Богослужбові книги починають перекладатися «прόстою мовою», тобто мовою, максимально наближеною до розмовної української (наприклад, «Пересопницьке Євангеліє» 1556–1561 рр., «Крехівський Апостол» 1560 р.). Ці переклади нагадують переклади Біблії польською та чеською мовами.

У цей час в Україні зароджується друкарство, першими друкованими працями стали «Євангеліє учительне» 1559 р. та «Острозька Біблія» 1581 рр.

Пам'ятки, написані простою мовою на народній основі, були надзвичайно строкатими у мовному плані. Це був, за Ю. Шевельовим, ранньо-середньоукраїнський період у розвитку розмовної української мови.

З віддаленням розмовної української мови від церковнослов'янської виникла потреба у перекладних церковнослов'янсько-українських словниках. Найбільш раннім з відомих перекладних церковнослов'янсько-українських є рукописний «Лексисъ съ толкованiemъ словенскихъ мовъ просто» (укр. «Словник з тлумаченням церковнослов'янських слів простою мовою»). У 1884 р. його було опубліковано архімандритом Амфілохієм у «Читаннях у

⁸³ Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 1995. С. 95.

Товаристві історії та давностей російських при Московському університеті». У передмові до публікації архімандрит Амфілохій писав, що він придбав у торговця давніми книгами Г. Шишкова «Острозьку Біблію» (1581 р.), яка привертає увагу поясненнями XVII ст. на полях змісту деяких глав з Біблії, окремих думок та слів тощо.

«У кінці Біблії, – пише Амфілохій, – на семи вплетених аркушах написаний примітний словник, названий укладачем "Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто". Власник цього примітного рукопису, судячи з численних приписок на полях..., жив у західних губерніях...». Амфілохій правильно зазначив, що «цей словник є чи не найдавнішою спробою українського азбуковника»⁸⁴.

Першим українським друкованим словником є церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія, що вийшов друком у 1596 р. у Вільно.

Під час укладання Люблінської унії 5 червня 1569 р. на вимогу української шляхти було зазначено: «На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як назви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким іншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи»⁸⁵. Цей акт підписав король Сигізмунд II Август. Польща традиційно порушувала власноруч видані закони, повсякчас натрапляючи на спротив української верхівки, зокрема, у 1569, 1571, 1577 рр. у відповідь польський уряд давав гарантії щодо використання української мови: привілеї 1569, 1591, 1638, 1681 рр., але вони рідко втілювалися в життя. Наприклад, з 17 книг муніципальних і судових документів, написаних між 1582 і 1776 рр., було 130 – польською мовою, 25 – змішаною польською і латинською, 13 – змішаною українською і польською, 3 – українською, 1 – латинською.

Наукове обґрунтування полонізації у XVII ст. не відрізнялося від пізнішої русифікаторської концепції М. Погодіна. Полонізований і покатоличений молодий князь М. Острозький переконував представників Львівського православного братства: «Українці – то осколок польського племені, в давнину відірваний ворожими силами від рідного польського кореня та обплутаний схизмою (православною вірою). В ній (тобто в схизмі) вони і досі скніють, хоч очизна (Польща) і намагається повернути їх у своє лоно. Русчизна затъмарила наш розум, кинула в серця наші заздрощі і злобу до єдинокровних братів-поляків»⁸⁶.

⁸⁴ Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. вторая, апрель–июнь. II. Материалы историко-литературные. Москва, 1884. С. 1.

⁸⁵ Огієнко І.І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 753

⁸⁶ Історія української мови. URL : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Чужомовна стихія проникла і до інтелектуально-духовної верстви суспільства, що підтверджує факт творення польської панегіричної релігійно-духовної та полемічної літератури православними діячами. Особливо це стимулювала Берестейська унія. Серед авторів, що писали польською, були М. Смотрицький, С. Косів, П. Могила, Л. Барабанович та ін. Руським, себто українським, у них є лише релігійне питання, яке вони захищають. Цьому є виправдання: використання мови ідеологічного супротивника було зумовлене, передусім, бажанням донести до релігійних опонентів свою позицію. Так формувалася особлива роздвоєна національно-культурна свідомість української еліти з орієнтацією на польську культуру. Служно зазначає М. Грушевський: українська шляхта, яка чисельно переважала польську, могла б дати відсіч, стати на захист української культури, але трагедія була в тому, що її спокушали польська культура, тісніший зв'язок з нею, привілеї, якими забезпечували їх уряди⁸⁷.

Від часу входження українського мовного простору спочатку до складу Литовської держави, а потім до Речі Посполитої частина русинів-українців, зокрема бояри, що стали шляхтою, зrekлися місцевої мови і засвоїли польську як мову літературну – і письмову, і розмовно-побутову. Зрозуміло, що за таких обставин до української мови активно входили полонізми, латинізми, германізми. Зросла роль латинської мови, «...бо вона в Польщі скрізь була потрібна, і її навчали (...) в нашій Київській Академії вже за митрополита Петра Могили, чому козацька старшина так часто знала цю мову, на той час мову науки й дипломатії»⁸⁸.

Однак попри це знаковість XVII ст. в іншому:

- у наповненні української мови народними лексико-граматичними структурами і витворенні «прόстою мовою», як називали її сучасники;
- у її широкому територіальному поширенні;
- у набутті статусу офіційної за Гетьманщини;
- у спробах її першої лексико-граматичної кодифікації.

Мова зростала через широке творення адміністративно-правової і суспільно-політичної лексики, що зумовлено розширенням кола ділових документів не тільки у судових та інших державних установах козацької держави, але й у культурно-освітніх осередках. Зокрема, про це свідчать ділові документи львівського Успенського ставропігійного братства, збірник актових документів Волині й Наддніпрянщини, приватне листування урядових осіб, передусім I. Мазепи та I. Самойловича. Після Андrusівського перемир'я 1667 р. у Гетьманщині почали широко використовувати «прóсту мову» в документах центральної та місцевої влади. Українською провадили свої записи органи місцевого самоврядування та суди, українська мова стала офіційною.

⁸⁷ Історія української мови. URL : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁸⁸ Історія української мови.

Події XVI–XVII ст. привели до того, що українською почали говорити різні стани, включаючи гетьманів, старшину, козаків і селян. Польськомовне населення було винищено або виїхало за межі України. Повсякчасна небезпека та безлад випродукували, за Ю. Шевельовим, «мовну єдність в умовах роз'єднання, позірного браку суспільного зв'язку та занепаду культурного життя». Це яскравий приклад незбіжностей мовної і суспільної «синусоїд» розвитку, де мова заступає відсутність розділеної на частини української держави і стає символом її неподільності. Не менш важливим було постання південно-східного наріччя на новозаселених землях. А звідси – найважливіший парадоксальний висновок, на якому наголошує Ю. Шевельов: «Мовна єдність народу збереглася й посилилася скоріше не всупереч драматичним історичним подіям, а завдяки їм. Політична незалежність (чи боротьба за неї) зазнала краху, юз культурний розвій загальмувався, проте мовна єдність зміцнилася»⁸⁹.

Отже, незважаючи на несприятливі історичні умови, в яких знаходився український народ, у XVII ст. не тільки завершується утвердження окремішності української мови, але вона стала активно впливати на національно-культурну картину самого народу. Саме мова реалізує і вербалізує, онтологізує національно-культурну картину світу, зберігає її і передає з покоління в покоління. Мова фіксує далеко не все, що є в національному баченні світу, але здатна описати все.

І ще один аспект. Мислення кожного народу має тільки йому притаманні риси і його розвиток визначається іманентним розвитком народної мови. Кожен народ має специфічну картину світу, характер якої зумовлюється тією мовою, носієм якої він є. Кожна мова має свій, тільки їй притаманний світогляд; перебуваючи між людиною і всесвітом, вона відкриває свою структурою, словотворенням, особливим лексичним складом істини про навколишній світ. У такий спосіб формується національний світогляд, а отже, і нація.

Таким чином, в умовах міжкультурної комунікації українська мова ставала консолідуючим і мобілізуючим чинником формування української нації і національної ідентичності. Тогочасний досвід, його уроки важливі для розуміння сучасних процесів у мовній політиці держави, спрямованій на створення оптимального мовного простору в країні, успішне подолання мовних проблем і консолідацію суспільства⁹⁰. Особливу увагу має бути звернуто на забезпечення пріоритетного розвитку української мови як державної – важливого чинника державотворення, формування цивілізаційної ідентичності українства.

⁸⁹ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. С. 157; Див.: Історія української мови. URL : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁹⁰ Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ : Вид. дім «КМА», 2004. С. 153.

РОЗДІЛ 4

ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Епоха модерну застала українську людність та її землі у складі Австро-Угорської та Російської імперій, залишаючись своєрідною брамою на межі двох світових цивілізацій – західної і східної. Що це означало для ідентичності українства? З одного боку, поглиблювався її розкол імперськими кордонами та їх політикою, а з другого, ідентифікаційні процеси набували нової якості, зумовлені втягуванням обох імперій в орбіту нових міжнародних і соціокультурних комунікацій, супроводжувалися новим етапом модерного націєтворення. XIX століття, назване І. Лисяком-Рудницьким «українським», сформувало фундамент модерного цивілізаційного мислення і нового світогляду українського соціуму, усвідомлення своєї окремішності, права на вільне життя, рідну мову, освіту, культуру, зрештою, і на державу. Саме ці компоненти єдиного цивілізаційного моноліту закладали фундамент, на якому зростала українська модерна нація, набираючи динамізму українофільський рух. Разом з тим, політика імперій, спрямована на розмивання і руйнацію української ідентичності, призвела до появи таких негативних явищ, як малоросійство, австрофільство, московофільство та пропольські орієнтації.

Величезну роль у формуванні української національної ідентичності, її цивілізаційного забарвлення відіграла політична і літературно-мистецька еліта та частина духовенства, розвиваючи і утверджуючи свою творчістю і громадською діяльністю етнонаціональну, етнокультурну та етнополітичну свідомість українства Західу і Сходу як визначальний імператив досягнення цілісності, єдності та соборності України.

Генетичні тенденції до національного єднання і цивілізаційної ідентифікації українців прискорила Перша світова війна, яка дала поштовх новій хвилі наростання українського національно-визвольного та соборницького руху як потужного чинника революції та державотворчих процесів 1917–1921 рр. На тлі цих подій українська нація заявила про свою реальну присутність на загальноєвропейському просторі і готовність до реалізації власного «українського проекту»

4.1. Нова якість ідентичностей на тлі націєтворення в епоху модерну та раннього модернізму

Епоха модерну справила потужний вплив на всі види ідентичностей, передусім національну і цивілізаційну. Та й сама теорія ідентичності невіддільна від парадигми модерну як способу теоретичної інтерпретації та

ідеологічної легітимації *посттрадиційного, рефлексивного суспільства в умовах нової світосистеми та світоекономіки*. Це перше глобально взаємопов'язане суспільство, модернізація якого охопила всі його сфери. Відтворення капіталістичного суспільства інтегрує і перетинає кордони будь-яких попередніх територіально обмежених моделей культур і держав. Модерн як капіталізм в економіці і лібералізм у політиці функціонує паралельно з історично попередніми формами соціальної регуляції, поступово відтісняючи і заміщуючи їх. Історично одним з основних інституціональних ознак модерну є виникнення автономних, самореферентних підсистем суспільства: «Самореферентна автономія на рівні окремих підсистем суспільства виникла лише в XVII–XVIII ст. Раніше це функціональне місце займала релігійна картина світу. Лише з переходом суспільної системи від стратифікаційної до функціональної диференціації виникає необхідність зміни супутньої зовнішньої референції на супутню самореференцію, оскільки новий тип диференціації ламає ієрархічний порядок світу й утверджує автономію функціональних систем»¹.

Зіткнення локальних культур з новою моделлю людини економічної, з одного боку, призвело до їх морального колапсу, з іншого, засвідчило, що ідентичність людини економічної не є універсальною і недостатньою для підтримки цілісності політичного суспільства. Культурні норми європейського модерну стали правилами, які вперше проявилися на Заході, але вони зовсім не передбачали християнізацію і вестернізацію при поширенні за його межі. Оскільки прийняття цінностей демократії, прав людини, прогресу не тотожні підливу підстав певної конкретної незахідної культури, вони стають викликом будь-якій попередній традиційній культурі, включаючи західну. Це є негативною (від зворотного) ознакою їх універсальності².

Ідентичність як один з механізмів упорядкування різноманітності і багатошаровості соціальної реальності модерну має свої механізми відмінності і тотожності. Ідентичність свідчить про певний онтологічний і метафізичний статус суб'єкта, незалежно чи то індивідуальне чи колективне «Я», а сам процес ідентифікації одночасно є і функцією самохарактеристики. До модерну люди народжувалися і помирали із вродженою, фіксованою соціальною ідентичністю в традиційних громадах. Динамічне суспільство модерну відчуло факт розриву між звичними соціокультурними ролями людей, що представлялися в традиційному суспільстві незмінними і вічними, і соціальними ідентичностями. Як це відбувалося?

В епоху модерну сама людина стає більш досконалою. Починає домінувати уявлення про досконалість як реальну можливість, вміщену в самій

¹ Ауман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиева. Санкт-Петербург : Наука, 2007. С. 595.

² Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. Москва : Логос, 2004. 272 с.

людині, в її величезному потенціалі, її талантах, божественній силі інтелекту, завдяки якому він може розкрити всі таємниці, без звернення до релігії і образу Бога, до метафізичної реальності взагалі (спроба чого була зроблена у створенні Енциклопедії), її спроможності кардинально змінювати світ.

Раціоналізм приписав людському розуму здатність осягати будь-яку істину, упорядкувати хаос буття, розумно організовувати світ явищ. Показово, що якщо голови святих у середньовічних образах завжди схилені, що символізує смиренність людини перед волею Бога, то в ренесансних образах у людини горда, пряма постава голови, що символізує її самовпевненість і самодостатність. Для людини немає нічого неможливого. Вона «нішо» (як потенція) спроможна перетворитися на «все» (як актуальність). «Людина може те, що вона повинна»³. З допомогою науки, через освіту вона стане господарем і підкорювачем природи. Досконала людина цієї епохи – геній, що відкриває таємниці буття, творець, який буде власне життя.

В епоху модерну здійснювалася спроба актуалізувати власне людське. Людина шукає себе поза Богом, відкриваючи-створюючи власну реальність і наповнюючи її собою. Природа – жива і мертвa – не «зі мною», а сама по собі; у крайньому разі – матеріал, «майстерня», об'єкт, тло для «мене». Людина співвідносить себе зі собою, прагнучи перевершити себе, актуалізувати власну досконалість без виходу в металюдське. «Святе місце порожнім не буває», і людина, позбавивши метафізичності себе і природу, вбивши метафізичного Бога, свідомо чи несвідомо прагне посісти Його місце. Досконала людина в результаті постає надлюдиною (людинобогом, «фізичним богом»). Народжується пантеон «земних богів» – видатних першовідкривачів, мислителів, полководців, правителів. Відбувається криза самоідентифікації: втративши свою метафізичну складову, співрозмірність з божественним, людина «заземлилася», обмежилася земним буттям (редукція світобудови постає як редукція людини). Стверджується самодостатність людини всередині земного буття, задоволеність земним у собі і зовні; актуалізується часткова людина, яка сприймає себе як цілісну, самодостатню і досконалу. Звідси – спроби компенсації, доповнення своєї частковості до квазіцілісності речами, владою, багатством, втечею від дійсності, зануренням в ілюзійні світи бароко-рококо. Але людина – істота з «метафізичним диханням», відкрита іманентному і трансцендентному, тому втрата метафізичного – це втрата власне людського. Людина втратила точку опори в природі і в Богові і вимушена (по-просвітницьки) шукати опору лише в собі. Це стало її самоідентифікацією і символом епохи модерну.

Подібні проблеми порушували у своїх творах й представники Нового часу, Просвітництва і німецької класичної філософії. Так, для Дж. Локка основою тотожності особистості виступає свідомість. «Свідомість завжди є

³ Фихте И. Факты сознания. Назначение человека. Наукочтение. Москва : АСТ, 2014. 784 с.

супутником мислення і саме вона визначає в кожному його „Я” і тим відрізняє від усіх інших істот, що здатні мислити, отож саме в свідомості і є тотожність особистості, – писав Локк у "Досвіді про людське розуміння". – І наскільки ця свідомість може бути спрямованою назад, до якоїсь минулої дії або думки, настільки простирається тотожність цієї особистості; ця особистість є зараз теж саме "Я", що й тоді⁴. Таким чином, тотожність особистості у Дж. Локка полягає не в тотожності субстанції, але в тотожності свідомості: різні субстанції об'єднуються в одну й ту саму особистість однією й тією самою свідомістю. Тільки тотожна свідомість робить людину цілісною. Емпіризму Дж. Локка протиставляється раціоналізм Р. Декарта, який проголосував найвищою цінністю самопізнання і сумнів як найдостовірніше знання, яке тільки можна вивести. Відчуття власної ідентичності або «Я» у Р. Декарта набуває метафізичного обґрунтування – основи світоустрою мислитель вбачає в суб'єктивних уявленнях, відчуттях і, перш за все, мисленні. Мое «Я» має значення не тільки для мене, від нього є похідними всі інші значущості та сам світ. Тільки «Я» як суб'єкт за допомогою власних уявлень може вирішувати, що є сутністю, а що ні.

Важливими в межах названої проблематики є ідеї Г. Лейбніца, а саме – його судження, які згодом стануть основою визначення особистісної ідентичності, зокрема, ідеї щодо тотожності індивідуальної субстанції, тотожності особистості, тілесної ідентичності. Г. Лейбніц висловлює таку думку: «Я» пов’язане з організованим тілом, що взяте в певний момент і зберігає потім цю життєву організацію завдяки зміні різних часток матерії, поєднаних з тілом. Так Г. Лейбніц пов’язує поняття тотожності і зміни. Крім того, цікавими є погляди його на зв’язок особистісної тотожності або ідентичності з усвідомленням власних минулих сприйняттів. Таким чином, у цій філософії оформлюється принциповий перехід від визначення тотожності як чогось абсолютноного і сталого до самої ідентичності як чогось мінливого, що перебуває в стані становлення, – сутність тотожності і відмінності міститься не в часі і просторі (хоча дійсно відмінність між речами полягає в різниці їхнього розташування в часі і просторі), а в тому, що вони «тягнуть за собою різні враження про одну й ту саму річ»⁵.

Таким чином, в епоху Нового часу під впливом модерну поширюються філософсько-теоретичні концепції ідентичності, що постає як повсякденна культурна проблема пошуку особистістю індивідуальності. Філософія Нового часу віддаляється від трансценденталізму Середньовіччя і замінює волю Бога щодо людини самою людською природною суттю і суттю природного ладу. Центральним фактором становлення ідентичності стає історичність, відбувається перехід від релігійної до соціально-історичної детермінації

⁴ Воропай Т. С. В поисках себя. Идентичность и дискурс. Харьков : ХГПУ, 1999. 418 с.

⁵ Лейбниц Г. В. Сочинения в 4-х т. Москва : Мысль, 1989. Т. 4. С. 418.

особистості. Такі тенденції знайдуть подальше поширення в філософії Просвітництва.

Доба Просвітництва стала однією з вирішальних у становленні проблеми ідентичності як у теоретичному, так і практичному вимірах. Просвітники, стверджуючи важливість освіти і виховання в розвитку особистості та суспільства, вказували на головну роль у формуванні власної ідентичності соціальних умов життедіяльності індивіда. Так, Ж.-Ж. Руссо звинувачував суспільний прогрес в усіх особистісних і суспільних негараздах. Цивілізація внесла розлад між істинною суттю людини і її цивілізаційними проявами. У суспільстві людина не є тим, хто вона насправді, людина в цивілізаційному суспільстві вимушена грati, «здаватися» кимось або чимось, ким вона не є насправді. Отже, така людина не здатна реалізувати себе згідно з власною природою. Саме в поверненні до неї (не природи взагалі, а суті людини) Ж.-Ж. Руссо вбачав вихід з глухого кута прогресу. Антропологія Ж.-Ж. Руссо, таким чином, започаткувала перехід від традиційного фізикалістського та раціоналістського підходу до екзистенціального розуміння особистості⁶.

Подальший розвиток уявлень щодо ідентичності пов'язаний з представниками німецької класичної філософії. Незважаючи на те, що І. Кант не ставив питання про ідентичність прямо, схожу проблематику можна простежити в його визначенні людини суб'ектом, тобто істотою, що сама визначає своє існування. Людина в філософії І. Канта є суб'ектом самопізнання, причому рефлексію щодо власного «Я» він вважаввищою формою будь-якого знання. Завдяки саморефлексії людина спроможна формувати цілісну ідентичність: зосереджуючись на собі і «Я» як суб'екті можливої діяльності, людина відкривається як щось, нетотожне собі, її виходить за власні межі шляхом «сприятливої інтуїції» самопізнання.

Не менш важливими є погляди І. Фіхте, який розумів основу будь-яких процесів становлення особистості як діалог між «Я» та «Іншими». Інша людина, товариш, Бог, тобто образ іншого «Я» потрібен людині для пізнання двох одночасних «Я» – «Я»-суб'екта і «Я»-об'екта рефлексії, тобто «Я»-мислячого і «Я»-мислимого. Ці «Я» не збігаються. Показати незбіжність «Я» з самим собою у Фіхте дорівнювало визнанню рівності «Я» собі її одночасному протиставленню «Я» собі, тобто виявленню нетотожності з самою собою реальності. Єдність «Я» формується, за І. Фіхте, завдяки таким моментам: незбігу «Я» з собою, вбиранням «Я» усієї реальності і протиставлення її як «не-Я» «Я». Таким чином, ідентичність за І. Фіхте окреслюється завдяки різниці, суб'екти виступають як негативні визначення один одного, тобто індивідуальність «іншого» – це те, що не є «Я» і моя індивідуальність⁷.

⁶ Данільян Г. Ідентичність як проблема класичної філософської думки. Гуманітарний часопис. 2005. № 3. С. 18–19.

⁷ Данільян Г. Ідентичність як проблема класичної філософської думки. С. 19.

Важливою в класичній філософії тотожності є концепція Г. Гегеля. «Я» тут виступає суб'єктивним началом самопізнання і самосвідомості. Тотожність буття і свідомості набуває при цьому риси збігу предмета пізнання і самого процесу пізнання предмета. Очевидно, що закон Г. Гегеля щодо тотожності мислення і буття став одним з найважливіших законів рефлексії: якщо до його появи твердження «будь-яка річ не дорівнює собі, відмінна від себе, протилежна» було рівноправним з думкою «будь-яка річ є щось тотожне собі», то тепер було доведено, що самототожність (або ідентичність) є основою відмінностей та нерівності. Властивості, завдяки яким річ відрізняється від інших речей або є їм протилежною, таким чином, згідно з Г. Гегелем, повинні відповідати закону тотожності, згідно з яким річ це і є ніщо інше, або ж відмінність є не її відмінністю, а протилежність не її протилежністю⁸.

Доречно зазначити, що епоха модерну супроводжувалася формуванням національної ідентичності на підставі абстрактної ідеї нації і національного суверенітету. Тепер ідея нації ставала настільки звичною, що мало хто задавався думкою її проаналізувати або поставити під сумнів, – вона просто сприймалася як належне. Тим часом термін «нація» з однаковим успіхом застосовувався до досить різноманітних явищ: до держави, країни, етнічної групи і навіть до раси. Які ж тоді характерні ознаки нації? Що відрізняє націю від інших соціальних груп, від інших форм спільноті людей?

Шукаючи відповіді на ці питання, варто зважати на те, що форми загального історично змінні. Єдність племені мала релігійну основу. Нація об'єднана завдяки державі. Виникнення ідеології знаменує момент утворення нації. Відповідно, історично змінювалося не тільки поняття «держава», але й поняття «нація». В давнину воно позначало спільне походження і було синонімом поняття «gens» – «плем'я». Як зазначав Ю. Габермас, «у класичному римському слововживанні "nation", як і "gens", було протилежністю "civitas". У цьому сенсі нації першопочатково були спільнотами людей одного і того самого походження, які ще не об'єдналися в політичну форму держави, але пов'язані сумісним поселенням, спільною мовою, звичаями і традиціями»⁹.

У середні віки націю почали називати місцеві спільноти, об'єднані мовою і професійною діяльністю, а в часи М. Лютера термін «нація» почав інколи вживатися для позначення спільноти всіх станів у державі. Це поняття використовували щодо гільдій, корпорацій, об'єднань у стінах європейських університетів, феодальних станів, мас людей і груп, заснованих на спільній культурі й історії. «У всіх випадках, – пише К. Вердері, – воно було

⁸ Гегель Г. Работы разных лет: В 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1973. 630 с.

⁹ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / под. ред. Д. В. Складнева. СанктПетербург : Наука, 2000. С. 178.

інструментом відбору, – тим, що згуртовує у загальну масу одних людей, яких потрібно відрізняти від інших, що існують поряд з цими першими; ось тільки критерії, які використовувалися при цьому відборі, наприклад, передача ремісничих навичок, аристократичні привілеї, громадянська відповідальність і культурно-історична спільнота, – варіювалися залежно від часу і контексту»¹⁰. Поняття «нація» спочатку зовсім не поширювалося на все населення того чи іншого регіону, але лише на ті групи, які розвинули у собі відчуття ідентичності, засноване на спільноті мови, історії, вірувань, і почали діяти на підставі цього. Так, у «Досвідах» М. Монтеня слово «nation» означає спільноту, пов’язану спільними морально-етичними правами і звичаями¹¹.

Починаючи з XV ст. термін «нація» використовувався аристократією здебільшого з політичною метою. Політична концепція «нації» також охоплювала тільки тих, хто мав можливість брати участь у політичному житті. Вона спроявляла великий вплив на процес становлення національної держави. Боротьба за участь у будівництві такої держави зазвичай набувала форми конфронтації між монархом і привілейованими класами, які часто об’єднувалися в рамках станового парламенту. Ці класи нерідко виставляли себе захисниками «нації» (у політичному сенсі цього терміна) перед двором.

Однак уже у Ж.-Ж. Руссо поняття «nation» виступає як синонім поняття «держава» і нація трактується як «народ, що має constitution»¹². У кінці XVIII ст. боротьба за визнання націй розширилася і поглибилася, захопивши також непривілейовані класи. Середні класи (буржуза) вимагали включити в «націю» політичну спільноту, і це викликало ускладнення антимонархічного і антиаристократичного характеру. Саме Велика французька революція назавжди зруйнувала віру у божественне і незаперечне право монархів володарювати і розпалила боротьбу проти привілейованих класів в інтересах становлення суверенної нації вільних і рівноправних індивідуумів. У концепції суверенної нації, що утвердила в роки і під впливом Французької революції, схема легітимації влади абсолютного монарха використовувалася у світському варіанті і нація ототожнювалася з сувереним народом. Щоправда, тепер представники привілейованих станів виключалися з-поміж громадян нації. Французькі революціонери, які діяли на благо суверенної нації, підкреслювали свою відданість батьківщині, тобто свої громадянські обов’язки перед державою, яка була гарантам існування нації, що визначалася як едина неподільна.

¹⁰ Вердери К. Куда идут нация и национализм. Нации и национализм / Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. и др.; пер. с анг. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. Москва : Праксис, 2002. С. 295.

¹¹ Монтень М. Опыты. Москва : Голос, 1992. 384 с.

¹² Руссо Ж.-Ж. Про спільну угоду, або принципи політичного права. Київ : Post-Royal, 2001. 349 с.

В Об'єднаному Королівстві дещо раніше, ніж у Франції, політична нація сформувалася з тих, хто населяв Британські острови, і включала у себе різні етнічні складові, однаково сприймалася як єдине ціле першочергово завдяки спільній для всіх прихильності протестантизму, свободі і закону, а також ворожості до католицизму, що поділялася всіма, і ненависті до спільного національного ворога – Франції (образ зовнішнього ворога). Крім того, національна єдність була скріплена жорстокістю стосовно британських католіків гельського і шотландського походження (образ внутрішнього ворога), яких без жалю вбивали і виганяли з країни, оскільки вони ототожнювалися з зовнішнім ворогом нації. Така жорстокість була потрібна для того, щоб подолати ворожість, що існувала до того часу навіть між протестантами-англійцями і протестантами-шотландцями, адже історично вони належали до народів, які воювали один з одними з невеликими перервами впродовж попередніх 600 років.

Політичне гасло Старого порядку – «Один король, одна віра, один закон!» – французыкі революціонери замінили спочатку формулою «Нація! Закон. Король». Відтоді саме нація творила закони, які король мав застосовувати. Але коли в серпні 1792 р. монархія була відмінена, головним джерелом суверенітету кінцево стала нація. Все, що було королівським, тепер перетворювалося на національне, державне. За уявленням французыких революціонерів, нація буде ся на вільному самовизначені індивіда та суспільства і єдності громадянської політичної культури, а не на культурно-історичних або, тим більше, кровно-родинних зв'язках. Нація – це єдність держави і громадянського суспільства. Французыка революція проголосила і законодавчо закріпила ще один важливий принцип, але вже у сфері міжнародних відносин і невтручання у справи інших народів і засудження завойовницьких війн. Нововведення у міжнародному праві разом з радикальними зовнішньо- і внутрішньополітичними перетвореннями сприяли появлі і розвитку національних рухів у Європі, основною метою яких стало створення суверенних національних держав.

Саме із часів Французыкої революції слово «нація» (на Заході) почало означати уродженців країни, державу і народ як ідейне і політичне ціле і протиставлятися поняттю «піддані короля». Саме діячі революції запустили в обіг новий термін «націоналізм» і сформулювали так званий принцип національності, згідно з яким кожен народ суверений і має право на утворення власної держави. Націоналізм перетворив легітимність народів у вищу форму легітимності. Ці принципи втілились у європейській історії XIX ст., названого віком націоналізму. Не випадково нація трактується тут переважно політично – як спільність громадян держави, що підпорядковуються спільним законам.

У цьому разі йдеться про еволюцію понять «держава» і «нація» у Західній Європі. Однак уже в Німеччині, куди державна і національна

єдність прийшла пізніше (у 1871 р.) і зверху, а національна ідея йому передувала, слово Reich охоплювало більшу сферу, піднімалося в духовні трансцендентні межі. Можна згадати, що тільки визнання Вестфальською угодою суверенності німецьких князівств позбавило Німеччину її колишньої могутності у зовнішньополітичних справах Європи. Однак державне утворення, куди включно до 1806 р. входили німецькі держави, називалося «Священна Римська імперія німецької нації». Тому таке принципово нове явище, як утворення єдиної національної німецької держави у 1871 р., підносилося як відновлення історичної справедливості і повернення до традицій Священної Римської імперії німецької нації, створеної Оттоном I ще в X ст. Ф. Дюрренматт, пояснюючи обожнення держави в німецькій традиції, писав: «У німців ніколи не було держави, зате був міф священної імперії. Німецький патріотизм завжди був романтичний, обов'язково антисемітським, благочестивим і шанобливим до влади»¹³. Поняття «нація» також набуває тут іншого змісту. Для німецьких романтиків нація – це щось персоноподібне – «мегаантропос»: у неї індивідуальна, своєрідна єдина доля; вона володіє власним характером або душою, місією і волею, їй притаманний внутрішньо пов'язаний духовний і психічний розвиток, який називається її історією.

Леон Дючи, ввівши у 1920 р. у науковий обіг поняття «нація-держава», зауважив різницю між французьким і німецьким розумінням нації. Зокрема, він вважав, що до початку ХХ ст. у Європі сформувалися дві концепції суспільного життя, форм державної влади і її легітимації, які протистояли одна одній у Першій світовій війні. З одного боку була Німеччина, яка захищала світогляд, згідно з яким влада (суверенітет) належить державі, а нація – це орган держави. З іншого – Франція з її традиціями суверенітету нації, що відстоювала своє бачення держави як «нації-держави»¹⁴. Відповідно, на думку Л. Дючи, основною ознакою «нації-держави» є те, що нація має суверенітет. Щодо «держави-нації», то вона кваліфікується як політична організація із недобудованим національним базисом. У цьому випадку національна ідентичність визріває не органічно внаслідок історичного розвитку країни, а свідомо стимулюється державою.

По мірі розгортання історичного процесу інтенсивно стала формуватися національна ідентичність, що звертається до таких маркерів, як національна мова, державний кордон, національна культура, національний характер, модернізаційні процеси. Саме європейська модернізація як комплекс взаємопов'язаних соціально-економічних і політичних змін невідворотно тягla за собою формування нової ідентичності – національної, в якій відбувалося злиття культурної і політичної ідентичності. Так, на думку дослідників, у

¹³ Дюрренматт Ф. Собрание сочинений в 5-ти томах. Москва : Фолио, Прогресс, 1998. Т. 4. С. 327.

¹⁴ Дючи Л. Конституционное право. Общая теория государства. Москва : Инфра-М, 2013. 427 с.

процесі буржуазних революцій історично збіглися два процеси: формування політичної ідентичності, з одного боку, і культурної – з іншого.

Характеризуючи національну ідентичність, можна виділити такі її функції: 1) здатність окреслювати територіальний простір держави, тобто формувати уявлення про державний кордон і суверенітет; 2) уніфікація культурного і політичного простору суспільства через розвиток національної мови, системи національної освіти і засобів масової комунікації, централізації державної влади; 3) обґрутування пріоритетності національних економічних і політичних інтересів; 4) громадянсько-культурна локалізація як індивіда, так і суспільства в світі.

Без сумніву, національна ідентичність може формуватися тільки за умови опозиції «свій-чужий», яка стає основою пошуків цієї ідентичності, повернення до національного коріння, консолідації на основі єдності національної належності. Присутність «чужого» в картині світу, протиставлення себе, «свого» національно детермінованого простору «чужому» об'єктивно сприяє внутрішній згуртованості та мобілізації нації. Воно робить менш значущими всі її внутрішні відмінності і суперечливості, порівняно з відмінностями і суперечливостями «нашої» спільноти з «іншою». Вже навіть саме існування «чужого» загрожує в сприйнятті індивіда і групи самому існуванню «мене» і «своїх». Саме тому єдиною можливою і виправданою реакцією на «чужого» в межах такого роду бінарної опозиції є відторгнення і агресія, а взаємовідносини між «ми-групою» і «вони-групою» характеризується існуванням потенційного напруження, недовіри і навіть ворожості. Подібна установка пов’язана з архетипічними уявленнями щодо «іншого», яке традиційно міфологізувалося та уявлялося як щось потойбічне, «не наше» і взагалі «нелюдське»¹⁵.

Показово, що власна назва багатьох етнічних груп у різних куточках Землі означала «люди» або «справжні люди», що автоматично робило представників усіх інших груп, відомих першій народності, «нелюдьми». На думку деяких дослідників, саме таке розуміння «ми–вони» служить основою для виникнення ксенофобії, етноцентризму, етнонаціоналізму та навіть націоналізму тощо. Якщо не брати до уваги культурно-часові особливості проявів названих феноменів, то можна дійти висновку, що всі вони суть одне й те саме – виражене надання переваги членам власної групи і дискримінація членів чужої групи.

Що ж стосується «ворога», то його відрізняють невизначеність і непередбачуваність; він є втіленням асоціальної сили, що не знає будь-яких нормативних обмежень. Образ «ворога» наповнюється різним конкретним

¹⁵ Ковальова Г. Опозиція «свій–чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації. Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія. Вип. 5. Острог, 2009. С. 87.

змістом залежно від певних соціальних і культурно-історичних умов. Проте навіть у різних суспільствах і культурах образ «ворога» набуває деяких спільних рис, він завжди сприймається як антитип власним цінностям, як «варвар», що несе загрозу людині, культурі та цивілізації¹⁶. Традиційно «образ ворога» формується на підставі недоброзичливих (ворожих) відносин. Історична пам'ять, стереотипи соціуму дозволяють людям зберігати і передавати з покоління в покоління раніше сформовані «образи ворога» і механізми їх ідентифікації. Тому, коли перед національною спільнотою виникає та чи інша небезпека, народна пам'ять «воскрешує» у відповідній ситуації стереотип ворога, і на його підставі у суспільній свідомості формується новий «образ ворога». Зазначимо, що самі собою негативні стереотипи не є причиною ворожих відносин, але сприяють прискоренню формування «образу ворога» і виділенню його основних негативно-оціночних характеристик.

Усі ці явища, породжені модерном, не оминули українців Заходу і Сходу, втягуючи їх в орбіту світових процесів націетворення і формування якісно нових ідентичностей. Однак відсутність власної держави, територіальна роз'єднаність українського етносу, імперська політика денационалізації гальмували формування української нації як цілісності. Ці питання докладніше розглянемо в наступних підрозділах.

Таким чином, в епоху модерну всі види ідентичностей зазнали помітних змін, але на передній край висунулася національна ідентичність, стаючи основою політичної мобілізації народу і задаючи нові кордони його колективної ідентифікації. Водночас зароджується й національний вид ксенофобії, що орієнтується на певний спосіб сприйняття світу – світу, що складається з націй і відносин між ними, конструюючи і закріплюючи той чи інший образ внутрішнього або зовнішнього національного «ворога». Особливо настирливо конструювала образ «ворога» російська історіографія, видаючи його як спільногоР ворога для великоросів, українців і білорусів.

4.2. Малоросійство як руйнація української ідентичності

Ідентичності можуть бути не лише позитивними, але й негативними. До останніх відносимо **малоросійство** як умовну спільноту і суспільно-політичну течію, що складалася на лівобережних землях української козацької держави, починаючи з межі XVII–XVIII ст. Вона базувалася на уявленні про те, що українці, росіяни та інші народи є органічною частиною єдиного слов'янського народу, що мають рівні національні та соціальні права і можливості. Характерною рисою концепції малоросійства було те,

¹⁶ Ковальова Г. Опозиція «свій–чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації. С. 89.

що, з одного боку, вона демонструвала лояльне ставлення частини козацької старшини до царського уряду, а з іншого, помірно відстоювала самобутні «права і вольності» на засадах автономізму¹⁷. Етимологічно назва походить від поняття «малороси», якими в Російській імперії офіційно називали українців, тобто «менших», «молодших» росів.

Сучасна наука розглядає малоросійство як комплекс редукованого патріотизму та провінціалізму частини українського суспільства, зумовленого довгим перебуванням земель України у складі Російської імперії¹⁸. Носії малоросійства – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Малоросійство знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто й в активній підтримці російської культури і великороджавної політики.

Політолог Микола Рябчук пропонує розглядати малоросійство як прояв відносин між колонізаторами та колонізованими: «На жаль, досі так званий комплекс малоросійства¹⁹ розглядався, як правило, в контексті пропаганди, а не науки, в контексті більш-менш проникливої, але незмінно викривальної антиколоніальної публіцистики, а не, скажімо, антропології, соціальної психології чи психоаналізу. Тим часом перед нами типовий, описаний класиками культурної антропології, приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на недонарод із недомовою, недокультурою, недорелігією і т. д. і т. ін. Це – прийняття фальшивого й самопринизливого self-image (увалення про себе), нав'язаного колонізаторами, – в даному разі уявлення про таку собі «співаочу і танцюочу Малоросію» (за М. Гоголем), котра коли й мала якесь самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може.

Американська дослідниця Оксана Грабович, розвиваючи ідеї Франца Фанона, чудово описала цей процес засвоєння колонізованими негативного self-image, нав'язуваного колонізаторами, процес інтерналізації негативних проєкцій панівної культури. Оскільки колонізований народ, – пише вона, – внаслідок своєї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проєктувати на нього свої власні негативні якості ("колективну тінь", у термінах К. Юнга, тобто все те негативне і деструктивне, що існує у колективній психіці), то він змушений проєктувати їх на самого себе... Приймаючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване су-

¹⁷ Енциклопедія історії України: Т. 3 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.

¹⁸ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націстворення. Київ : Критика, 2000. 303 с.

¹⁹ Комплекс малоросійства. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; упорядник Юрій Іванович Римаренко [та ін.]. Київ : Генеза, Довіра, 1996. С. 702.

пільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою. Абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглибує власне приниження й поневолення. Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на власній землі»²⁰.

Про феномен малоросійства першим заговорив ще Т. Шевченко. Він чи не вперше вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (у 70–80-х рр. XIX ст. його писали з великої букви: «Малоросіяне»), саме як слово ганьби й погорди. «А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія», – писав він в одному з листів. Так Т. Шевченко діагностував і сформулював те, чому згодом Іван Франко дав концентрований вираз у вірші «На ріках вавилонських»:

«І хоч душу манить часом волі приваб,

Але кров моя – раб! Але мозок мій – раб», а за словами Є. Маланюка, є «національне каліцтво». Як помітила О. Забужко, «Шевченкова відверта, упродовж цілої творчості "громадянська війна" з цією (малоросійською – авт.) культурою <...> – війна, сказати б, "України з Малоросією" – стала, по суті, своєрідним українським літературним аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей...

Дошевченківська-бо "малоросійська" культура вже встигла в цьому питанні виробити, за інерцією суто класицистичного світобачення, власний, автономний (дуже радо заакцептований метрополією!) естетичний канон: "провінція" (Малоросія) протиставлялася чи, радше, самопротиставлялася "Центрові" (Петербургу) як "низьке" (комічне) – "високому" (піднесеному), сама себе мислила, у стосунку до нього, комічною (тому "малорос" М. Гоголь і зміг з місця потрапити, на свій пізніший жах і сором, у "коміческие писатели" – коштом самої "малоросійської тематики")...

Т. Шевченко зламав цю "доксу". Здійснена ним символічна "детронізація" "государя" і відповідне "розжалування" всієї імперії від системи соціальних інститутів аж до фізичного образу Головного Міста включно, до "комедій" дантівського зразка, перевернуло "малоросійський" космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. З цих "руїн імперії" Малоросія вийшла – Україною, а "брати незрящі, гречкосії" – такими ж, як і "богупротивне панство", "лицарськими синами": новий спільнотний титул, який в устах Т. Шевченка зазвучав із тим самим пафосом, що свого часу у французьких республіканців *citoyen* – *громадянин*²¹.

Тут доречно звернутися до думки З. Когута про те, що піднесення історичної самосвідомості засвідчувало не подальший розвиток малоросійської ідентичності, а радше переконаність у її неминучому занепаді.

²⁰ Рябчук М. Від «Малоросії» до «індоєвропи»: стереотип народу в українській суспільній свідомості та громадській думці. Політологічні читання. 1994. № 2. С. 124–125.

²¹ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-те вид. Київ : Факт, 2006. С. 79–82.

Скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких уже не існує. Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість, малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного *Landespatriotismus*, який оплакував занепад малоросійської «нації»²².

Малоросійство розвивалося, опонуючи політичному українству, але водночас виступало складовою українського буття і спиралося на українську традиційну і навіть професійну культуру. Воно стало наслідком тривалого перебування Наддніпрянщини у полі дії державної машини Російської імперії. Це наслідок відсутності політичних, культурних, громадських прав і свобод, поєднаної із цілеспрямованим прагненням влади зробити з усіх підданих імперії «справжніх росіян» – шляхом періодичного знищення еліти, «випалювання» історичної пам'яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв «малокультурного народу», а у випадках, коли щось вартісне знищити чи замовчати неможливо – переведення його до рангу «спільніх надбань». Це, зрештою, і наслідок бюрократичного самодурства, сваволі чиновництва, присланого з «центр» на «периферію», не обмежуваного жодними правовими традиціями. Результатом виступає параліч самостійної волі і думки, нездатність раціонально оцінювати ситуацію і діяти, невміння зосереджуватися на певному предметі і досягати мети. Відтак Є. Маланюк ставить діагноз: «Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди априорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед босем»²³. Причини такої капітуляції (зокрема, загальнокультурної) О. Кульчицький, перегукуючись із Є. Маланюком, шукає в історії: «Домінанта поразки й даремних зусиль, що випливає з деяких наших історичних починань, могла, безперечно, із часом надавати українській національній психіці забарвлення фатального пессимізму...»²⁴.

Може видатися, що малоросійство – передусім дистанціювання від етнографічної та професійної української культури. Утім, ознаки малоросійства мають культурно-антропологічний вимір, вони пов'язані з перебуванням українця у світі не просто чужої, а й ворожої культурної домінації. Така ситуація породжує феномен, який, за схожістю з описаним О. Лосєвим «універсальним оборотництвом» міфологічно-магічної доби, можна назвати «українським оборотництвом» чи «протеїзмом українця»²⁵. Малоросійськість, отже, означає внутрішню налаштованість людини до постійної втечі

²² Когут З. Російський централізм і українська автономія : Ліквідація Гетьманщини. Київ : Основи. 1996. С. 187.

²³ Панченко В. «Я – кривавих шляхів апостол»: Євген Маланюк у ролі «українського Фройда». Український тиждень. 2012. № 6 (9 лютого).

²⁴ Панченко В. «Я – кривавих шляхів апостол»...

²⁵ Українська діаспора: літературні постаті, твори. Бібліографічні відомості / упоряд. В. А. Прославої. Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. 516 с.

від власного «Я»: малоросіяни демонструють ситуативно або більшу політичну і культурну «російськість», ніж етнічно визначені представники народу, або (насамперед у періоди піднесень власне української культури) демонстративну, показну, «героїчно-страденницьку» українськість.

Малорос, за Є. Маланюком, – «тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово – в наслідках, часом – і расово. На нашій Батьківщині, головнім історичним родовищі цього людського типу, він набрав особливо-патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б». Малоросійство – то «неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне пораженство. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII століття, – шатость черкасская, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина Друга, це – самоотверженность малороссійская; Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність²⁶.

«Малоросійство, – продовжує Є. Маланюк, – одночасно плекається також систематичним впорскуванням комплексу меншовартості ("ніколи не мали держави", "темне селянство", "глуний хохол" і т. ін.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекdotизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, плянові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризується й примітивізується так, щоб гопак непомітно переходив в камарінський, а бандура – через різні "капелі" – в балалайку чи гармонь. Коли ж в області науки чи мистецства постає твір українського національного духу вартости бездискусійної і самопереконливої, тоді приходить просто реквізиція чи "соціалізація" і твір проголошується "нашим" ("руским")»²⁷.

У будь-якому разі малоросійськість ґрунтуються на:

- усвідомленому чи неусвідомленому відчутті своєї другорядності, меншовартості, української неповноцінності, отже, на перевуванні у «парадигмі страху», відтак і постійній налаштованості на «втечу від лиха» і доведення своєї «справжньої неукраїнськості»;

- страхові перед мовою, що формувався багаторічним страхом бути українцем, найістотнішою і найкрамольнішою прикметою якого вважалася злочинна і шкідлива мова – настільки, що її треба було забороняти явно спеціальними указами чи неявними програмами її знищення;

- дистанціюванні (заманіфестованому чи внутрішньому) від української професійної культури – з аргументацією, що вона є «другорядною», «вторинною», «провінційною», «сільською»; насправді ж головні мотиви тут пов’язані з тим же таки страхом і комплексом меншовартості;

²⁶ Альберда Т. Малоросійство в Україні. URL : <http://h.ua/story/364649>

²⁷ Маланюк Є. Гомін України. Торонто, 1966. Т. 2. С. 131.

– відразі до самостійного раціонального громадського об'єднання, якщо таке не нав'язане згори позаукраїнською владою, власне, на тому, що дістало назву «української отаманщини»;

– намаганні не дивитися на світ києво-, полтаво-, харківо- і т. ін. «центрічними» очима, а одразу брати до уваги «інтереси великої держави», що призводить до напівкарнавального перевдягання дійсності у шати «загальноросійських», «загальноесенгівських» або ж «загальноосвітових» подій і персонажів;

– «проваллях» в історичній пам'яті, пов'язаних із українськими здобутками, водночас на акцентуванні в цій пам'яті поразок як виправдання (бодай на крайній випадок) неможливості самостійного існування Української держави й української культури, отже, виправдання способу особистого існування²⁸.

У новітніх дослідженнях українських науковців набув поширення концепт «національний проект», який за порівняно короткий час став одним із ключових у сучасних теоріях і емпіричних дослідженнях націстворення «історичного» чи «довгого» XIX століття²⁹. Відповідно до цього поняття С. Наумов запропонував термін «малоросійський проект», який тісно пов'язаний з тією версією розв'язання «малоросійського питання» (тобто проблеми статусу Малоросії, її інтеграції й самобутності), яку можна назвати «козацько-шляхетським проектом» (виходячи з того, що вона була створена впродовж XVIII ст. малоросійською шляхтою з метою забезпечення власних станових інтересів і базувалася на козацькій традиції). За змістом і характером «козацько-шляхетський проект» був консервативним, політичним і становим.

«Малоросійський проект» можна розуміти як сукупність уявлень, образів, ідей щодо становища і перспектив Малоросії та її населення в Російській імперії. Відповідно «козацько-шляхетський проект» виступає його різновидом і початковою стадією. За З. Когутом, «наприкінці XVIII століття концепція Малоросії охоплювала історичну свідомість і політичну лояльність до Малоросії та її особливих конституційних і адміністративних прав. Водночас українська шляхта вважала, що Малоросія через спільногого царя пов'язана з більшою Російською державою або імперією»³⁰. Проте, якщо розглядати «малоросійський проект» вужче, в межах націоналістичного дискурсу, з точки зору «національного проекту» взагалі й по відношенню до «українського проекту» зокрема, то в такому разі «козацько-шляхетський проект» може виступати лише в ролі його предтечі. Цей «малоросійський проект» (чи цей його варіант), як уже зазначалося, зосереджений на питаннях

²⁸ Грабовський С. Феномен Малоросійства. День. 2014. 16 травня.

²⁹ Наумов С. «Малоросійський проект» XIX століття: до постановки питання. URL : https://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12

³⁰ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. С. 152–153.

етнокультурного, націєтворчого характеру, замість політичних і станових складових «козацько-шляхетського проекту».

Іншим джерелом «малоросійського проекту» була «некозацька» суспільна думка Гетьманщини-Малоросії кінця XVII–XVIII ст., передусім, так би мовити, русоцентрична (починаючи ще з «Синопсиса» 1674 р.)³¹. Представники обох цих напрямів розмірковували над майбутнім Гетьманщини-Малоросії у складі Російської імперії, але керувалися різними цілями й аргументами. Виразники поглядів шляхти робили акцент на самобутності Малоросії, військових заслугах, необхідності збереження чи відновлення елементів самоврядного (козацького) устрою, станових правах. Їхні опоненти апелювали до змісту таких категорій, як держава, народ, релігія, історія, культура, наголошуючи на моментах спорідненості велико- і малоросів та обстоюючи потребу їх тіsnішого єднання.

По мірі «згасання» козацької автономії та визрівання надії на її відродження на межі XVIII–XIX ст. відбулося фактичне зближення цих двох версій, причому з явним превалюванням ідеології спорідненості/єднання, у відповідності з ситуацією та очевидними перспективами її розвитку. Безсумнівність належності до імперії та «російського світу», безальтернативність імперської долі для Малоросії стали домінантами нового суспільного «проекту». Іншою його складовою були пам'ять про славне минуле без жодної проекції на сучасність та «малоросійський сентимент» – теплі почуття до рідного краю, його природи, мови, культури. «Імперська» та «малоросійська» складові присутні у малоросійській публіцистиці того часу – записках з обґрунтуванням шляхетських заслуг і прав, в історичних творах, памфлетах тощо, авторів яких можна вважати співтворцями початкової версії «малоросійського проекту». На цих складових, наприклад, ґрунтуються (розуміло, в дуже відмінних пропорціях) і найбільш «проімперський» («асиміляторський» за класифікацією З. Когута) з традиційно цитованих творів того часу – «Замечания, до Малой России принадлежащие», і найбільш «патріотичний» («традиціоналістський») – «История Русов»³².

У попередніх розділах уже порушувалось питання про вплив на ідентичність пограниччя, фронтиту, андрогонізованої особистості, але з погляду малоросійства доцільно ще раз повернутися до цієї проблематики. Соціокультурні ідентичності вибудовуються через визначення кордонів, які ціннісно, символічно і поведінково закріплюють відрефлексовані подібності і відмінності в параметрах бінарної опозиції «свій/чужий», «ми/вони». Питання про ідентичність окремої особистості не зводиться до формулювання «хто

³¹ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. С. 141–144.

³² Наумов С. «Малоросійський проект» XIX століття: до постановки питання. URL : https://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12

я?», оскільки ця особистість тим самим відповідає швидше на питання «хто ми?», «до якого "Ми" я можу себе зарахувати?».

Зрозуміло, кордон не тільки віддаляє «мене» від «іншого», але й з'єднує з ним; це, до певної міри, загальне місце в розумінні кордону. Я стаю чимось значним, про що можу сказати «я саме такий» (маючи на увазі співвіднесеність «я» до якогось «ми»), лише в присутності чогось іншого, що підкреслює мою з ним відмінність і підтверджує тотожність з не-іншим, «моїм» («моїм» як «перевагою» моого кола, який звєтється «ми»). Це своєрідна «дотична автономія», якщо використовувати вислів М. Бахтіна³³, і тільки в такий – сутнісно діалогічний (і водночас рефлексивний) формі можливе становлення моєї ідентичності як соціокультурного акту.

Становлення «мого» відбувається завжди на кордоні з «іншим» і принципово не завершене. Більше того, якщо йти за М. Бахтіним, то ідентичність, існуючи на кордоні, не може мати своєї внутрішньої території, тобто кордон нічого не замикає в своїх межах, будучи певним змістом-пристроєм, що породжує відмінності, і ніщо прикордонне не може від нього віддалитися, не переставши бути собою. Співвіднесеність з чимось іншим, що існує саме по собі, і затребуваність цим іншим є необхідним моментом розуміння сутності цього культурного процесу.

У цьому випадку зацікавлення викликає не тільки принципова діалогічність людського буття і не тільки механізми становлення «Я» через відбиття в очах «Інших», але й антіномічність ідентифікаційного процесу, який, з одного боку, є діалогом, що не припиняється, а з іншого – ущільненням тих чи інших «образів себе». Людині притаманна «воля до тотожності», що виражається в прагненні стати чимось визначенім, чимось одним, цим, а не тим. Будь-який індивід прагне захищати те, чим він є (на його думку). Таким чином, ми маємо справу з достатньо суперечливим процесом: ідентифікація як діалог, що визначає «Я» індивіда, так чи інакше приводить до утворення ідентичностей, які, по-перше, є певними «Ми-образами», а по-друге, ці «Ми-образи» володіють значною владою над індивідами.

При цьому варто зазначити, що ідентичність навряд чи можна звести до простого усвідомлення своїх соціальних ролей. Людина, усвідомлюючи певну роль, яку вона реально виконує у соціумі, може, тим не менш, і не ідентифікувати себе з нею, вважаючи, що інші ролі, які нею виконуються, є більш значущими в плані визначення того, хто вона є. Мова може йти навіть і про бажані або уявні ролі, що виступають для індивіда ціннісно наповненими і такими, що визначають його «Я». Подібність і відмінність, що мерехтять на кордоні «Я» і «Іншого» («Інших»), упорядковуються як

³³ Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. С. 25.

сукупність кількох контурів, які можна уявити у вигляді пунктирних кривих ліній, що відмежовують «Мене» від деякої сукупності «Інших», відмінних від «Мене». Але будь-яка така замкнена пунктирна крива, усілякий такий контур буде, разом з тим, і об'єднувати «Мене» з певною кількістю «Інших», на «Мене» подібних.

Розглянуте теоретичне положення щодо формування змішаної особистості пограниччя вписується в українську ситуацію з погляду включенням Лівобережжя, а відтак і Правобережжя України до складу Російської імперії та насадження вже згадуваної малоросійської свідомості. Початковим ідеологом саме цієї своєрідної свідомості був, як це не парадоксально, уже згадуваний архієпископ Феофан Прокопович. Саме під його впливом серед українців (малоросів) відбувалося поступове переключення української ідентичності на імперську Росію, тоді як Малоросія сприймалася як локальна батьківщина, що утворює Імперію на рівних початках з колишньою Київською Руссю³⁴. Поряд з загальноімперською, найбільш стійко малоросійська свідомість закріпилася в 1720-ті – 1760-ті роки, коли запорозька еліта Гетьманщини шукала шляхи легітимації свого соціального становища в ієрархії Російської імперії, щоб користуватися ширшими кар'єрними можливостями³⁵. Л. Панасюк справедливо вказує, що російське самодержавство підтримувало малоросійство як заставу культурного і політичного провінціоналізму, приираючи залишки національної пам'яті і сентиментів³⁶. Водночас носії малоросійської ідентичності не вважали, що приносять інтереси малоросів у жертву великоросам і не вважали, що малороси мають відмовитися від своєї ідентичності на користь великоросійської.

Зупинимося на цих аспектах детальніше. Як відомо, основним завданням реформ 1764–1785 рр., проведених малоросійським генерал-губернатором П. Румянцевим за ініціативи Катерини II, була інтеграція України в імперський простір. Перетворення глибоко змінили як адміністративно-правову, так і соціальну організацію малоросійського життя (ліквідація Гетьманщини, прикріplення козацтва на правах селян до землі, виділення і офіційне утвердження статусу дворянства тощо). На початок XIX ст. більшість населення України було вже міцно вбудоване в станову ієрархію імперії, хоча на цьому шляху виникали проблеми, наприклад, з підтвердженням дворянського статусу для колишньої козацької старшини, які зберігалися включно до 1830 р.³⁷ Відповідю на перетворення часто ставав

³⁴ Кононенко В. Еліта Війська Запорізького – Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13. С. 127–134.

³⁵ Когут З. Коріння ідентичності. С. 46–79.

³⁶ Панасюк Л. Ідентичність та білінгвізм в Україні. Гілея: науковий вісник. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 46. С. 523–528.

³⁷ Субтельний О. Україна. Історія. Київ : Либідь, 1993. С. 220–221.

вибух автономістських рухів, які актуалізували відданість давнім традиціям. Останній з них стався на рубежі 1780 – початку 1790 рр. (реакція на селянську і військову реформи). Рубежем тут виступили поділи Речі Посполитої, які призвели до включення Правобережжя до складу імперії і перетворення колишньої Гетьманщини з окраїни на внутрішню територію, що зняло питання про можливість її самостійного державного існування.

Разом з тим, інтеграційні процеси відкривали кар'єрні можливості для гетьманської еліти, зокрема, щодо здобуття освіти, ширшого проникнення українців у вищі культурно-політичні й управлінські сфери імперії. Навіть якщо говорити тільки про письменників і журналістів, то їх список буде досить великим: В. В. Капніст, І. Котляревський, О. Паліцин, М. Гнідич, М. Каченовський, В. Наріжний, І. Кованько, Є. Болховитінов, В. Туманський, М. Іцертелев та інші³⁸. Показовим зразком верстви нащадків козацької старшини виступає постати В. В. Капніста, представника старшого покоління маргінально інтегрованих українців. Це була «освічена і політично ангажована людина, вкорінена, з одного боку, в просвітницькому і близькому до двору петербурзькому товаристві, з іншого – в опозиційному українському дворянстві, шанований особисто і Катериною II, і Павлом I та який, тим не менш, бажав усіма засобами, включаючи конспіративні, відновити попередній статус своєї української батьківщини»³⁹. Син полковника В. П. Капніста, представник козацької аристократії і володар великого маєтку, В. В. Капніст з молодих років був зачленений в столичне культурне середовище і завдяки підтримці гуртка М. Львова – Г. Державіна дістав можливість зробити блискучу імперську кар'єру, але скористався цим лише частково, оскільки рано вийшов у відставку і присвятив себе діяльності на виборних посадах – предводителя дворянства Миргородського повіту (з 1782 р.), дворянського маршала Київської губернії (з 1785 р.), товариша предводителя дворянства (з 1802 р.) і предводителя дворянства (1817–1822 рр.) Полтавської губернії. В цій ролі він часто виступав з патріотичними проектами про відновлення козацьких військ, про розширення прав і свобод українського дворянства тощо. Тим не менш, його імперську лояльність навряд чи можна поставити під сумнів. Доказом чого є і поетична творчість (оди на честь російської цариці Катерини II), і листи, в яких В. В. Капніст часто висловлював критичне ставлення до столиці. Але водночас з гордістю повідомляв про близькість до двору («Вона (Катерина II) сказала, що знайшла в Малоросії тільки одну людину: мене»)⁴⁰.

³⁸ Лосиевский И. Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. Харьков : ОКО, 1993. 270 с.

³⁹ Шарф К. Горацианская сельская жизнь и европейский дух в Обуховке: дворянский интеллигент Василий Капніст в малороссийской провинции. Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века. Москва : Новое лит. обозрение, 2012. С. 401.

⁴⁰ Капніст В. Собрание сочинений: в 2 т. Москва : Політкнига, 1960. Т. 2. С. 317.

Подібну долю і світоглядні (андрогонні) орієнтації демонструють біографічні свідчення багатьох українців тогочасного старшого покоління – О. Чепи (народився в Полтаві), секретаря генерал-губернатора П. Румянцева, а на початку XIX ст. пошт-директора, ревного збирала документів української старовини, В. Полетики⁴¹, енциклопедиста і поліглота, нащадка автоно-містських ідеалів батька Г. Полетики, офіцера імперського чиновника; М. Берлинського, який довгі роки учителював у київській гімназії і працював одночасно над українською («Історичний опис Малоросії і міста Києва») і російською історією («Історія Російська для вжитку юнацтву»)⁴². Для наступного покоління, що прийшло в культурну і суспільну діяльність у роки олександристського царювання, гострота протиріч між малоросійським і імперським рівнем ідентичності була вже не настільки характерна, як, наприклад, для М. Гнідича, письменника, члена-кореспондента Імператорської академії наук, статського радника і власника маєтку в Україні⁴³.

Наведені персоналістичні характеристики представників українсько-малоросійської еліти проливають світло на обличчя цієї верстви, яка вбачала свою сутність у двох вимірах: любові до своєї вітчизни – Малоросії і служінні Російській імперії, а відтак і ідентичності. Маємо тут всі ознаки особливої форми подвійної рольової соціальної ситуації. Загальновідомі слова О. Безбородька, який говорив, що безмірно любить свою матінку Малоросію, але не може уявити, щоб не віддавати свою душу на благо служінню Російській імперії:

Але найбільш об'ємно малоросійська свідомість прослідковується в особистості М. Гоголя. Відомий хрестоматійний відгук М. Гоголя про поезію Т. Шевченка і ставлення до Росії, що дійшов до нас у спогадах письменника Г. Данилевського. Сцена, що здивувала М. Гоголя, відбулася у будинку графа А. Толстого:

« – А Шевченко? – запитав Бодянський. Гоголь на це запитання секунду помовчав і спохмурнів. На нас через перегородки знову подивився обережний лелека.

– Як ви до нього ставитеся? – повторив Бодянський.

– Добре, нічого сказати, – відповів Гоголь, – тільки не ображайтесь, товаришу мій... ви – його прихильник, а його особиста доля гідна всілякого співчуття...

– Але для чого ви примішуєте сюди особисту долю? – з невдоволенням заперечив Бодянський? – Це зайве... Скажіть про талант, про його поезію...

⁴¹ Литвинова Т. Общественная мысль Украины : второй половины XVIII–XIX веков: Григорий и Василий Полетики : дис. ... канд. истор. наук. Дніпропетровск, 1993. 180 с.

⁴² Брайчевський М. Максим Берлинський та його «Історія міста Києва». Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. Київ : Наукова думка, 1991. 320 с.

⁴³ Усенко Г. Гнідич Микола Іванович. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.

– Дьогтю багато, – неголосно, але прямо вимовив Гоголь, – і навіть додам, дьогтю більше, ніж самої поезії. Нам з вами, як малоросам, це, мабуть, і приємно, але не у всіх носи, як наші. Так і мова...

Бодянський не втримався, почав заперечувати і рознервувався. Гоголь йому відповідав спокійно.

– Нам, Осипе Максимовичу, потрібно писати російською, – сказав він, – потрібно прагнути до підтримки і зміцнення однієї, головної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів має бути єдина святыня – мова Пушкіна, якою є Євангеліє для всіх християн, католиків і гернгутерів. А ви хочете провансальського поета Жасмена поставити врівень з Мольєром і Шатобраном!

– Який же це Жасмен? – крикнув Бодянський, – хіба їх можна порівнювати? Що ви? Ви самі – малорос.

Довго ще Гоголь говорив у цьому дусі. Бодянський мовчав, але, вочевидь, не погоджувався з ним. – «Гадаю, ми вам заважаємо, час нам по домівках!», сказав, нарешті, Бодянський, піdnімаючись.

Ми попрощались і вийшли»⁴⁴.

У зв'язку з наведеним текстом варто звернутися до М. Рябчука. «Трагедія Гоголя в цьому контексті, – пише він, – це, по суті, трагедія домодерної, архаїчної свідомості у модерному, націоналістичному світі, де лишалося щораз менше місця подвійності, регіонально-імперської ідентичності і де перед "малоросійською" інтелігенцією дедалі невблаганніше поставала вимога однозначного вибору між суто українським і суто російським. Звідси й знамениті Гоголеві слова про власне "двоєдущя", які не могли прозвучати у XVIII чи навіть на початку XIX ст., тому що усвідомити цю проблему "малоросійський" письменник міг лише з появою українства, себто Шевченка і його друзів, – тоді як у більш звичному і комфортному для нього донаціональному світі (власне світі імперсько-наднаціональному) такої проблеми просто не існувало: лояльності різних рівнів не суперечили там один одному, а отже, й не створювали відчуття болісної душевної роздвоєності.

Принципова відмінність між Гоголем і Шевченком полягає, отже, не в різних мовах, якими вони писали свої твори, і навіть не в більшому українському патріотизмі одного чи другого. Як романтики вони однаково палко любили свій край, його звичаї, мову, культуру і, звичайно ж, ідеалізовану історію. Але як представники двох різних епох і двох різних ментальностей, донаціональної та національної, вони бачили майбутнє цього краю абсолютно по-різному. Для Гоголя – Україна пережила свою славу, свій бліск і розквіт, і тепер її чекає лише тихе згасання, шляхетне розчинення у "загально-руському" морі. Для Шевченка – Україна лише поринула в летаргійний сон;

⁴⁴ Марчуков А. Гоголь как зеркало эпохи: умонастроения и этностереотипы малоросийского дворянства. URL : [http://rusrand.ru/search/ContentPage\[filter\]\[2\]=Марчуков&filter](http://rusrand.ru/search/ContentPage[filter][2]=Марчуков&filter)

наче казкова красуня, вона лише чекає на відважного лицаря, котрий її розбудить і поведе до щасливого й "вольного" життя»⁴⁵.

Можна виділити кілька напрямів, за якими трансформувався образ України в російській імперській свідомості, особливо починаючи з олександрівських часів. У міру включення України в імперську адміністративно-політичну, соціальну і культурну систему поступово послаблювались акценти на відмінність, на зміну їм приходила увага до подібності (одкровення М. Гоголя), що ставало грунтом для регіоналізму, для мислення категоріями місцевої своєрідності. Регіоналізм активно проявився і на рівні соціокультурної самоідентифікації вихідців з Малоросії, що відчувається, наприклад, в публіцистичному й епістолярному дискурсах, і на рівні історичного наративу, що прагнув, на відміну від українських літописів XVIII ст., до єдиного розгляду місцевої й імперської історії, і на рівні літератури і журналістики, де майже суцільно вживається російська мова і йде процес вибудування в загальний літературний процес.

Не можна забувати ще про один фактор формування малоросійської ідентичності – релігійний. Як це не парадоксально, але українці відіграли визначну роль у процесі перетворення московського православ'я в православ'я російське – зокрема, і в формування російської ранньомодерної імперської ідентичності взагалі. Будь-хто згадає Стефана Яворського і Феофана Прокоповича, але не всім відомо, що в першій половині XVIII ст. близько 70 % вищого російського духовенства походило з українських земель. «Київ перемагає», – писав Г. Флоровський про зіткнення київської і московської традицій⁴⁶. Український церковний вплив досить добре відомий, задокументований і досліджений. Набагато менше вивчений зворотний вплив – Російської церкви, яка приписала собі надбання київського бароко, на українське суспільство у другій половині XVIII і XIX ст. Тобто досить задовільно вивчена історія церковної уніфікації, що знищила специфічний характер організації Київської митрополії до її інкорпорації до складу Московського патріархату, описані процеси нівелляції богослужбових, архітектурних особливостей, виправлення церковних книг, уперта боротьба за введення російської вимови церковнослов'янської мови і борід духовенства, які довго не приймалися в Україні. Набагато слабше вивчено вплив цих зусиль на глибинні шари духовного життя українського селянства, його самосвідомість і самоідентифікацію. М. Грушевський стверджував, що, починаючи з кінця XVIII і в XIX ст., в українське село, замість кліра, що дотримувався давніх традицій, прийшли вихованці нових шкіл, причому уряд розприділяв московський елемент на найбільш багаті міські приходи, а згодом – і на кращі сільські. Згадує (як про суттєвий фактор) про відміну

⁴⁵ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. С. 64.

⁴⁶ Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж, 1937. С. 81.

обрання духовенства від селянства і знищення в церкві всього, що не відповідало московським зразкам. Селянство, стверджував він, все гостріше відчувало в духовному стані «елемент чужий і ворожий, одну з категорій експлуататорів»⁴⁷.

Як бачимо, ідентифікаційні процеси, внаслідок яких вибудовуються контури ідентичності, залежать від певних загальних соціокультурних координат, які Мішель Фуко називав «деструктивними практиками» і визначав як «сукупність анонімних історичних правил, завжди визначених у часі і просторі, які встановили в дану епоху і для даного соціального, економічного, географічного або лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання»⁴⁸.

Таким чином, етнографічне пограниччя включених територій України до складу Російської імперії опинилося під пресом ідеології «общего отечества, единой народности и православия», внаслідок чого сформувалося малоросійство зі своєрідною етнокультурною свідомістю, яке Є. Маланюк визначив як «неміч, хвороба, каліцтво», назвавши його національним пораженством. Ця свідомість стала інтертекстуально обумовленою дискурсивною практикою, а не самостійним дистанційним від життя і світу утвердженням автономності суб'єкта, що мислить. Звідси і формулювання Валтера Міньоло: «Я там, звідки я мислю»⁴⁹. Малоросійська ідентичність – це безперервне миготіння, вмикання і вимкнення невирішених суперечностей і постійна неготовність до практичних дій. Однак, як засвідчила історія, в часовому вимірі це була поразка українства, але завдяки збереженню питомих рис культури, мови і менталітету, успадкованих з княжих і козацько-гетьманських часів, воно акумулювало колосальний потенціал енергії для нового етапу національно-визвольного руху і ствердження національної ідентичності.

Синдром малоросійства настільки живучий, що дейкі його ознаки помітні в сучасному суспільстві. Більше того, не подолавши до кінця малоросійство, українці зіткнулися з іншим проявом комплексу меншовартості: «малоєвропейством». На думку проф. В. Сергійчука, вchorашні малороси, оглядаючись і далі на Москву, швиденько трансформувалися в малоєвропейців, стали прогинатися вже перед західними країнами, намагаючись додогодити їм⁵⁰. І йдеться не тільки про тих, хто тримає свої гроші в зарубіжних банках, позбавляючи підтримки базових галузей народного господарства своєї країни і штовхаючи наших громадян на заробітки за

⁴⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта, 1992. С. 153–157.

⁴⁸ Фуко М. Археологія, знання. Київ : Ніка-центр, 1996. С. 118.

⁴⁹ Mignolo W. D. I am where I Think: remapping Order of Knowing./ Lionnet F., Shih Shumei, eds. The Creolization of Theory. Durham and London: Duke University Press, 2011, P. 159–192.

⁵⁰ Сергійчук В. Повернуті гідність: малоєвропейство як складова сучасного малоросійства. Україна молода. 2020. 20 вересня.

кордон. Діти олігархів і можновладців вчаться не в українських, а в європейських школах і університетах, підтримуючи їхній інтелектуальний потенціал, тоді як наші навчальні заклади потерпають від недофінансування. За великим рахунком, ці питання мають пряме відношення до формування цивілізаційної та європейської ідентичностей українства, які передбачають не приниження, а збереження почуття власної гідності і самоповаги.

4.3. Ідентичність українців Австро-Угорщини на тлі австрофільства, московофільства та пропольської орієнтації

Одним із чинників формування цивілізаційних цінностей ідентичності українців західних земель стало їх перебування у складі Австрії, а з 1867 р. у Австро-Угорщини, яке в часі збіглося з формуванням модерної української нації. Принараджено нагадаємо, що йдеться про 15 % етнічної української території, яка охопила населення Буковини, Закарпаття (Підкарпатської Русі) та Східної Галичини. На цих землях українці взаємодіяли з панівними націями: австрійцями, німцями, угорцями, румунами, поляками та з національними меншинами: поляками, чехами, словаками, євреями, вірменами, ромами тощо. Незважаючи на відсутність національної державності, тут досить успішно формувалася колективна українська ідентичність як противага ідентичностям інших націй Австро-Угорщини як учасників руху Весни народів 1848–1849 рр. Націотворчі та ідентифікаційні процеси на західноукраїнських землях відбувалися суперечливо і нерівномірно, залежали від контактів з Великою Україною, від можливості місцевих еліт сформувати та донести національні ідеали. Швидко українська ідентичність охопила українське (руське, русинське) населення Галичини, Буковини, а згодом і Закарпаття. Революція 1848 р. створила сприятливе політичне середовище для формування національно зорієнтованої провідної верстви українського (руського або рутенського у побутовому сприйнятті) населення імперії, визрівання ідей соборності та національної державності. Все це відбувалося на тлі політичних дискусій щодо місця і ролі українців в європейській сім'ї народів, у контрудискурсі з австрослов'янством, австрофільством, угрорусинством, полонофільством та московофільством.

Саме в цей час активно пропагувалась ідея слов'янської єдності народів Австрії (австрославізму), яка була закріплена на Всеслов'янському конгресі в Празі (1848 р.). Більшість із 363 делегатів Празького конгресу висловилася за звернення до імператора Фердинанда I з вимогою забезпечити рівні права для слов'янських народів монархії й створити національні автономії з власними сеймами, національною гвардією й освітою. Перша політична організація західних українців – Головна Руська Рада у Львові підтримала рух за права недержавних народів Австрійської імперії й тим самим

приєдналася до австрословізму, вимагаючи поділити Галичину на українську й польську частини та об'єднати в одну провінцію всі українські землі держави – Східну Галичину, Буковину й Закарпаття. Головна Руська Рада відрядила на Слов'янський конгрес своїх делегатів (І. Борисикевича, Г. Гинилевича і О. Заклинського), які взяли участь у переговорах польсько-української комісії, створеної з ініціативи Ф. Палацького та російського революціонера-анархіста М. Бакуніна й очоленої лідером полонофільського Руського собору князем Л. Сапегою⁵¹. Революційні події сприяли активізації діяльності нової політичної еліти, яка включилася у політичне життя Австро-Угорщини під українським іменем. Українці, які прагнули національного утвердження, розпочинають видавати українською «Зорю Галицьку» – першу на українських землях газету рідною мовою, беруть участь у слов'янському русі, у виборчій кампанії до рейхстагу, у роботі парламенту, проводять Собор руських учених, засновують культурно-освітнє товариство – Галицько-Руську матицю з орієнтацією на співпрацю з Великою Україною. У травні 1848 р. Головна Руська Рада у своїй Відозві проголосила: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує»⁵².

Важливою подією революційної доби став контакт русинів Галичини та Закарпаття зі східними українцями, які були у складі російських військ, що здійснили інтервенцію через Карпати до Угорщини. На власному досвіді українське (рутенське, русинське) населення змогло пересвідчитися у мовній та релігійній спорідненості зі своїми східними побратимами. Правда, певна частина руського населення Галичини і особливо Закарпаття стала розглядати себе частиною (велико)російської нації⁵³ та українського народу. Між австрофільською та московофільською течіями на Закарпатті вагався А. Добрянський, який представляв край у Головній Руській Раді у Львові. Разом зі своїми соратниками він виступив ініціатором проекту створення «Галицько-Волинського королівства» як частини Габсбурзької імперії. Воно асоціювалося з утворенням автономної слов'янської області у складі Галичини, Буковини і Закарпаття у межах реформованої на засадах федералізму Австро-Угорщини. Інші діячі московофільства, зокрема І. Раковський, схилялися до думки, що російська мова («московська») може стати спільним набутком усіх руських народів.

⁵¹ Стеблій Ф. І. Слов'янський з'їзд 1848 у Празі. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 657.

⁵² Юрейко О. Головна Руська Рада і Центральна Рада Народова: особливості відносин. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 10. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. С. 86.

⁵³ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ШЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 126–127.

Русофільські/москофільські настрої, зокрема на Закарпатті, живило духовно-релігійне протистояння, як складова ідентифікаційних процесів. Православні русини краю після Ужгородської унії 1646 р. були позбавлені власної церковної організації і перебували в юрисдикції Сербської церкви, яка залишалася під впливом московського православ'я. Мадяризація та латинізація Греко-католицької церкви також зумовлювала інтерес її закарпатського духовенства до православ'я як «батьківської віри» і «східного обряду», часто зливаючись в поняття «руської віри» і ототожнюючись з руською/русинською народністю⁵⁴. На рубежі століть фактором формування етнонаціональної свідомості русинів Закарпаття став рух за перехід до православ'я. Поштовхом цьому рухові стали події у середовищі русинів-емігрантів у США: русини греко-католики під проводом священника О. Товта, починаючи з 1891 р., почали масово переходити на православ'я під гаслом «Зберігаймо свою руську віру і свій руський обряд». Його провідники заснували у США Карпаторуську православну греко-католичну церкву, яка поширювала «заокеанські» ідеї серед земляків. За підтримки графа В. Бобринського на Закарпаття з Росії прибули внуки православних русинів А. Добрянського – брати А. і Г. Геровські та Б. Будилович, які в 1908 р. підготували доповідь на місіонерський з'їзд Руської православної церкви у Києві з проханням готовити кадри православного духовенства на території Російської імперії для закарпатських русинів. У відповідь на процес переходу русинів з греко-католицизму до православ'я угорська влада організувала два Мармарош-Сігетські судові процеси, на яких звучали звинувачення у антидержавній проросійській пропаганді та підбурюванні проти законної влади⁵⁵.

Після об'єднання Німеччини частина русофілів еволюціонувала від лояльності до Габсбургів до проросійської політичної орієнтації та підтримки російського панславізму на противагу потенційному пангерманізму. На відміну від Галичини, москофільська орієнтація закарпатської русинської інтелектуальної верхівки впродовж досить тривалого часу не мала противаги у вигляді тaborу народовців (українців) і, як вважав І. Лисяк-Рудницький, панувала в краї майже неподільно⁵⁶.

Незважаючи на чисельну перевагу української людності на західно-українських землях, його домінування в етнічній структурі населення, українську спільноту репрезентувало здебільшого селянство зі своїми духовними пасторами, оскільки у ряді великих міст та містечок Галичини євреї і поляки становили більшість мешканців. Відтак для українця (русина)

⁵⁴ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 146.

⁵⁵ Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 169.

⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. Закарпаття. Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. Словникова частина (ЕУ-II). Репрінт. Львів, 1993. Т. 2. С. 719.

свідченням безумовної прихильності долі, ознакою успішності життя і його метою була можливість довести сина «до високих шкіл» і вивести, врешті-решт, у священники⁵⁷. Саме греко-католицьке духовенство стало на чолі динамічних процесів національно-культурного і політичного розвитку, суттєво впливало на ідентифікаційний процес. Самоорганізація українського (русинського) населення започатковувалася у релігійних громадах. Церкви русинів, насамперед Греко-католицька, за своїм статусом залишалися значно більшими від сухо релігійних інституцій, оскільки завдяки діяльності національно зорієтованого духовенства перебирали на себе просвітницьку, соціально-благодійницьку, виховну, національно-культурну функції в русинському середовищі. Світських русинів з університетською освітою було вкрай мало.

Нагадаємо, що на теренах України до початку XIX ст. був лише один із найстаріших університетів у Східній Європі – Львівський, заснований у 1661 р. указом короля Яна II Казимира. В повному обсязі його діяльність була відновлена в 1817 р. як Університету Франца I, однак можливість українців навчатися в університеті була обмежена соціальними упередженнями та загальним рівнем писемності в краї. В той час у Східній Галичині початкову освіту здобувало тільки 14 % дітей шкільного віку⁵⁸. До кінця століття забезпечення українців школами у Східній Галичині мало змінилося: одна школа функціонувала для кожних 820 тис. українців і 30 тис. поляків. Це призводило до того, що 55 % українців навчалися чужою мовою (для порівняння: для польських – цей показник становив 2 %)⁵⁹. Стримуючи всіма можливими способами розвиток українців, становлення української національної ідентичності, поляки перешкоджали не лише створенню українських навчальних закладів чи поширенню української мови (в судах, адміністрації), вони протидіяли представникам українства у обійманні державних посад. На Закарпатті під тиском мадяризації з 1874 р. по 1907 р. кількість шкіл з русинською мовою викладання скоротилася з 571 до 23, на їх зміну прийшли змішані школи та угорські школи. Тому 40–55 % русинських дітей не могли здобути навіть початкової освіти рідною мовою⁶⁰. На Буковині, де українці протистояли румунам, також обмежувався розвиток української освіти, створення українських культурних товариств, не визнавалася українська мова як одна з офіційних мов краю.

Без повсюдного поширення освіти, насамперед початкової освіти рідною мовою, усвідомлення української ідентичності гальмувалося. Тільки на тлі

⁵⁷ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ, 2002. С. 223.

⁵⁸ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 295.

⁵⁹ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. НАН України. Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 47.

⁶⁰ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 162–163.

революційних перемін і появі нового покоління інтелігенції, розгортання просвітницького руху українське суспільство стало глибше усвідомлювати свою самобутність як складову цінностей європейської цивілізації, так і власної ідентичності. Навчання українською мовою, відкриття українських гімназій, семінарій, заснування кафедри української історії у Львівському університеті стало головним завданням парламентського представництва у Галицькому соймі за участю членів «Просвіти», яка оформилася у 1868 р. У Галицькому соймі «просвітня» в 1860–1880 рр. відстоювали надання дотацій на видавництво книг і газет, забезпечення окремих видів економічної діяльності. «Просвіта» стала «матір'ю» багатьох українських організацій і товариств. За її почином постали майже всі сільськогосподарські, торговельні, промислові, фінансові та кооперативні установи. З неї вийшла й така політична організація, як «Народна рада». «Просвіта» дала поштовх до створення у 1873 р. Товариства імені Т. Шевченка, у 1881 р. – Українського педагогічного товариства, крім того – таким товариствам, як «Сокіл», «Січ». Вона започаткувала широку видавничу діяльність⁶¹, сприяла розповсюдженню журналів «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газет «Діло», «Батьківщина», «Зоря» та ін. Таким чином, народовці закладали ті підвалини українського буття, спираючись на які українці могли протистояти польським впливам, долати москофільські настрої, закріплювати у своїй свідомості українську ідентичність. Змінюючи культурні (в широкому сенсі слова) засади українства, народовство як явище виконувало охоронну функцію в організмі нації⁶².

Позитивний вплив на ідентифікаційний процес спрямляла діяльність «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич), альманаху «Русалка Дністрова», збирання та популяризація української народно- побутової культури (пісні, звичаї, обряди), що сприяло творенню власної національної культурної та політичної еліти. Саме Галичина стала плацдармом для поширення українського світу на Буковині та Закарпатті, для змін у світогляді інтелектуального середовища. І це виявилося не лише у тому, що інтелігенція (О. Кобилянська, М. Василько, Ю. Федькович та ін.), вихована на німецькій культурі, поверталася в лоно українства і так чи інакше починала служити нації, а й у тому, що змінювався характер таких організацій буковинських русинів, як «Руська бесіда» (1869), «Руська Рада» (1870), студентське товариство «Союз» (1875). Вони трансформувалися від староруських та москофільських до власне українських. На розвиток української свідомості працювала й започаткована Ю. Федьковичем газета «Буковина» (1885). Зміненню українських підстав на Буковині сприяв і переїзд

⁶¹ «Просвіта»: історія та сучасність (1968–1998): зб. матеріалів та док., присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка / Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка; упорядкув., ред. В. Германа; редкол.: П. Мовчан та ін. Київ : Веселка, 1998. С. 15.

⁶² Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. С. 226.

сюди С. Смаль-Стоцького⁶³, що посів посаду професора у Чернівецькому університеті.

Аналізуючи формування української ідентичності на західних землях, не можна оминути потужний вплив представників наддніпрянського українського інтелектуально-політичного середовища, які допомагали закладати бібліотеки на Буковині, в Угорській Русі, на Галичині. У 1873 р. за ініціативи О. Кониського, М. Драгоманова, Д. Пильчикова на кошти Є. Милорадович – полтавської поміщиці – за активної участі галичан у Львові було започатковано Літературно-наукове товариство імені Тараса Шевченка. Недарма Б. Грінченко називав М. Драгоманова «прем'єром» галицьких радикалів⁶⁴. Серед чільних діячів українського відродження в Російській імперії також були прибічники політичної програми австрославізму та австрофільства. Зокрема, організатор Київської громади й фундатор київської школи істориків В. Антонович допускав можливість об'єднання українських земель в імперії Габсбургів, підтримував проголошену в 1890 р. тактику «Нової ери» в українсько-польських відносинах у Галичині, переїзд М. Грушевського до Львова й створення там наукового осередку та ін. Творення «національної» історичної та історіографічної школи, етноцентричної за змістом, стало потужним фактором націє- та державотворення. Багато в цьому ключі зробило Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке залучало до співпраці буковинських (братьє Тимінських) і закарпатських народовців (Ю. Жатковича, Г. Скрипського).

Коріння лояльності галичан до Габсбургів сягало часів «просвічених монархів» – Марії-Терезії та Йосифа II, коли були проведені проселянські реформи, які, попри обмежений характер, дозволили селянам стати «предметом права». Крім того, уряд надав українській церкві і духовництву рівний статус із римо-католиками, у чому їм відмовляв колишній польський режим, підніс львівський єпископат до рівня Галицького митрополичого престолу. Це, у свою чергу, дозволило унійній церкві «взяти на себе роль української національної церкви» і після 1848 р. забезпечити політичне керівництво українською спільнотою в Галичині аж до того часу, поки на арену політичної боротьби не вийшли представники світської інтелігенції. Іншою особливістю галицьких українців було те, що їхня «школа» боротьби за національні права орієнтувалася на формування лояльності до австрійської державності загалом і династії Габсбургів зокрема. Його проявом стало австрорусинство, яке прагнуло розвитку українства в межах Австрійської держави. Паралельно на Закарпатті зародилося карпаторусинство (угорорусинство), яке шукало місце русинів (українців) у складі угорської державності.

⁶³ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність. Київ, Чернівці, 1996.

⁶⁴ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. С. 126.

На думку М. Мудрого, австрорусинство виконувало в українському суспільстві Галичини також компенсаторну функцію. Воно відшкодовувало його втрати у сфері національного та особистісно-психологічного комфорту, які виникали внаслідок стрімкого загострення суперечностей з поляками, доповнювало нестачу позитивних етнічних та людських почуттів. Завдяки австрорусинству українська національна еліта, зокрема греко-католицьке духовенство, та селянство певний час перебували у стані національного комфорту⁶⁵. Австрорусинство частково можна порівняти з малоросійством, яке у XIX ст. стало формою «неконфронтатійної» української ідентичності в умовах імперського асиміляційного тиску⁶⁶.

Перетворення у 1867 р. Австрії на дуалістичну (австро-угорську) монархію зруйнувало надії на впровадження нового федерального поділу імперії на національних засадах. Етнонаціональна політика Австрії та Угорщини в цілях та методах діаметрально відрізнялася. Усередині Королівства Угорського здійснювалася жорстка мадяризація задля створення унітарної мадярської національної держави за допомогою асиміляції слов'янського (сербського, словацького й українського) та румунського населення. Внутрішня політика Угорщини мала на меті побудову «єдиної угорської політичної нації», яка ототожнювалася з угорським народом, його історією та культурою і підпорядковувалася цілям угорського націє- та державотворення. Публіцист А. Костельський зазначав стосовно тодішніх угорських настроїв: або ми будемо знищені, або інші національності мають бути поглинені нами: *tertium non daturd*. Під тиском мадяризації у 1866 р. русини Закарпаття створили свою першу організацію москвофільського напряму «Общество Св. Василія Великого».

З 1890-х австрорусинство в Галичині трансформувалося у австрофільство, яке зосередилося на формуванні окремих від поляків українських інтересів. Контакти з іншим світоглядом, культурою не тільки викликали певне захоплення досягненнями монархії, але й стимулювали потребу, насамперед у молодого покоління, адаптувати демократичні паростки до повсякденного життя українців. Розуміння своєї культурної окремішності, особливості сприяло формуванню свого порядку денного, захисту власних інтересів в освіті, культурі, економіці.

До позицій австрословізму/австрофільства тяжіли народовці Галичини й Буковини, заснувавши в 1899 р. Українську національно-демократичну партію, яка презентувала українство в політичному житті імперії. У її програмі акцентувалася необхідність об'єднання українського народу в одноцільний

⁶⁵ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми. Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 35–36. Львів, 2000. С. 571–604.

⁶⁶ Публічна лекція у Харківському літературному музеї. 20.08.2020. URL : <https://ipiend.gov.ua/novyny/publichna-lektsiia-u-kharkivskomu-literaturnomu-muzei-20-08-2020/>

національний організм⁶⁷. Ідеям австрословізму сприяла лояльність провідних діячів слов'янських рухів Австро-Угорщини, котрі усвідомлювали певні вигоди перебування в складі ліберальної конституційної монархії, порівняно з національною політикою Російської імперії. У політичних, культурних та духовно-релігійних вимогах австрословісти намагалися грати на зіткненні інтересів Відня і Будапешта. Однак результативність проектів австрословістів виявилася вкрай низькою, оскільки вони слугували досягненню істотно різних національних інтересів, а імперська влада негативно сприймала ініціативи федералізації Австро-Угорщини та розв'язання національних проблем. Паралельно проавстрійська орієнтація свідчила про збереження певної провінційності, віри у розв'язання проблем за допомогою доброї зовнішньої сили, державного втручання, що й проявилося у ході Першої світової війни, коли тисячі українців пішли на фронт, щоб захистити монархію.

Прискоренню процесу національної ідентифікації українців сприяла політизація західноукраїнського національно-культурного руху. Перші українські політичні партії занесли до програм гасло незалежності соборної України як кінцеву мету боротьби. Утім, ці раціональні ідеї помітно контрастували з глибоко закоріненою в суспільній свідомості вірою у доброго цісаря, справедливу австрійську владу й закони. В австрійських політичних колах з кінця 1880-х рр. визрів план відірвати українські землі від Росії, а та напруга, яка виникла на цьому ґрунті у стосунках з Росією, підштовхувала Австрію до налагодження стосунків із галицькими українцями, оскільки в разі військового конфлікту з нею лояльність галичан не була б зайденою. Досягнення такої лояльності диктувало необхідність примирення українців із поляками. В листопаді 1890 р. голова української фракції у Галицькому соймі Ю. Романчук, виступаючи на засіданні, оголосив українську програму, яка зводилася до того, щоб українці визнавали як самостійну націю, а поляки не перешкоджали їхньому культурному розвитку. Натомість обіцяли лояльне ставлення до крайового уряду. Українці були підтримані греко-католицьким митрополитом С. Сембраторичем і – з польського боку – галицьким намісником графом К. Бадені. Однак українські сподівання на «Нову еру» в стосунках обох народів виявилися майже марними, а її «наслідки» не влаштовували ані галицьких народовців, ані поляків. Перші почувалися ошуканими. Другі були «роздратовані невдячністю і браком терпіння»⁶⁸ у партнерів. На початку 1904 р. у соймі було оголошено про відмову від «новоєрівських» угод.

Зі середини 1890-х років в українському середовищі Галичини посилилися процеси ідейної диференціації, що підVELO до виокремлення трьох напрямів усередині радикальної партії – радикального, соціал-демократич-

⁶⁷ Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 194.

⁶⁸ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. Історичні есе. Т. 1. Вид. 2. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 521.

ного та національно-демократичного. Дослідники наголошують, що на це вплинули як смерть М. Драгоманова, так і конфлікт між «радикально-прогресивною» групою І. Франка та «офіційними» народовцями, а також світоглядна трансформація самого І. Франка – «ментора двох поколінь української інтелігенції в Галичині»⁶⁹. Осмислення австро-угорських реалій підVELO I. Франка до висновку, що австрійська конституція є «par excellence класовою конституцією, конституцією для привілейованих класів»⁷⁰, упривілейованих націй. До таких міркувань додалися критичні висновки щодо соціал-демократів та їхніх домагань. І. Франка турбувало те, що українські соціал-демократи «не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчули того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство як формальну концепцію, а не як натуральний вислів своєї душі», але ж, за переконанням І. Франка, «здраві органічні парості можуть у кожнім краю виростати тільки з виразного національного ґрунту...»⁷¹. Практичні дії Польської партії людової, яка почала співпрацювати із соціалістами, викликали глибоке розчарування в І. Франка і він доходить висновку, що «польські соціал-демократи є найтяжчі наші вороги»⁷², що все, що йде «поза рами нації», потребує розвінчування як фарисейство⁷³. Відтак І. Франко назавжди розмежовує у своєму світогляді національне й інтернаціональне, віддаючи пріоритет першому. Однак не всі в радикальній партії поділяли його погляди. Прихильники соціал-демократичного ідеалу висловлювалися за реформування партії у соціал-демократичну та за її об'єднання з австрійською соціал-демократією.

Важливою віхою на шляху розгортання полеміки щодо політичної стратегії українського руху стала поява книжки Ю. Бачинського «Ukraina Irredenta» (1895), в якій доводилася необхідність утворення самостійної, політично незалежної Української держави. На відміну від деяких діячів з Наддніпрянщини, Ю. Бачинський вважав, що, лише створивши власну національну державу, далі можна вирішувати соціальні питання⁷⁴. Ідея соборної Української держави є і у програмних документах створеної в 1900 р. УНДП (національно-демократичного сторонництва), прихильники якої чітко заявили про розуміння своєї ідентичності: «ми галицькі Русини, часть

⁶⁹ Лисяк-Рудницький І. Іван Франко у своїх німецьких писаннях. Історичні есе. Т. 1. Вид. 2. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 486.

⁷⁰ Франко І. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українські». Зібр. творів. Т. 46. Кн. 2. С. 259.

⁷¹ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. Київ, 2002. С. 238.

⁷² Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 1992. Вип. I. С. 137.

⁷³ Франко І. Поза межами можливого. Зібр. творів. Т. 45. С. 284.

⁷⁴ Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, ІІПЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 194.

українсько-руського народу»⁷⁵. Отже, політичні партії стали реальним каналом включення націй у сферу публічної політики з метою захисту національних інтересів, де формувалися ідентичності, відбувалася міжнаціональна взаємодія. Українці, заявивши про себе через діяльність політичних партій, дістали ще одну можливість протистояти насильству над собою з боку інших сил, у тому числі московофілів, які в січні 1900 р. створили своє об'єднання – Руську народну партію. Діяльність цієї партії спиралася на московських агентів впливу та на консервативну частину світської й духовної інтелігенції і виходила з імперської ідеї національної та культурної єдності українців з росіянами, була спрямована на розмивання української ідентичності. Свідченням цього був заклик московофілів за перехід на російську мову спілкування в усіх сферах життя⁷⁶, заперечуючи окремішність української мови і культури. Спрямовуючи погляди в бік Росії, московофіли намагалися протидіяти польським, єврейським впливам на русинів, на «руський народ», ототожнюваний ними з «російським народом». За влучним висловом Л. Василевського, московофіли поступово переходили «від теоретичного русофільства до практичної русифікації»⁷⁷. В цілому прогресивна галицька українська громада дивилася на московофілів як на зло, котре треба поборювати.

Ідентифікація українців Закарпаття мала певну специфіку, що зумовлювалося слабкістю і розпорощеністю народницького руху, представленого здебільшого інтелектуалами. Серед його провідників був А. Волошин, майбутній президент Карпатської України. Закарпатське проукраїнське середовище вирізняло лояльне ставлення як до московофільських настроїв, так і до русинофільських. Паростки модерної ідентифікації – «народовської»/«української», яка об'єднала б русинське населення по обох боках Карпат та «Великої України», наштовхувалися на спротив мадяронства, угорорусинства та московофільства. Мадярони готові були до цілковитої мадяризації русинів, угорорусини відстоювали свою відрубність та окремішність від інших східнослов'янських народів – українців, білорусів, росіян, а русофіли/московофіли доводили протилежне – східнослов'янське походження русинів Закарпаття і їхню спорідненість з росіянами⁷⁸.

Ознайомлення з програмними положеннями трьох галицьких партій – радикальної, соціал-демократичної, національно-демократичної – дає підстави для висновку про те, що в кінці XIX ст. в середовищі українців Галичини, дещо в менший мірі Буковини і Закарпаття, міцно закріпилася самоназва – «українець» (замість «русин»). Стало утверджуватися спільно з наддніпрянцями

⁷⁵ Українські політичні партії кінця XIX – початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали. Київ, 1993. С. 28.

⁷⁶ Лозинський М. Українофільство і московофільство серед українського народу в Галичині. Львів, 1909. С. 6–7.

⁷⁷ Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraainska. Krakow, 1911. S. 167.

⁷⁸ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 170–171.

єдина українська літературна мова, політичний ідеал соборної, самостійної України. В становленні національної освіти, розвитку університетів західні українці вбачали підстави подальшого прогресу нації і сподівалися, що наступним кроком стане «створення сучасної національної бюрократії», а далі – української автономії⁷⁹.

Кожен осередок українського життя – віче, хата-читальня, кредитна спілка, кооперативний магазин, наукове товариство, а часто і церковна парафія і т. д. – виконували функцію місць спілкування та громадського обговорення питань політики і влади, проблем національного буття. Пріоритетну роль у національно-культурній комунікації західних українців відігравало товариство «Просвіта», фундаторами і очільниками якого поряд зі священниками були й світські люди, зокрема Ю. Романчук, Є. Олесницький, П. Огоновський та ін. Дороговказом для них були слова одного з перших голів «Просвіти» В. Федоровича: «Скільки голов здобудемо для "Просвіти", стільки душ скаже, що ця земля – Україна, а вони українці». Варто зауважити, що з часу заснування «Просвіти» її мета і зміст роботи зазнали значних змін. Якщо за першим статутом (1868) мета товариства полягала у пізнанні і просвіті народу (тобто воно мало науково-освітній, елітарний характер), то в четвертому статуті (1891) мета визначалася як просвіта і піднесення добробуту руського народу. До традиційних у попередні роки напрямів діяльності, як видавнича справа, створення бібліотек, читалень, матеріальна допомога окремим представникам української інтелігенції, студентам, організація наукових конференцій, лекцій, музичних вечорів, а також промислово-господарських, етнографічних виставок, додавалися нові – ведення економічної просвіти шляхом навчання, допомоги і надання порад при придбанні насіння, сільськогосподарських знарядь, створенні рільничо-господарських спілок, крамниць, шпихлірів тощо⁸⁰. Таким чином «Просвіта» закладала нові форми самооборони нації у царині соціально-економічних, національно-політичних, духовно-культурних її прав. В осередках «Просвіти» зростали майбутні науковці, політики, господарники, громадські діячі, що було відповіддю на нові суспільно-політичні виклики.

Такі процеси стали характерними не лише для Галичини, але й Буковини і Закарпаття. Наприклад, у 1890 р. українці увійшли до складу краєвого сейму Буковини і в кінці століття тут було 6 українських послів⁸¹. Визначною особистістю серед них був посоланець від Вижницького повіту М. Василько, який у 1903 р. створив у сеймі ліберальну групу «Вільно-думний Союз», до якого увійшли, поряд з українцями, німецькі, єврейські та румунські посли. Діяльність цієї новоствореної коаліції мала покласти край

⁷⁹ Домбчевський Р. Десятиліття боротьби за український університет у Львові. За український університет у Львові. Львів, 1910. С. 57, 58.

⁸⁰ «Просвіта»: історія та сучасність (1968–1998). С. 20–21.

⁸¹ Буковина. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 190.

консервативній румунській політиці в соймі та сприяти переходопленню українцями ініціативи у політично-адміністративній, культурній, церковній діяльності. Вагомим здобутком «Вільнодумного Союзу» було проведення в соймі законів, на підставі яких усі нації Буковини дістали культурну автономію⁸². Позитивно на стані української справи позначилося обрання у 1904 р. на посаду віщемаршала Буковинського сойму С. Смаль-Стоцького.

Зміцненню позицій українства на Буковині сприяли українські посли до парламенту Австро-Угорщини. Першим українським представником у Відні був В. Волян (1890). Його наступником з 1903 р. став С. Винницький. У 1898 р. послами було обрано М. Василька і Є. Пігуляка. Діяльність М. Василька була особливо помітною. Буковинський посол безліч разів вставав на захист не лише власне українців-буковинців, а й галичан, звертаючи, зокрема, увагу на те, що не можна Галичину ототожнювати з поняттям «польськості», адже в ній мешкають два народи, серед яких не поляків, а русинів-українців більшість. Ратуючи за автономний статус Галичини, він наголошував, що автономія для неї є «найважливішою точкою» програми українців⁸³. Українські посли порушували питання і про створення на Буковині української гімназії. Національному розвитку буковинських українців сприяла українська преса, невтомно закликаючи не жити «в закутку» як «якась нова, себто "буковинська нація"», але «одним тілом» з іншими українцями⁸⁴.

На початку ХХ ст. ситуація дещо змінюється на Закарпатті. В національний рух включилися такі постаті, як Ю. Фірцак, І. Балей, І. Якович, Г. Чопей, І. Туряй, В. Камінський. Українські сили гуртувалися біля часопису «Наука», що виходив з 1897 р. за редакцією віцепректора духовної семінарії Ю. Чучки, а далі – А. Волошина, В. Гаджеги. Активно співробітничали в часописі В. Желтвай, І. Дем'ян, Д. Григашій, О. Невицький, Г. Стрипський. Виступаючи проти московофілів, «Наука» на своїх сторінках обстоювала права української мови, наголошуючи, що «не треба нам великорущини, но нужно писати по нашему милому малоруському языку», звертала увагу на те, що назва «українець» не є чужою для русинів⁸⁵ і т. д.

Однак новий виборчий закон, затверджений цісарем у січні 1907 р., не виправдав українських сподівань. Проведені на його підставі вибори забезпечили українцям із Галичини лише 27 місць у парламенті, п'ять з яких до того ж дісталися московофілам. 5 місць здобули й українські посланці з Буковини. Полякам же дісталося понад 70 місць⁸⁶.

⁸² Буковина: її минуле і сучаснє. Паріж – Філадельфія – Детройт, 1954. С. 253–254.

⁸³ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. С. 258.

⁸⁴ Споконвічна українська земля. Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали. Ужгород, 1990. С. 168.

⁸⁵ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. С. 259.

⁸⁶ Красівський О. Українсько-польські відносини у Галичині (друга половина XIX – початок ХХ ст.). Київ, 1998. С. 46.

Боротьба західних українців за свої політичні права і самоствердження дедалі більше засвічувала, що народ, «гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки,... поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості»⁸⁷, виходить зі стану «народу в собі» і стає «народом для себе». Це було результатом, як вважає М. Кармазіна, праці не лише «національно свідомої інтелігенції» (таке твердження було б спрошенням ситуації, адже наслідок – постання української нації – не був детермінований однією причиною), але сукупним результатом дій, протидії і співдії безлічі чинників (зокрема, й випадкових): польського, румунського, угорського, німецького і, звичайно, «духу Відня» (ширше – фаустівської культури Європи), а крім того – радикального, національно-демократичного, москофільського, соціал-демократичного – ідейно й політично різноспрямованих, з відмінними, а то й взаємовиключними цілями, які перебували часто-густо в найрішучішій опозиції один до одного⁸⁸.

Отже, ідентифікація українського (русинського) населення західно-українських етнічних територій відбувалася у складних історичних умовах та протікала в суперечливих ідеологічно-ціннісних пошуках. А в тім, XIX ст., передусім його друга половина, стало для багатьох західних українців визначальним у формуванні етнокультурної та національної ідентичностей, що засвідчили дані загальноавстрійського перепису 1900 р. Так, за мовними ознаками, у Східній Галичині проживало 2 987 820 (63,09 %) українців, 1 548 886 (32,7 %) поляків і 175 492 (3,7 %) німців. На Буковині українці становили 41,16 %, а румуни – 31,65 %, що, відповідно, становило 298 798 та 229 018 осіб. На Закарпатті русини-українці також становили більшість – близько 400 тис. осіб⁸⁹. Переписи 1900 і 1910 р. засвідчують, що на Закарпатті русинською мовою розмовляли, відповідно, 43,4 % та 42 % населення⁹⁰.

Тогочасний пошук підстав для формування ідентичностей мав декілька геополітичних орієнтирів, що розмивало цілісність українського руху, супроводжувалось появою різних ідеологем, які роз'єднували його. Перша, австрофільська, яка домінувала на теренах Закарпаття, мала угрофільський напрям і передбачала розвиток українського інтересу в складі Австро-Угорщини. Друга, пропольська сила в Галичині, яка була готова підтримати відновлення Речі Посполитої як союзу польського, українського та литовського народів. Вона мала певну симпатію, оскільки проповідувала спільне історичне минуле і бачила в українсько-польському союзі можливість

⁸⁷ Франко І. Дещо про себе самого. Зібр. творів. Т. 31. С. 31.

⁸⁸ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. С. 260.

⁸⁹ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. С. 221–223.

⁹⁰ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 164.

протистояти російській та австрійській монархіям. Третя, московофільська потуга, була готова підтримати російську експансію на західноукраїнські землі з метою об'єднання усього українського народу у складі однієї держави – Російської імперії. Всі ці сили мали певну підтримку з боку політикуму країн інкорпорантів українських земель. Така різноманітність векторів політичного та соціокультурного життя стримувала виокремлення українського національного інтересу і формування української ідентичності. Зрештою, по мірі наближення нових революційних потрясінь з боку частини представників усіх цих напрямів стала домінувати думка про пошук власного українського проекту, спрямованого на національне визволення і побудову власної державності спільними зусиллями із наддніпрянцями. Цьому сприяло формування української інтелігенції, яка дедалі більше усвідомлювала, кажучи Франковими словами, що «все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»⁹¹. Процес формування модерної національної свідомості західних українців відбувався у контакті зі своїми східними побратимами.

4.4. Соборницький рух як чинник цивілізаційної ідентифікації українців в умовах Першої світової війни і Революції 1917–1921 pp.

Осмислюючи цивілізаційну ідентичність України в контексті інших локальних цивілізацій, які утвердилися після розпаду так званої «соціалістичної співдружності», зокрема Болгарії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Чехії, Хорватії тощо, не важко помітити, що однією з пріоритетних умов їх успішної трансформації та інтеграції в ЄС стала цілісність, соборність, громадянська єдність і національна ідентичність. Що розуміють під соборністю і як вона взаємопов'язана з ідентичністю? *Соборність – це передусім єдність людей, яка уособлює наступність та нерозривний зв'язок поколінь зі своїм генетичним корінням і становить фундамент релігійної, етнічної, національної, культурної ідентичностей, без неї не може бути успішною й цивілізаційна ідентифікація.* Соборність – це одна із закономірностей формування націй, творення і розвитку національних держав, ключовий чинник внутрішньої і зовнішньої політики, постійна величина, яка потребує повсякденної уваги, реальної підтримки, відстоювання і захисту з боку усіх громадян і владних структур. Спільним для соборності та ідентичності є готовність людини розділити з іншими такі цінності, як

⁹¹ Франко І. Поза межами можливого. Зібр. творів. Т. 45. С. 284.

незалежність держави і цілісність її території, єдність нації, укоріненість у її мову, культуру, історичну пам'ять.

Проблема взаємообумовленості соборності та ідентичності надзвичайно важлива і актуальна для України як з огляду на її історичне минуле, так і сучасність. Тривале перебування українських земель у складі інших держав, їх експансіоністська та асиміляційна політика, про що вже говорилося, надовго залишили глибокі травми в свідомості та ментальності українців, порушили природну територіальну цілісність і соборність української людності, які почали закладатися з часів Києво-Руської держави.

Особливо загострилася актуальність проблеми соборності в останні роки на тлі російської окупації Криму і війни на Донбасі, що засвідчило відданість путінської Росії імперській політиці, спрямованій на розкол і нищення України, її державності, розмивання української ідентичності. Кремлівська маніпуляція суспільною свідомістю націлена насамперед на людей із розмитою ідентичністю і маргінальною свідомістю, адже саме вони найчастіше не розуміють значення української соборності та байдужі до неї.

Автори цього дослідження у попередній монографії, торкаючись антропологічного виміру соборності, розкрили роль людського чинника у відстоюванні і збереженні генетично закладеної цілісності українського етносу та його території, що становить фундамент базових цінностей цивілізаційної ідентичності. Йдеться, зокрема, про: а) *цилісність України, неподільність її етнічних земель, нерозривність усіх поколінь борців за волю України; б) безперервність нашої історії, системність історичних знань про Україну, інтеграцію яких репрезентують різні генерації українських істориків як на матерній землі, так і в діаспорі, демонструючи свою ідентичність і солідарність з українською національною ідеєю; в) уособлення спадкоємності розвитку національного характеру, ментальності, культури, освіти, науки та духовності, нескореність та нездоланність українського духу, єдність цивілізаційних устремлінь української нації*⁹².

Хоча наукових студій, безпосередньо присвячених взаємодії соборності та цивілізаційної ідентичності, обмаль, але за останню чверть століття побачила світ низка ґрунтовних праць^{93,94,95,96}, у тому числі

⁹² Антропологічний код української культури і цивілізації / О. О. Рафальський (керівн. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). У 2 кн. Кн. 2. Київ : ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 238.

⁹³ Соборність України: У 2 кн. Кн. 2. На шляху до об'єднання та утвердження української державності / І. Л. Гошуляк, І. І. Дробот, В. В. Кривошея, В. І. Кучер, М. І. Обушний. ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : Б-ка українця, 2002. 264 с.

⁹⁴ Соборність як чинник українського державотворення / упорядн. Р. Пиріг. Київ : ПУ НАН України, 2009. 229 с.

⁹⁵ Шляхи та механізми консолідації українського суспільства, утвердження ідеалів соборності, свободи та демократії. Київ : КНЕУ, 2012. 294 с.

⁹⁶ Бевз Т. Соборність України: виклики і загрози. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 1. С. 269–281.

історіографічних^{97;98;99}, автори яких, висвітлюючи історичні та генетичні засади соборності, передумови акту Злуки, процес утворення соборної Української держави шляхом об'єднання УНР і ЗУНР, звертають увагу і на ідентифікаційні процеси на теренах Сходу та Заходу України. Найближчою до нашої проблеми є ґрунтовна монографія І. Гошуляка¹⁰⁰, в якій викладено досить широкий погляд на соборність України як на явище і тривалий, багатовіковий процес, який виходить за межі доби Української революції і невіддільний від формування української нації, історії національно-визвольного і державницького руху.

На основі ретроспективного підходу до цивілізаційного забарвлення ідентифікаційного процесу та його взаємозв'язку із соборницьким рухом можна стверджувати, що ця взаємодія охоплює всі етапи історії українського народу, його державності, про що говорилося в попередніх розділах. Тут розглянемо один із найбільш важливих періодів цієї взаємодії – роки Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., який відкривав реальний шанс до відновлення державності, повернення до територіальної цілісності та соборності України. З погляду ідентифікаційного процесу відроджена соборність базувалася на історичній традиції, на культурній і ментальній спорідненості та багато в чому однаковості східних і західних українців, передусім у головному – в їх споконвічній віданості своїй землі, прагненні до єдності і відновлення незалежної, соборної національної держави.

Дослідники Першої світової, або Великої війни 1914–1918 рр., верхня межа якої хронологічно накладається на добу Української революції, наголошують, що українські землі, розділені державним кордоном між двома імперіями, стали територією, на якій розгорнулися мало не головні події. Автори праць, присвячених цій драматичній події^{101;102;103;104}, побіжно торкаються й особливостей ідентифікаційних процесів, зазначаючи, зокрема, що війна позитивно вплинула на мобілізаційну складову етнонаціональних ідентичностей як у країнах Троїстого Союзу, так і Антанти. Водночас у

⁹⁷ Реєнт О. П. Соборність України як наукова проблема і виклик часу. Історія України: маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. Вип. 29. С. 31–39.

⁹⁸ Величко В., Савчук Б. Українська історіографія про значення і наслідки Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 рр. Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. № 1. С. 43–48.

⁹⁹ Калакура Я. С. Соборність України як концепт новітньої історіографії. Історична пам'ять: Науковий збірник. Полтава, 2015. Вип. 33. С. 116–125.

¹⁰⁰ Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ІПІЕнд, 2009. 467 с.

¹⁰¹ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ : Альтернативи, 2003. 488 с.

¹⁰² Реєнт О. П., Янишин Б. М. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії. Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 4–22.

¹⁰³ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Київ : Кліо, 2013. 784 с.

¹⁰⁴ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2. 2015. 800 с.

багатонаціональних Австро-Угорській та Російській імперіях під впливом воєнних дій і наростання соціально-економічної кризи розгортається національно-візвольний і протестний рух поневолених народів, у т. ч. українського. Виникає питання, наскільки політикум українців Російської та Австро-Угорської імперій був готовим до реалізації соборницької ідеї в екстремальних умовах війни, а відтак і революції. Не зайвим нагадати, що соборництво проростало під впливом національно-культурного відродження, було наслідком визрівання національної самоідентифікації українців як Галичини, так і Наддніпрянщини. Відомо, що в документах кирило-мефодіївців, у творах Т. Шевченка, у працях М. Костомарова, М. Драгоманова та ін. знаходила відображення ідея визволення і об'єднання українських земель. Створена у 1891 році в Полтаві таємна українська студентська організація «Братство тарасівців» проголосила програмну мету: боротьбу за самостійну суверенну Україну – соборну й неподільну, від Сіну по Кубань, від Карпат до Кавказу. У 1895-му галичанин Юліан Бачинський у книзі «Ukraina Irredenta» зазначив: «Україна для себе! От і її клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна нероздільна від Сіну по Кавказ – от її стяг!». Невдовзі гасло «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» підхопив Микола Міхновський у брошурі «Самостійна Україна»¹⁰⁵. Ідея соборності дедалі частіше стала поєднуватися з ідеєю політичної незалежності України. У статті «Галичина і Україна» М. Грушевський писав: «Треба розвивати в них почутє єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати ріжниці, які їх ділять...»¹⁰⁶. Виявом соборницької позиції був і заклик І. Франка «Порозуміймося!»¹⁰⁷, адресований галицьким і наддніпрянським українцям, його «Отвертий лист до галицької української молодіжі». І. Франко пророкував, що «велика доба для нашої нації почнеться з хвилею, коли в Росії упаде абсолютизм»¹⁰⁸. Він бачив завдання української інтелігенції – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, спроможний на самостійне і політичне життя, відпірний на асиміляційну роботу інших націй, спроможний засвоювати собі загальнолюдські культурні здобутки. І у зв’язку з цим І. Франко вказав на обов’язок галицьких українців допомогти наддніпрянській Україні. А для цього «ми мусимо навчитися чути себе Українцями – не галицькими, не буковинськими Українцями, а

¹⁰⁵ Міхновський А. І. Самостійна Україна. Київ : Діокор, 2002. С. 41.

¹⁰⁶ Грушевський М. С. Галичини і Україна. Твори в 50 т. Т. 1. Львів : Світоч, 2002. С. 380.

¹⁰⁷ Франко І. Коли не по конях, то хоч по оглоблях. Жите і слово. 1897. Кн. 3. С. 257.

¹⁰⁸ Франко І. Отвертий лист до галицької української молодіжі. Літературно-науковий вістник. 1907. Т. XXX. К. IV. С. 12.

¹¹ Франко І. Отвертий лист до галицької української молодіжі. С. 15.

¹² Кость С. Ідея соборності як методологічна західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. Вісн. Львів.ун-ту. Серія: Журналістика. 2006. № 27. С. 61–88.

Українцями без офіційних кордонів. І се почутє не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції»¹⁰⁹.

Це означає, що ідея соборності ставала дедалі популярнішою в українському русі на межі століть як на Сході, так і на Заході, а в умовах війни цей рух помітно зрос і зміцнів, що змушувало владу обох імперій рахуватися з ним. Успішний розвиток українського національного руху на Галичині, Буковині та Закарпатті, поширення його культурних і політичних зв'язків із Наддніпрянщиною дедалі виразніше набував загальноукраїнського характеру, що відбилося на місці українського питання в умовах Першої світової війни, яка, у свою чергу, на думку Я. Грицака, стала потужним фактором модернізації, «сильно зактивізувала українське національне питання і спричинилася до зростання української національної свідомості»¹¹⁰.

Однак українським політичним партіям Галичини та Наддніпрянщини не вдалося виробити спільну тактику на випадок розв'язання війни. Так, галицькі партії УНДП, УСДП та УРП у грудні 1912 р. ухвалили заяву, в якій говорилося, що в разі виникнення війни українство має стати на бік Австрії, оскільки найголовнішим ворогом в українському питанні є Російська імперія. Натомість частина діячів українського політикуму Наддніпрянщини, зокрема УСДРП, виступила на підтримку Росії, сподіваючись за її допомогою об'єднати Україну й домогтися її автономії у її складі. Разом з тим, дедалі більша частина української спільноти обох імперій почала усвідомлювати наявність загального ворога і спільного національного інтересу, зумовленого ущемленням своїх прав і свобод, необхідність об'єднання зусиль для національного визволення та відновлення власної державності. Лідери українських політичних партій та національно-культурних осередків розвінчували маніпуляції правителів та ідеологів імперії Романовичів, спрямовані на створення собі образу «захисника поневолених слов'янських народів Габсбурзької імперії, у т. ч. «рускіх» з Галичини та Підкарпатської Русі. Царизм мав на меті використати війну для знищення «гнізда сепаратизму» і «мазепинства» на західноукраїнських землях і не допустити поширення самостійницької ідеї на Наддніпрянщину. Побоювання в українських колах викликали й агресивні плани Австро-Угорщини та її союзників щодо зміцнення своїх позиції на Галичині, Буковині і Закарпатті та приєднання Поділля і Волині. Таким чином, Україна, не будучи безпосередньо стороною війни, стала одним з найбільш привабливих об'єктів для обох угруповань, а її територія перетворилася на театр прямих воєнних дій на Східному фронті.

Перешкодою для етнічної ідентифікації українців стало те, що одна частина з них була змушенана воювати на боці Російської імперії, а друга – Австро-Угорської. Це означало, що війна для українців, які стояли по різних

¹¹⁰ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. 2-ге видання. Київ : Генеза, 2000. С. 103.

боках бойових дій, мала братовбивче забарвлення. Водночас вона нагадала давні кривди, яких зазнавали українці в обох імперіях: їх нищив російський царизм, вибиваючи з них почуття національної свідомості, над ними знущалися мадяри, румуни й австрійці, звинувачуючи у русофільстві. Ревниво до українського руху ставилися й поляки.

Головним полем формування спільнотої ідентичності українців могла стати культура, але війна викликала культурну катастрофу, яка поглиблювалася тим, що культурний простір був не тільки розділений, але й ще більше обмежений політикою імперій. За таких умов українці на своїй землі штучно перетворювалися на національну меншину з упослідженою культурою. На Наддніпрянщині, Слобожанщині і, особливо, на Сході та Півдні України домінуючою культурою виступала російська, в Галичині – польська, на Буковині – румунська, на Закарпатті – угорська. Все це вело до розмивання етнічної ідентичності, до поглиблення внутрішньонаціонального розколу.

Розглянемо докладніше, як позначилася війна на ідентифікації українців і які нові явища вона породила з погляду соборницької ідеї? З одного боку, вона засвідчила схожість східних і західних українців, близькість їх інтересів. Мільйони людей з різних українських земель, опинившись у чужих арміях, знайомилися між собою, відкривали для себе, що спілкуються однаковою і зрозумілою мовою. У східняків викликало подив, що люди на австрійській Галичині теж говорять подібною мовою, так само святкують Пасху, Різдво, Зелені свята. Ставало зрозумілим, що вони українці, а інші – розмовляють іншою мовою, бо вони австрійці, або росіяни, чи поляки. Так крок за кроком стиралася відчуженість, зростала національна солідарність. З іншого боку, давалися взнаки тривала відірваність і різний рівень їх національної свідомості, що відбилося на позиціях політичних провідників, їх розумінні національних інтересів. В обох таборах поширювалися як українофільські, так і русофільські та австрофільські настрої. Однак уже перші поразки російських військ 1915–1916 рр. посилили розгубленість і панічні настрої в суспільстві, призвели до масового ухиляння українців від військової служби, до проявів дезертирства¹¹¹. Багато хто відмовлявся йти на фронт, заявляючи, що не стрілятиме у своїх братів. На фронтах відчувалася взаємопідтримка солдат-українців, що воювали в рядах російської та австрійської армій, нерідко українські вояки ворогуючих сторін, як бажані гості, відвідували один одного. Так, спостерігалися випадки різдвяного перемир'я і братання між вояками легіону Українських січових стрільців австрійської армії та українцями, що воювали в російській армії. Деякі російські псевдоісторики все ще пишуть про «братання австрійських і російських робітників, одягнүтих у військову форму». При цьому навіть не згадується, що Різдво святкували українці, розділені лінією фронту.

¹¹¹ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. С. 334–335.

Проте не завжди українцям з різних боків вдавалося вийти назустріч одне одному. Збереглися відомості, що російське командування вдавалося до репресивних заходів, наказуючи відкривати вогонь по українцях – учасниках братання. Війна загострила стари кривди, завдані представниками російського та австро-угорського шовінізму, сприяла зростанню національної свідомості. В багатьох українців пробудилася пам'ять про звитягу предків княжих і козацьких часів, свідченням чого стали спроби відновити козацькі полки, активізувати діяльність таких патріотичних товариств на західно-українських землях, як «Січ», «Сокіл», «Пласт» та ін. Створена лідерами галицько-українських партій Головна Українська Рада на чолі з К. Левицьким видала «Маніфест до українського народу в Галичині», зазначаючи: «Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України». Особливо активізувалася діяльність осередків українського військового товариства «Січові стрільці», яка, за словами С. Ріпецького, розгорталася «під ідейним прапором гетьмана Івана Мазепи, в дусі помсти за Полтаву і за зруйнування Січі»¹¹². На базі цих патріотичних осередків утворилося військове формування – Січове стрілецтво, спочатку в структурі австрійського війська, а з листопада 1917 р. і в підросійській Україні у форматі Галицько-Буковинського куреня Збройних сил УНР.

Ряд дослідників Січового стрілецтва, зокрема В. Великочий, Т. Кузьменко, М. Лазарович та ін.^{113;114;115;116}, звернули увагу і на його роль в утвердженні української ідентичності. Січовики, розглядаючи свій рух спадкоємцем козацьких традицій Запоріжжя («Гей, там на горі Січ іде...»), не мали наміру воювати за чужі інтереси і клялися на вірність українському народу: «Я, Український Січовий Стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові!»¹¹⁷. Символічним стало вживання Січовим стрілецтвом козацької термінології, поширення поряд зі синьо-жовтим малинового стягу, запровадження військових посад, створення соборного

¹¹² Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. С. 9.

¹¹³ Кузьменко Т. Г. Духовна культура Українських січових стрільців в контексті національно-культурного руху: автореф. дис... канд. культурології. Київ : КНУКіМ, 2009. 19 с.

¹¹⁴ Великочий В. С. Українське січове стрілецтво у воєнно-революційну добу 1914–1919 рр. як об'єкт досліджень національної історіографії: штрихи до загальної характеристики. Карпатський край. 2012. № 2. С. 18–25.

¹¹⁵ Лазарович М. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 180 с.

¹¹⁶ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.

¹¹⁷ «За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ!» (Матеріали до навчально-виховних занять). Івано-Франківськ : ІФОППО, 2014. С. 5.

українського герба із зображенням київського Михаїла Архистратига і галицького лева як спільногом символу майбутньої української національної держави тощо. В контексті ідентифікації української молоді видається доцільним зазначити, що Січове стрілецтво зробило вагомий внесок у формування відчуття українськості, запроваджуючи національні військові однострої (мазепинки), термінологію, оркестрову музику, маршові пісні. Січові пісні проникнуті ідеєю консолідації українців, служіння своєму народу, його визволенню¹¹⁸.

На реалізацію соборницької та самостійницької ідеї була спрямована діяльність Союзу визволення України (СВУ), створеного групою східно-українських емігрантів (Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Андрій Жук, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Михайло Возняк та ін.) у співпраці з галицькими діячами культури¹¹⁹. Його лідерам вдалося виробити узгоджену програму «Наша платформа», в якій говорилося, що об'єктивна історична конечність вимагає, щоб між Західною Європою і Московщиною постала самостійна Українська держава «від Карпат аж по Кавказ». Союз ставив завдання захисту українців, насамперед військовополонених, проведення національно-просвітницької роботи, підготовку до формування Українських збройних сил. У травні 1915 р. СВУ разом з членами Головної Української Ради утворили у Відні Загальну Українську Раду – координаційний орган українських політичних партій і як єдиний і найвищий представницький орган українського населення Австро-Угорщини, яку очолив видатний політичний діяч Кость Левицький. Політичні настрої поступово змінювалися й на Надніпрянщині під впливом поразки російської армії та її відступу з Галичини. В грудні 1916 р. ТУП оприлюднило декларацію «Наша позиція», в якій по-новому проголошувалася мета українського руху: боротьба за самобутнє існування і автономію.

Міжнаціональному порозумінню та усвідомленню необхідності соборності українського етносу східних і західних земель сприяли безпосередні контакти між українцями воюючих сторін, які зближували їх на ґрунті національної та соборницької ідеї¹²⁰. Повсякденні зустрічі в окопах, спілкування в тилу з представниками інших етносів допомагали українцям усвідомити свою «інакшість» та самобутність. Безпосередні контакти між українцями з обох боків фронту прискорювали утвердження національної ідентичності. Це можна простежити на рівні окремих особистостей.

Як зауважував знаний філософ Д. Чижевський, Україна в ті часи «проходила прискорений курс розвитку», у якому були свої плюси і мінуси,

¹¹⁸ Гей там на горі «Січ іде!... Пропам'ятна книга «Січей»/ зібрав і упорядкував К. Трильовський. Вінніпег : Комітет пропам'ятної книги «Січей», 1965. 432 с.

¹¹⁹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2000. 344 с.

¹²⁰ Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX–XX ст. Київ, 1996, С. 259.

оскільки новонабута українська ідентичність не могла стати стійкою одразу у всіх десятків мільйонів неофітів, у тому числі й у мільйона українських вояків, що згодом підтримали УНР; національні інтереси неспроможні були одразу відсунуті на другий план почуття єдності з «братьями по класу» чи «православним людом» колишньої Російської імперії.

Як це не дивно, але певну роль у порозумінні українців Сходу і Заходу відіграли полон та біженство: чимало галичан опинилося на Наддніпрянщині, а наддніпрянців – на західноукраїнських землях. За словами відомої дослідниці цих явищ Л. Жванко, біженство стало каталізатором для української громади, випробуванням її ментальності, яка довела здатність надавати допомогу, притулок, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців без різниці віку, статі, етнічної та конфесійної належності. За ініціативи громадськості створювалися організації для допомоги біженцям, пораненим воякам, сім'ям фронтовиків.

Підводчи попередні підсумки, доцільно наголосити, що війна принесла з собою багато лиха і горя: гинули люди, нищилися результати їх праці, але, разом із тим, вона сприяла політизації суспільства, нарощанню революційної ситуації, підвищенню національної свідомості українців обох імперій та формуванню ідентичності. Чимало наддніпрянців, що потрапили у Галичину, в процесі спілкування із західними українцями змінювали свої уявлення про своїх одноплемінників, які жили на теренах Австро-Угорщини. У ході війни в українців з обох боків фронту поступово зникали ілюзії про те, що тільки ціною допомоги одній з воюючих сторін можна домогтися поліпшення свого соціально-економічного, національно-культурного та політичного становища. Дедалі повніше утверджувалось усвідомлення того, що розраховувати можна лише на власні і спільні сили. Іншими словами, події війни помітно змінювали спосіб мислення українського населення Сходу і Заходу, частково стирали ментальні відмінності. Українці по-новому осягали такі явища і поняття, як своя земля і рідна мова, батьківщина і родина, ми і вони. Східні та західні українці глибше усвідомлювали необхідність соборності та національної єдності – політичної та ідейної, для того, щоб визволитися, здобути волю і зберегти себе як окремий народ.

Низка нових явищ в ідентифікаційних процесах українців, породжені Першою світовою війною, закладали об'єктивні передумови для подальшого зростання почуття національного солідаризму та національної свідомості, сприяли визріванню національно-визвольних революцій, у тому числі й Української. Ось чому є всі підстави розглядати *період Української революції та державотворення 1917–1921 pp. логічним продовженням усвідомлення значення соборницької ідеї та поглиблення національної ідентичності українців у контексті цивілізаційних цінностей*. Революційна доба стала надзвичайно важливим етапом утвердження української ідентичності у

середовищі тогоджених генерацій, зокрема молоді, на тлі умовного відокремлення поняття «національна ідентичність» від «етнічна ідентичність», що зумовлювалося динамічним процесом становлення модерної української нації і появою якісно нових українських еліт. Як засвідчує історичний досвід, на поворотних рубежах, особливо коли з'являється ворог або відчуття «образу ворога», людина гостро усвідомлює необхідність вибору: з ким їй бути, кого підтримувати, з ким боротися. Народжується політична суб'єктність певної спільноти як вияв ідентичності. Є підстави стверджувати, що поряд з революційною ментальністю формувалася революційна ідентичність учасників і прихильників Української революції на базі історичної пам'яті про козацькі повстання і Визвольну війну середини XVIII ст., названу в новітній історіографії Національно-визвольною революцією. Цінності революції: воля, свобода, справедливість, гідність, рівність та ін. – з новою силою були відтворені в Помаранчевій революції та Революції Гідності.

Зазначимо, що чимало аспектів, пов'язаних із революційною ідентифікацією українців і новим етапом руху за соборність України знайшли висвітлення в узагальнюючих та монографічних працях з історії Української революції, зокрема, у двотомному нарисі^{121;122}, у студіях В. Верстюка, М. Литвина, Р. Пирога, О. Реєнта, В. Солдатенка та ін.^{123;124;125;126}. Їх автори, хоча і в різній мірі, проводять думку про те, що революційний процес набув загальноукраїнського характеру і проходив під знаком паралельних дій українців Російської та Австро-Угорської імперій у боротьбі за політичне, національне і соціальне визволення всього українського народу, за побудову самостійної соборної держави. Її знакові події: утворення Української Центральної Ради і проголошення нею Української Народної Республіки та її усамостійнення, діяльність Української Держави в часи гетьмана П. Скоропадського, становлення Західноукраїнської Народної Республіки, відновлення УНР в добу Директорії, укладання Акту Злуки обох українських держав – супроводжувалися глибинними змінами у суспільній свідомості, формуванням нових цінностей як складових національної ідентичності. Цьому сприяли поява низки політичних партій і громадських об'єднань, нових лідерів, залучення значної частини населення до державотворчих

¹²¹ Нариси історії української революції 1917–1921 років/ В. А. Смолій та ін. У 2 кн. Київ : Наукова думка, 2011–2012. Кн. 1. 390 с.

¹²² Нариси історії української революції 1917–1921 років/ В. А. Смолій та ін. У 2 кн. Київ : Наукова думка, 2011–2012. Кн. 2. 464 с.

¹²³ Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Київ : Заповіт, 1997. 340 с.

¹²⁴ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів : Опір, 1995. 362 с.

¹²⁵ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 976 с.

¹²⁶ Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Київ : ПУ НАН України, 2011. 336 с.

процесів, до вироблення і реалізації нової державної політики у сфері оборони, економіки, освіти, науки, літератури і мистецтва^{127;128;129;130}.

На тлі революційних подій посилювалась і набувала динамізму взаємодія ідеї соборності та ідентичності, що й призвело до помітних змін у свідомості мас, поглиблення їх політизації, ідеологізації та національного пробудження^{131;132;133}. Зупинимося на деяких питаннях тягlostі соборницького руху і формування ідентичностей на різних етапах Української революції та державотворення. Знакову роль у започаткуванні нового етапу цього процесу відіграло створення Української Центральної Ради на чолі з визначним ученим і авторитетним політиком Михайлом Грушевським – лідером Товариства українських поступовців, невдовзі трансформованого в Українську партію соціалістів-федералістів¹³⁴. Загалом із добою Центральної Ради пов’язана перша реальна спроба створення власної держави – Української Народної Республіки, реалізації національно-державницької ідеї українського народу, в тому числі й соборницької. УНР охопила переважну частину національної території як важливої умови консолідації та ідентифікації української нації. УЦР намагалася очолити консолідацію українців усіх етнічних земель на основі принципу соборності, офіційного визначення її території та встановлення чітких кордонів. Не випадково уже в Декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р. зазначалося, що «першою умовою майбутнього державного ладу України має бути об’єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці»¹³⁵. Реалізуючи цю ідею, «Крайовий комітет для охорони революції

¹²⁷ Рудько С. О. Проблема „національної ідентичності” українських політичних діячів доби Української революції 1917–1921 pp. Historia–mentalność–tożsamość. Studia z historii, historiografii i metodologii historii. Poznań, 2010. S. 273–280.

¹²⁸ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

¹²⁹ Воропай Т. С. Революция и идентичность. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії. 2018. Вип. 59. С. 41–56.

¹³⁰ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

¹³¹ Олесюк Т. Соборна Україна: наукові розвідки і спомини / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства [упоряд. та вступ. ст. В. Сергійчука]. Київ : Укр. Вид. Спілка, 2004. 640 с.

¹³² Гошуляк І. Проблема соборності України в контексті революційних подій 1917–1919 pp. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: міжнар. наук.-теорет. конф. 20–21 листоп. 2007 р. Київ, 2007. С. 202–216.

¹³³ Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 pp. 2012. Вип. 8. С. 5–43.

¹³⁴ Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку ХХ ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. Київ : Знання України, 2001. С. 12–13.

¹³⁵ Нова Рада. 1917. 30 вересня.

на Україні» на урядовому рівні визначив територіальні межі України і необхідність поширення влади «на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську й Таврійську». Саме в цьому напрямі Центральна Рада проводила свою внутрішню і зовнішню політику. Виконуючи волю народу, зафіковану в численних постановах селянських, національних та загальнотериторіальних губернських та повітових з'їздів і різних політичних та громадських організацій відмежованих частин України, вона задекларувала: «Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»¹³⁶.

Знаковим досягненням Центральної Ради в справі збирання українських земель стало ухвалення в березні 1918 р. закону про новий адміністративно-територіальний поділ України, за яким до України були включені нові території, навіть ті, які на час його ухвалення не перебували під українською владою. На півночі: частина Північного Полісся – Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії. На сході: Рильський, Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, Путівльський повіти Курської губернії; Бірюченський, Богучанський, Валуйський, Острозький повіти Воронізької губернії. На жаль, через обставини не вдалося реально приєднати до УНР території, передані їй за умовами Брестської угоди між УНР та Четверним союзом, – Підляшша та Холмщину. Невдачею соборницьких змагань вважають і перехід Бессарабії під владу Румунії, що викликало негативну реакцію представників українських політичних партій, з ініціативи яких Мала Рада 13 квітня 1918 р. у «Заяві Румунському урядові» рішуче засудила анексію Бессарабії.

Центральна Рада затвердила державні символи Української Народної Республіки: Герб-Тризуб, Синьо-жовте Знамено, гімн «Ще не вмерла Україна», державні атрибути, зокрема, грошову одиницю – гривню – яквищі знаки національної ідентичності, покликані уособлювати українську історію, пам'ять, традиції, згортовувати націю й оберігати її. Помітний вплив на ідентифікаційний процес мала еволюція українського руху від ідеї автономії і федералізму до самостійництва, задекларована в IV Універсалі, хоча й не реалізована на практиці через агресивну та окупаційну політику більшовицького режиму Росії. За словами М. Грушевського, з ухваленням IV Універсалу Української Центральної Ради про самостійність Української Народної Республіки згоріла й орієнтація на Московщину¹³⁷.

¹³⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. Київ, 1996. Т. 1. С. 379.

¹³⁷ Грушевський М. С. На переломі. Кінець московської орієнтації. Твори в 50 т. Т. 4 (1). Львів : Світоч, 2007. С. 231–233.

Важливим чинником переорієнтації суспільної свідомості українців стали заходи УЦР і особисто М. Грушевського, спрямовані на відродження національної пам'яті і поширення знань з історії України. Ще в квітні 1917 р. історик започаткував серію науково-популярних статей під загальною рубрикою «На порозі нової України». Вони друкувалися в «Новій Раді», а в 1918 р. були опубліковані окремою книгою, яка відкривалася статтею «На переломі», а далі йшли статті про новий цивілізаційний вибір України та українців; «Кінець московської орієнтації», «Наша західна орієнтація», «Орієнтація чорноморська». З погляду цивілізаційної ідентичності особливо важливе значення мала стаття «Нові перспективи», яка наголошувала, що український народ належить до західноєвропейського кола, а його західна орієнтація ґрунтується як на історичній традиції, так і тим, що протягом століть українське життя було пов'язане із Заходом. На усвідомлення етнічної та національної ідентичності українства спрямовувалася стаття М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хотуть?», лейтмотивом якої було положення про те, що український народ осібний, зі своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою, а також правом бути господарем на своїй землі.

Програмовий характер мала стаття вченого «Історія і її соціально-виховне значення», в якій обґруntовувалася роль історичної освіти в консолідації українства. До поширення історичних знань і формування національної свідомості долучилися інші діячі українського руху, зокрема Д. Багалій, В. Біднов. М. Василенко, Б. Грінченко, О. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Липинський, І. Огієнко, М. Слабченко, Є. Сташевський, Є. Чикаленко, Д. Яворницький та ін.

З розгортанням руху за національно-культурницьку самоідентифікацію українців тісно пов'язувалися принципово нові пріоритети освітньо-культурницької програми діяльності Центральної Ради. Пріоритетне місце відводилося розвитку національного шкільництва, підготовці учителів, ліквідації неписьменності, запровадженню української мови в усіх закладах освіти. У березні 1918 р. було ухвалено Закон «Про державну мову», яким усе діловодство мало проводитись українською мовою як потужним засобом національної ідентифікації українців. Керівництво молодої держави намагалося сформувати національний інформаційний простір, було засновано 80 україномовних газет і журналів, створено Українську національну бібліотеку, мережу культурно-освітніх закладів, передусім хат-читалень, налагоджено книговидавничу справу.

Ідентифікаційний процес у добу революції значною мірою залежав від рівня самоусвідомлення своєї ідентичності лідерів держави. На думку Я. Грицака, частина з них, будучи українськими патріотами, все ще мислила як типово «російські інтелігенти». До того ж багатьом із них бракувало досвіду роботи у державних і громадських інституціях, уміння комунікувати

з людьми. До того ж УЦР і її чільні представники дещо недооцінювали небезпеку великоросійських, експансіоністських та українофобських настроїв у Росії стосовно України, а також наявність потужної «п'ятої колоні» в самій країні, демонстрували нігілістичне ставлення до створення повноцінних українських збройних сил, спроможних захиstitи територіальну цілісність держави.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ідея територіальної цілісності Української Держави доповнилася курсом на приєднання якомога більше етнічних земель українців. Були розпочаті переговори про входження до України на правах автономії Криму та Кубанської Народної Республіки, гетьманат добивався міжнародного її визнання. Одностайну підтримку українського суспільства дістало приєднання до Української Держави кількох повітів колишньої Російської імперії, зокрема Гомельського Могилівської губернії, Путівльського і Рильського повітів Курської губернії.

Соборницькі ідеали відстоювали й опозиційні до Гетьманату сили, зокрема, Український Національний Союз оголосив у жовтні 1918 р. заяву, в якій підкреслювалося: «Спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одне ціле всі відірвані від його часті, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української держави, цебто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані»¹³⁸.

Попри критику Центральної Ради, гетьманський уряд багато в чому продовжив її культурно-освітні починання. Створювалися нові україномовні гімназії, були відкриті україномовні факультети в університетах. На базі Київського народного університету відкрився державний університет, було засновано університети в Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Ялті, два факультети на рівні університету в Полтаві, педінститут у Сумах, інститути історії, мистецтва, археології у Києві. Були оголошені українськими Київський (Святого Володимира), Харківський та Одеський університети. Саме за часів Гетьмана були засновані Українська Академія Наук, яку очолив В. Вернадський, Державний архів України, Український історичний музей, низка українських театрів. Принципове значення мало прийняття закону про обов'язкове вивчення в системі освіти української мови, літератури, історії та географії. На урядовому рівні започатковувалася діяльність Термінологічної комісії з української мови. Відродженню національної духовності сприяло утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським.

¹³⁸ Нова Рада. 1918. 7 вересня

Щодо ідентичності самого П. Скоропадського, то, на думку деяких дослідників, вона була більше малоросійською, ніж українською. Хоч він і мав українсько-козацьке коріння, але вихований в аристократичній сім'ї, в російському соціокультурному середовищі, сприймав український світ з погляду свого ієрархічного статусу. Як людина, сформована під впливом царя, імперії і офіцерського обов'язку, гетьман підсвідомо і надалі почувався підданим Росії. Водночас не слід заперечувати й своєрідну «українськість» гетьмана, яка виявлялася в небайдужості до української науки, освіти і культури. Очевидно, мав підстави А. Денікін називати П. Скоропадського «самостійником» і «українським шовіністом». Сказане дозволяє кваліфіковати його як значною мірою маргінального політика, як людину на межі двох культур і двох ментальностей. Відштовхуючись від маргінальності гетьмана, можна солідаризуватися з думкою В. Верстюка про те, що П. Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу, радше її можна назвати малоросійською¹³⁹. Частина міністрів його уряду були симпатиками проросійської орієнтації. До того ж із Петрограда і Москви до Києва прибули лідери кількох російських політичних партій, фінансисти, підприємці, тут розмістилися редакції російських газет та трупи театрів, чинячи відповідний тиск на гетьмана і спонукаючи його до підтримки російської ідеї. Залучені до державної служби російські офіцери, чиновники та інтелектуали керувалися здебільшого великородзиними міркуваннями, намагаючись використати потенціал гетьманської України як тимчасову базу для боротьби з більшовицькою владою на Півночі і відновлення імперії.

І все ж, успадковані гетьманом українсько-російська ментальність і подвійна ідентичність дозволяли йому якийсь час лавірувати між різними політичними групами, частково змінюючи курс внутрішньої політики. Все це й викликало невдовolenня і спротив політиці гетьмана з боку інших верств населення, зокрема, робітництва та селян, сприяло формуванню в Києві досить потужного антигетьманського центру – Українського національно-державного союзу на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Оця ментальна роздвоєність і суперечливість гетьмана, на думку знаного дослідника його діяльності Р. Пирога, проявилася і в ставленні П. Скоропадського до галичан. З одного боку, він цінив їх глибоку відданість українській справі, а з другого – вказував на меншовартість західноукраїнської культури¹⁴⁰. Про непослідовність і трагедію гетьмана свідчить той факт, що він Грамотою про федерацію з Росією виніс собі політичний вирок: Україна, мовляв, відрікається від державної самостійності і вступає у федеративний союз з

¹³⁹ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції. Український історик. 1999. № 2–4. С. 26.

¹⁴⁰ Пиріг Р. Галичани у рецепції Павла Скоропадського: реконструкція за спогадами гетьмана. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 268.

майбутньою не більшовицькою Росією. Заради справедливості треба зазначити, що П. Скоропадський у своїх спогадах визнав цю Грамоту помилкою.

З останніми місяцями правління Гетьманату та підготовки повстання проти нього збіглося проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, яка заявила про солідарність західних українців із наддніпрянцями і своє прагнення до спільніх дій. Це стало можливим з розвалом Австро-Угорської імперії, коли активізувався процес оформлення державності поневолених народів. 18 жовтня 1918 р. у Львові представники громадськості утворили Національну Раду – вищий орган майбутньої держави. Рада задекларувала своє право на Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну частину Буковини і Закарпаття. 13 листопада було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Її президентом став Є. Петрушевич, а головою Державного Секретаріату (уряду) – К. Левицький. З перших днів уряд західноукраїнської держави, окрім зміцнення збройних сил, розгорнув плідну діяльність щодо деполонізації та дерумунізації краю, формування національно-державницької свідомості громадян, збереження та примноження національної культурної спадщини, розвитку українського шкільництва та національної преси. «Закон про основи шкільництва» (лютий 1919 р.) передбачав загальну доступність до навчання, українська мова оголошувалась основною в державних школах, а вчителі набували статусу державних службовців. Було забезпечене державну підтримку діяльності НТШ і осередків «Просвіти» в царині наукової та просвітницької роботи.

Вирішальну роль у завершенні соборницького процесу та об'єднанні двох українських держав відіграли, з одного боку, Директорія УНР як орган тимчасової верховної влади на Наддніпрянщині, її лідери С. Петлюра і В. Винниченко, а з другого – Державний секретаріат ЗУНР на чолі з К. Левицьким. Принаїмо нагадаємо, що Директорія та Рада народних міністрів відновленої УНР продовжили культурну програму попередніх урядів. Було надано матеріальну допомогу для розвитку Академії Наук, Кам'янець-Подільського університету, профінансовано відкриття десяти педінститутів, опрацьовано програму заснування нових університетів у Вінниці, Сумах, Умані та інших містах. Започатковувалася реформа шкільництва, продовжувалася українізації вищих навчальних закладів, запроваджувалось безкоштовне навчання студентів. Влада ініціювала державний догляд за могилою Тараса Шевченка в Каневі, підтримала узаконення офіційної діяльності Української автокефальної православної церкви. Все це взяте разом позитивно впливало на формування української освіти і культури як основи виховання етнічної ідентичності.

Основу майбутнього Акту Злуки становила укладена у Фастові попередня угода між повстанською Директорією та представниками ЗУНР про наступне об'єднання обох частин України в єдину державу. 3 січня 1919 р. УНРада прийняла Ухвалу про злуку ЗУНР з УНР. 22 січня 1919 р у Києві під дзвони Святої Софії було проголошено історичний Акт Злуки

Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки і створення соборної держави всього українського народу. Саме цей день став символом єдності двох, розділених імперською прівою, гілок українського народу. В Універсалі Директорії УНР говорилося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка»¹⁴¹.

Українська революція, відновлення державності у форматі УНР та ЗУНР розбудили дух свободолюбивості, власної гідності українців, дали потужний імпульс етнічному єднанню, соборницькому процесу і подоланню певної відчуженості. Варто нагадати, що Акту Злуки передували тривалі консультації, дискусії й перемовини представників обох українських держав, узгодження Передвступного договору про умови об'єднання та подолання розбіжностей щодо механізму його реалізації. Давали про себе знати політико-правові, свідомісні, культурні, ментальні відмінності та рівень української ідентичності галицьких та наддніпрянських лідерів: якщо перші схилялися більше до європейських ліберально-демократичних цінностей, то другі надавали перевагу соціалістичним гаслам. Аналізуючи згодом уроки соборницького процесу революційної доби, С. Петлюра зазначав, що тільки тоді, коли українська державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, можна буде думати як про реальне збирання українських земель, пам'ятаючи про труднощі боротьби за ідеал Соборної України, оскільки її ворогом була, є і буде Московщина¹⁴².

І все ж, історичне значення Акту Злуки полягало в тому, що він став могутнім виявом волі українців до етнічної й територіальної консолідації, свідченням їх динамічної самоідентифікації, становлення політичної нації¹⁴³. Спираючись на волевиявлення обох частин українства, враховуючи об'єктивні історичні, політичні, духовні, правові аспекти цього тривалого й болісного процесу, постала, хоча й на короткий час, єдина соборна Українська держава. І хоча у тих складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах об'єднання не вдалося зберегти, але сам факт державного проголошення соборності українських земель на кілька десятиріч став ідеалом, заповітною мрією, символізуючи одвічне прагнення українців Сходу і Захудо до єдності.

Отже, в умовах Першої світової війни, а відтак Української революції та національного державотворення 1917–1921 рр. були якісно зміцнені основи територіальної та етнічної соборності України, досягнуто нового рівня національної ідентичності, її цивілізаційного спрямування. Одним із нових

¹⁴¹ Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі Конституції України. Київ, 1992. 272 с.

¹⁴² Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк, 1956. С. 452.

¹⁴³ Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1998–1920 роках. Київ : Дніпро. 1999. С. 19.

явищ в усіх колективних та індивідуальних ідентичностях українства цієї доби було те, що в них пробудилася генетично закладена ідея цілісності і соборності української території та людності, прагнення українців Сходу та Заходу до об'єднання. Відновивши національну державність, перед ними відкривався шанс ввійти у світове спітвовариство і збагнути європейські цивілізаційні цінності. Однак через різні причини внутрішнього і зовнішнього характеру зреалізувати цей шанс не вдалося. Бракувало внутрішньонаціональної єдності в розумінні перспектив розвитку: якщо серед наддніпрянців домінували євразійські орієнтири, пріоритет соціальних інтересів, то серед галичан, буковинців і закарпатців – західноєвропейські зразки і домінування національних цінностей. Дві тенденції проглядалися у свідомості української політичної еліти – етнічної самоідентичності й імперської свідомості. Як зазначає П. Магочій, у багатонаціональних державах виникає ситуація, коли найзручнішою формою «національного самовизначення» особи виступає одночасне співіснування декількох лояльностей¹⁴⁴. Такою була ситуація передусім на східноукраїнських землях, де багато хто вважав себе як малоросом (українцем), так і росіянином. Людям з подвійним світовідчуттям двох націй, здобутим унаслідок тривалого перебування в чужому середовищі, бракувало відчутия українськості і національної гідності. Ця подвійна ідентичність залишалася однією з ознак малоросійства та свідомісної меншовартості. А малоросійство, за визначенням Є. Маланюка, – це неміч, хвороба, внутрішньонаціональне каліцтво, хитливість, зрадливість, зрада і агентурність¹⁴⁵.

Революційні події декларували цивілізаційні цінності як базову основу соборності та цивілізаційної ідентичності – цієї складної конструкції, котра мала інтегрувати відповідні компоненти етнічної, національної, культурної, релігійної, територіальної та інших різновидів колективних ідентичностей як української еліти, так і ширших мас населення. Революція на Сході і Заході, утворення УНР та ЗУНР, їх об'єднання в незалежну і соборну державу сприяли подоланню відчуженості і стиранню низки відмінностей українців, набутих унаслідок їх перебування у складі Австро-Угорської та Російської імперій, утвердженю політичних, соціокультурних і психологічних зasad етноментальної та культурної ідентичності українства. Перед ним постали нові виклики, які вимагали відчутия соборності та національної єдності, подолання комплексу малоросійства та подвійної лояльності. Причини згортання українського державно-соборницького проєкту зумовлювались як внутрішніми труднощами, так і тогочасними геополітичними процесами в світі. Попереду постали ще більш складні випробування, зумовлені експансією більшовицької Росії, Польщі та Румунії на терени Сходу і Заходу України.

¹⁴⁴ Магочій П. Українське національне відродження: нова аналітична структура, Галичина. Історичні есе. Львів, 1994. С. 59.

¹⁴⁵ Маланюк Є. Малоросійство. Нью-Йорк; Вид-во Вісника ООЧСУ, 1959. С. 19-20.

4.5. Українська політична еліта як носій розмитої національної ідентичності

Минає сто років від революційних часів, а деякі історики, політологи все ще дискутують: чому так сталося, чи можна було уникнути поразки, хто винен? Одні клянуть В. Винниченка, інші лають М. Грушевського, треті дорікають С. Петлюрі. Дістается, звичайно ж, і гетьманові П. Скоропадському – «не втримав булаву», «не догледів», «не згуртував націю». І у всіх цих полемічних писаннях, як і годиться, наводяться рецепти уявних дій, сценічних мізансцен для акторів тодішнього політичного театру: от якби ото зробив так, то було б оте. А як на нас, то сталося те, що й мусило статися: як Росія ніколи не була готовою до війни, так і Україна ще не була готовою до незалежності. Різниця лише в тому, що Росія, одержавши на початкових етапах певну кількість синців, відмобілізовувала всі свої сили, в той час як Україна продовжувала і далі розмірковувала на одвічну тему: а може не треба тієї повної незалежності? Може, досить федерації чи конфедерації зі старшим братом? Ми – слов'яни і вони – слов'яни, ми – православні і вони – православні, ми – демократи і вони – демократи... То, може, не задушать нас? Може, будемо жити у миру і злагоді?

Ось як описує стан українського суспільства в 1917–1920 роках учасник тих подій історик Д. Куликовський у праці «Як ми будували державу?»: «Статичний стан української провідної верстви в момент Лютневої революції 1917 року був приблизно такий: кількісно взагалі та стосовно до свого національного масиву зокрема, вона була зникаюче мала, отже, й невистачальна, політично й національно була малограмотна, із справами власного державного будівництва майже не ознайомлена та мало знала й мало розуміла потреби й мету свого народу взагалі, а в революційний час зокрема, на загал – малоорганізована, а частина її була ще й поділена між кількома, тоді ж утвореними, українськими політичними партіями, які ворогували між собою, хоч, правду кажучи, ні одна з них навіть гаразд не знала, чого вона хоче, який її політичний ідеал, і, нарешті, треба вказати й на те, що між тією провідною верстрою та національною масою не існував тоді жодний зв’язок, – та й звідкіля він міг узятися?»¹⁴⁶. Близькуче!

Оцінка тих далеких подій очима Д. Куликовського перегукується з оцінкою ще одного ветерана національно-визвольних змагань – Дмитра Донцова, який, характеризуючи проводирів визвольних змагань 1917–1921 рр., стверджував: «Їхній прапор не міг згуртувати коло себе масу. Не був він ні протисоціалістичний, ні протимосковський, ні протиімперський, ані не висував боротьбу як конечну засаду життя. Доба висунула завдання на місці старого й поваленого світу будувати світ новий власний. Соціалістичні

¹⁴⁶ Куликовський Д. Як ми будували державу? Мюнхен, 1957. С. 131.

Марати не знайшли гасла, в ім'я якого можна було успішно згуртувати націю – їхні половинчасті ідеї – це не був динаміт, якого потребувала революція. Не новий світ, а латання старого проповідували вони. Не всякий зайдя був ворог, лише "пан". Не всяка російська церква ворожа нам, але та, що не шанує нашої мови... Не всі російські партії ворожі нам, а тільки деякі. Не всяка імперія ворожа нам, а лише централістична. Щось попустимо ми, щось вони – і "якось то буде!"»¹⁴⁷.

Саме в цій ситуації й постало питання подальшого формування української національної ідентичності і впливу на її становлення політичної еліти під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Як пише Сергій Рудъко: «Науковці часто абсолютизують політичні програми українських урядів, причому культивована в дослідницьких працях апологетика окремих персоналій революційної доби, як правило, шкодить науковій об'єктивності. Так, наприклад, часто ідеалізуються діячі так званої "української національної ідентичності" М. Грушевський, С. Петлюра та ін.»¹⁴⁸. Тут слушно навести думку Я. Грицака, який стверджує, що бувши українськими патріотами, частина лідерів УЦР мислила як типово «російські інтелігенти». Позбавлені нормального, «позитивного» досвіду праці у державних і громадських інституціях, вони захоплювалися великими соціальними утопіями, «проектами», які нічого спільногого не мали з нормальним життям. Українські лідери ставили перед собою непосильне завдання – не просто збудувати Українську державу, а витворити найпрогресивніший і найпередовіший суспільно-політичний лад, що міг би послужити взірцем для інших народів¹⁴⁹.

Водночас дослідники нерідко применшують внесок у розбудову державності тих громадських і політичних діячів, які не дуже чітко виявляли свою «українськість» і яких відносять до так званих «малоросів». Як уже зазначалося, цей вид національної ідентичності часто називають різними термінами – «малоросійська ідентичність» (З. Когут), «подвійна лояльність» (П. Магочій), «свідомісний дуалізм» (М. Кармазін), «гібридна національна свідомість» (В. Верстюк) тощо.

С. Стельмах справедливо звертає увагу на боротьбу двох тенденцій у свідомості тогочасної української політичної еліти – етнічної самоідентичності й імперської свідомості¹⁵⁰. Люди з подвійним світовідчуттям (М. Славинський називав їх «людьми двох націй») – не типово російський феномен. Цей особливий людський тип можна було спостерігати серед іспанських та

¹⁴⁷ Донцов Д. Іспит історії і соціалістичні кастрати. Мюнхен, 1953. С. 127.

¹⁴⁸ Рудъко С. Проблема «національної ідентичності» українських політичних діячів доби Української революції 1917–1921 рр. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/identity.html>

¹⁴⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. С. 117.

¹⁵⁰ Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті. Політична думка. 1997. № 4. С. 167.

французьких басків, каталонців, ірландців. Люди, що жили й працювали одночасно і в російському імперському, і в національному секторах, поступово перетворювалися у «національний напівфабрикат. Внутрішня стихія їхня лишалася своя, національна, але зовнішність їхня уже була російська»¹⁵¹.

Щоб належним чином оцінити феномен подвійної ідентичності, треба розглянути його в різних аспектах – політичному, етнонаціональному, культурному і у площині особистого вибору. З погляду політики, національна ідентичність править за опору для держави та її органів або їхніх дополітичних еквівалентів у бездержавних націях. Добір політичних функціонерів, регуляція політичної діяльності, вибори урядів спираються на критерії національного інтересу, який нібіто відображує національну волю та національну ідентичність даного населення. Та, мабуть, найочевиднішою політичною функцією національної ідентичності є легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов’язків, які визначають осібні вартості й характер нації і відображують прадавні звичаї і обряди народу.

Але саме у політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була величиною зі знаком «мінус» – нечітка ідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці. Криза ідентичності потягнула за собою і кризу легітимності, коли суспільство розділилося у виявах лояльності чи нелояльності до існуючої системи¹⁵². Цікаво, що історики часто намагаються відшукати українське коріння і українську національну ідентичність у діячів, які ще її не мали. Йдеться, зокрема, про Володимира Вернадського, міф про українство якого закріпився у свідомості багатьох українців. З цього приводу варта уваги думка І. Гирича щодо ставлення В. Вернадського до українського національного питання як один із критеріїв його національної самоідентифікації¹⁵³. Ця проблема важлива. Оскільки постати В. Вернадського досить вагома у вирішенні таких ключових питань нашої історії ХХ ст., як концепція і розвиток національної науки у переломний період, місце і роль української еліти в часах визвольних змагань тощо¹⁵⁴.

У контексті деяких думок В. Вернадського стає зрозумілішим, чому виявилося неможливим для тогочасної української інтелігенції творення власної держави. Якщо існувала така величезна відмінність у візії майбуття

¹⁵¹ Славинский С. Национально-государственная проблема в СССР. Київська старовина. 1993, № 5. С. 99–102.

¹⁵² Руд'ко С. Проблема «національної ідентичності» українських політичних діячів доби Української революції 1917–1921 pp. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/identity.html>

¹⁵³ Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років). Київ : «Mappa mundi», 1996. С. 735–756.

¹⁵⁴ Гирич І. Між російським і українським берегами. С. 735.

нації серед людей, які тою чи іншою мірою належали до провідної верстви, то тим більше очевидна приреченість незалежницьких аспірацій у 1917–1921 рр. І якщо чимала кількість української за походженням інтелігенції, як і В. Вернадський, вважала за краще «серед зоологічних українських і великоруських інстинктів увійти в щось таке вічне»¹⁵⁵, споглядала збоку за поступовим конанням паростків неусвідомленого свого в нерівній боротьбі зі засвоєним «чужим», то це ще одне підтвердження залізної закономірності і невідворотної логіки історичного процесу¹⁵⁶.

Близькими за національною ідентичністю до В. Вернадського можна назвати також деяких міністрів Української держави, як Зіньківського (міністр релігійних справ) та ще ряд діячів, яких редактор газети «Нова Рада» А. Ніковський влучно назвав «[...] елементом негодящим до державної творчості, [...] явними політичними спекулянтами, котрі приховали свій общєросійський крам на той випадок, коли на нього підскочить ціна [...]»¹⁵⁷. Проте, незважаючи на свою «загальноросійську національну ідентичність», ці політичні діячі, у деяких випадках, самі того не бажаючи, прислужилися українському державотворенню і зробили в окремих сферах відчутний внесок.

Тут доречно звернутися до постаті В. Винниченка. Коли весною 1920 року в Європі почала формуватись українська політична еміграція, у Відні утворилися дві протилежні українські емігрантські організації. Після фіаско гетьманства в Україні стартував консервативний Український союз хліборобів-державників, який орієнтувався на Павла Скоропадського. Але ця новина не спричинила такого вибуху, як звістка про формування Закордонної групи українських комуністів на чолі з колишнім прем'єром УНР Володимиром Винниченком. Зі шпалт своєї газети «Нова доба» ці емігранти відкрито заявляли про свій зв'язок з «альтернативними» комуністами в Україні, з Інтернаціоналом та про побудову незалежної Соціалістичної України. Саме визнання офіційної назви більшовицької «ресpubліки» в окупованій РФ Україні (УСРР перейменували в УРСР лише 1936 року) означало, що Винниченко шукав порозуміння із більшовиками. І це в той час, коли знекровлена УНР ще продовжувала боротьбу за незалежність.

Натомість С. Петлюра вів напружені переговори у Варшаві про майбутній українсько-польський союз (українсько-польські війська ще візьмуть Київ), а армія в Першому Зимовому поході кошмарила тили білих на Волині, Поділлі, Придніпров'ї та Причорномор'ї, захоплюючи подекуди невеличкі містечка.

За таких обставин виступ В. Винниченка фактично означав капітуляцію перед більшовицькою пропагандою «громадянської війни» в Україні.

¹⁵⁵ Вернадский В. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. Київ, 1994. С. 147.

¹⁵⁶ Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років). С. 756.

¹⁵⁷ Ніковський А. Нова рада. 1918. 14 травня.

(Історія повторюється: мається на увазі та сама теза російської пропаганди про війну Росії проти України на Сході). Цілковиту залежність «уряду УСРР», переповненого функціонерами з Москви, більшовики демонстрували у своїх рядах відомих українців. Своєрідною «іконою» був «очільник збройних сил» «греспубліки» – син видатного українського письменника Юрій Коцюбинський. І ось – нові симпатії самого В. Винниченка, соціал-демократа, голови Ради міністрів у червні 1917 – січні 1918, Директорії у грудні 1918 – лютому 1919 рр.

Крім цього, ще з 1918 року у стані більшовиків опинялися й члени Центральної Ради. Одним із таких був лівий есдек Євген Неронович, відомий своїми патріотичними промовами в стінах УЦР. Під час більшовицької навали на Київ він загадково зник і виринув уже навесні, коли під час звільнення від червоних села Сорочинці його вбивають українські військові. В ході слідства виявилось, що Є. Неронович був військовим міністром в першому більшовицькому уряді України.

В особі ж В. Винниченка советська пропаганда діставала не лише можливість маскуватися під символом національної революції, але й найпопулярнішого на той час українського письменника та драматурга. Суспільний ідеал В. Винниченка пов'язувався зі соціалізмом. Саме в ньому він убачав єдину альтернативу всім попереднім і несправедливим, на його думку, формам розвитку людства. У перемозі соціалізму В. Винниченко бачив розв'язання проблеми національного визволення.¹⁵⁸ Нагадаємо, що Українська революція 1917–1921 років починалася під гаслами соціальної справедливості та демократії. Практично всі партії, що увійшли в Центральну Раду, містили у своїй назві «соціалізм». Це слово не сприймала аристократія, яку революція залишила поза суспільними процесами¹⁵⁹.

Більшу частину свого життя В. Винниченко, від студентської лави до середини 1930-х років, виступав як марксист, хоча його марксизм був своєрідним. Його розуміння марксистської теорії не підносилося понад рівень популярних брошур. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «на політичну сцену виходить тип революційного юнака з "Комуністичним маніфестом" в одній кишенні й "Кобзарем" у другій... Молоде покоління соціалістів, що було найбільш динамічною силою в тодішньому українстві, відзначалося хаотичністю мислення, разом з якою йшла велика емоційна побудливість; така сполука робила з цих людей знаменитих агітаторів, здатних розбурхати маси, але не робила з них розумних і відповідальних політичних провідників. Типовою постаттю був тут Володимир Винниченко»¹⁶⁰, якого можна вважати ідеологом українського націонал-комунізму в тому розумінні, що в його

¹⁵⁸ Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка. Політичні читання. 1994. № 2. С. 83.

¹⁵⁹ Мірошинченко М. Як Винниченко просив посаду в «тупих, зголоднілих, лютих кацапів» і що з цього вийшло. Новинарня. 2020. 31 березня.

¹⁶⁰ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. С. 97.

"Відродженні нації" та публіцистиці наступних років пластично виражені настрої, емоційний клімат, притаманні цьому середовищу. Заради справедливості варто підкresлити, що на ранній стадії революції він ще не стояв на комуністичних позиціях. Не видно, щоб у той час він мав скристалізовану концепцію майбутнього соціально-економічного ладу в Українській Народній Республіці, яка творилася. Найпекучішим в Україні було аграрне питання. В. Винниченко як голова Генерального Секретаріату прийняв програму соціалізації землі, що її відстоювала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), хоча соціал-демократи, що до них він належав, з великим критицизмом підходили до аграрної програми соціалістів-революціонерів, яку, на думку соціал-демократів, українські есери просто переписали в руських есерів, не рахуючись з відмінними від руських умовами на Україні¹⁶¹. Він бачив, що українське сільське господарство, на відміну від московського з його «общинними» традиціями, мало «сугто індивідуалістичну систему», але не робив політичних висновків з цього слушного спостереження. Під враженням невдач Центральної Ради й Директорії він упродовж наступних двох років еволюціонував ліворуч. Його в марксизмі захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, злет пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад – «капіталізм», в якому бачив суцільне зло. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим, півколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та у передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів «панів і буржуїв», що їхуважав за паразитарний клас, і прагнув ліквідації цього класу. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни – продуктивні й суспільно корисні. Натомість буржуазія – це «клас непрацюючих... вічно безробітні, вічно гулящі люди»¹⁶². Буржуазна самостійна Україна для пролетаріату, на його думку, непотрібна. В. Винниченко широко обурювався на тих, хто хотів, щоб Україна була такою державою, «як у людей», тобто з класовою диференціацією та соціальною нерівністю, що знайшло свою фіксацію у горезвісному – «як не буде соціалістичної, то не треба ніякої Української держави».

Важливим етапом цієї еволюції слід уважати Декларацію Директорії від 26 грудня 1918 року¹⁶³, – автором якої був В. Винниченко. Декларація проголосувала, що «влада в Українській Народній Республіці повинна належати класам працюючим – робітництву й селянству... Класи не трудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці класів трудових,... не мають права голосу в порядкуванні державою»¹⁶⁴. Як практичний висновок, Декларація ухвалювала, що у виборах до Трудового Конгресу братимуть

¹⁶¹ Винниченко В. Відродження нації. Київ, 1990. Ч. 1. С. 182.

¹⁶² Винниченко В. Відродження нації. С. 150.

¹⁶³ Винниченко В. Відродження нації.. Ч. 3. С. 167–176.

¹⁶⁴ Винниченко В. Відродження нації. С. 170, 172.

участь тільки селяни, робітники та трудова інтелігенція, що безпосередньо працює для трудового народу (народні вчителі, лікарські помічники, кооперативні службовці тощо); «нетрудові» верстви населення позбавлялися виборчих прав¹⁶⁵. Наступний крок у цьому напрямі В. Винниченко зробив дещо пізніше, на еміграції. Його «Відродження нації» писане вже з націонал-комуністичної платформи.

Отож, суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити негативними, ніж позитивними цілями. Утопічний характер його концепції виявився у спрощеному егалітаризмі. Розум Володимира Кириловича відмовлявся сприйняти просту соціологічну істину, що «пани й буржуї» не тільки «розкошують», але також виконують певні потрібні суспільні функції. Біда була не в тому, що В. Винниченко турбувався про долю робітництва та пролетаризованого прошарку селянства. Біда була в тому, що, орієнтуючись лише на ці класи, він відштовхував від участі в українському державному будівництві заможні й освічені верстви населення, отже, саме ті елементи, що могли стати найнадійнішим фундаментом держави. Звідси – універсали, звернені до пролетаріату й до селянства, тобто до частини українського народу, яка відповідала соціалістичним концепціям провідників. Зрештою, цю установку поділяла більшою чи меншою мірою вся Наддніпрянська соціалістична революційна демократія, не розуміючи, що не може бути України вільної, суверенної, демократичної, справді соборної, якщо вона не буде розбудована самим народом, усіма його верствами, політичними силами й угрупованнями. Тим паче не може бути такої України, якщо державно-політичний, соціально-економічний устрій її буде нав'язаний народу насильно, без його волі¹⁶⁶.

Ставлення В. Винниченка до більшовизму було подвійне. З одного боку, він добре бачив факти шовіністичної й колонізаторської політики російських більшовиків щодо України, яскраво й правдиво змалював перший і другий періодиsovets'kogo okupatsiyno-regimu na terenakh Ukrayini (pochatok 1918 i vesna ta lito 1919 rokiv). A z drugoho boku, vyznavav istorichnu прогресивnist' Zhovtnevoi revolutsii yak sozialistichnoi i jak takoi, zhe vdpovidala sozialnym interesam trudyashchih mas. Bajauchi buti poslidovnim bud'yaiko ciuno, Vinnichenko vypredovuvav zaprovadzhenu blyshovikami systemu teroru: «Ta klasa, yka zahopлює владу, мусить боротись за неї і за свої цілі всякими засобами»¹⁶⁷.

В. Винниченко не погоджувався з радянським режимом тільки в одному: в питанні національної політики, але не пов'язував її з природою режиму. Він був схильний тлумачити більшовицьку практику в Україні як болісне непорозуміння, що рано чи пізно мусить бути виправлене, бо цього вима-

¹⁶⁵ Винниченко В. Відродження нації. С. 173.

¹⁶⁶ Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка. С. 89–90.

¹⁶⁷ Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка.Ч. 2. С. 178.

гають логіка історії та інтереси світової соціалістичної революції. Завдання українських комуністів-«всебічників» – переконати Москву в помилковості її тлумачення української справи. Коли настала доба «українізації», В. Винниченко вважав, що більшовицький режим пішов назустріч його вимогам і почав на ділі здійснювати його програму. У 1926 р. він видав брошуру, в якій закликав українську еміграцію «вертатись на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій»¹⁶⁸. У листах до Юрія Тищенка він порушує питання, – що корисніше для українського трудового народу: чи (гіпотетична) буржуазна, самостійна Україна, чи наявна радянська, соціалістична Україна в тісному союзі з іншими радянськими республіками? В. Винниченко розв’язує цю дилему беззастережно на користь другої альтернативи, вважаючи, що українська самостійна буржуазна влада так не дбала б про освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер влада радянська. Можна тільки дивуватися, до яких неймовірних абсурдів доводило ідеологічне доктринерство людину, котрій не можна відмовити ані в інтелігентності, ані в патріотизмі.

На прикладі В. Винниченка добре видно, як гуманіст і демократ став жертвою політичної ілюзії, а також політичної наївності та віри в московських «народних комісарів» та їхню «соціальну революцію». Розвал царської Росії 1917 року давав українському народові винятковий історичний шанс створити власну державу. Але національна державність розплівалася у федераційних утопічних концепціях. Ідею побудови власної держави керівники відкладали на далеке майбутнє¹⁶⁹. В кінцевому підсумку Володимир Кирилович заплатив за цей свій «класовий» ідеал душевною драмою та політичним банкрутством. Це виразно бачимо з його щоденника: «Починаю загублюватися. Не знаю вже, що робити, бо є тільки два виходи: або відмовитися бути українцем і тоді бути революціонером, або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з’єднати те й друге не можна, історія не дозволяє»¹⁷⁰. І він до кінця свого життя залишився роздвоєним між українським національно-державним патріотизмом та симпатіями до комунізму як соціальної системи й утопії майбутнього.

Розглядаючи проблему національної ідентичності періоду 1917–1921 рр., варто було б поєднати її з проблемою Української держави, яка мислилася керівниками Центральної Ради і Директорії не як абсолютно незалежна, а в складі Росії, на правах автономії і, як наслідок цих поглядів, непотрібність армії для захисту своєї держави. Про це вже говорилося. Але буде доречним знову звернутися до В. Винниченка, який у «Робітничій газеті» виступав з різкими статтями проти формування української регулярної армії: «Не своєї

¹⁶⁸ Винниченко В. Поворот на Україну. Львів : Пшібрам, 1926. С. 13.

¹⁶⁹ Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка. С. 89–90.

¹⁷⁰ Винниченко В. Щоденник. Едмонтон, Йсью-Йорк, 1980. Т. 1. С. 445.

армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій»¹⁷¹. На той час у середовищі свідомих українців визначалося два напрями: національний з М. Міхновським на чолі, який стояв за створення власної армії, та соціалістичний з В. Винниченком – табір української революційної демократії, який вважав за непотрібне, навіть за шкідливе творення власної армії. Для соціалістів це було логічним продовженням переконання, що Україна повинна одержати від Росії автономію й залишитися в її складі. За неї якийсь час виступав навіть М. Грушевський. У брошури «Звідки пішло українство і до чого йде?» він писав: «Українці не мають заміру одривати Україну від Росії, вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею»¹⁷². Ці гасла керівництва Центральної Ради мали трагічні наслідки для Української держави. Так, улітку 1917 р. близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, присягнувши на вірність Центральній Раді. У цій неоднозначній ситуації генерал П. Скоропадський надав у розпорядження Центральної Ради українізований корпус із сорока тисяч бійців, прекрасно дисциплінованих і споряджених, порівняно з дезорганізованими російськими військами. Але його було відкинуто з двох причин: по-перше, ідеологи Центральної Ради доводили, що революція усуvalа необхідність регулярної армії; по-друге, вони стверджували, що не можна довіряти багатому землевласнику П. Скоропадському.

У цьому зв'язку можна наводити ще багато прикладів. Виконуючи ухвалу полкового віча в Полтаві у листопаді 1917 р., Перший український полк ім. Б. Хмельницького під командуванням сотника Івана Забудського виїхав до Києва. Полк був боєздатний, дисциплінований, який мав чотири тисячі воїнів, озброєний важкими кулеметами та броньовиками. Коли полк приїхав до Києва й увійшов до двору казарм на Печерську, одержав наказ зібратися на полкове віче. З казарм вийшов колишній осавул (ад'ютант) полку і сказав: «Я призначений командувачем полку. Від сьогодні всі козаки і старшини вільні. Хто хоче йти додому, може йти»¹⁷³. Звіклі до найгірших розчарувань, козаки витримували їх твердо. Але такого удару по їхніх мріях не витримали – плакали як діти. І це саме тоді, коли на Київ сунуло совєтське військо на чолі з полковником М. Муравйовим. О. Шаповал писав тоді: «Події останніх днів у Києві ясно свідчать про появу мілітаристичних течій в Україні. Це мусить непокоїти тих, хто щиро любить Україну. Такий мілітаризм не на часі. Він небезпечний і може принести багато лиха. Я старшина. Я скінчив середню і вищу військові школи і у військових справах маю великі знання і досвід. І я твердо кажу: Україні не треба сталого війська, не треба козаччини. Хай наших товаришів не захоплює приклад поляків та

¹⁷¹ Винниченко В. Робітнича газета. Київ, 1917. 17 квітня.

¹⁷² Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого йде? Київ : б. в., 1917. С. 53.

¹⁷³ Острoverшенко І. Богданівці знову в Києві. Київ : б. в., 1920. С. 41.

чехів, які створили свої національні полки. Мене дивує, коли чую, що наші поважні люди радять нам наслідувати тих поляків та чехів. Та ж іхнє військо не має нічого спільного з їхніми народами. Прихильно до нього ставиться лише малий гурт шовіністів. Постійні війська вже минаються»¹⁷⁴. Наступний український міністр Максим Славинський тоді ж писав: «Проти націоналізму, проти його виключності та себелюбства треба поставити ідею справедливості, ідею загальнолюдських ідеалів та етичних норм. Вони вищі за націоналістичні вимоги окремих народів»¹⁷⁵.

Переконавшись, що Центральна Рада ставиться насторожено до організації власного війська, полк імені гетьмана П. Полуботка спланував поставити Центральну Раду перед довершеним фактом у надії, що Рада почне підтримувати ідею власного війська. Полк ув'язнів 17 листопада 1917 р. всіх московських урядовців у Києві, оточив державні установи і повідомив про це Центральну Раду, просячи її подальших розпоряджень. Центральна Рада наказала полкові звільнити ув'язнених і виїхати на фронт боронити імперію. До речі, по дорозі його обстріляли з кулеметів донські козаки, щоб покарати за зраду імперії. До Петрограда Центральна Рада телефонувала: юрба військових дезертирів збунтувалася у Києві, але Рада встановила порядок і вислали бунтівників на фронт, за що, відповідно, була подяка від Тимчасового уряду.

Неупереджений аналіз стану українського війська, точніше, його відсутність у зв'язку з певною ідеологічною установкою керівництва Центральної Ради, доповнювався ще одним, не найкращим моментом на користь українського народу – відносинами з Тимчасовим урядом. Так, наприклад, у червні 1917 р. Київ відвідала делегація Тимчасового уряду у складі міністрів О. Керенського, І. Церетелі та М. Терещенка, яка, за свідченням П. Мілюкова, тодішнього міністра закордонних справ, взагалі не мала жодних повноважень щодо укладення конкретних угод з Центральною Радою. Таким чином, пани Керенський та компанія приїхали до Києва не заради офіційних, тобто законних угод (на це у них просто не було повноважень), а задля кулуарних, незаконних домовленостей зі своїми київськими «друзями».

Цікаво, що спочатку Тимчасовий уряд планував направити до Києва інших, нижчих рангом осіб, а саме – спеціальну комісію на чолі із заступником міністра С. Урусовим, про якого М. Грушевський повідомляв наступне: «Князь Урусов був масон, особисто знайомий зі мною і нашими київськими масонами, російськими й українськими, і, очевидно, на сім ґрунті сподівався знайти спільну мову з українцями»¹⁷⁶.

Що такого таємного планували обговорювати масони С. Урусов та М. Грушевський і як розгорталися події? Сам Урусов тоді до Києва так і не приїхав, а прибув сюди набагато впливовіший О. Керенський, масон тридцять другого ступеня.

¹⁷⁴ Шаповал О. Нова Рада. Київ, 1917. 23 листопада.

¹⁷⁵ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Вид. 2-ге. Київ : Кондор, 2008. С. 336.

¹⁷⁶ Грушевський М. Спомини. Мюнхен, 1922. С. 128.

Як повідомляв А. Аврех, тоді «... масонський слід у контактах російсько-українського політичного істеблішменту засвітився не вперше (і не востаннє)»¹⁷⁷. Таємниці з цього особливої не робили (принаймні тоді). Той же М. Грушевський розголосив традиційні для масонства таємниці досить швидко. Він, зокрема, розкрив і спроби впливу масонів особисто на нього, супроводжуючи факти відвертими міркуваннями та оцінками: «Пригадали мене собі після довгої перерви і браття-масони. Я був запитаний телефоном, чи не схотів би прийняти участь у відновленій діяльності ложі. Маю те враження, що ложа, може, й не переривала своєї діяльності, але ж перервала тільки зв'язки перед тим зі мною, і тепер, коли я раптом виплив у такій показній позиції, браття захотіли використати старі зв'язки напроясся. Масонська організація працювала широко, вона здійснювала свій здавна прийнятий тактичний план при всякого роду політичних можливостях використовувати свої зв'язки й проводити своїх людей на впливові становища. Заміщення вищих позицій – і столичних, і київських (тут се для мене було особливо ясно) – стояли в очевиднім зв'язку з масонською організацією, наприклад, судові пости заміщав Корейський з Григоровичем-Барським перед усіма братами. Отже, вважали потрібним використати й мене»¹⁷⁸.

На друге засідання голову Центральної Ради викликали до квартири Ф. Штейнгеля, що очолював місцеву ложу. «Рядом обережних, "наводящих" запитань мене, очевидно, хотіли спам'ятати, щоб я не заривався в українській політиці. Ф. Штейнгель, наприклад, питав мене, чи не перебільшу я свідомості української людності – чи можна собі уявити, щоб селянство свідомо ставилося до гасел, проголошених Центральною Радою, і сумнівно хитав головою над моїми, мовляв, оптимістичними поглядами»¹⁷⁹.

Слід додати, що цей масонський начальник із неукраїнським прізвищем Ф. Штейнгель, який мав нахабство не лише викликати до себе «на килим» голову Центральної Ради, а й вправляти тому мізки, був і сам не останньою особою в часи Української революції. Саме він (Ф. Штейнгель) був головою утвореного 4 березня 1917 р. Виконавчого комітету громадських організацій, який, за свідченнями Д. Дорошенка, «в перші три місяці революції був властиво найвищою владою в Києві, аж поки його місце не зайняла Центральна Рада»¹⁸⁰. До речі, з 12 членів цього комітету лише п'ятеро були українцями. Тож чи варто дивуватися руйнівним для українців наслідкам революції? Аж ніяк, зважаючи на те, що її тривалий час очолювали неукраїнці та особи, цілком не українцям підлеглі.

Не стали винятком з цього правила і переговори делегації Тимчасового уряду з діячами Центральної Ради. «Переговори були схожі швидше на

¹⁷⁷ Аврех А. Масоны и революция. Москва : Политиздат, 1990. С. 12–67.

¹⁷⁸ Грушевський М. Спомини. С. 128.

¹⁷⁹ Грушевський М. Спомини. С. 132–133.

¹⁸⁰ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Мюнхен, 1925. Т. 1. С. 41.

диктат, ніж на рівноправну розмову. Міністри (Тимчасового уряду) відмовилися йти на зустріч із широким складом Центральної Ради, поки не нав'язали свою волю її керівництву (М. Грушевському, В. Винниченку, С. Єфремову)¹⁸¹. За свідченням М. Грушевського, українські представники на переговорах погоджувалися з вимогами Тимчасового уряду не ставати на шлях самочинних дій, чекати на Установчі збори, не конфліктувати з місцевою неукраїнською демократією й не робити рішучих кроків щодо українізації армії. Найганебнішу роль у всьому цьому неподобстві відіграв В. Винниченко, який був ключовим «переговорщиком» з українського боку. Підозріла поступливість пана літератора перед вимогами росіян пояснювалася цілком прозаично, а саме – тісними особистісними стосунками з його російським «візваві» меншовиком І. Церетелі. М. Грушевський навіть якось пожалівся, що Винниченко так і «не відкрив подробиць своїх розмов з І. Церетелі»¹⁸².

За результатами переговорів Центральна Рада видала свій II Універсал, зміст якого зводився до відмови української сторони від «самочинного здійснення автономії» та до визнання підлегlostі Тимчасовому урядові. Таким чином, без жодного пострілу Центральна Рада капітулювала перед диктатом імперської Росії.

Стосовно гетьмана Павла Скоропадського, то щодо характеру державної системи, до якої він прямував, важко визначитися однозначно – найвірогідніше, це мала бути конституційна монархія, відмінна від традиційної самодержавної системи в Росії. Політичні опоненти П. Скоропадського закидали йому, що гетьманське міністерство складене в основному з так званих малоросів, тобто «індивідумів української крові, але з московською душою». Десять із п'ятнадцяти міністрів дотримувалися російської орієнтації. Єдиним, хто мав репутацію українського патріота, був Дмитро Дороженко. Ціною його міністерського портфеля стала відмова від членства у партії соціалістів-федералістів, які вважали режим П. Скоропадського абсолютистським й антидемократичним. Інші українські соціалістичні партії теж відмовилися співпрацювати з новим міністерським кабінетом.

Кістяк державного апарату становили російські старорежимні чиновники й офіцери. Гетьманські міністерства, суди та інші державні установи під новими українськими вивісками зберігали російський характер. Відомий випадок, коли міністерські службовці, колишні працівники державного апарату УНР, оголосили страйк на захист української мови від русифікаторських намірів міністра.

У цілому П. Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу. Його концепція влади відкривала шлях зруїфікованим лівобережним дворянам та кільком тисячам чиновників-«малоросів», не позбавлених почуття територіального патріотизму. Мовби символізуючи

¹⁸¹ Юрій М. Соціокультурний світ України. С. 338.

¹⁸² Грушевський М. Спомини. С. 144.

свій розрив з національною політикою Центральної Ради, 9 липня 1918 р. гетьман скасував закон про національно-персональну автономію. Біда полягала в тому, що як УНР, так і Гетьманат мали більше ворогів, ніж союзників. Для російських націоналістів клятва на вірність Українській державі була рівноцінна зраді і ренегатству. А українські соціалісти взагалі відмовляли гетьманському режимові у праві називатися Українською державою. «В їх очах, – писав Дмитро Дорошенко, – кожен, хто не знав або не вживав літературної української мови, не належав до українських національних партій і не був членом «Просвіти» – не був і українцем; українство в поняттях цих людей кінчалося поза межами партій ес–ефів, ес–ерів, ес–деків і обмежувалося кількома сотнями або тисячами інтелігентів, згуртованих у цих партіях»¹⁸³.

Гетьману весь час доводилося лавірувати між різними політичними групами, час від часу змінюючи свій внутрішній курс. Політична стабільність гетьманського режиму ґрунтувалася на зовнішньому чиннику – німецькому й австрійському багнеті. Але цей порядок і стабільність були оманливі. Як твердить американський історик Джоф Ілі¹⁸⁴, німецька окупація західних окраїн колишньої Російської імперії була встановлена у вирішальний момент революційного процесу, коли старорежимні політичні і громадянські структури уже зазнали краху, а нові лише зароджувалися. Впровадивши свою авторитарну владу, німецьке командування зруйнувало зародки громадянського суспільства і тим самим унеможливило довготривалу політичну стабільність на окупованих територіях. Старі антагонізми не пропали, але – що було значно гірше – до них додалися нові. Кумулятивний ефект Першої світової війни, розпаду імперії і німецької окупації під корінь знищив існуючу соціальну організацію і витворив політичний вакуум, який швидко заповнювали найбільш радикальні сили. Цей висновок повністю підтверджує історія німецької окупації України 1918 р.

Одна частина українських сил підтримувала гетьманський уряд, інша, більш потужна, була в опозиції. Протистояння загострилося, коли керівництво в УНДС перейняли українські соціал-демократи і соціалісти-революціонери, які до цього входили до його складу лише на правах дорадчого голосу. Очолені Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою, вони ввійшли до складу Союзу, витиснули з нього демократів-хліборобів і перейменували його в Український національний союз. Своєю метою УНС проголосив встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, і боротьбу за демократичний виборчий закон. У вересні 1918 р. В. Винниченко вступив у переговори з радянською стороною і обіцяв легалізацію більшовицької партії в Україні, якщо раднарком надасть допо-

¹⁸³ Дорошенко Д. Спогади. Мюнхен, 1953. С. 137.

¹⁸⁴ Ілі Д. Революційні події у Східній Європі. 1917–1920. Нью-Йорк, 1993. С. 157.

могу УНС у повстанні проти гетьманського режиму й визнає самостійність відновленої УНР.

Оточеному стіною непопулярності й змов, гетьманові П. Скоропадському все-таки вдавалося добитися певних успіхів. Гетьман проводив активний зовнішньополітичний курс щодо включення до складу України українських етнічних земель, які перебували у складі більшовицької Росії, Польщі й Румунії (північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Воронізької й Курської губерній, Холмщини, Підляшшя, північної Бессарабії) та Криму.

Найзначніших і найтривкіших успіхів гетьманський уряд домігся у галузі науки й освіти. У Києві та Кам'янці-Подільському були відкриті українські університети. Були засновані національні архів, бібліотека, галерея мистецтв, театр, видавалися підручники українською мовою тощо. Від початку літа розпочалася робота щодо організації Української Академії Наук, їй уже 14 листопада 1918 р. гетьман своїм окремим наказом призначив особовий склад академії. Її головою став всесвітньо відомий природознавець Володимир Вернадський, який ще з дореволюційних часів відзначався певними симпатіями до українського руху.

Однак у цей же день – 14 листопада 1918 р. – П. Скоропадський проголосив, що Україна відрікається від державної самостійності і входить у федераційну спілку з майбутньою небільшовицькою Росією. Цим рішенням гетьман мав на меті здобути прихильність з боку Антанти після того, як поразка Німеччини й Австрії стала вже доконаним фактом. Вибух революції в Німеччині і розпад Австро-Угорщини позбавили гетьманський режим найміцнішої опори. У цій ситуації єдиною надійною опорою видавалася непереможна Антанта. Але держави Антанти, зацікавлені у реставрації свого союзника, «єдиної і неподільної» Росії, ставили перед П. Скоропадським вимогу негайного об'єднання з Росією.

Про характер гетьманського режиму в українській історіографії довгий час тривали суперечки. Для українських істориків консервативного напряму (Д. Дорошенка, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко) Гетьманат став єдиною «правовою» Українською державою, витвореною місцевими консервативними силами. Для авторів УНРівської школи гетьманський уряд був маріонетковим режимом, створеним німецькими окупантами і позбавленим будь-якої опори в українському суспільстві.

У складний період Української революції сталася ще одна важлива подія в історії України. Визвольна боротьба українців на західних землях привела до проголошення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 11 листопада 1918 р. Українська Національна Рада створила у Львові виконавчий орган влади (уряд) – Державний секретаріат. Його головою став К. Левицький, членами – В. Панайко, Л. Цегельський, Д. Виговський, С. Голубович та ін. 13 листопада Українська Національна

Рада затвердила тимчасовий Основний закон, відповідно до якого за створеною Українською державою закріплювалася назва Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), визначалися її кордони, герб і прапор. Президентом ЗУНР було обрано Є. Петрушевича, главою уряду Державного секретаріату залишився К. Левицький. ЗУНР займала територію 70 тис. км², її населення (6 млн) на 71% було українським.

Варто нагадати деякі заходи внутрішньої політики ЗУНР:

- була створена централізована система врядування: центральні органи спиралися на розгалужену і добре організовану систему місцевого врядування, що мала авторитет серед українського населення;
- в умовах конфлікту з польськими військами життєво важливе значення мало створення регулярних військ ЗУНР – Української галицької армії (УГА), до лав якої швидко й організовано були мобілізовані десятки тисяч осіб;
- вживалися заходи для виведення економіки з кризи: була встановлена державна монополія на продаж зерна, хліба, цукру, спирту, сірників, шкір, худоби; заборонений вивіз нафти; введена в обіг власна валюта-гривня; відновлювалися залізниці;
- за законом від 14 квітня 1919 р. ліквідувалося поміщицьке землеволодіння, а земля розподілялася між безземельними і малоземельними селянами;
- була затверджена державність української мови, але національним меншостям гарантувалося право на користування своїми мовами. Публічні школи проголошувалися державними.

Усі ці суперечливі події революційної доби суттєво відбилися на формуванні етнічної та національної ідентичності українства Сходу та Заходу. Ці ідентичності на Наддніпрянщині не могли бути сформовані через те, що їх не було у більшості лідерів Центральної Ради, Директорії і Гетьманату. Ідентичність охоплює орієнтири й почуття політичної спільноти. У свою чергу, політична спільнота визначає певні спільні інститути і єдиний кодекс прав для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, добре демаркованої обмеженої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчувають свою належність. Наскільки це самоототожнення проявлялося серед української спільноти і особливо серед її лідерів? Недаремно Є. Маланюк звинувачував провідників революції, включаючи й М. Грушевського, у малоросійстві, а В. Липинський визначав малоросійство як «хворобу безодержавності».

Щодо ЗУНР, то, незважаючи на історичні обставини, через які вона проіснувала недовго, заходи щодо утвердження української державності, її незалежності, створення власної армії, економічного розвитку, впровадження української мови свідчили, на відміну від Наддніпрянщини, про вищий рівень національної ідентичності та державницької свідомості провідників республіки.

РОЗДІЛ 5

РОЗКОЛЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК НАСЛІДОК ПОЛІТИКИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

ХХ століття увійшло в історію як доба тоталітаризму, коли в багатьох країнах світу, передусім в СРСР, державна машина повністю підкорила собі суспільство і особистість. Тоталітаризм (з лат. «*totalis*» – весь, повний, цілий) – це форма облаштування політичної влади, заснованої на принципі «заборонено все, крім того, що наказано виконувати». Найбільш жорстокою і антигуманною формою тоталітаризму виявилися режими, основу яких становила ідеологія фашизму і більшовизму. Впродовж десятиліть насаджувалася система тотального контролю і державної регламентації суспільного та приватного життя, формувалася тоталітарна ідентичність, а масове знищення людей перетворилося на рутину, стало схожим на роботу механічних станків. Як зазначав Джордж Орвелл, головна проблема тоталітарних країн – в абсолютизації ідеї, привласненні її державою і примусовому розчиненні людини в державі. Тоталітаризм, писав він, обіцяє нам не стільки епоху віри, скільки епоху шизофренії.

По мірі експорту влади російського більшовизму на більшість українських земель, втягування квазідержави Української СРР до нової неоімперії у вигляді Союзу РСР розгорнулося цілеспрямоване нищення залишків суверенітету національної державності, вимивання національної свідомості, послідовно проводилася асиміляторська політика стосовно неросійських етносів, складовою якої стала руйнація основ української ідентичності, а разом з нею цивілізаційних цінностей українців. Особливо нищівними для паростків цивілізаційної ідентичності українців стали наслідки комунізації суспільства, насильницької колективізації сільського господарства, так званої «культурної революції», застосування практики голodomорів і масових репресій, включаючи «розстріляне відродження». Не випадково М. Попович назвав ХХ ст. «червоним», пов’язаним з червоним терором і масовим знищеннем людей.

Ідентифікаційні процеси в Україні сталінсько-брежневських часів набули не менш спотвореного вигляду і мали за мету сконструювати комуністичну ідентичність у форматі нової спільноти людей – «советського народу». Певний шанс для соборництва України відкривало советське «збирання» українських земель на початку і в роки Другої світової війни, яке супроводжувалося новою хвилею національно-визвольної боротьби, нескореності націоналістичного підпілля, самопожертви воїнів УПА. Всупереч намірам режиму остаточно витіснити дух українськості народився рух шістдесятників, дисидентів та правозахисників, учасники і симпатики якого прямо і опосередковано відстоювали збереження української ідентичності.

5.1. Розмивання української ідентичності як складова асиміляторської політики російського більшовизму

Щоб з'ясувати, що відбувалося з українською ідентичністю в процесі насадження тоталітаризму, маємо сказати, яка його природа. Тоталітаризм проголошує цілковиту руйнацію старого суспільства і побудову на його уламках абсолютно нової соціальної моделі згідно зі штучно сконструйованими ідеологічними принципами, а відтак і цінностями. Для нього характерна наявність ієрархічно організованої партії, яка генерує нову унітарну ідеологію, що ставить за мету тотальну перебудову суспільства; монополізація всіх форм державної влади цією партією, а самої партії – одним лідером. До його складових належить застосування методів політичного та фізичного терору, контролюваних засобів масової інформації, опора на каральні органи та армію. З погляду здорового глузду, постає питання, як люди могли довіритися цій системі і стати на шлях нечуваних злочинів.

Правда і в тому, що знайдуться люди, які скажуть, що в часи тоталітарних режимів вони відчували єднання, причетність до великих подій, меншу відчуженість один від іншого, ніж зараз. І це природно, адже завжди є люди, які ностальгують за минулим навіть тоді, коли воно було злочинним. Що ж це за суспільний устрій, у рамках якого поєднуються непоєднувані речі: холодна механічна жорстокість і відчуття солідарності, віра в загальне щастя? Зазначимо, що ідеологи тоталітарних режимів могли взагалі заперечувати належність своєї влади до тоталітарних систем (як це було в СРСР) або, навпаки, відкрито проголошувати її такою і навіть намагатися визначити основні риси такої форми панування. Відоме висловлювання лідера італійського фашизму Беніто Муссоліні: «...для фашиста все в державі, і ніщо людське або духовне не існує і тим більше не має цінності поза державою. В цьому сенсі фашизм тоталітарний і фашистська держава як синтез і єдність всіх цінностей тлумачить і розмиває все народне життя, а також посилює його ритм»¹.

Таким чином, теоретики і творці тоталітарних режимів самі звернули увагу на одну з основних характерних рис феномену тоталітаризму: названі режими становили крайню форму вираження етатистських тенденцій, панування держави над суспільством. Поглинання суспільства державою і означає модель «тотальної», тобто всезагальної, всеохоплюючої держави, яка повністю розчиняє суспільство у собі.

На відміну від звичайного диктаторського режиму чи від авторитарних режимів минулого, які допускали існування підпорядкованих йому й

¹ Шаповал Ю. Муссоліні Беніто. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 138.

інтегрованих у загальну систему вертикальних суспільних одиниць (громад, союзів, асоціацій) всередині системи, тоталітарна влада усвідомлено намагається знищити будь-які неформалізовані, горизонтальні зв'язки між індивідами і не допустити існування жодних просторів, вільних від державної опіки. Держава в цьому випадку трактується як регулятор або навіть замінник усіх соціальних взаємовідносин, включно до найінтимніших (так, у Советському Союзі сімейні проблеми нерідко обговорювалися і вирішувалися на засіданнях парткомів). Тобто, поглинається не тільки суспільство, але й особистість, унаслідок чого формується тоталітарна ідентичність.

Традиційно як підстава власне особистісної ідентичності в тоталітарному суспільстві виступає «громадянська ідентичність», тобто усвідомлення індивідом належності до спільноти громадян, у нашому випадку до більшовицької держави, що мала для кожної конкретної людини свій значущий сенс. За таких умов індивіди інтегруються у громадянську спільноту через усвідомлення ними власної належності до неї. Громадянська ідентичність розглядається тут як компонент соціальної ідентичності, тобто особистого знання про те, що «персона» належить певній соціальній групі разом з емоційним і ціннісним індивідуальним змістом цього групового членства. Принагідно нагадаємо, що в СРСР було запроваджене єдине громадянство – советське.

У процесі формування тоталітарної особистості як базового соціального суб'єкта советського суспільства головним механізмом цього процесу виступило конструювання динамічного утворення – фігури «ворога народу». У цьому випадку під «ворогом народу» розуміли абстрактний негативний персонаж, атрибутивно притаманний ідеології, соціальній міфології і каральній практиці тоталітарного режиму. Масова соціальна практика ідентифікації (переважно шляхом довільного ситуаційного призначення), викриття і покарання «ворогів народу» бере початок від якобінської диктатури під час Великої французької революції. «Вороги народу» поряд зі структурами «суспільної безпеки», що протидіяли їм, разом формували базову конструкцію виправдання терористичного революційного режиму. Фіксація (на соціологічному рівні) соціальної категорії «ворог народу» була здійснена в перші роки советської влади. В низці директив органів надзвичайної комісії були детально перераховані суспільні верстви і групи у складі Советської Росії, що підлягали фізичному знищенню. Зокрема, до них належали: аристократія і дворянство, лідери непролетарських партій, служителі релігійних культів, офіцери, які відмовилися порушувати царську присягу, підприємці. Пізніше сюди додавалися інші категорії населення.

Перманентна присутність «ворогів народу» в офіційних документах і соціально-історичній міфології тоталітарної держави – підсумок централізації всього змісту офіціозних ідеологічних систем подібного типу навколо кількох особистісно-усословуваних полюсів. Учасники одного з них невідво-

ротно ставали приреченими бути принесеними в жертву процедурі ідеологічного зомбування населення (М. Бухарін, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, М. Тухачевський, Л. Берія та ін.). Послабленою версією іпостасі «ворогів народу» виступали для КПРС (після її відмови від оздоровчих процедур самоочищення через фрагментарну самоліквідацію) високопоставлені активісти різних «нахилів» всередині партії – Г. Маленков, В. Молотов, Л. Каганович, М. Хрущов.

Стрімка трансформація (акцентовано наглядна) політичного лідера вищого ешелону у представника соціальної категорії «ворог народу» – це комунікаційна іпостась одного з найважливіших механізмів соціального контролю при соціалізмі советського зразка. Широта діапазону пошуку й ідентифікації «ворогів народу» (від злодія до вищого чиновника) зовнішньо ефективно протидіє будь-яким потенційно здійснюваним об'єктиваціям «кризової свідомості» індивідів в умовах багатомірної ерозії підвальні існуючого соціуму. Необхідно підкреслити, що оскільки критерії вибору «ворогів народу» завжди відрізнялися високою мірою свавілля, оскільки весь механізм соціальної дресури, що застосовувався архітекторами і прорабами проекту, який називався «советський народ», міг будь-якої миті і з високою мірою свавілля обертатися на цілком протилежні соціальні суб'єкти.

Старт процесу формування тоталітарного типу ідентичності як базової суспільної категорії советських громадян був даний ще у 1920-х рр. Ініціювання кампанії «ліквідація неграмотності» в її комуністичній версії, повна відмова від плюралізму преси і літератури як такої, знищення (в основному) релігійних установ зумовили антигуманні деформації значної маси населення СРСР. Квінтесенцію більшовицької політики у сфері культури і виховання мас висловив В. Ленін у розмові з художником Ю. Аненковим, який робив ескізи до портрета комуністичного вождя: «Я, знаєте, на мистецтві слабко розуміюся. Мистецтво для мене – це щось на зразок інтелектуального апендикса, і коли його пропагандна роль, необхідна для нас, буде зіграна, ми його – цзик! цзик! – виріжемо. Через непотрібність. Взагалі до інтелігенції, як ви, мабуть, знаєте, я великої симпатії не відчуваю, і наше гасло ліквідувати неграмотність зовсім не варто тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції. Ліквідувати неграмотність варто лише для того, щоби кожен селянин, кожен робітник міг самостійно, без сторонньої допомоги читати наші декрети, накази і заклики. Мета цілком практична. І не більше»².

Основним наслідком такого становища стало те, що в ідейному вихованні «людів тоталітарного зразка» переважаючою стала орієнтація на людські страхи, лапідарні соціальні обіцянки, а також загроза перспективи

² Басин Я. Большевизм и евреи. Белоруссия, 1920-е: Исторические очерки. Минск : Абрис, 2008. С. 263.

втрати єдності з незамінно «сильнішою стороною» потенційного політичного конфлікту. Відтворення тоталітарного типу ідентичності в умовахsovєтського соціуму мало перманентний характер. Створення монополізованої державою моноідеологічної системи соціально-гуманітарного одурманиння людей (за тотальної заборони свободи слова, преси і дискусій) було усвідомленою політикою влади. Відповідний курс був накреслений у працях головного ідеолога більшовизму з часів В. Леніна – М. Бухаріна (ідея «переплавлення» в «тиглі» революції населення СРСР в «новий людський матеріал») і здійснений у повному обсязі Й. Сталіним у руслі його програми державного і партійного будівництва. Проект створення «нової ідентичності» і «нової інтернаціональної спільноти» советського народу було одним із завдань комуністичного будівництва. Відповідне ідейне наповнення програм дитячих садків, шкіл, вишів, різноманітна система «шкіл» марксизму-ленінізму, «ленинських заліків» виконували функцію постійного соціального фільтра.

Завдання виявлення ненормативного людського матеріалу органічно доповнювали програми «виховання» людей. Важливу роль у цьому процесі також відіграла відносна довгочасність існування «суспільства тоталітарних ідентичностей». Це період з кінця 1920-х рр. (тобто сталінської «революції зверху» – індустриалізація, колективізація, «культурна революція») до середини 1980-х рр. Тобто три підряд покоління советських людей формувались у подібному соціокультурному режимі. Можливості «штучної», безпосередньо особистісної просвітницької комунікації в антитоталітарному дусі в советському суспільстві були мінімізовані. Культурні катастрофи 1917–1930 рр. (майже цілковите знищення освічених і національно-усвідомлених класів і верств) призвели цю перспективу до нуля.

До основних механізмів тиражування тоталітарного типу ідентичності (за усвідомленого сприяння цьому процесу партійно-советської влади) і її самовідтворення (в аспекті прагнення тоталітарної ідентичності до домінування у суспільстві) можна віднести:

- зведення всіх типів і різновидів каналів вертикальної соціальної мобільності у суспільстві до єдиного владного інституту партійного просування (політична кар’єра, підйом у церковній ієрархії, шоу-бізнес, спорт, тобто відносно автономні канали кар’єрного просування, поширені на Заході, були підпорядковані в СРСР партійному контролю);

- просування людей кар’єрними щаблями відповідно до критерію особистої відданості не тільки системі, але й конкретному її представнику, високі професійні риси (спроможність до критичного мислення) виступали підпорядкованими (навіть негативними) характеристиками для висуванців;

- відсутність механізму реальної виборної конкуренції у сфері політики, відсутність зрозумілих критеріїв визначення ефективності діяльності тих чи інших соціальних і державних структур і інститутів;

– агресивне ставлення до «неподібності», до «іншого» у своєму суспільному середовищі (це стосується як індивідів, так і аналогічних, неприйнятніх інститутів і координацій);

– будь-яка несанкціонована владою соціальна активність оцінювалася як антидержавна підривна діяльність.

На підставі сказаного можна назвати основні ознаки тоталітарної ідентичності:

– відсутність звички і склонності до усвідомленого вибору між принциповими життєвими альтернативами, спроможними привести людину до різкого зростання індивідуальної відповідальності за свою долю;

– страх і недовіра, що домінують, щодо інституту приватної власності (виключаючи особисту власність, розміри якої довільно визначалися економічною політикою влади);

– розуміння соціальної справедливості як формальної майнової рівності;
– склонність до політичних заходів суто ритуального характеру;
– беззастережна віра у здійсненність та ефективність простих, вольових, «справедливих» рішень у сферах публічної політики й економіки;

– категорична відмова від ідеї варіабельності соціального буття в його динаміці;

– відсутність культу експертних оцінок і спеціальної професійної підготовки, необхідних для управління суспільством (результат профанації масового соціально-гуманітарного знання, притаманного комуністичним освітнім практикам);

– соціальна заздрість;
– небажання долати притаманну переважній більшості функціональну неграмотність через неперервну освіту і самоосвіту, відмова від процедур індивідуального і працездатного самовдосконалення;

– мінімізація життєвих запитів.

Отже, параметри «тоталітарної ідентичності» є глибоко вкоріненими і похідними від її універсальних і системних соціологічних і соціально-філософських характеристик, а також перманентно тиражованими наявною системою соціалізації людини.

Становлення ідентичності за таких умов обумовлювалося не стільки фактом усвідомлення особистістю власної соціальної належності, скільки тим патерналістським ставленням етатизму, яке до неї проявлене, і прийняттям цього факту як значущого у житті людини. Тоталітарна система, на думку Ханни Арендт, – це «абсолютне зло», створене самими людьми. Х. Арендт приділяє особливу увагу зв’язку між ідеологією і терором. Тоталітарна ідеологія, на її переконання, – це «логіка єдиної простої ідеї», на якій засноване тоталітарне мислення. Це ідеї расової зверхності або класової боротьби. Вони виступають як загальнообов’язковий світогляд для всіх. По суті, єдина уніфікована ідеологія покликана створити каркас світогляду всіх

громадян тоталітарної держави³. Для цієї системи мислення характерні, перш за все, такі атрибути, як єдність і колективізм, з одного боку, і образ ворога у вигляді представників іншої нації, класу або раси – з іншого. Тоталітарне мислення завжди полярне, воно зводить світ до схеми чорне – біле: на одному боці «наші» – єдиний, підпорядкований волі вождів і великим ідеалам народ або клас, на іншому – вороги, стосовно яких застосовується принцип колективної відповідальності, включаючи відповідальність за свої власні нещасти і труднощі. Таку роль, роль «офірних цапів» відігравали «вороги народу» і «класові вороги» у більшовицькій системі. Унітарні структури мови і мислення відповідали завданням управління країною як єдиним механізмом, забезпечували консолідацію суспільства на підставі єдиних простих принципів і ідей. З цієї самої причини більшовицький режим проводив політику національної, етнічної уніфікації. Національні меншини підлягали або переплавці в котлі єдиної офіційної культури (саме це проголосувалося в СРСР в 30-ті роки, де концентрувалися зусилля на створення нової культурної спільноти у вигляді «советського народу»), або розчиненню в культурі статусної нації, яка була основою тоталітарної держави (політика русифікації в СРСР). Навіть у тих випадках, коли тоталітарний режим декларував свій націоналізм, він був орієнтований на етнічну уніфікацію.

У руслі сказаного можна перейти до аналізу советізації української ідентичності як форми її розмивання, яка також супроводжувалася конструюванням «советської людини», механізм якого добре висвітлив Ю. Каганов⁴. Почнемо з визначення поняття «советізація», для чого передовсім звернімося до його етимології. Очевидно, термін походить від слова «советський», тобто той, що пов’язаний зі Советським Союзом, яке, своєю чергою, походить від слова «совети» та апелює до СРСР як «страни советов». У такий спосіб сам термін містить у собі потужну політичну компоненту, оскільки він відсилає до основної політико-адміністративної форми організації врядування у СРСР – совети. Відповідно, саме поняття «советізація» означало поширення певних явищ, пов’язаних із комуністичним режимом. Ці «явища» в широкому сенсі можна поділити на кілька чітких, проте взаємопов’язаних між собою, напрямів, а саме: впровадження політичного та адміністративного устрою советського зразка на тих територіях, на які поширювався вплив Советського Союзу, насаджування притаманних советській системі економічних форм у промисловості та сільському господарстві і, нарешті, насаджування норм культурного життя та комуністичної ідеології. Ці три основні блоки можна назвати політико-адміністративною, економічною та культурною советізацією⁵.

³ Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.

⁴ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

⁵ Яковлев М. В. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. Магістеріум. 2014. Вип. 58. С. 25.

Отже, спробуємо дефініювати ці форми і розглянути кожну з них хоча б у загальних рисах. Політико-адміністративна советізація була поширенням і насадженням політичних, адміністративних, організаційних форм і правових норм організації суспільно-політичного життя країни та державного управління в ній. До політико-адміністративної форми советізації можна віднести і створення потужних силових структур. Економічна советізація була поширенням і насадженням економічних форм і норм господарювання та організації праці й виробничих процесів, зокрема таких, як заборона приватної власності, особливо на засоби виробництва, націоналізація промисловості, планова економіка, колективне сільське господарство тощо.

Культурна советізація проявлялася в насадженні советських світоглядних засад, що спираються на марксистсько-ленінську ідеологію та вирізняються високим ступенем колективізму, запереченням індивідуальності особи, культом вождів, атеїзмом тощо. Культурна советізація мала на меті створення советської людини. Також на окрему увагу заслуговує поширення советської обрядовості з характерними масовими громадськими заходами, демонстраціями і парадами, впровадженням нових свят («міжнародний жіночий день», «день солідарності трудящих» тощо), особливою гlorифікацією подвигів Советського Союзу та Червоної армії в Другій світовій війні, антирелігійною культурною політикою тощо.

Вказані форми советізації тісно пов'язані між собою, оскільки вони відбувалися одночасно, доповнювали й стимулювали одна одну: скажімо, створення колективних сільських господарств було й економічною, й політико-адміністративною формою советізації, оскільки створюваний колгосп був і виробничу, й адміністративну одиницею, що мала свій партійний і навіть представницький орган в особі голови колгоспу та його управлінського апарату, які відповідали й за пропагандистську роботу, й святкування советських свят, тобто за провадження культурної советізації на селі. У контексті постколоніальних теорій особливо важливим постає не питання зв'язку форм советізації між собою, а їх співвідношення з явищем русифікації⁶.

Перш ніж провести порівняння русифікації з советізацією варто дати визначення першого поняття. У праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба вбачає в русифікації мовну та культурну асиміляцію українства, частина якого під тиском російської мовної і культурної гегемонії переймає «риси російськості»⁷. Литовський дослідник Д. Сталюнас назвав свою працю, присвячену дослідження практик русифікації на теренах Литви та Західної Польщі після 1863 р., «Створення росіян», що відсилає нас до «обрусення» як політики впливу на населення цих територій з метою набуття

⁶ Яковлев М. В. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. Magisterium. С. 25–26.

⁷ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1998. 278 с.

ними рис російськості⁸. Зокрема, однією з численних практик у межах цієї політики були спроби переведення литовської мови на кириличну абетку, оскільки кирилиця є очевидним маркером російськості. Дослідник Е. Теден виділяє аж три види русифікації: незаплановану русифікацію як більш-менш добровільний процес прийняття неросійськими етносами російської мови та культури; адміністративну русифікацію як посилену централізацію російської імперської бюрократії та культурну русифікацію як цілеспрямовану політику культурної асиміляції неросійських етносів⁹.

Отже, поєднуючи підходи І. Дзюби, Д. Сталюнаса та Е. Тедена, визнано русифікацію як комплекс державних заходів, спрямованих на обрусіння (зросійщення) неросійського населення Російської імперії, який передбачав посилення ролі російської мови та культури на теренах імперії та створював умови російської мовно-культурної гегемонії, які стимулювали неросійські етноси переймати російську мову та культуру¹⁰. Ідучи до влади, більшовики широко використовували у пропаганді лозунги національного самовизначення. Але нова советська ідентичність була позаєтнічною і позаціональною – всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави.

В основу формування советської ідентичності була покладена ціла система міфів та ідеологем, покликаних підтримувати у членів соціуму свідомість співпричетності до творення «нового життя». Основоположну роль у цій системі відігравав міф про керівну роль робітничого класу і його авангарду – Комуністичної партії у розвитку суспільства. Загравання з робітничим класом виявилося дієвим засобом маніпулювання масовою свідомістю.

Другою зasadничу ідеологемою, на фоні якої відбувалося формування нової ідентичності, виступала формула пролетарського інтернаціоналізму як засобу протидії роз'єднуючому впливу ідей національної обмеженості і національного егоїзму. Новим було і принципово поставлене завдання боротьби проти дрібнобуржуазних націоналістичних пережитків, які нібито висуваються на перший план по мірі перетворення диктатури пролетаріату в інтернаціональну силу.

Відчуття належності до певної мовно-етнічної спільноті, і без того належно не закорінене в Україні в пласти свідомості, було істотно розмите уже в перші десятиріччя советської влади, яка спочатку обрала як пріоритетну національно-нігілістичну модель внутрішньої політики. Партийні чиновники, серед яких було багато «назначенців» із центру, хизувалися

⁸ Staliūnas D. The Making of Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. New York : Rodopi, 2007. 464 p.

⁹ Thaden E. C. The Rise of Historicism in Russia. Peter Lang, 1999. 374 p.

¹⁰ Яковлев М. В. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. С. 26.

незнанням мови народу, серед якого їм доводилося працювати¹¹. З необхідності на російську мову переходило і місцеве населення – одні демонстрували таким чином лояльність до влади, інші намагалися закамуфлювати свою участь у визвольних змаганнях чи просто селянське походження. Той рівень національної ідентичності, який був здобутий ціною величезних зусиль у 1917–1921 рр., був utracений¹². Українська мова уже не відігравала помітної соціальної ролі, а стан російської на Сході та Півдні України практично не змінився¹³. Політика радянізації, формуючи нову ідентичність, знищувала мовно-культурну ідентичність українців; а отже – суспільство змінювалося в першу чергу в мовному плані, втрачаючи українську мову та культуру, особливо на урбанізованому Сході України. Поглиблення асиміляційних процесів формувало національно безлику особу із нечіткою самоідентифікацією і розмитими цінністями пріоритетами. Серед цих пріоритетів практично не було тих, які могли б формувати національну свідомість.

Суттєві корективи у кадровій, мовній, культурній, інформаційній політиці, що здійснювалися протягом 1923–1932 рр. і вкладалися у формулу «коренізації» («українізації»), вписувалися у контекст реформістських заходів, пов’язаних із переходом до нової економічної політики. Модернізаційні настанови у більшовицькій політиці, поєднані із атрибутами дерусифікації, могли становити реальну платформу для подолання кризи національної ідентичності, спричиненої поразкою Української революції. Але на заваді здійснення цієї мети стояла все та ж сама нерозчленована російсько-українська ідентичність. Подвійні стандарти совєтської національної політики стимулювали ситуативну ідентифікацію¹⁴. Найчастіше вона проявлялась у частковій або повній втраті рідної мови.

Брутальний наступ централізації на будь-які українські здобутки з початку 30-х років змінив мовне оформлення процесу модернізації. Тепер українська мова перестає бути основним засобом модернізації. Ті, хто бажав здобути поважний соціальний статус чи отримати доступ до нової інформації, до сучасної наукової думки та знань, змушені були вдатися до російської мови. Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної совєтської держави й подавалася як невід’ємна складова совєтського патріотизму, передусім щодо її обов’язкової компоненти – любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо.

¹¹ Панасюк Л. В. Ідентичність та білінгвізм в Україні ХХ ст.: історико-політологічний аспект. URL : <http://elibrary.kubg.edu.ua//kafedry//sklad>

¹² Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. С. 120–126.

¹³ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. С. 62.

¹⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. С. 127–129.

Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур інших народів. Російська мова стала обов'язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав'язаною часткою іхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії. Отож, одним з основних стовпів концепції «дружби народів» почала виступати примордіальна етнічність, а її іншим ядром став російський централізм¹⁵.

Після Другої світової війни тотальна політика русифікації використовувалася для уніфікації суспільно-політичного життя в країні. На теренах України вона у вигляді позірної інтернаціоналізації протиставлялася так званому «українському буржуазному націоналізму», яким таврувалися будь-які прояви національної свідомості українства. Прихильники комуністичної ідеології фокусували увагу суспільства не на правах людини і громадянина, а на сфері класових відносин, класової боротьби і політиці пролетарського інтернаціоналізму.

Тому ідеологічна робота залишалася надзвичайно важливим засобом збереження советської держави за культивації чітко визначених суджень та оцінок, серед яких чільне місце посідала пропаганда «пролетарського інтернаціоналізму», заснована на масштабній русифікації. Еволюція поглядів советських учених у цьому напрямі включала в себе обов'язкову критику дій українських повстанців, засудження «українського буржуазного націоналізму», а з часом – піднесення досягнень російського народу, як «першого серед рівних»¹⁶.

Нав'язування історичної концепції історії України, відповідно до якої українці впродовж усієї історії прагнули до «ввоз’єднання з великим російським народом», потребувало формування у політичній свідомості громадян відповідних стереотипів. М. Хрущов виступав як активний борець проти «українського буржуазного націоналізму». Пишне святкування 300-ї річниці «ввоз’єднання» орієнтувало науковців на створення публікацій, які «викривали» будь-які націоналістичні прояви як ворожі і антисоветські.

Компартія постійно наголошувала, що одним з найважливіших завдань партійних організацій є інтернаціональне виховання трудящих, передусім України, виховання їх у дусі любові і глибокої пошани до великого російського народу і всіх інших народів СРСР. Вся ідеологічна робота мала сприяти дальншому зміцненню дружби народів, зближенню соціалістичних націй. У партійних рішеннях щораз указувалося на необхідність непримиренної боротьби проти аполітичності, космополітизму, розтлінної буржуазної

¹⁵ Панасюк Л. В. Ідентичність та білінгвізм в Україні ХХ ст.: історико-політологічний аспект. URL : <http://elibrary.kubg.edu.ua//kafedry//sklad>

¹⁶ Ярмоленко М. Реалізація політики русифікації в Україні у другій половині ХХ ст.: історіографія. URL : <http://history-ejournal.cdu.edu.ua//download>

ідеології і особливо проти «українського буржуазного націоналізму». Загальний тон у дослідженнях науковців задавали праці, в яких трактувалися у вигідному для влади руслі основні постулати так званої ленінської національної політики. Крім того, в контексті завдань побудови комуністичного суспільства була проголошена теза про остаточне вирішення національного питання в СРСР. Це партійне гасло швидко підхопили і почали, в свою чергу, пропагувати совєтські дослідники. Більшість з них, як, наприклад, І. Новиков, підкреслювали, що з перемогою соціалізму в нашій країні зникла національна відособленість, замкнутість, викорінено колишнє недовір'я народів і встановилася братерська співдружність між ними¹⁷.

Апологети комуністичної пропаганди всіляко насаджували у суспільній свідомості положення ХХІ з'їзду партії по те, що «в СРСР утворилась нова історична спільнота людей різних національностей, які мають спільні риси – совєтський народ». Ішлося навіть про зміну статусу республік – їх повного злиття. Внаслідок цього генеральними топіками публікацій, присвячених аналізу «інтернаціонального виховання» громадян, ставали «інтернаціональність», «єдиний совєтський народ».

Отже, починаючи зі середини 30-х років влада рішуче взяла курс на деукраїнізацію і мовну асиміляцію, розглядаючи останню як засіб гомогенізації політичного простору й інтеграції народів СРСР в єдину спільноту¹⁸. Формування єдиної совєтської ідентичності здійснювалося за допомогою політики уніфікації – через подвійну «совєтсько-українську» ідентичність до єдиної – совєтської, оскільки і одномовність українського суспільства формувалась через російсько-українську двомовність, що призвело до формування тоталітарної ідентичності. Драматична доля України у 30–80-х рр. ХХ ст. хоч і загальмувала процес створення одномовного суспільства в УРСР, але не знищила мовно-культурну самобутність українського соціуму.

5.2. Низцівні наслідки для цивілізаційної ідентичності комунізації суспільства, Голодомору і масових репресій

По мірі утвердження тоталітаризму на теренах СРСР влада перейшла від розмивання ідентичності українства до її знищення. Від згадки слова «тоталітаризм» перше, що спадає на думку, – це натовп ідеологічно зомбованих отруйною пропагандою підневільних людей всемогутньої держави, які покірно виконують усе, навіть найабсурдніші і злочинні її розпорядження. Це масові зібрання, мітинги, хода і демонстрації на підтримку режиму. Якщо

¹⁷ Новиков І. А. Виховання трудящих у дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі. Український історичний журнал. 1961. № 5. С. 21–28.

¹⁸ Панасюк Л. В. Ідентичність та білінгвізм в Україні ХХ ст.: історико-політологічний аспект. URL: elibrary.kubg.edu.ua//kafedry//sklad

хтось невдоволений, значить він ворог і приборкати його влада завжди здатна: арешти, розстріли без суду і слідства, голодомори, сталінський ГУЛАГ. Іншими словами, тоталітаризм сталінського пошиву – це найстрашніше, що можна було сконструювати як крайній засіб людської несвободи.

Ідея створення «абсолютної» держави, яка б контролювала всіх, існував і до того. Елементи тоталітаризму були присутні в проектах «ідеальних» держав Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли. Тоталітарні концепції прослідковуються в соціально-філософській літературі А. Кестлера, Дж. Орвела, Ф. Боркенау, М. Бердяєва. Філософсько-політичний аналіз феномена тоталітаризму проводився в середині ХХ ст. в працях Ф. Хаєка, Х. Арендт.

На практиці елементи тоталітаризму вперше намагалися втілити вже в деяких державах Давнього Сходу (Єгипет, Китай), а також у Спарті (стародавня Греція). Однак класичний тоталітаризм виник тільки в ХХ ст., коли на достатньо високому рівні опинилися засоби масової інформації, за допомогою яких тоталітарна ідеологія насаджувалася у свідомість мас. Говорячи про коріння тоталітаризму, необхідно зазначити, що він здатний сформуватися тільки в «масовому суспільстві», яке складається з маргіналізованих і люмпенізованих осіб, відірваних від свого попереднього коріння і які здатні сприйняти нав'язувану зверху тоталітарну конформістську свідомість. Цей тип свідомості вартий уваги, оскільки він характеризує особливу форму ідентичності, що формувалася шляхом маніпулятивних дій тоталітарної влади та її ідеології.

Ще Платон, розмірковуючи про правильний соціальний устрій, зазначав: «Найголовніше тут наступне, ніхто ніколи не повинен залишатися без начальника – ні чоловіки, ні жінки. Ні в серйозних заняттях, ні в іграх ніхто не повинен привчати себе діяти на власний розсуд: ні, завжди – і на війні, і в мирний час – необхідно жити, постійно озираючись на начальника, і виконувати його вказівки. Навіть у найменших дрібницях необхідно ними керуватися. Наприклад, за першим його наказом зупинятися на місці, йти вперед, починати вправи, вмиватися, їсти... Нехай людська душа набуває навичок абсолютно не вміти робити щось окреме від інших людей і навіть не розуміти, як це можливо. Нехай життя всіх людей завжди буде по можливості більш згуртованим і спільним»¹⁹. Таке ототожнення людини з державою і суспільством є основою тоталітарного режиму. Тоталітаризм обов'язково спирається на поняття «єдиного», «спільногого», «людини-маси». Процес ототожнення людини з державою зовсім не передбачає їх невідворотного життя. Ототожнення означає перенесення людиною свого «Я» на суспільне «Ми»; за повної самоідентифікації, усвідомлення відмінності «Я» від «Ми» особистість претендує на те, щоб видаватися суспільством. Таким чином, тоталітарне суспільство перетворюється на суму рівнозначних

¹⁹ Поппер К. Открытое общество и его враги. Москва : Наука, 1992. Т. 1. С. 141.

маленьких «Ми», «щасливих відчувати себе такими самими, як і всі»²⁰. Деякі аналогічні ідеї можна спостерігати і в філософських концепціях, теоріях державності інших мислителів минулого, зокрема А. Августина, Т. Гоббса, Г. Гегеля.

Аналізуючи ці ідеї, доходимо висновку, що дуже часто під гуманістю і людинолюбством, рівністю і свободою, що проголошуються на словах як найважливіші цінності, приховується єдине справжнє прагнення людини – володарювати. Володіти владою – означає володіти силою, загальновизнаною і, відповідно, легітимною. Тоталітаризм стає методом мобілізації мас, специфічною відповіддю на кризову ситуацію. Ідеологічна система вибудовує таку модель світобачення, що задає параметри нової свідомості і мислення. Конституюється абсолютно інша реальність, в якій всі фрагменти буття набувають нового змісту. Життя всього суспільства і життя окремої людини, всі його етапи, всі складові дістають ідеологічну інтерпретацію в системі тих сенсів і значень, які становили особливу важливість для Ідеї. Першою, що піддається деформації, стає людська свідомість. Відбувається загальний і систематичний тиск на особистість, він певним чином змінює комплекс мотивацій, учинки і дії людини. Свідомість ідентичності набуває рис реальності, що діє на неї.

Під тоталітарною свідомістю розуміють особливу рефлексивну форму відбиття і засвоєння певної соціальної дійсності. Тоталітарне мислення характеризується внутрішньою суперечливістю своєї сутнісної основи і реальних способів її проявів – занижена самооцінка і гіпертрофоване її завищення, егоцентричність мислення і довіра до колективного розуму. Все це стало невідворотним наслідком загострення протиріч між державними офіційними ідеями і реальним способом життя людини.

Елементи тоталітарної свідомості тією чи іншою мірою притаманні певній частині мислення тоталітарного суспільства. Для тоталітарного суспільства характерне панування адекватної їй системи стереотипів, що визначають модель людських відносин і виховання. Основні з них: 1) абсолютизація ідеї класовості моралі; 2) принцип пріоритету суспільного (державного) над особистим; 3) ігнорування психологічних елементів моральної свідомості, недооцінка чуттєво-емоційної сфери морального життя. Тоталітарна свідомість дозволяє спростити соціально-психологічну адаптацію до реальності. Вона від початку чужа людській природі, але успішно апелює до вже існуючих загальнопсихологічних і особистісних її передумов. В умовах загального страху і тривоги тоталітаризм створює ілюзію порядку і впевненості, дає просту і зрозумілу відповідь на питання про сенс буття людини.

Масова свідомість отримує тоталітарну спрямованість, однак цей процес супроводжується значною зміною свідомості кожної особистості. Можна

²⁰ Орtega-и-Гассет Х. Восстание масс. Вопросы философии. 1989. № 3. С. 20–29.

виділити декілька етапів руйнування індивідуальних внутрішніх рис і особистісних установок. Руйнується правова свідомість особистості, а відсутність чітких правових і політичних нормативів робить майже неможливим визначення обов'язків і прав людини. Закони і норми змінюються аморфними деклараціями і приписами. Оскільки ці декларації мають досить сумбурний і непослідовний характер, людину в будь-який момент можна звинуватити в їх порушенні. Як наслідок – особистість втрачає уявлення про гідність, честь і шляхетність.

Інший сегмент руйнування особистості характеризується атрофією моральності. Людина втрачає критерій розрізnenня добра і зла. Джерелом нормативних правил стає керівна партія, але мораль її настільки вільна, що сама людина не спроможна відрізнити гарний вчинок від поганого. Добро ототожнюється зі «схваленням», зло – із «несхваленням». Деформуються або руйнуються також багато інших цінностей життя і культури. По суті, вироблення моделі нової людини є архаїзацією, спробою повернутися до періоду, коли всі мислили однаково і, відповідно, правильно, оскільки інших думок не було зовсім, що є щасливим періодом для будь-якої влади.

З цього приводу Ю. Пивоваров писав: «Відмінність російської революції від французької та інших буржуазних революцій була в її початковій архаїчності. У 1917 р. відбулася революція нового типу – проти сучасності, проти модерну, і вона відкрила низку подібних до себе: в Італії, Німеччині. Нехай всі вони вдягалися в модну словникову обкладинку, відсилаючись до прогресу і світлого майбутнього, а по суті, вони пропонували одне – ревіталізацію архаїки в житті суспільства»²¹. Далі він говорить про революцію як про спрощення складного: «Жовтнева революція, наприклад, була таким спрощенням; одна з її складових – це общинний низовий рух проти приватної власності на землю, тобто проти базової складової сучасного суспільства. Нова революція одразу ж вимагала зрівнялівки, перетворення соціальної ієархії в політичну площину. Сталінізм теж типова примітивізація сучасності... Система ГУЛАГу – грубий спосіб знищити складність, звести рішення будь-якого завдання до винесення наказів».²²

А тепер повернемося до українських реалій і прослідкуємо, як більшовицька тоталітарна влада знищувала основи української етнічної і цивілізаційної ідентичності. Більшовики, захопивши владу в Україні, почали формувати особливу політичну культуру, підпорядковану реалізації ідеї побудови соціалізму, боротьбі з його ворогами та утвердженю марксизму-ленінізму. Їх діяльність базувалася на ленінській тезі, висловленій у промові на Всеросійській нараді політосвіт 3 листопада 1920 р.: «Мета політичної

²¹ Пивоваров Ю. Русская политика в ее историческом и культурном отношении. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. С. 83.

²² Пивоваров Ю. Русская политика в ее историческом и культурном отношении. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. С. 84.

культури... – виховати справжніх комуністів, здатних... допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будування держави... без експлуататорів»²³.

Встановлення монопартійної політико-культурної системи в Україні відбувалося під дією таких чинників, як військова окупація, насадження ідейних зasad більшовизму (твердження про керівну роль пролетаріату та компартії в житті суспільства, за яким приховувалася диктатура партії, виправдовування репресій):

- особливості організації ВКП(б)–КП(б)У (жорсткий централізм, дисципліна, підпорядкування нижчих ланок вищим);
- низький рівень загальної та політичної освіти і культури членів партії, релігієподібне розуміння ними соціальних процесів, спрощений погляд на світ;
- більшовицька етика (ідеологічна непримиренність, виправдання насильства, войовничий атеїзм);
- особливості тактики реалізації власного культурного ідеалу (мета виправдовує засоби, класовий розкол суспільства, нав'язування думки про експансію зовнішніх і внутрішніх ворогів, використання каральних органів);
- політико-культурні особливості тогочасного комуністичного руху (ідея непорушної інтернаціональної єдності, первинності соціального питання над національним, визнання можливості існування лише однієї компартії в кожній країні).

Діяльність більшовиків супроводжувалася створенням антагоністичного політико-культурного поля в Україні. Зокрема, існуючий антагонізм між більшовиками і українським селом поглибив репресивну діяльність комнезамів, штучне розшарування села, перепони на шляху до щонайменшої можливості його самоврядування. Вплив компартії на масову свідомість посилювався через деморалізацію мас, соціальний розпад і маргіналізацію суспільства внаслідок війни і революції; низької загальної освіти населення; використання неприязні мас до заможних верств і «старої» інтелігенції, навіть до тієї її частини, яка співпрацювала з владою; застосування таких методів боротьби, як нейтралізація «антисоветського» елементу, агентурний нагляд (інформатори, агенти), цілеспрямований розкол суспільства, нацьковування одних верств населення на інші, не правове насилия, залякування, примус, знущання, використання каральних органів, соціально-економічних криз для знищення політичних опонентів.

Цілеспрямованій адаптації мас до комуністичних цінностей і норм сприяли:

- створення в період непу суворо ієрархічної централізованої мережі закладів політико-освітньої роботи та агітколективів; використання різних форм і видів індивідуальної, групової, масової агітації та пропаганди;

²³ Танцюра В. Політична історія України. Київ : Академвидав, 2008. 552 с.

- уніфікація, тотальна ідеологізація та політизація національно-культурної сфери суспільства; замовчування духовного та політико-культурного смислу української історичної традиції, боротьба з нею;
- оформлення партійно-державної цензури, «чистка» бібліотек і книгарень від «ворожої» літератури;
- зобов'язання партійців доносити в цензуру та ДПУ відомості про випадки розповсюдження «ворожої» літератури та інші «шкідливі явища»;
- комунізація театрів, естради, клубів тощо, централізація управління видовищними заходами при політосвітах, контроль за діяльністю творчої інтелігенції;
- обов'язковість залучення населення у «добровільні» товариства, що опинилися під повним контролем і керівництвом Агітпрому ЦК КП(б)У;
- реорганізація і політизація системи освіти, «чистки» професорсько-викладацького складу, фільтрація під час прийому до вузів та аспірантури, мобілізація комуністів на педагогічну роботу, адміністративне втручання в навчальний, науковий та творчий процеси;
- ініціювання та підтримка комуністичного дитячого руху, що активно вплиував на школу;
- одночасне використання і боротьба з інтелектуальною елітою українського суспільства, заміна її новою робітничо-селянською інтелігенцією.

Нові гасла, доповіді, газети, журнали, радіо стали могутнім засобом подавлення індивідуальності, свободи думки, руйнування духовності, боротьби з українською національною самобутністю, культивування комуністичного способу життя і поведінки. Мовні кліше найбільш яскраво віддзеркали становлення і посилення тоталітарної політико-культурної альтернативи в Україні. Її базовими засадами були: 1) нарastaюча централізація влади; 2) вождізм, схильні перед партійно-комуністичними авторитетами; 3) пріоритет ідеологічних настанов над інформацією, культивування обстановки секретності й підозрілості, поліційний нагляд за населенням; 4) суворий ідейний централізм правлячої партії; привілейоване становище її верхівки; 5) відірваність влади й партії від населення; запобігання неформальним контактам між владою і громадянином, управління суспільством з метою забезпечення інтересів партапарату, ігноруючи інтереси населення республіки, 6) окрема законність і мораль для партійців; безапеляційне нав'язування більшовицької ідеології; 7) спрощене сприйняття світу, його чіткий поділ на «ворожу буржуазну» і «передову пролетарську» культуру; 8) ідея непримиренної конfrontації між «своїми» і «ворогами»; 9) приниження і нехтування в ім'я ідеологічної мети реальних потреб населення; 10) заміна загальнолюдських цінностей «класовою етикою», зведення індивідуалізму до аморальності, боротьба з українською національною елітою, оголошення життя людини «класовими здобутком і власністю»; 11) утвердження відверто агресивної лексики; 12) заперечення цінності опозиції,

відсутність діалогу як методу розв'язання проблем, зростаюча воявнича нетерпимість до опозиції; 13) національний нігілізм, що, зокрема, відбилося у небажанні вживати саму назву «Україна» в офіційній термінології тощо.

Насадження міфів комуністичної політичної культури в українському суспільстві було забезпечене і синтезом таких груп заходів: 1) створення національно-державної, ритуально-процесуальної, політико-мистецької, наочно-агітаційної символіки та політичної топоніміки; 2) адаптація до комуністичної моделі політичної культури ключових елементів української національної ідеології (міфології), зокрема, культівування міфу про можливість розвитку української державності лише в умовах пролетарської диктатури, про нове світове призначення України; 3) канонізація і включення Т. Шевченка та його творчості до советсько-комуністичної міфології тощо; 4) опора на традиційну релігійну свідомість мас (використання церковної лексики; запозичення зовнішніх форм і засобів християнського віровчення для комуністичного виховання мас – заміна релігійних обрядів і свят «червоними», поширення «ленінських кутків»).

Національно-державна символіка і міфологія УСРР фіксувала уявлення про советську винятковість, політичну перевагу й обов'язковість для загального наслідування й копіювання; нетерпимість до інакодумців; орієнтацію на майбутнє і месіанський гегемонізм; необмежену, неподільну владу диктатури пролетаріату; заперечення рівності прав і поняття «компроміс», виправдання політико-правової дискримінації; правовий нігілізм; верховенство загальносоюзних органів та законодавства, що перетворювало проголошений суверенітет України на політичний міф²⁴.

Серед заборонених тем історичної науки, яка за советського періоду набула статусу політичної та ідеологічної зброї партії, фігурували такі, як насильницька колективізація, репресії, сталінський Голодомор 1932–1933 рр. Тут ніби сходилися докупи найбільші злочини режиму та найтравматичніші події української історії. Саме тому влада робила все, щоб нівелювати історичну пам'ять українців і сформувати відмінну від традиційної советську ідентичність. Так само як Голокост є символом нацистських злочинів, Голодомор є «візитівкою» сталінських злодіянь. Штучний голод, створений Москвою задля упокорення селянства ціною вбивства голodomом мільйонів людей, продемонстрував не лише тоталітарну комуністичну, але й імперську сутність цієї влади. Советська Україна виявилася симулякром, створеним Москвою, яка ніколи не бажала українцям ані свободи, ані незалежності. Найбільш зернова республіка СРСР не змогла нагодувати своїх, бо не володіла власним хлібом²⁵.

²⁴ Танциора В. Політична історія України. 552 с.

²⁵ Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого – частина 5: Історія: «опрацювання» комуністичного та колоніального минулого. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-part-5>

Голодомор 1932–1933 рр. був не випадковим явищем природного чи соціального походження, як це стверджували советські, а згодом проросійські історики. «Смерть через голод» стала наслідком цілеспрямовано застосованого більшовицькою владою терору, тобто геноцидом. Він став покаранням українців за їхній спротив колективізації сільського господарства і небажання перебувати під владою Росії, як наслідок руйнування системи сільського господарства і сіл, спричинене примусовою колективізацією. Це покарання здійснювалося шляхом знищення української культури, мови, традицій. Шляхом штучно організованого голоду за наказом Й. Сталіна советська влада намагалася розв’язати так звану «українську проблему»²⁶.

Хлібозаготівлі, враховуючи їх обов’язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією із фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян і стали головною причиною жахливої трагедії Голодомору. У липні 1932 р. на конференції ЦК КП(б)У у Харкові було визначено затверджені московським центром розміри хлібо-поставок з урожаю 1932 р. у розмірі 356 млн пудів. Новий план був непосильний для все більше деградуючого сільського господарства. Від червня до жовтня 1932 р. з колгоспів та одноосібників вдалося зібрати тільки 136 млн пудів хліба. Станом на 5 жовтня того ж року з 23 тис. 270 колгоспів виконали план тільки 1 тис. 403 колгоспи.

З мізерного збору зернових у 1932 р. в Україні вилучили 52%, внаслідок чого виникла криза сільськогосподарського виробництва. «Боротьба за хліб», яку ініціював В. Молотов та Й. Сталін, перетворилася на війну проти селян. Запопадлива партноменклатура вимагала абсолютноного виконання плану хлібозаготівель до 10 грудня, запроваджуючи всілякі репресії.

Жовтневий візит В. Молотова в Україну виявився «переломним». Він вимагав від партійних організацій активної «боротьби за хліб», а від колгоспників – «виконання своїх першочергових зобов’язань перед пролетарською державою». 9 листопада 1932 р. Нарком’юст УССР та Генеральна прокуратура розіслали вказівки місцевим судовим органам, щоб вони забезпечували стягнення хліба із селян. 11 листопада 1932 р. Совнарком УССР видав інструкцію «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», яка озброїла місцеві органи влади нормативним документом. Відповідно до цього документа дозволялося застосовувати репресії, чинити свавілля та знущання над селянами, які не «виконують своїх зобов’язань». Селян-одноосібників штрафували, позбавляли земельного наділу, садиби, виселяли поза межі району та області, конфісковували майно. Держава не дбала про селян, вважала їх «ворожим елементом», забороняла торгувати, не вдавала кредиту, насіння.

18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У видав Постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівель», положення якої виходили за межі політичного

²⁶ Воля О. Мор: Книга буття України. Київ: Кобза, 2002. 1152 с.

рішення і мали геноцидний характер. Як відомо, в основних статтях Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. ідеться про те, що положення цієї постанови створили умови, несумісні з виживанням, що відповідає поняттю геноциду. Партийна постанова зобов'язувала совєтські органи влади «негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених у колгоспах, повністю припинити видачу будь-яких натуравансів у всіх колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель», організувати повернення хліба, виданого для громадського харчування, вилучити в окремих колгоспників та одноосібників украдене ними зерно під час жнив. У колгоспах, які не виконували плану хлібозаготівель, влаштовували публічний обмолот зернових з присадибної ділянки колгоспника, зараховуючи її як видачу на трудодні. Крім перелічених заходів, пропонувалося занесення колгоспів на «чорну дошку», коли відбувалася продовольча та комунікаційна ізоляція колгоспників у селах. «Чорні дошки» як система примусових заходів і соціальної ізоляції населення належали до карально-репресивного арсеналу партійно-совєтських органів влади, спрямованих проти «злісних утримувачів хліба»²⁷.

Шість перших експериментальних сіл, занесених на «чорну дошку», стали випробувальним майданчиком сталінської зброї масового фізичного знищення за національною ознакою. Понад 30 тис. українських селян перших шести сіл опинилися в резервації. Згодом майже все сільське населення України було приречене на «чорні дошки»: колгоспи 82 районів республіки відчули на собі їх руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення. 20 листопада 1932 р. Совнарком УСРР, виконуючи партійне рішення, видав Постанову «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Відповідно до цієї постанови партійно-совєтський тандем засвідчив початок антигуманної акції, яка мала виразні ознаки геноциду.

Жовтнево-листопадовий наступ 1932 р. проти українських хліборобів, керований В. Молотовим за вказівкою Й. Сталіна та консультивативної підтримки Л. Кагановича, спричинив апогей Голодомору 1933 року. Славілля судових органів, уповноважених, голів та активістів сільських рад, забезпечене партійними директивами та інструкціями Нарком'юсту, не мали меж. Для «успішного» завершення хлібозаготівель почали так звані загороджувальні загони навколо українських сіл і на залізницях, які унеможливлювали перевезення «хлібонасіння».

Голод розпочався восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набув виразних ознак Голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. Протягом січня–липня 1933 р. територією Голодомору стали усі області

²⁷ Руденко Р. Драматична і трагічна історія голодомору 1931–1933 рр. в Україні. Харків : ХНЕУ, 2009. 92 с.

УСРР та райони Молдавської автономної республіки. Жертвами Голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР. Від голоду страждали також етнічні меншини, які компактно проживали в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а також ті, які лежали опухлими, хворіли висипним та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою. Значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, а також особи похилого віку помирали відразу. Певна група помирала від тифу – до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб. Загалом під час Голодомору 1932–1933 рр. Україна втратила померлими від 3,5 до 5 млн осіб²⁸, але ця цифра, на думку багатьох дослідників, зокрема В. Сергійчука, суттєво занижена.

Під час трагедії голоду держава вдалася до масового вилучення золотого запасу у населення за допомогою створених філіалів системи «Торгсину», де були встановлені завищені ціни на хліб. Голодний 1933 рік вирізнявся ваговими показниками заготовленого золота. Якщо протягом 1932 р. «Торгсин» купив в обмін на хліб 21 т, то у 1933 р. – 44,9 т. побутового золота. Політика заготівель хліба і золота, основним чинником яких стала торгівля борошном за валюту, мала єдину мету – мобілізацію валютних цінностей. Селяни, одержавши в приймальних пунктах квитанції, ордери, бони, поспішали до магазинів «Торгсину». В обмін на золото купували переважно борошно, крупу, цукор, жири.

Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців. За торсінівську валюту держава придбала обладнання для 10 «велетнів» перших сталінських п'ятирічок: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Спалах людоїдства в Україні припадає на весну – початок літа 1933 року. Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях УСРР. В українських селах у 1933 р. зникли коти та собаки, яких з'їли голодні селяни. Голодний психоз і тривале недоїдання спричинили мутацію моралі. Селяни-канібали втратили людський облік.

Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово помирала від голоду, були діти. Вони помирали, тому що належали до категорії «непрацездатних». Першими відчули кістляву ходу Голодомору діти інтернатних установ 180 районів України, які зняли з централізованого продовольчого постачання. Смертність дітей в українському селі стала причиною неповноцінного навчального року.

Сьогодні вже мало хто сумнівається в тому, що Голодомор став наслідком терористичної діяльності комуністичного режиму, який штучно

²⁸ Сергійчук В. Втрати від Голодомору 1932–1933 років набагато більші, ніж вважають українські демографи. Голос України. 2017. № 17.

створив умови існування, несумісні з життям, томуsovєтська соціально-економічна політика тих років мала виразні ознаки геноциду. Примусові хлібозаготівлі, «червоні валки», «червоні толоки», «чорні дошки», натуральні штрафи, «хлібозаготівельні глибинні пункти», «конвеєрний метод», позбавлення житла, присадибної землі, унеможливлення пересування та інші форми терору (розкуркулення, депортациї, ув'язнення, розстріли) розкривають далеко неповний перелік репресивних дій зі свідомою мотивацією масового вбивства великих груп людей²⁹. Одним із засобів утвердження тоталітарного режиму були масові репресії. Й. Сталін, виправдовуючи таку політику, на партійному з'їзді у 1930 р. наголосив, що «репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу».

Процес поширення масових політичних репресій в Україні українські історики часто-густо розподіляють на три хвилі:

Перша (1929–1931 рр.) – це так звана «шахтинська справа», харківські політичні процеси над українською інтелігенцією, «шкідниками» і «саботажниками», насильство над селянами, початок розкуркулення і депортаций під час колективізації. **Друга** хвиля (1932–1934 рр.) була пов'язана, насамперед, з терором голодом, який було штучно влаштовано проти українців, що призвело до демографічного зменшення населення до 10 млн осіб; заборона процесу «українізації» і постишевські репресії проти української інтелігенції, діячів культури, науки і освіти, письменників, журналістів і представників мистецтва. **Третя** хвиля (1936–1938 рр.) в історії дісталася назву доби «великого терору», бо була пов'язана з найбільш масовими, апокаліptичного масштабу репресіями. Порушення не тільки правових норм і судової практики, але й елементарних моральних норм з боку сталінської влади не знало меж. Людей знищували на основі сотень «розстрільних списків», катування відбувалися на Соловках і в Сандармох (Сандармох – урочище на Півночі, в Карелії, де загинуло понад 9,5 тис. політичних в'язнів), у таких місцях, як Биківнянський ліс під Києвом, де було розстріляно понад 120 тис. жертв (аналогічні цвінтари були створені в усіх великих містах республіки). Пошук і розправа з «ворогами народу», страх і насилия панували в громадсько-політичному житті України³⁰. Незважаючи на відданість Й. Сталіну, навіть партійно-державному керівництву республіки не вдалося врятуватися від репресій. Так, під час чергової «чистки» із 63 членів ЦК КПУ було знищено 55, з 11 членів політбюро – 10, в тому числі і перший секретар С. Косіор. Було розстріляно всіх 17 міністрів уряду республіки. А його голова П. Любченко, щоб уникнути наруги репресіями, які загрожували йому і його родині, сам застрелив і дружину, і себе. Республіка повною

²⁹ Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації. Гілея: науковий вісник. 2013. №7 4. С. 48–51.

³⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Київ : Либідь, Військо України, 1994. Т. 1. 432 с.

мірою стала «вотчиною» НКВС, але й у цьому відомстві під час «чисток» 20 тис. працівників зазнали репресій. Страшному удару були піддані і воєнні кадри – розстріляно було понад 40 тис. офіцерів вищого командного складу, в тому числі багато маршалів і генералів, які були талановитими полководцями і мали досвід воєнних дій. У Київському та Харківському округах відбулося масове винищенння воєнних кадрів, було репресовано тисячі осіб, у тому числі десятки командирів дивізій і бригад. Смертний вирок було винесено командувачу військ Київського військового округу Й. Якіру, а також деяким іншим відомим військовим діячам³¹.

Така репресивна політика за упродовж існування тоталітарної держави не могла не відбитися на етнічній, національній та інших ідентичностях українців. Вона призвела до того, що український народ зазнав найбільших фізичних втрат – загинули 25 млн людей, у тому числі найкращі представники української нації, діячі науки і освіти, культури і мистецтва, письменники, художники і музиканти. Тому у багатьох сучасних істориків викликає щирій подив ситуація, як український народ у таких нелюдських умовах фізичного винищення і русифікації зумів зберегти основи національної ідентичності, свою культуру, мову, традиції і навіть певну здатність до самоорганізації та самоспротиву режиму.

Пріоритетним об'єктом сталінських масових репресій була українська інтелігенція як носій усіх форм ідентичності. У 1920-х рр. це були в основному представники національної культурно-просвітницької і частково політичної еліти, які стояли на позиціях захисту інтересів свого народу, його культури і мови, прагнули до збереження завойованої під час минулої революції державної самостійності. Сталін вважав українську інтелігенцію головною перепоною на шляху розбудови тоталітарної совєтської імперії. У зв'язку з цим згідно з вимогами партійного вождя каральне відомство ДПУ приступило до фізичного знищенння в першу чергу української інтелігенції, особливо колишніх учасників Української революції. У червні 1929 р. у Харкові було розстріляно групу українських діячів, звинувачених в організації терористичного підпілля. В 1929–1930 роках слідчі органи сфальсифікували судовий процес над неіснуючою «Спілкою визволення України» (СВУ): 45 українських учених, письменників і політичних діячів колишньої УНР були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення. Згодом більшість з них за рішенням так званих сталінських «трійок» були розстріляні. Сучасний ретельний аналіз цих справ переконливо доводить, що жодних підстав стверджувати про наявність якихось підпільних українських організацій у той час не було. Після цього сфабрикованого процесу в Україні була «викрита» ціла мережа міфічних організацій – «Український національний центр», «Польська організація військова», «Блок українських націоналістич-

³¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Київ : Либідь, Військо України, 1994. Т. 1. 432 с.

них партій», «Троцькістсько-націоналістичний блок» тощо. Всього було сфабриковано понад 100 подібних справ³². Жертвами репресій ставали, насамперед, найяскравіші постаті українського національного відродження – М. Бойчук, М. Зеров, М. Хвильовий, Л. Курбас та ін. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, у тому числі 19 академіків. Жахливого удару було завдано українській літературі: 89 письменників було знищено, 212 – примушено замовкнути, 64 – заслано, 83 – емігрували.

У 1933 р. стався тотальний погром усього культурного життя України. Була згорнута і заборонена політика «українізації». Паралельно з політичними репресіями проти творчої та наукової інтелігенції розпочалася «чистка» наркомату освіти, внаслідок якої було репресовано майже 200 «націоналістів і ворожих елементів». В обласних управліннях народної освіти через політичні мотиви замінили 100% складу керівництва, у районних – 90%. Часто-густо за звільненням наступало позбавлення волі. Українська культура, що так плідно розвивалася в 1920-ті роки, була розгромлена, рештки старих культурно-політичних осередків та зародки нових винищенні ще до середини 1930-х років. Але це був ще не кінець, а тільки початок. Машина терору, що була розкручена репресіями проти вчених і поетів, набирала обертів. У 1937 р. політичні репресії набували особливо масового характеру, починалася доба «великого терору». ЦК ВКП(б) затвердив наказ М. Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким тільки за чотири місяці треба було, як за жахливим виробничим планом, репресувати 268 950 осіб, з них негайно знищити 75 950. Репресії здійснювалися позасудовими «трійками». На Соловках і в Сандармосі були підступно знищені десятки українських письменників та поетів. Цю подію назвали в історії символічним і трагічним терміном – «розстріляне українське відродження»³³. Суспільство дедалі глибше опускалося у прірву страху, відчаю і моральної деградації. Заарештованих піддавали жорстоким тортурам і таким чином одержували від них необхідні, але міфічні свідчення і про себе, і про своїх знайомих. Чи не єдиним елементом з дореволюційної структури суспільства залишалася церква. Але вона зазнавала час від часу все відчутніших ударів від державної партії, яка не бачила потреби в релігії, бо ставила перед собою за мету виховання атеїстичної свідомості у громадян. Перший удар було завдано церкві відразу після затвердження советської влади, коли були конфісковані церковні землі і дорогоцінні предмети культу. Другий – у 1929 р., коли було заборонено всі види діяльності релігійних установ, окрім богослужіння. Почалося винищенння храмів та іншої матеріальної основи релігійних громад. У приміщеннях церкви влаштовувалися клуби, школи, склади тощо. Поза

³² Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортациї, заслання, вислання. Київ : Рада, 1994. 126 с.

³³ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. Київ : Смолоскип, 2007. 976 с.

законом опинилася Українська автокефальна православна церква. Церковні ієрархи були піддані репресіям, заслані або розстріляні³⁴.

Таким чином, минуле ХХ ст. залишило людству чимало негативних сюрпризів – дві світові і багато більш дрібних, локальних війн, епідемій, голод. Людство ніби забуло уроки минулого і наробило помилок більше, ніж за всю свою попередню історію. Однією з причин цих помилок, що привели до численних трагедій і катастроф, стало виникнення і розвиток тоталітаризму як непримиренного ворога демократії та традиційних ідентичностей. Тоталітарний режим – пряме породження ідейно-ідеологічних трансформацій масової свідомості, що почалися в XVII – XIX ст. і досягли свого апогею в першій половині ХХ ст. Тоталітаризму властиве тяжіння держави і суспільства до соціальної статики, а тому він і підтримує цей стан шляхом максимального звуження простору для соціальних свобод і особистих ініціатив громадян. Для нього неприйнятна сама ідея прав і свобод людини. Нове тоталітарне буття конститує нову реальність і відповідну їй ідентичність, руйнуючи при цьому попередні установки свідомості та розмишаючи традиційні ідентичності.

Основним об'єктом нищення тоталітарний режим, в даному випадку більшовицький, обрав людський дух, окупований державою і позбавлений прав і свобод. Історична доля «нової ідентичності», яка втратила адекватне уявлення про належне і сутнісне, трагічна. І ця трагічність відбилася на долі української людини, яка пройшла через пекельні муки, завдані їй тоталітарним режимом, внаслідок чого відбулося відчуження від людської сутності і запанував травматичний синдром здеформованої морально-правової свідомості.

Тим не менше, масові репресії, Голодомор-геноцид ламав далеко не всіх. Найскладнішим для людей був вибір: змиритися – чи боротися зі злом. Серед тих, котрі вижили фізично, було немало й таких, хто не піддався моральному і духовному знищенню, незважаючи на те, що вони, як й інші, бачили жахіття голодної смерті рідних та близьких, самі заглядали їй у вічі, відчували, як впевнено тваринне ество може наповнювати людську істоту. Голодомор не зламав їх, не змусив зрадити своє індивідуальне та національне «Я». У тисяч українців якраз у роки Голодомору сформувалися антисовєтські і антикомуністичні настрої, національно-патріотичні почуття. Значна частина голодуючих обрали шлях боротьби, але треба було ще визначитися з її методами і формами. Архівні документи, спогади тих, хто пережив голодну смерть, дають широку палітру різних форм і способів боротьби не просто за виживання, а із злочинною системою. Ідеться про селянські заворушення, бунти, повстання, збройні виступи, однак сили опору були обезкровлені голodom і на якийсь час придушенні. Попереду їх чекали нові випробування – світова війна і повоєнна агонія сталінізму.

³⁴ Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : HREC-PRESS, 2018. 440 с.

5.3. Ідентифікаційні процеси в контексті советського «збирання» українських земель та Другої світової війни

Ідентифікація українства як цілісності після советської інкорпорації західноукраїнських земель та їх включення до УРСР в умовах повоєнної агонії сталінізму залишається недостатньо дослідженим і досить контроверсійним питанням. Упродовж багатьох десятиріч цей процес трактувався як «возз'єднання українського народу», знищенню націоналістичної ідентичності та утвердження советської внаслідок «визволення» населення Галичини, Буковини, а згодом і Закарпаття. В ряді новітніх праць вітчизняних і зарубіжних авторів події «золотого вересня» 1939 р. дедалі частіше характеризуються як факт окупації і анексії територій, які перебували у складі інших держав, в умовах Другої світової війни, а наступні події пов'язуються з розгортанням спротиву гітлерівському та сталінському окупаційним режимам³⁵. Все це зумовлює необхідність заглибитися в особливості нищення комуністичним режимом традиційних ідентичностей західних українців і насадження советських.

Ще в XIX ст. Адам Міцкевич просив у Бога великої війни, яка б принесла визволення польському народові. Ситуація для українства після завершення Першої світової війни була схожа на ту, в якій перебували поляки перед її початком. Розділена між чотирма державами, частина українців схилялася до думки про те, що вирішення українського питання можливе лише шляхом збройного опору, а також унаслідок всеєвропейського воєнного конфлікту. Наявні на той час міжнародно-правові акти могли стати підґрунтам демократичного шляху досягнення єдності українських земель та їх мешканців. Однак диктатори Гітлер і Сталін вдалися до перерозподілу сфер впливу і розв'язали Другу світову війну, «запах» якої першими відчули українці Закарпаття. Проголошена 15 березня 1939 р. Карпатська Україна як незалежна держава була жорстоко знищена угорськими військами і за потурання Німеччини повністю окупована Угорщиною.

1 вересня 1939 р. гітлерівські війська віроломно розпочали окупацію Польщі, а советська армія 17 вересня 1939 р. вторгнулася на її східні території, тобто в Західну Україну і Західну Білорусь, реалізуючи домовленості таємного пакту Молотова–Ріббентропа. Як прикриття агресії проти Речі Посполитої і долучення до війни, сталінське керівництво називало ці дії захистом життя і майна «поневоленого» українського та білоруського населення. Насправді так звана «допомога єдинокровним братам-українцям і братам-білорусам», які проживали у Польщі, аж ніяк не була серед пріоритетів советського керівництва. Насправді йшлося не про допомогу, а про

³⁵ Мищак І. М. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 509 с.

геополітичні інтереси СРСР, перенесення його кордонів на захід і розширення плацдарму для наступних дій в Європі. Цілком очевидно, що не останню роль тут відіграво і прагнення Москви остаточно ліквідувати націоналістичні «п'ємонти» у Західній Україні та Західній Білорусі.

Водночас для українського населення, що проживало на території імперії Габсбургів, а згодом Польщі, Румунії та Угорщини, можливість з'єднатися зі своїми одноплемінниками мала генетичне коріння і відкривала шанс до відновлення соборності та формування загальноукраїнської ідентичності. Як зазначалося в попередніх розділах, етнічна, національна, культурна та релігійна ідентифікація українців, що проживали на цих територіях, відбувалася під впливом дещо інших факторів – економічних, політичних, соціокультурних, ментально-психологічних та геополітичних. З одного боку, тут розгортається потужний український націоналістичний рух, а з другого – діяли агенти впливу польськофільства, румунофільства та комунофільства. І все ж, домінуючі українські сили, їх об'єднання та провідники спрямовували національний рух на формування власної ідентичності, створення на власній етнічній території свого різновиду української ідентичності в протистоянні польській, румунській та угорській ідентичностям. З початком війни ситуація значною мірою залежала від того, який проект національного життя запропонує населенню краю новий окупаційний режим.

Відразу після вступу на територію західноукраїнських земель Червоної армії та військ внутрішніх сил (НКВС) почалося створення «тимчасових адміністрацій» у містах і «селянських комітетів» у селах, на яких покладалося завданняsovетизації і боротьби з буржуазними націоналістами. Вже з перших днів появи тут оперативно-чекістських груп почалися арешти і репресії українських учених, митців, церковнослужителів, робітників, селян, студентів, набували поширення прояви мародерства, пограбування, гвалтування жінок. За дорученням Сталіна так звані «соціалістичні перетворення» скеровував перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. В. Ідзьо наводить його реакцію щодо їх повільності. Зокрема, після окупації Львова М. Хрущов гостро критикував наркома НКВС І. Серова, дорікаючи йому: «Що це за робота, коли нема жодного розстріляного?». На що він почув таку відповідь: «У Золочеві розстріляно 12 чоловік»³⁶.

1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про проведення 26 жовтня 1939 р. Народних зборів, яким належало легітимізувати новий територіально-правовий статус і суспільно-політичний устрій Західної України, а саме: питання входження до складу СРСР, націоналізацію земель і засобів виробництва, утворення партійно-совєтських органів влади тощо. Формально вибори до зборів мали проводитися на основі загального, рівного

³⁶ Ідзьо В. Українська Повстанська армія – згідно зі свідченнями німецьких та радянських архівів. Львів : СПОЛОМ, 2005. С. 14–15.

й прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Право голосу отримували усі мешканці Західної України старші 18 років, незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального і майнового стану тощо. За встановленою нормою один депутат мав обиратися від 5 тисяч осіб. Право висувати депутатів до Народних Зборів надавалося тимчасовим управлінням, селянським комітетам, робітничій гвардії, зборам робітників підприємств. «Довірені особи» надалі мали узгодити на окружних нарадах єдину кандидатуру в окремому окрузі, після чого виборці мали обирати «одного делегата з одного кандидата». При цьому весь процес «висування та узгодження кандидатів» проводився під контролем спецслужб у жорстких часових рамках (на це відводилося лише чотири дні, з 14 по 17 жовтня включно). Фактично організацію виборчого процесу здійснювали політпрацівники Червоної армії та військовослужбовці НКВС, жорстоко караючи будь-які спроби бойкоту або висунення альтернативних кандидатів. Ось чому намагання національно-демократичних сил запропонувати своїх кандидатів і розгорнути агітацію за них рішуче присікалися. Органи НКВС при цьому керувались директивою НКВС СРСР Народним комісаріатам внутрішніх справ УРСР і БРСР «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусі» від 15 вересня 1939 року: «...взяти активну участь в підготовці і проведенні тимчасових управлінь – народних зборів – українського, білоруського й польського. Для забезпечення посиленого проведення народних зборів налагодити необхідну агентурно-оперативну роботу по виявленню й репресіям стосовно контрреволюційних організацій, груп та осіб, котрі роблять спроби протидії й зрыву організації нової влади»³⁷.

Так звані вибори без вибору, які проводилися 22 жовтня 1939 року, стали фарсом «волевиявлення західних українців». За офіційною інформацією, в них взяли участь 93 % виборців, 91 % з яких підтримали запропоновані кандидатів. Грунтуючись на цих результатах, були сформовані Народні Збори Західної України, що складалися з 1484 депутатів (тільки 5,2 % з них мали вищу освіту, а 72,6 % – лише початкову) на чолі з авторитетним лікарем і одним з керівників Християнсько-суспільної партії Кирилом Студинським (у червні 1941 року, під час евакуації совєтських військ зі Львова, був примусово вивезений і помер за нез'ясованих обставин). 26–28 жовтня депутати зустрілися у Львові, в Оперному театрі, де звернулися до Микити Хрущова, котрий разом з С. Тимошенком сидів у так званій «цісарській ложі» театру, та інших керівників УРСР. Народні Збори «висловили подяку» Й. Сталіну за визволення і направили делегацію на чолі з К. Студинським до Москви (бо саме там, у Кремлі, аж ніяк не в Києві і Львові фактично вирішувалася подальша доля Західної України), щоб попросити офіційного включення територій до складу Української РСР. Верховна Рада СРСР

³⁷ Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. С. 258.

проголосувала за це рішення 1 листопада 1939 року, коли V Позачерговою сесією Верховної Ради СРСР прийнято Закон СРСР «Про включення Західної України до складу Союзу РСР із возз'єднанням її з Українською РСР». Цей державний акт викликав неоднозначну реакцію навіть серед червоноармійців. Ось як під час політзаняття на розповідь армійського агітатора про «плач від щастя» одного західноукраїнського селянина після прийняття цього закону відреагував боєць 170-го стрілецького полку 58-ї дивізії Українського фронту Є. Расевич: «Це вониплачуть одним оком, проте коли їх советська влада притисне, плакатимуть обома»³⁸.

Лише через пів місяця, 15 листопада, в Києві слідом за Москвою був прийнятий закон, який підтвердив це включення: «Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі». В червні 1940 р. Советський Союз анексував Бессарабію і Північну Буковину як територію, де проживали етнічні українці. 26 червня 1940 року В. Молотов вручив посланнику Румунії в Москві Георге Давідеску ноту советського уряду, в якій в ультимативній формі вимагалося: повернути Бессарабію Советському Союзу та передати їйому північну частину Буковини. Советський уряд розглядав анексію північної частини Буковини як «незначне відшкодування за великий збиток, завданий Советському Союзу і населенню Бессарабії 22-річним румунським пануванням у Бессарабії», і також тому, що її «...доля пов'язана головним чином з Советською Україною, спільнотою своєї історичної долі, і спільністю мови, і національного складу»³⁹. Північна Буковина мала традиційні історичні зв'язки з Галичиною, яка вже була інкорпорована, також входила до складу Австро-Угорщини, починаючи з другої половини XVIII століття і аж до 1918 року. Крім того, на відміну від Бессарабії, у Північній Буковині українське населення становило більшість.

На спробу румунського посланця заперечити наведену в ноті аргументацію посиланнями на історію Бессарабії і подій 1918 року В. Молотов зазначив, що вони «не відповідають ані історичному розвитку, ані реальній ситуації». Так само не вдалася спроба продовжити термін відповіді з Бухареста, оскільки В. Молотов категорично наполягав на тому, що советський уряд уже «чекав двадцять два роки» і тому «сподівається, що відповідь буде надано без зволікань, і якщо вона буде позитивною, то питання буде вирішено мирним шляхом»⁴⁰.

Захоплені землі були адміністративно реорганізовані у сім областей за аналогією з рештою Советського Союзу (Дрогобицька, згодом приєднана до Львівської), Рівненська, Станіславська (нині Івано-Франківська), Тернопіль-

³⁸ Российский государственный военный архив. Ф. 9. Оп. 39. Справа 73. Арк. 244.

³⁹ Livezeanu I. Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle. Cornell University Press. 1995. С. 92.

⁴⁰ Вэратек В., Шишкану И., Матей В. Пакт Молотова–Риббентропа и его последствия для Бессарабии. Кишинев : Университет, 1991. С. 24–27.

ська, Волинська та Чернівецька. Цивільну адміністрацію в анексованих регіонах було сформовано в основному з вихідців зі Сходу України та Росії. Всі інші українські організації, включаючи «Просвіту» та НТШ, були заборонені і ліквідовані або обмежувались у змісті та формах своєї діяльності. Сотні кредитних спілок та кооперативів, які існували в міжвоєнний період, були закриті. Місцеві українські політичні партії були скасовані, а від 20 до 30 тисяч політично активних українців, рятуючись від переслідувань, були змушені утекти на території, окуповані німцями. Більшість з них, хто не захотів або не зумів втекти, згідно з директивами НКВС були заарештовані і репресовані. Карально-репресивні дії проводилися за вже випробуваним сценарієм 1920–1930 рр. на Сході України. Особливої жорстокості репресії досягли з початком німецько-sovєтської війни, а загалом за рік і 9 місяців советського режиму із західноукраїнських земель було депортовано 10% населення, заарештовано 60 тисяч осіб, понад 50 тис. розстріляно або замордовано⁴¹. Тільки з 22 до 29 червня 1941 року співробітники НКВС арештували всіх так званих ворогів советської влади, нерідко зі сім'ями. В Дрогобичі це, зокрема, Антон Максимович, Іван Чмола, Дмитро Бурко, Йосиф Бараняк, Йосифат Пасічник, Євген Татарський, Осип Левицький, Северіян Бараник, Яким Сеньківський. Арештованих у ці дні та інших в'язнів, що знаходилися в дрогобицьких тюрях, енкаведисти перед відступом з міста ліквідували. Знищення в Дрогобичі (НКВС замордував кількасот осіб) проводили в обох тюрях та на єврейському кладовищі. Такі самі акції відбувалися в сусідніх містах: Бориславі, Самборі, Стрию, інших населених пунктах Дрогобиччини, зокрема в Підбужі, Унятичах, Добромилі, Сколе. 30 червня, в переддень зайняття Дрогобича німецькими та угорськими частинами, коли останні енкаведисти залишили місто, вдалося звільнити лише небагатьох уцілілих в'язнів⁴².

Аналогічні дії чинили представники советської влади й у інших населених пунктах краю. Як зазначають дослідники, після помпезного входу до Львова окупанти приступили до розгортання своєї каральної системи і створення спеціальних органів по лінії прокуратури, державної безпеки та внутрішніх справ. Військовики захопили всі польські урядові установи, включаючи архіви, щоб здобути інформацію про національно свідомих людей, учасників руху Опору, які могли протистояти і «червоним». Також ще перед приходом до Львова була зібрана інформація про місцеву інтелігенцію та урядовців – це був список людей, яких насамперед мали заарештувати. Тож уже дуже скоро життя Львова стало цілковито підконтрольне НКВС⁴³.

⁴¹ Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках. Нарис історії боротьби за державність. Львів : Політехніка, 2012. с. 340.

⁴² Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / наук. ред. Л. Тимошенко. Дрогобич: Коло, 2009. 357 с.

⁴³ Курій Ю. Люди думали, що прийшли українці. Експрес. 2013. № 102 (7154). 19–26.09.

Було б помилкою, якби діяльність комуністичного режиму щодо руйнації старих ідентичностей і формування нової у форматі «совєтський народ» зводити лише до насилля і репресій. На це завдання була спрямована економічна, соціальна, культурно-освітня діяльність новостворюваних партійних і комсомольських організацій, усіх інститутів держави, а також потужний арсенал засобів масової інформації та агітаційно-пропагандистської роботи. По мірі експропріації приватної власності та одержавлення землі відкривалися державні промислові та торговельні підприємства, робилися спроби заснувати сільгоспартілі та совгоспи на селі, відкривалися нові медичні установи, заклади освіти, науки і культури. Університети у Львові та Чернівцях були трансформовані в українські, у школах, мережа яких, особливо початкових, охопила майже всі населені пункти, навчання переводилося на українську мову з обов'язковим вивченням російської мови і літератури. Ці та інші заходи мали ослабити рух спротиву і схилити на бік нової влади якомога більше людей.

Як уже зазначалося, в системі формування етнічної і національної ідентичності одне з ключових місць посідає історична пам'ять. Ось чому нова влада взяла під повний контроль розвиток і поширення історичних знань, діяльність відповідних осередків. Західним українцям нав'язувались як обов'язковий канон партійно-класового підходу до історії, абсолютно інша концепція української минувшини, інші оцінки, інші герої. Влада добре розуміла, що школа національної історіографії М. Грушевського, її львівські вихованці С. Томашівського, І. Джиджори, І. Кревецького та ін. живили своїми працями національно-патріотичну свідомість учасників українського руху Опору. Не випадково, що навіть саме згадування у студіях імен І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, діячів Української революції М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського, будівничих ЗУНР викликало лють ідеологічних наглядачів, а тому все це було заборонено.

Оскільки механізм советизації інкорпорованих земель та їх населення в 1939–1941 рр. був доведений до універсальності, то видається доцільним згадати його у зв'язку з приєднанням Закарпаття на завершальному етапі війни. Невдовзі після витіснення гітлерівських військ з території краю у листопаді 1944 р. у Мукачевому так званий З'їзд «народних комітетів» Карпатської України проголосував за приєднання його до Української РСР. Для більшості місцевого населення Закарпаття це приєднання було несподіванкою, адже воно очікувало, що після визволення з-під Угорщини край знову зайде своє місце у Чехо-Словацькій республіці як автономна українська одиниця. До того ж в перебігу війни СРСР не висловлював жодних претензій щодо українських територій з південного боку Карпат. Закарпатські комуністи з перших днів приходу Червоної армії також заявляли про належність Карпатської України до Чехо-Словаччини. Українські національно свідомі діячі не могли протистояти такій розв'язці, оскільки допускали,

що прилучення Закарпаття до Праги може створити умови для вільного політичного і культурного розвитку національного життя. Коли ж стало відомо, що доля Карпатської України буде вирішена інакше, вони визнали політичну доцільність об'єднання української нації в єдиних політичних кордонах, залишаючись, однак, остоною самої акції, щоб не компрометувати свої націоналістичні ідеали. Більш активно підтримували гасло включення Закарпаття до советської України лише місцеві московофіли, які вже забули про свою орієнтацію і почали видавати себе за українців. «За іронією долі, – писав історик цих подій, – всеукраїнські устремління реалізувалися тими, хто тривалий час боровся проти всього українського, навпаки, українські націоналісти лишилися остоною цієї діяльності, яка інакше відповідала їхнім найглибшим почуттям»⁴⁴. Приєднання Закарпаття підсумовувало довгий історичний процес пошуку західноукраїнським населенням свого власного національного «Я». На жаль, цей процес проводився не шляхом справжнього волевиявлення населення, а тоталітарним способом, засобами насилия та зброй.

Повертаючись до советизації Галичини, Буковини, Бессарабії, а згодом і Закарпаття, не можна оминути репресивний характер політики влади щодо релігії. Заборони і переслідування особливо болісно торкнулися Української греко-католицької церкви, діяльність якої була фактично заборонена шляхом проведення так званого церковного собору 1946 р. у Львові і скасування Берестейської церковної унії 1596 р. та підпорядкування УГКЦ юрисдикції Російської православної церкви. Як засвідчують архівні документи, цей собор проводився на основі прямої вказівки партійно-державного керівництва СРСР за наперед розробленим сценарієм і під наглядом НКДБ УРСР⁴⁵. Широкомасштабна антирелігійна та атеїстична пропаганда, розгорнута комуністичним режимом, вела до руйнування традиційних цінностей місцевого населення та розмивання історично сформованих ідентичностей. Як відомо, в межах етнічної спільноти ідентичність корелює з релігійними та культурними механізмами регуляції свідомості, завжди відповідаючи на питання «Хто ти?». Формуючі відчуття безперервної самототожності (ідентичності) проявляють себе перетворенням базових цінностей в діяльну форму (ідеологію) внаслідок засвоєння на кожному етапі соціального (групового, особистісного) розвитку певної культурної чи релігійної традиції. Відомо, що ідентичність формується передусім у певному культурному середовищі. На це звертав увагу С. Гантінгтон, наголошуючи, що культурні (етнічні, національні, релігійні, цивілізаційні) ідентичності складаються з урахуванням

⁴⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. С. 258.

⁴⁵ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2-х томах. Т. I. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.

культурної близькості і культурних відмінностей⁴⁶. Подібну думку знаходимо в Е. Еріксона, який опосередкованим інструментом ідентифікації вважав «ідеологію», а відтак унаслідок порушення «ідеологічної цілісності суспільства, послаблення її попередньої системи цінностей виникає соціальна криза»⁴⁷. Природно, що в масштабах етносу зміни в цінностях тягнуть за собою трансформацію внутрішнього і оточуючого світу соціальної реальності. Інколи ці зміни сприймаються етносом як загроза своїй «самості».

Власне саме так і сталося з етнічною ідентичністю західних українців після інкорпорації до складу СРСР, що відбилося на розмиванні власної ідеології, викликало культурну та духовну кризу. І як наслідок – агресивне, насильницьке формування нової тоталітарної ідентичності советського зразка. За основу політики московського більшовизму було взято «досвід» боротьби з «буржуазним націоналізмом» української нації, її інтелігенцією, її культурою, релігією на Сході України.

Спочатку дозвовані репресії поступово переростали у масовий терор, за допомогою якого більшовизм намагався паралізувати національний рух та утвердити своє ідеологічне панування. Терор здійснювався під потужним ідеологічним прикриттям нерідко українських гасел і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової дезорієнтації, сприяло розмиванню базових цінностей українських ідентичностей. Єзуїтська практика у боротьбі з українською інтелігенцією, свідоме нацьковування одних груп на інші створювали в суспільстві атмосферу тотальної підозрілості й недовіри, ставали базою конструювання так званого нового типу ідентичності, «підключеної» до струмів комуністичної політики.

Як уже зазначалося, в процесі формування тоталітарної ідентичності як базового соціального суб’єкта советського суспільства важливим сегментом цього процесу виступило конструювання образів «ворога советської влади» і «ворога народу». У цьому випадку під «ворогом народу» правомірно розглядати абстрактний, україн негативний і небезпечний персонаж, атрибутивно притаманний ідеології, соціальній міфології і каральній практиці більшовицького режиму. Про це дуже влучно говорив О. Зінов’єв: «...наша система влади... здійснила довгу еволюцію. Перший етап – давити всіх, хто потрапив під руку, і давити так, щоби всі бачили і відчували, що настане їх черга. Другий етап – давити, але за вибором і так, щоб всі вважали, ніби ми не давимо, а охоронємо досягнення і виховуємо тих, хто заблукав. Третій етап – зробити так, щоб давити було нікого»⁴⁸. Найбільш небезпечним ворогом, окрім «проклятого капіталізму», влада вважала «українського

⁴⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и изменение мирового порядка. Pro et Contra. Москва, 1997. Т. 2. № 2. С. 142–143.

⁴⁷ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996. С. 112.

⁴⁸ Зиновьев А. Зияющие высоты. Москва : Эксмо, 2008. С. 97–98.

буржуазного націоналіста», а згодом «бандеровца». Принагідно зазначимо, що боротьбу з цим ворогом вели як сталінський, так і гітлерівський режими. Додаток «буржуазний» мав підкреслювати його спорідненість з ознаками ворожого для СРСР капіталістичного суспільства. Це одна з причин того, чому в українському суспільстві поняття «націоналізм» частина людей досі сприймає як негативне явище.

Забігаючи наперед, треба визнати, що в повоєнні десятиріччя на приєднаних до СРСР західних землях України та Білорусі режиму вдалося схилити чималу частину населення до совєтської ідентичності шляхом маніпулювання поняттями «український совєтський народ», «українська совєтська наука, культура, література» тощо. Для цієї ідентичності були характерні: відсутність звички або можливості до усвідомленого вибору між принципово-вимінами життєвими альтернативами, здатними привести людину до проявів індивідуальної відповідальності за свою долю; схильність до політичних заходів суто ритуального характеру; віра в здійсненність і ефективність простих, вольових, «справедливих» рішень у сферах публічної політики і економіки; категорична відмова від ідеї варіабельності соціального буття в його динаміці; соціальна заздрість; мінімізація життєвих запитів під виглядом рівності та справедливості.

Як виявилося з часом, багато з цих параметрів тоталітарної ідентичності настільки глибоко вкорінені у суспільну свідомість, що стали гальмом демократичних ідентифікаційних процесів на цивілізаційних цінностях після відновлення державної незалежності України.

Повертаючись до проблем етнічної та національної самоідентифікації, варто зазначити, що вона має суб'єктивно-психологічну природу як механізм самовизначення етнічності, але при цьому обумовлюється і підтримується факторами, що існують для кожного окремого індивіда об'єктивно. Це й регіональний ландшафт, мова, релігія, соціальна організація, естетичні й етичні регламентації тощо. Етнічність виступає як вираження локальності, обмежуючи природу людини, а в умовах *насильницьких змін, ситуації соціальних ризиків* і гострої потреби в захищеності це приводить до підстав універсальності культури, *справжності і сутності буття людини*. Народ, опинившись перед небезпекою втрати життєвого простору, починає шукати нову ідеологічну цілісність і мобілізовує ідентифікаційні ресурси для само-збереження. У цьому контексті можна звернутися до діяльності осередків ОУН-УПА, які в надзвичайно складних умовах війни і повоєнних лихоліть, в протистоянні окупаційній політиці нацистської Німеччини і сталінського СРСР намагалися зберегти основи української національної ідентичності. Разом з «розстріляним відродженням», шістдесятництвом важливу роль у формуванні української ідентичності відіграла пам'ять про національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА. Як відомо, ОУН, поставши наприкінці 1920-х рр., перетворилася в одну з провідних сил українського визвольного

руху і стояла на передньому краю боротьби українців за незалежність. У сучасних умовах, коли українці намагаються відтворити правдиву історію боротьби за незалежність, включаючи й діяльність ОУН та УПА, багатьом нашим сусідам, особливо Росії, це не подобається. Для неї історія ОУН залишається ворожою, небезпечною, бо це історія про нескорених українців, здатних у вкрай несприятливих обставинах протистояти будь-якій ворожій силі.

За останні десятиріччя у дослідженнях українського націоналістичного руху намітилися підходи, пов'язані зі з'ясуванням його значення для формування національної ідентичності. Важливість цієї проблеми випливає передусім з того, що вдруге у ХХ ст., після Української революції 1917–1921 рр., український національно-визвольний рух уже під час Другої світової війни виразно заявив про прагнення України до незалежності і самостійності. При цьому українські націоналісти сподівалися використати міць Німеччини задля звільнення від сталінізму і відновлення державної незалежності. Проте Гітлер прийшов в Україну не визволяти, а панувати і грабувати, а тому розглядав український визвольний рух не як союзника чи навіть помічника, а як ворожий і такий, що підлягає нищенню. Особливо це стало зрозумілим після проголошення проводом ОУН(б) 30 червня 1941 р. Акту відновлення незалежності Української держави, коли гітлерівці вдалися до жорстоких переслідувань та арештів її ключових лідерів, включаючи Степана Бандеру. ОУН була змушенна перейти в підпілля і очолити збройну боротьбу проти гітлерівських і сталінських окупантів. Для цього були створені загони Української повстанської армії на Волині Т. Бульбою-Боровцем, а в Галичині проводом ОУН(б). Саме вони взяли на себе збройний захист місцевого населення від гітлерівців, а також від польських таsovєтських партизанських з'єднань⁴⁹. Солідаризація місцевого населення з УПА, активна підтримка і допомога їй стали виявом нової ідентичності українських націоналістичних сил, передусім молоді, сформованої під патріотичними гаслами, одним з яких стали слова «Слава нації. Смерть ворогам».

На момент повернення Червоної армії діяльність УПА засвідчила наявність в Україні потужного збройного опору сталінському режиму. У боротьбі з повстанцями сталінська імперія вдалася до застосування всієї своєї збройної і агентурної потуги. Лише загальна кількість військово-каральних операцій, здійснених за весь період війни, становила понад десять тисяч. Поряд із цим задля насадження в інкорпорованих перед війною регіонах совєтської влади провадилися різні військово-репресивні, політико-ідеологічні та економічні кампанії. Наскільки кремлівський вождь був обіznаним з ходом боротьби з повстанцями, свідчить колекція т. зв. «Особих папок» Й. Сталіна, що зберігається у Державному архіві Російської

⁴⁹ Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого. Частина 5: Історія: «опрацювання» комуністичного та колоніального минулого. URL : <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-part-5>

Федерації (ДАРФ) у Москві. Ці документи мають доволі виразну специфіку. Це систематично – день за днем, місяць за місяцем, рік за роком відібрана інформація про діяльність Наркомату внутрішніх справ СРСР проти антисталінських повстанців упродовж 1944–1948 рр., що їх особисто готовував для Й. Сталіна нарком внутрішніх справ Л. Берія. Це, так би мовити, інформація «у сухому залишку», до того ж майже позбавлена емоційного та пропагандистсько-ідеологічного забарвлення: лише кількість проведених військово-чекістських операцій НКВС та повстанських акцій, кількість убитих, поранених і захоплених у полон з обох боків, огляд найбільш важливих агентурних операцій тощо. В міру згасання антисталінської боротьби зменшувалась і частота підготовки документів. Спочатку їх готовували кожні 3 дні, потім – 7, 10, 15, 30, 90 і, врешті, 180 днів⁵⁰.

Ця, на перший погляд, суха інформація вражає масштабами тієї внутрішньої війни, яка тривала роками у советському тилу. Зі сталінського боку до неї були залучені внутрішні, залізничні, конвойні, прикордонні війська НКВС, спецгрупи НКВС, оперативники НКДБ, агенти Головного розвідувального управління та Головного управління контррозвідки НКО («СМЕРШ»), міліція, різноманітні військові частини з охорони залізничних мостів, заводів тощо, осередки винищувальних батальйонів – т. зв. («яструбки»), загони сприяння із місцевого населення, спеціальні озброєні частини районних активістів, а також контрабанди – спецчастини, організовані з советських агентів, деяких колишніх членів ОУН та УПА тощо. Провідна роль при цьому покладалася на НКВС на чолі з Л. Берією, заступники якого С. Круглов та І. Серов керували противовстанською діяльністю з організованого у м. Рівному оперативного штабу. Керівництво УПА усвідомлювало, що відкритий виступ повстанських загонів з їхнім недостатнім військовим вишколом та озброєнням проти такої величезної армії може мати згубні наслідки. Тож рекомендувалося не вступати в прямі сутички зі советськими військами, а зберігати сили з тим, щоб після того, як вони підуть на Захід, продовжити боротьбу проти сталінської імперії у тилу. Партизанска війна, яку розпочала УПА, велася всіма можливими способами й доступними методами. Повстанці атакували окремих військовослужбовців і невеличкі загони червоноармійців, вдавалися до терористичних актів проти найбільш відомих своєю жорстокістю і підступністю партійних та советських працівників, співробітників НКВС тощо; здійснювали напади на військові колони з боеприпасами та продовольством, штаби, склади і бази Червоної армії; організовували диверсії на шляхах сполучення, виводили з ладу мости,

⁵⁰ Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу у Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів / упорядники: Я. Дашкевич, В. Кук. Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2010. С. 5–44.

лінії зв'язку та електропередачі; збирали розвідувальні дані, які нерідко обмінювалися у німців на зброю.

Зрозуміло, що загони УПА не могли завдати нищівних ударів по Червоній армії, однак її діяльність мала для останньої невтішні наслідки передусім через те, що фактично позбавила її розвідувальних даних про вермахт. Цю інформацію зазвичай надавали советські партизани, дії яких на території західних областей були фактично паралізовані⁵¹. Від 1944 р. і до середини 1945 р. боротьба між УПА і советами не лише не уповільнилася, а навпаки – розгорнулася із ще більшою силою. За рік бойових дій проти повстанців (лютий 1944 – лютий 1945 р.) НКВС провів 9 508 чекістсько-військових операцій, при цьому було вбито 73 333, захоплено живими 73 965 осіб, з'явилося з повинною 53 333 особи, у т. ч. й тих, хто ухилявся від служби в Червоній армії. Советські втрати становили: вбитих – 1 708, поранених – 2 076, зниклих безвісти 317 осіб. Тут відразу впадає у вічі непропорційне співвідношення між загиблими повстанцями і «червоними»: перших у рази більше. Це можна пояснити не лише тим, що з повстанцями воювала добре озброєна, підготовлена і численно переважаюча армія, а й тим, що серед загиблих було чимало цивільних. Про це опосередковано свідчить такий факт: у советських документах існує розбіжність між захопленими в полон повстанцями і кількістю вилученої в них зброї – людей завжди значно більше, ніж зброї. Отже, виходить, що чекісти або записували «мертві душі», або то були цивільні, які загинули під час каральних акцій і були занесені до списку вбитих повстанців.

Назагал населення західних земель (і не тільки) України сплатило високу ціну за своє прагнення до свободи: від 1944 до 1952 рр. тут було репресовано майже півмільйона осіб (заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано довічно за межі України понад 203 тис. осіб)⁵². За советськими джерелами в 1944–1956 рр. на території західних областей України повстанці здійснили 14 424 диверсійно-терористичні акти, внаслідок чого загинули 30 676 радянських громадян, серед них – 687 співробітників НКДБ–МДБ, 1 864 співробітники НКВД–МВС, 3 199 військовослужбовців внутрішніх прикордонних і збройних сил 2 590 бійців винищувальних батальйонів; 2 732 представники органів влади, 251 комуніст, 207 комсомольських працівники, 314 голів колгоспів, 15 355 колгоспників і селян, 676 робітників, 1 931 представник інтелігенції, 860 дітей, людей похилого віку і домогосподарок. За даними, озвученими начальником таємних операцій ЦРУ Френком Візнером, з кінця Другої світової війни до 1951 року бійці УПА знишили близько 35 тисяч советських військовослужбовців і членів компартії⁵³.

⁵¹ Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.

⁵² Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. 496 с.

⁵³ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. Мюнхен : Книгозбірня «Просвіти», 1953. 530 с.

Повстанська війна України проти сталінського режиму вражає своїми масштабами, тривалістю, жорстким характером, безкомпромісністю та жертвеністю. Пам'ять про неї руйнує совєтські міфи про локальність, спорадичність і обмеженість «бандитських дій буржуазних націоналістів», їхню відірваність від свого народу. Без масової підтримки з боку населення така боротьба була б неможливою. При цьому українські повстанці суттєво відрізнялися від сталінських партизанів. Останні були, по суті, інтегрованою частиною Червоної армії, іх основу становили не місцеві мешканці, а закинуті з Росії військові спеціалісти, звідки вони отримували постачання і керівництво. Частка українців і селян поміж совєтських партизанів була значно меншою, ніж загалом в Україні, і навіть на завершальному етапі війни не сягала 50 %. Натомість УПА на 97 % складалася з українців, на 79 % – зі селян. Через лави УПА пройшли сотні тисяч осіб, а сотні тисяч членів їхніх сімей були тим чи іншим способом залучені до цієї боротьби і також ставали жертвами сталінських репресій і депортаций⁵⁴. Усе це сформувало ту трагічну і героїчну історичну пам'ять про ці події, яку попри всі старання імперії ніколи не вдалося знищити. Навпаки, вона стала справжнім національним символом, плідним грунтом для плекання української самостійницької ідеї, відстоювання української ідентичності.

ОУН стала найуспішнішим політичним проектом українців у минулому столітті. Саме тому її історія досі викликає стільки дискусій у нас та у світі. Саме тому за право використовувати абревіатуру ОУН досі змагаються кілька громадських і політичних ініціатив. Вироблену ОУН символіку (меч-тризуб, червоно-чорний прапор) піднімають нинішні захисники України у війні з Росією. Їхній гімн «Зродились ми великої години» став маршем Збройних сил України, а організаційне привітання «Слава Україні! Героям слава!» з недавніх пір – офіційний привіт нової української армії.

Як ОУН це вдалося? Чого варто вчитися в членів ОУН з погляду відстоювання національної ідентичності? Головний урок – боротьба за свободу має бути безкомпромісною. Історія ОУН містить потужний мобілізаційний потенціал і важливий досвід українців, які вміли об'єднуватися, вміли протистояти силам, що в рази переважали їхні. Інший урок полягає в тому, що, незважаючи на внутрішні суперечності, не можна допускати протистояння між своїми. Бо цим завжди скористається ворог. І ці уроки, на жаль, сьогодні надзвичайно актуальні.

Боротьба ОУН і УПА, незважаючи на її видimu приреченість, не була марною і мала далекосяжні наслідки, підтвердивши здатність українського народу до опору, тяглість державницького ідеалу. Але на противагу цьому

⁵⁴ Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого Частина 5: Історія: «опрацювання» комуністичного та колоніального минулого. URL : <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-part-5>

боротьба режиму з повстанським рухом показала й «резерви» розбрата, коли одних українців нищили руками інших. Це урок, із якого ще не зроблено належних висновків на рівні національного самоусвідомлення.

У цьому зв'язку видається доцільним зазначити, що всі окупаційні режими для свого утвердження вдаються до різноманітних засобів розмежування питомих ідентичностей, дезінтеграції їх структур, до нацьковування одних на інших, до заохочення колабораціонізму, тобто до співпраці з ворогом. Як засвідчують українські реалії означеного періоду, нерідко їм це вдавалося. Комуністична влада, спекулюючи на екстремальних умовах війни, недостатнім рівнем національної ідентичності і маніпулюючи суспільною свідомістю українців Сходу і Заходу, зуміла схилити на свій бік чимало людей, задурманених сталінською пропагандою, які добровільно йшли на фронт, долукалися до партизанських загонів, до участі в каральних акціях проти учасників українського руху. З другого боку, частина українців, особливо тих, хто відчув на собі або був обізнаний з репресивною сутністю совєтської політики і ненавидів її, брала участь у військових діях на боці вермахту, дивізії СС «Галичина». Більшість дослідників схиляються до думки, що колабораціонізм є виявом поступливості, маргінальності, кризи національної ідентичності та спосіб прислуговування владі чужинців. Його можна розглядати як прояв власного безсилля і як механізм самозахисту людини в екстремальних умовах.

Загалом, можна констатувати, якщо тоталітарному режиму не вдалося знищити українську ідентичність, національну ідею українства, то в цьому була заслуга не поодиноких колаборантів, а тих, хто чинив спротив насильницькій колективізації і русифікації, став жертвою Голодомору-геноциду, «розстріляного відродження», хто брав участь у діяльності ОУН та в збройних формуваннях УПА. Це ті символи і герої української нації, які, жертвуючи своїм життям, боролися проти тоталітарної влади заради збереження української ідентичності, ідеї відновлення незалежності власної Вітчизни. Саме за умов війни і національно-визвольного руху проявилось, по-перше, усвідомлення своєї ідентичності через уявлення небезпеки інших ідентичних утворень, що містить дескриптивний компонент («Ми» – «Вони»), по-друге, соціально-нормативне (аксіологічне) ставлення до ідентичності цих утворень.

Підбиваючи підсумки ідентифікаційного процесу в Україні, передусім на її західних землях, у роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть, можна стверджувати, що так зване совєтське «збирання» українських земель, попри їх позитивне значення з погляду етнічної та територіальної соборності, стало нищівним ударом по національній ідентичності галичан, буковинців, а відтак і закарпатців, призвело до ліквідації традиційних структур громадянського суспільства західних українців, сформованих за часів Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої, супроводжувалося терором і

депортаціями сотень тисяч мирних жителів. Але, як це часто буває, сила інстинкту ідентичності багаторазово зростає в історичні переломні часи, наприклад, в умовах зовнішньої военної експансії, коли етнос опинився в прикордонній ситуації на межі нищення. Попередній простір етнічності скорочується, звужується її канали трансляції. Те, що в минулому сприймалося як базова ідентичність у ситуації накладання «нових ідентичностей», має змінний характер. Така криза ідентичності вказує на те, що вона досягла критичної стадії свого розвитку і її тотальна трансформація стає невідворотною. Для запобігання цілковитому колапсу етнічність вимагає іншого вектора розвитку. Розірвавши кордони, етнічність тепер орієнтується на принципи іншого порядку. Саме ця ситуація торкнулася української ідентичності не тільки західних, але й східних українців в умовах Другої світової війни та повоєнних лихоліть.

5.4. Рух за збереження української ідентичності на тлі пам'яті про «розстріляне відродження», діяльності шістдесятників, дисидентів та правозахисників

Якщо XIX ст. породило модерні нації, то, за логікою, XX ст. мало б утвердити національні ідентичності цивілізаційного рівня. Однак сталися несподівані події і явища, з'явилися нові ідеології, вибухнула Друга світова війна, помер Й. Сталін, постали неочікувані режими в Європі, почалася хрущовська «відлига», загострилася криза тоталітаризму в часи Л. Брежнєва. Все це так чи інакше супроводжувалося розмиванням існуючих ідентичностей і конструюванням інших, передусім тоталітарних, що, цілком природно, викликало рух спротиву і боротьбу за збереження базових цінностей культурної та національної ідентичностей українства. Цей рух розгортається на тлі відтворення пам'яті про жертви сталінських репресій, учасників «розстріляного відродження» та націоналістичного підпілля. Ось чому видається доцільним провести певні паралелі ідентифікаційних процесів 1920–1930 та 1960–1980 рр. передусім у сфері культури та духовності.

У щоденниках Михайла Булгакова міститься цікавий запис, датований 30 вересня 1923 року: «Наші газети всіляко роздмухують події, хоча, хто знає, можливо, справді світ розколюється на дві частини – комунізм і фашизм. Що буде – нікому не відомо»⁵⁵. Історія досить швидко підтвердила, що в світі ХХ століття і, в першу чергу, в Європі, запанували два споріднені режими – фашистський і комуністичний. 1920–1930 рр. – це найболісніший період становлення нового типу колоніалізму – більшовицького. Тоталітарна

⁵⁵ Михаил и Елена Булгаковы. Дневник Мастера и Маргариты. Москва : НЛО, 2012. С. 34.

ідеологія особливо звертала увагу на тоталітаризацію культури, і це проявилося у повній монополії влади у цій сфері. Монолітний, імперіалістичний соцреалістичний культурний проект відбивав політику тоталітаризму й обумовив деформацію літературних і мистецьких процесів, відзначених інтерпретаційною свободою. Він став протилежністю модерністсько-авангардної культури початку ХХ ст. і визначив два напрями розвитку: формально-совєтський і неформально-антисовєтський. Під тиском першого зародився неформальний (альтернативний) науковий, літературно-мистецький і публіцистичний дискурс, на противагу жорстко декларованим принципам державного і партійно-ідеологічного апарату.

Комуnistичний режим прагнув видавати себе за допомогою літератури і мистецтва привабливим і захоплюючим, маскуючи свою жорстокість та антинародність. Ось чому совєтська література і мистецтво як складові партійної пропаганди мали створювати оптимістичну і життерадісну картину як сприятливий фон для формування совєтської ідентичності. Звертаючись сьогодні до цієї епохи, мимоволі згадується Ф. Ніцше, який, побачивши протиріччя в способі життя греків, висловив сумніви щодо їх виняткового оптимізму. Йому видавалося дивним, що народ, який вважався найжиттерадіснішим, створив високу форму трагедії, відчув смак до трагічного. Ф. Ніцше пояснив, що прагнення до краси, свят, видовищ і веселощів – зворотний бік нестатків, тривоги і страждань⁵⁶.

Намагаючись зрозуміти психологічний фактор історії, Е. Фромм дійшов висновку, що представники епохи Відродження не були настільки впевненими і щасливими, як це часто видається. «Напевне, – писав він, – нова свобода принесла їм не тільки зросле відчуття сили, але й також відчуття ізоляції, сумніви, скептицизм і, як результат усього цього, тривогу. Це протиріччя ми знаходимо у філософських творах гуманістів. Вони підкреслюють людську гідність, індивідуальність і силу, але в їхній філософії проглядається невпевненість і відчай»⁵⁷.

Спостереження філософів виявилося пророчим. Проявилося воно в літературно-мистецькому житті українського суспільства, представники якого належали до так званого «розстріляного відродження». Розмови про «розстріляне відродження» в Україні були недопустимі до того часу, поки не відбулася реабілітація частини жертв у другій половині ХХ ст. – після викриття культу особи Сталіна в період уявної хрущовської «відлиги». Однак невдовзі знову було накладене суворе табу на питання репресій і воно зберегло актуальність лише на неформальних зустрічах або в так званих «самвидавах» покоління шістдесятників. Антисовєтська українська еміграція, фактично, була «охоронцем» їх відкинутого естетичного й інтелектуаль-

⁵⁶ Ніцше Ф. Собрание сочинений. Т. 8. Москва : Наука, 1997. С. 8.

⁵⁷ Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Наука, 1990. С. 50.

ного спадку; також еміграція стала творцем заснованої на цінностях «розстріляного відродження» національної культури.

У 1957 р. за ініціативи польського громадського діяча Єжи Гедройца була підготовлена «Антологія української поезії 1917–1933 років». У здійсненні вказаної ініціативи йому допоміг український емігрант, літературознавець і культуролог Ю. Лавріненко⁵⁸. Історія формування збірника і взагалі українсько-культурні контакти відбилися в особистій переписці Ю. Лавріненка і Є. Гедройца, що тривали кілька років. У листі до Ю. Лавріненка, датованому 17 листопада 1957 р., чітко простежується мотивація створення збірника, а згодом народилася й назва антології – «Розстріляне відродження»⁵⁹. Антологія представляє найкращі зразки української поезії, прози й есеїстики 1920–1930 рр. За десятиліття (1921–1931 рр.) українська культура спромоглася компенсувати трьохсотрічне відставання й навіть переважити на теренах країни вплив інших культур, зокрема російської (на 1 жовтня 1925 р. в Україні нараховувалося 5000 письменників).

Початком масового знищення української інтелігенції вважається травень 1933 року, коли 12–13 травня відбулися арешт Михайла Ялового та самогубство Миколи Хвильового у недоброї пам'яті харківському Будинку «Слово». Кульмінацією дійsovського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 р. Тоді «на честь 20-ї річниці великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком «трійки» розстріляний Лесь Курбас. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були також Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епік, Мирослав Ірchan, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом, в один день, за рішенням несудових органів, було страчено десятки представників української інтелігенції – цвіту української нації.

У творах названих письменників, поетів і митців віддзеркалювались руйнівні зміни, що відбувалися в 20–30-ті рр. ХХ ст., унаслідок яких нова влада відтворювала стереотипи архаїчної свідомості або колективного несвідомого, витісненого друкованою культурою епохи модернізму. Образи вождів і «ворогів народу» в цю свідомість не вписувалися. Показова в цьому плані новела М. Хвильового «Я (Романтика)», ключова ідея якої – розчарування в революції, кричущі суперечності і роздвоєння людини того часу. Головний персонаж – людина без імені, а отже, без індивідуальності, без душі. Заради революції він вбиває свою матір і картає себе думкою, чи варта була революція такої жертви⁶⁰.

⁵⁸ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія–проза–драма–есей. Київ : Смолоскип, 2007. 976 с.

⁵⁹ Єжи Гедройц та українська еміграція. Листування 1950–1982 років / упорядкування, переднє слово і коментарі Богуміли Бердиховської. Київ : Критика, 2008. 340 с.

⁶⁰ Хвильовий М. Я (Романтика). URL: <http://ukrlittra.com.ua/165-l/html>

Звичайно, що всі представники «розстріляного відродження» репрезентували антисовєтську ідентичність, але була ще одна група літературно-мистецьких представників, які стояли на конформістсько-совєтських позиціях. Так, якщо мати на увазі вітчизняну культуру ХХ ст., можна стверджувати, що в 20–30-ті роки вона переживала виняткову ситуацію, пов’язану з її орієнтацією на новаторство, причому не тільки в естетичних, художніх, але, першочергово, в соціальних, економічних і політичних формах. Для української культури цих десятиліть характерно те, що Л. Гумільов називав «пасіонарним вибухом», протестом проти традицій⁶¹. Це не означає, що вітчизняна культура втрачала орієнтацію на традицію. Тут діяла закономірність, сформульована К. Юнгом і названа ним «компенсацією». Чим рішучіше культура брала курс на творчість, що проявилося також і в революційних інверсіях, тим незаперечніше в її надрах, у несвідомих формах назрівав протест проти цієї нестримної «пасіонарної» напруги, прагнення від усього відмовитися, все змінити і перетворити, тобто духу модернізму. В глибинах «колективного несвідомого» історії, тобто психологічної сфери ущільнення найдавніших мотивів, формул, образів і архетипів назрівала зворотна реакція. Пружина традиції, як універсальний механізм будь-якої культури, стискалася в період «пасіонарної» напруги, щоб потім у наступні десятиліття випрямитися і витіснити орієнтацію попереднього покоління на творчість. Ця обставина визначила поворот не тільки від космополітизму художнього авангарду до архетипів традиційних цінностей у 30-ті роки, але і від проголошуваних у період революції демократичних цінностей до нової форми монархії і диктатури, встановленої більшовиками.

Подібні тенденції розвитку української історії простежувалися на різних рівнях – художньому, соціальному і політичному. Психологія «пасіонарної» напруги, що проявляється в розриві з попередніми поколіннями, у відмові наслідувати традиції, у яскравій формі засвітилася в мистецтві. Причому ця тенденція вислизає від періодизації. Пробудження українського мистецтва почалося ще до 1917 року як культурний «ренесанс» початку ХХ ст. Імпульсом для подальшого розквіту художньої творчості стала Українська революція 1917–1921 рр. Його, однак, не варто пов’язувати виключно з політичною історією, оскільки це об’єктивний процес вираження «пасіонарної» напруги в історії культури, що наклада на революційні перетворення особливий відбиток.

Водночас «пасіонарна» напруга проявляється як у художніх, так і не художніх формах. Психологія вітчизняних «пасіонаріїв» визначила психологію революційної інтелігенції, яка не знаходила застосування своїм силам в умовах жорсткої совєтської диктатури. Революційні зміни перших десятиліть ХХ ст. спочатку в Російській імперії, а потім в СРСР, включаючи

⁶¹ Див.: Хренов Н. А. Воля к сакральному. Санкт-Петербург : Алетейя, 2006. С. 458–460, 463.

УРСР, мали інший характер, вже соціальний рівень діяльності «пасіонаріїв», самостійний щодо художнього рівня. Однак чим радикальніші були соціальні перетворення, чим глибше вони зачіпали культурні прошарки життя, тим невідворотнішою ставала активізація найдавніших прошарків української культури, без чого художнє життя 30–40-х рр. незрозуміле.

Логіка була такою: соціальний прогрес вселяв надії та оптимізм, провокував протилежну стихію суспільства – регрес. Стає очевидним, що всі спроби зрозуміти те, що почалося на межі 20–30-х рр., приречені на поразку, якщо цей «перелом» пояснювати в поняттях і категоріях політичної історії. Від оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)» варто перейти до історичної психології і зрозуміти, що рух історії має і соціально-психологічну та культурну детермінованість. З цієї точки зору не настільки важливо відповісти на питання, чи був сталінізм продовженням, чи запереченням ленінізму. Важливо зрозуміти, що правонаступність історії відбувалася на рівні не тільки політичних схем, а й масових настроїв суспільства, які або посилювали резонанс цих схем, або взагалі були до них нечуттєвими і несприйнятними. Якщо мати на увазі наступну за революційним потрясінням омасованість, коли всі оголошувалися «рівними», демонструючи, з точки зору патріархальної традиції, хаос, то подальший рух маятника в бік посилення патріархальної традиції як реакції на повстання мас стає зрозумілим. Звідси з очевидністю випливає, що сталінізм – не тільки політичне, але й соціально-психологічне явище, тобто наслідок настрою маси. Сучасні дискусії про сталінізм і думки з приводу спротиву Й. Сталіну в партії і в суспільстві не враховують правильно підмічену американським істориком С. Коеном тенденції⁶². Вона полягає в тому, що Й. Сталін, як політичний діяч, частково виражав психологію мас, які були налаштовані на наведення порядку патріархальними методами, спираючись на фольклорні образи.

Особливість масової психології сприймати реальну політику відповідно до фольклорної традиції зводиться до епізодів з казок. Казковість реальності 30-х рр. виявлялася у специфічному сприйнятті життя, ніби йдеться не про повсякденне, оточуюче всіх життя, а те, що існувало десь «за тридев'ятим царством». Щоб спостерігати цю незвичну, фантастичну дійсність казки, не потрібно виrushati у подорож, долати перешкоди, піддаватися дії надзвичайних сил. Усе реальне ставало незвичним, фантастичним, казковим, безпрецедентним. Звідси і ставлення до минулої історії. Казковість нової дійсності передбачала її безпрецедентність, несхожість на те, що в історії і в реальному житті існувало. Тому негативне ставлення до історії – не тільки зла воля конкретного діяча, а вираження ракурсу у сприйнятті масами дійсності, що змінилася.

⁶² Коэн С. Большевизм и сталинизм. Вопросы философии. 1998. № 7. С. 46–72.

Безособовість і посередність, які процвітали в мистецтві цих десятиліть, пояснюються не тільки тим, що твори мистецтва задумувалися і сприймалися як ілюстрація державної моралі, яка дозволяла підданим величезної держави відчувати себе спільнотою, що утверджувала вперше у світовій історії нові ідеали і будувала відповідно до цих ідеалів нове суспільство, вони зумовлювалися тим, що твори мали здійснювати й інші, навіть протилежні функції. Так, одні твори формували і пропагували так звану «нову мораль», як і виправдовували вбивство багатьох мільйонів безвинних співвітчизників, інші мали відволікати людей від реального життя, від особистих драм і трагедій. Реальність людського життя була настільки тривожною і трагічною, що першою потребою людини було бажання забути про неї.

Ось чому в тогочасних літературі і мистецтві настільки широкого розвитку набули твори, що зображали казкове, нереальне життя з його радощами і достатком. Однак на хвилі критики культу особи Сталіна, яку частина суспільства сприймала як дозвіл на критику системи, метод репресій виявився вже недостатнім засобом для зупинення ідентифікаційних процесів на ґрунті історичної пам'яті і національних цінностей, у яких літературно-художня творчість відігравала далеко не останню роль. Нова хвиля українського пробудження наступила на тлі хрущовської «відлиги» на межі 50–60-х рр. ХХ ст., провісником якого стало «покоління шістдесятників». Іншими словами, викриття совєтських репресій дало поштовх новому руху спротиву, в авангарді якого виступили представники творчої молоді. Хрущовська «лібералізація» розбудила творчу енергію вцілілої інтелігенції старшого покоління. Водночас вона породила й нове покоління, що, за висловом поета Миколи Вінграновського, «наросли з малих, худеньких матерів в саду порубанім». Після десятиліть страшного нищення шістдесятники – це свіжий вітер у світогляді української людини. З її очей спадає пелена офіційної пропаганди, вона болісно відчуває національну образу⁶³. Є всі підстави вважати, що шістдесятники стали своєрідним духовним магнітом, навколо якого формувалася *нова літературно-мистецька і культурна ідентичність, сповідуючи і відстоюючи базові українські цінності: рідну мову, літературу, правдиву історію, свободу творчості*.

Як пише Г. Гучко, культурницький рух, що виник у кінці 50-х – на початку 60-х рр., невдовзі перетворився на опозицію владним структурам і набув загальнонаціонального значення. Найповніше його домагання проявилися у літературі, де відбулося оновлення художніх форм, посилення неонародницьких тенденцій та усвідомлення спадкоємності національних цінностей, патетика романтизованого гуманізму. У творчості шістдесятників людина стала суб'єктом історії і жила, здавалося б, непохитними постулатами:

⁶³ Гучко Г. Феномен шістдесятництва як вияв української ідентичності. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin//cgiirbis>

усвідомлювала, іронізувала, критикувала, проклинала і любила, вміла вірити, але відмовлялася сприймати на віру; зрештою, жила і не боялася. У суспільстві, що задихалося у фальші, природність цієї іронії, цієї критики, любові була безперечною мужністю. І якщо система вимагала несвідомої покори, то митці цього періоду протиставляли їй ідею свідомого бунту. Індивідуальний голос нової людини, уособлення молодості й максималізму, пролунав осудом і вироком, будив до життя творців епохи Волі. У літературі з'являється нове розуміння часу. На противагу офіційному часу, як усталеному, урочистому, спрямованому в невизначене «світле майбутнє», байдужому до потреб і проблем особистості, відчуженому від конкретного плину життя постає екзистенційний час шістдесятників – особистісний. Він відкриває неповторність кожного моменту людського буття, його індивідуальну вартість⁶⁴.

Рух шістдесятників започаткували письменники: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, І. Калинець, Л. Костенко, В. Симоненко, Д. Павличко, В. Шевчук та ін.; художники: А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна, В. Кушнір, Г. Якутович, І. Остафійчук, І. Марчук; літературні критики: І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська; кіномитці й театральні діячі: Л. Танюк, С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, І. Миколайчук; перекладачі: Г. Кочур, М. Лукаш, із молодих – А. Перепадя й А. Содомора; публіцисти та правозахисники: В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, Михайло та Богдан Горині, М. Зваричевська та багато інших. Євген Сверстюк у спогадах зазначає, що його друзям були притаманні «юний ідеалізм, шукання правди і чесної позиції, неприняття, опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратові будівничих казарм. Водночас філософсько-ідеологічна програма шістдесятників здебільшого включала всі гуманістичні маски та псевдоніми соціалізму і десь проходила краєм філософського ідеалізму та релігії, тобто не дуже виходила за межі легальності»⁶⁵.

Отже, започатковане, насамперед поетами, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного. Шістдесятники протиставляли себе офіційному догматизму, сповідували свободу творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Найважливішим моментом у формуванні світогляду шістдесятників був український фольклор, зокрема, митцями активно запозичувалися й переосмислювалися народні мотиви й образи. Не менш важливим був вплив гуманістичної західної культури, яка

⁶⁴ Гучко Г. Феномен шістдесятництва як вияв української ідентичності. URL : <http://www.iris-nbuv.gov.ua/cgi-bin/cgiirbis>

⁶⁵ Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ : Знання, 1993. С. 25–27.

різними стежками, здебільшого через переклади творів Е. Хемінгуея, А. Камю, А. Сент-Екзюпері, Ф. Кафки та ін., потрапляла в Україну. Не залишилися поза увагою здобутки української культури, зокрема «розстріляного відродження». Шістдесятники відновили традиції класичної дореволюційної національної інтелігенції, якій були притаманні прагнення до духовної незалежності, яка сповідувалася ідеали громадянського суспільства та служіння народові, а також розвинули активну громадську діяльність, що виходила за межі офіціозу: влаштовували неформальні літературні читання та художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні п'єси, складали петиції на захист української культури. Клуби творчої молоді «Сучасник» у Києві та «Пролісок» у Львові стали справжніми осередками альтернативної національної культури.

Від 1964 р. шістдесятники започатковують традицію вітання Тараса Шевченка в день його перепоховання у Каневі. «В цей день збиралася сила людей до парку, – згадувала Оксана Мешко. – По букетику згromаджувались гори квітів. 22 травня 1966 року в товаристві активних шанувальників Тараса Шевченка біля пам'ятника був і мій син»⁶⁶. «Тоді кількох осіб, серед них Олеся, заарештували на 5 діб, відтак виключили з медінституту. Він влаштувався викладачем малювання і креслення в школу, але за виступ на похороні 8 грудня 1970 р. забитої художниці Алли Горської його звільнили з роботи»⁶⁷.

Культурницька діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, викликала незадоволення влади. «Відтак шістдесятники кидали не гранати, а квіти підсудним чи шоколад (як Ліна Костенко на львівських судах). Але Система з люттю топтала той шоколад, можливо, відчуваючи, що його вибухова сила чи не страшніша. Ті квіти й той шоколад не підривали стін. Вони примушували вибухати душі»⁶⁸. Шістдесятників не вдалося втримати в офіційних ідейно-естетичних межах. Тому влада, її спецслужби почали масовий тиск на нонконформістську інтелігенцію, переслідування найбільш активних її представників. Шістдесятники не мали змоги публікувати свої твори в періодичних виданнях, позаяк їх звинувачували у «формалізмі», «бездійності», «буржуазному націоналізмі». У відповідь на утиски вони поширювали свої ідеї у самвидаві.

Наштовхнувшись на жорсткий опір партійного апарату та спецслужб, частина шістдесятників в Україні пішла на компроміс із владою, інші еволюціонували до політичного дисидентства, правозахисного руху та відкритого протистояння режимові. Не злякали шістдесятників арешти, які почалися 25 серпня 1965 р. (за гратами опинилася 21 особа). Навпаки, з'явилися листи

⁶⁶ Мешко О. Між смертю і життям. Київ : НВП «Ява», 1991. С. 17–18.

⁶⁷ Мешко О. Між смертю і життям. Київ : НВП «Ява», 1991. С. 43.

⁶⁸ Пахльовська О. Українські шістдесятники: Філософія бунту. Сучасність. 2000. № 4.

на захист звинувачених. Набув великого розголосу фундаментальний полемічний трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁶⁹.

По суті, можна говорити про покоління, яке уособлювало нову ідентичність. За спостереженням грузинського професора-літературознавця Г. Джохадзе, використання терміна «нове покоління» почалося з часів Французької революції. У 1968 р. з'явилася книга «Покоління», спрямована проти всіх форм авторитарності. Багато говорили і про те, що покоління – це «люді одного віку і однієї пам'яті»⁷⁰. У праці вчений зачіпає також генераційну концепцію П'єра Нора, яку він тлумачить таким чином: «П'єр Нора підкреслив, що покоління є одними з місць пам'яті, місцем, яке може зберегти пам'ять подібно до гранітного меморіалу»⁷¹.

Зрозуміло, що покоління – це важлива соціокультурна категорія, особливо в процесі усвідомлення модерністської свідомості. Важливу роль відіграє покоління в еволюції і корекції літературних процесів-канонів. Таким явищем є культурна концепція діячів літератури і мистецтва нового покоління в советській Україні 60-х рр. Іван Драч, Микола Вінграновський, Дмитро Павличко, Ліна Костенко – абсолютно неповторні імена української літератури 60–70-х рр. «Художнику – немає скрутіх норм. Він норма сам, він сам у своєму стилі. У цей столітній і стобальний штурм Я кидаюсь в бурямі гори-хвилі», – в цих словах видатного поета покоління, Івана Драча, добре простежується нова концепція⁷². Новими художніми формами, новим стилем і модерністськими тенденціями поети-шістдесятники були подібні один на одного і, разом з тим, відрізнялися художньою індивідуальністю. Їх відмінними маркерами були чітко виражений національний наратив і інтеграція з західною культурою новими формами і змістом вірша. Те, що літературна естетика «розстріляного відродження» взяла спадковість, з романтизму, покоління шістдесятників збагатило новими інтерпретаційними формами. У цьому відношенні особливим текстом виступає «Маруся Чурай» Ліни Костенко – це поява національного героя і нові механізми пошуку ідентичності в період панування соцреалізму⁷³.

Поетична і літературознавча творчість Дмитра Павличка, літературознавча діяльність Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Івана Дзюби збагатили культурну панорamu. Зрозуміло, що перед комуністичною владою постала проблема стримування наступу нової культурної хвилі. В цей самий

⁶⁹ Гучко Г. Феномен шістдесятництва як вияв української ідентичності. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin//cgiirbis>

⁷⁰ Джохадзе Г. Terra Historica. Тбіліси: история и литература, 2007. С. 58.

⁷¹ Джохадзе Г. Terra Historica. С. 58.

⁷² Драч І. Соняшник. Поезії 1960–1970 років. URL : <http://www.litres.ru//ivan-dtach//chitat-onlayn>

⁷³ Мгеделадзе И. Модели альтернативного литературного дискурса в современной украинской литературе: Поэтика противоположностей. URL : <http://sites.utoronto.ca/tsg//Mtchedeladze>

період активізувалися нові механізми ідеологічного і правового контролю над мистецтвом. Більшість шістдесятників все-таки змушені були піти на певні компроміси, хоча репресії, заборона публікацій їх творів, утиски і внутрішня еміграція (Ліна Костенко) залишалися зручними методами боротьби. Адміністративні заборони виявилися недостатніми для придушення справжніх інтелектуальних і духовних пошуків. Саме в цей період справжні культурні процеси переплетені з політичною непокорою перейшли у підпілля і з'явилися нові форми комунікації – самвидави, навколо яких об'єдналися шістдесятники і нонконформісти і їх заборонені твори. У самвидавах друкувалися Ліна Костенко, Іван Драч, Василь Симоненко, Василь Стус та ін. У самвидавах також публікувалася проза, поезія, мемуаристика, тексти політичного характеру, літературознавчі і культурологічні праці, а також епістолярні й особисті щоденники В. Стуса, В. Степанюка, Л. Костенко. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби став текстом, відомим мало не кожному дисиденту в СРСР. У книзі сучасного дослідника українських самвидавів Олеся Обертаса «Український самвидав» показано колосальну роль самвидаву у формуванні української ідентичності і канонів української літератури ХХ ст. Самвидави, як культурний *underground*, були у всіх значних регіонах України: у Львові (М. Косів, І. Гель, В. Чорновіл), в Івано-Франківську (В. Мороз, П. Заливаха) та ін. Самвидав цього періоду за проблемно-тематичним принципом Олесь Обертас поділяє на дві рівнозначні умовні моделі: захист української мови і культури і боротьба за права людини в умовах комунізму і, як наслідок⁷⁴, – утвердження української ідентичності, яка намагалася відстояти свою самобутність в умовах тоталітаризму.

Можна погодитися, що самвидав став абсолютно новим культурним явищем, породженим ХХ століттям. У цьому розумінні самвидав виступає як інша культура або навіть альтернативна реальність – це по-перше. По-друге, поняття «самвидав» невіддільне від дефініції «суспільство». При цьому самвидав характеризується як певна суспільна активність: це феномен самоорганізації українського суспільства в сфері культури, саморефлексія суспільства і становлення його громадянськості, інтелектуальна реакція на умови радянської дійсності, а також інформаційна діяльність.

По-третє, з точки зору історичного знання, самвидав – це історичне джерело, з допомогою якого можливе вивчення замовчуваних сторінокsovєтського тоталітарного суспільства і його реакції на конкретні політичні процеси. В цьому розумінні самвидав можна досліджувати як складну документальную систему з підсистемами (тематичними, жанровими тощо). Результати тоталітарної політики 60-х рр. обумовили особливу активацію дисидентського руху. Відомий український дисидент, літературознавець і захисник прав людини, Леонід Плющ, в одному зі своїх інтерв'ю озвучив

⁷⁴ Обертас О. Український самвидав : монографія. Київ : Смолоскип, 2010. С. 99–100.

цікавий погляд про дисидентство, самвидави і взагалі про епоху: «Я думаю, що в широкому розумінні цього слова дисидентство – це поява ідентичності. Ми були масою, ми були «ми», ми були біомасою. (Потім я зрозумів, що це стосується і нації: українці як біомаса для майбутнього радянського, тобто російського народу)... І ось з цього індивіда почала з'являтися ідентичність»⁷⁵. У цьому самому інтерв'ю Л. Плющ оцінює роль самвидавів в історії епохи: «Фактично, самвидав – це своєрідний інтернет до інтернету, це діалог між різними індивідами, різними особистостями, це своєрідний персоналізм»⁷⁶.

У контексті руху за збереження національної ідентичності важливе місце посідає такий феномен, як рух дисидентів. Сам термін «дисиденти» (з латині «ті, що сидять окремо, або «незгідні»), який спочатку вживався в середньовічній церковній мові для позначення еретичних сект, має на увазі апофатичне самовизначення стосовно опонента дискусії. В нашому випадку основним опонентом і адресатом дисидентського слова була незгода з політикою тоталітарного режиму. Спочатку комунікація з владою справді мала на меті переконання – за допомогою мовленневого впливу здійснити зрушення в системі цінностей реципієнта і, відповідно, в його поведінці. Ліберально налаштована інтелігенція, що сприйняла антисталінський пафос ХХ з'їзду КПРС, справді повірила в прагнення влади до оновлення і готовності вести діалог.

Ця довіра до «нового курсу» влади – це своєрідна спробаsovєтського інтелектуального співтовариства знайти себе в іншому – інтелігента у владі, що свідчить про двосторонній процес, який відбувався в тогочасному суспільстві. З одного боку, інспіровані ХХ з'їздом партії суспільні процеси «десталінізації» створювали ілюзію єдності прагнень влади і ліберальної інтелігенції, а з іншого,sovєтське співтовариство української інтелігенції починає репрезентувати себе самостійним учасником соціальної комунікації – інше «Я», відмінне від «Я» влади. Іншими словами, з початком «відлиги», в умовах послаблення репресій і тотального контролю в середовищі освіченого співтовариства активізується процес внутрішньогрупової консолідації через вироблення моделей ідентифікації, які певною мірою конкурують з моделями, легітимізованими владою, і мови, що порушує монологічність спілкування останньої. Цьому сприяло, зокрема, деяке послаблення державного нагляду за сферою приватного життя і неофіційного спілкування, внаслідок чого інтелектуальний прошарок, в офіційній культурі обмежений єдинолегітимною роллю «сумлінного спеця» і «привідного паска» ідеології, у сфері приватного спілкування освоює альтернативні форми самовизначення і поведінки.

⁷⁵ Плющ Л. Соцреалізм дуже легко перейшов у нацреалізм. Розмовляла Олена Шарговська. Альманах «Літакцент». 2009. Вип. 2. С. 433.

⁷⁶ Плющ Л. Соцреалізм дуже легко перейшов у нацреалізм. С. 433.

Іншим каналом консолідації освіченого співтовариства і водночас репрезентації себе у соціальному просторі стає поле літератури – спочатку, в окремих випадках, офіційної, а згодом неофіційної (самвидав). У сфері підцензурної літератури інтелектуальний прошарок робить спробу критики влади на прийнятній владою мові. Домінуючою нормою стає «езопова мова», що задає тексту деякий потенціал прохідності через цензуру до читача, покликаної розкрити таємний зміст іератичного письма і тим самим переважити відчуття перемоги над владою. Світоспоглядання шістдесятників можна визначити як романтичну утопію оновлення режиму і соціальної трансформації, можливих у тому випадку, якщо влада почне діалог з інтелігенцією як з рівноправним, самостійним учасником соціокультурного процесу. Коли стало зрозумілим, що влада не чує і не сприймає інших голосів у своєму культурному моноліті і лише робить вигляд, що вірить у свої слова, інакодумство шістдесятників знаходить два шляхи своєї трансформації: або еміграція (зовнішня чи внутрішня – занурення в приватне життя), або відкрите протистояння – дисидентство. Цей перехід певної групи в «дисент» став можливим завдяки тому, що в культурі шістдесятників сформувався комплекс уявлень, внутрішньогрупових норм і поведінкових моделей, які реалізували неофіційні норми ідентифікації.

Уверджуючи себе як людей, розбуджених совістю, які узгоджують оточуючу дійсність з ідеалами прав і свобод особистості, дисидентське співтовариство формується на підставі єдиного інформаційного поля, утвореного сферою циркуляції самвидаву. Це досить нечисленне середовище сприймалося його представниками як вогнище вільного слова, протиставлене загальній системі брехні. Саме в середовищі циркуляції самвидаву здійснюються перші спроби реалізації форм суспільного життя, незалежних від неофіційно прописаних норм поведінки радянської людини й ініціюючих ситуацію правового суспільства. Як зазначає Леонід Плюш: «Ідея практично полягала в тому, щоб не визнавати реальності, а – подібно до шизофреніків – жити в уявному світі, в тому світі, який ми бажали би бачити»⁷⁷. Реалізація поведінкових моделей, характерних для декларованого ідеалу соціального облаштування – це своєрідне символічне перетворення соціальної реальності у свідомості і в особистісних учинках, втілення проєкту громадянського суспільства у вузькому колі людей, покликаних стати новими ідентичностями.

⁷⁷ Плюш Л. Соцреалізм дуже легко перейшов у нацреалізм. 2009. Вип. 2. С. 433.

РОЗДІЛ 6

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВІМІР ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Знаковою подією в українському ідентифікаційному процесі стали Акт проголошення державної незалежності України та Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., які започаткували розрив з тоталітарною ідентичністю і позначилися на маркерах сучасного процесу ідентифікації. В контексті глибинних політичних, економічних, соціокультурних та духовних перетворень, які розгорнулися в ході державотворення, почався демонтаж старих ідентичностей, успадкованих від тоталітарного минулого, і формування нових під впливом цивілізаційного вибору українського народу, інтеграції України в європейські та трансатлантичні структури. Як засвідчує тридцятирічний досвід, інституціональною основою національної, а відтак і цивілізаційної ідентичності українства виступає держава, її інститути, а також громадянське суспільство.

Важливим чинником ідентифікації і формування нових її смислів на ґрунті цивілізаційних цінностей стали демократизація, декомунізація та де-колонізація суспільства, ліквідація символів комуністичного режиму, оновлення змісту української національної ідеї, відродження історичної пам'яті та традиційної ментальності, Помаранчевий майдан і Революція Гідності. Нового забарвлення набули всі різновиди колективної ідентичності: етно-національна, конфесійна, культурна, громадянська, політична і, звичайно, цивілізаційна. Консолідація української цивілізаційної ідентичності в контексті європейського вибору України наштовхнулася на шалений спротив антиукраїнських сил, російської агресії, тимчасова окупація АР Крим і частини Донбасу. На розмивання української ідентичності, ізоляцію її від цивілізованого світу потужно впливає маргінальність, корупція і олігархізація влади.

Одним із проявів етнічної та соціокультурної маргінальності є криза цінностей ідентичності, яка помітно заявила про себе під впливом глобалізаційних та міграційних процесів, а також COVID-19. Втрачаючи зв'язок зі своїм етнічним корінням, мовою, культурою, традиціями, особистість роздвоюється, губить свої колишні ціннісні орієнтири. Внаслідок руйнації звичного етнокультурного середовища відбувається фрагментація свідомості маргінальної особистості, розмивається її ідентичність, що може завадити адаптації у світовому цивілізаційному просторі.

6.1. Демонтаж тоталітарної ідентичності на тлі державотворення і усамостійнення України

На межі 1980-х і 1990-х років «спокуса демократії» в країнах Центральної і Східної Європи й колишнього СРСР, у тому числі і в Україні, була такою великою, а соціальні очікування настільки завищеними, що на

шляху концептуального осмислення нової посткомуністичної реальності виявилося чимало інтелектуальних ілюзій, які позначилися й на ідентифікаційному процесі. Йдеться, передусім, про неадекватне сприйняття соціально-історичного часу в оцінках та моделюванні складних соціальних процесів. Мається на увазі, в першу чергу, трансформація тоталітарної ідентичності в постсоветську, а відтак у цивілізаційну. У рамках сучасного вітчизняного наукового дискурсу проводяться численні дослідження ідейно-аксіологічної сфери українського суспільства і держави, які дозволяють зафіксувати такі її особливості на міжсоціальному, мезогруповому і макродержавному рівнях, як гетерогенність (мозаїчність і багатошаровість), взаємодія інваріантності і змінності – турбулентності їх розвитку, на тлі яких відбувалася поява ідентичності постсоветської не просто як певної теоретичної абстрактної моделі, а як соціально-культурного феномену.

На появу цього феномену суттєво вплинули як родові ознаки колишнього СРСР, так і «постсоветська аномія», пов'язана з тими владними і соціальними змінами, що відбувалися вже в незалежній Україні. Аналізуючи дані результатів моніторингу Інституту соціології НАН України (1992–2002 рр.), українські дослідники Є. Головаха і Н. Паніна виявили серйозні наслідки постсоветської трансформації для нормативної системи, зокрема і норм моралі. Вони констатували, що «показник поширення аномічної деморалізованості в перший рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування» – більше 80% населення були піддані цьому стану¹, що дозволило справедливо визначити його як феномен «аморальної більшості».

У першу чергу це пов'язано, як зазначає Світлана Сальникова, з відчуженням суспільства від держави в умовах зростання взаємодії влади і бізнесу, так званого феномену «захоплення держави», – це умови, коли представники великого бізнесу дістали можливість отримати державну власність шляхом впливу на формування базових правил гри за допомогою хабарів чиновникам і політикам. Наслідком «захоплення держави» або реакцією соціуму на таку політику влади стало модифіковане советське відчуження суспільства від держави і, відповідно, зменшення ролі інституту формального права як регулятора життєдіяльності людей. Поки владна еліта ділила національні багатства між собою (не на користь держави Україна), посттравматичне суспільство вчилося жити своїм, паралельним життям. І її (владну еліту) цей перебіг подій цілком влаштовував, оскільки подвійні стандарти перекладали вирішення левової частки життєво важливих завдань з держави на привілеїйовану частину суспільства, а інші вирішувалися не завжди і не для всіх законним шляхом².

¹ Головаха Е., Панина Н. Социальное безумие. История, теория и современная практика. Киев : Абрис, 1994. С. 168.

² Сальникова С. Специфические феномены постсоветской аномии (Беларусь, Россия, Украина). Границы. 2013. № 12. С. 22.

Ідеється про механізм, описаний Є. Головахою і Н. Паніною як феномен подвійної інституціоналізації, який зберіг старі нелегальні інститути у багатьох сферах суспільного життя, надавши легітимності їм, а не новоствореним і, відповідно, легальним. Саме наявність цього феномену в українському суспільстві пояснює низку проблем, що йдуть відріз з класичними теоріями соціальних змін і соціальних революцій. Наприклад, чому знищення базових соціальних інститутів у політичній, економічній, соціальній сферах життя суспільства як нормативних його регуляторів призвело до більшої політичної конфронтації, розвалу економіки, ніж до соціальної кризи; чому за соціально-економічної кризи і тотальної аномії, що постійно посилюються, Україні так і не вдалося вибудувати новий ціннісно-нормативний базис.

Є. Головаха і Н. Паніна обґрунтували наявність подвійного інституціонального простору в постсоветському суспільстві, оскільки саме воно, не визрівши для переходу до ринкової економіки, опинилося в умовах інституційного вибуху, тобто в ситуації, коли всеохоплююча інституціональна реорганізація і прийняття нових законодавчих основ соціального життя здійснюються в найкоротші терміни і не завжди якісно³.

Можна погодитися з думкою авторів про те, що життезадатність і стійкість такого простору, враховуючи часовий еволюційний аспект утворення і утвердження будь-якого нового інституту, а відтак нові соціальні інститути найшвидше визрівали в надрах советської інституціональної системи і в момент утворення незалежних держав СНД набули легального статусу. Таким чином, «у нових державних структурах майже без матеріальної, соціально-статусної і моральної шкоди опинилася стара номенклатура; із советських інститутів "блату" (загального протекціонізму) і "тіньової економіки..." сформувались інститути приватної власності і підприємництва»,... «інститут президентської влади багато в чому відтворює стару систему однопартійного правління, а інститут партійних привілеїв переростає в систему привілеїв для демократично обраної влади»⁴.

До сказаного Є. Головахою і Н. Паніною варто додати наступне. Розглядаючи у попередньому розділі боротьбу за збереження основ української цивілізаційної ідентичності жертвами «розстріляного відродження», шістдесятниками, дисидентами і націоналістичним підпіллям, віддаючи їм належне за це, не можна обійти те покоління, що йшло за шістдесятниками. Як не прикро, але значна частина його просто випала з історичного поля України, точніше, просто втікла в дауншіфтінг, внутрішню еміграцію або усвідомлено зайняла позицію бездіяльності. Це явище охопило собою не тільки інтелектуальну сферу суспільства, але й його моральність. Адже обґрунтування

³ Головаха Е., Панина Н. Постсоветская deinституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 5–22.

⁴ Головаха Е., Панина Н. Постсоветская deinституционализация... С. 9, 11.

життєвої позиції «відмови від чужої мети» і філософії «життя заради себе» – це щодо злочинного советського життєустрою не просто прояв загальної бездумності, але й виправдання відсутності індивідуальної волі, оскільки все те, що ввійшло в нашу історію під назвою «перебудова», саме і було такою наївною ілюзією, ніби комуністичну систему можна перебудувати. Основним соціальним підсумком «перебудови» як бездумної політики (якщо не брати, звичайно, за реальність бурхливий і голосний водночас словесний потік, який тоді заполонив і приховував те, що відбувалося) виявилося правове оформлення державно-капіталістичної, номенклатурної економіки. Іншими словами, «державна» власність і бюджетне фінансування перетекло в приватні кишені тієї самої номенклатури, яка з кон'юнктурних міркувань кон'юнктурно стала під синьо-жовті знамена. Власність як володіння функцією, посадою перетворювалася у власність як володіння фондами і готівкою. Партийно-советська бюрократія, яка ранішеправляла національним статком де-факто, ставала його ж власником де-юре як фінансово-економічна, адміністративна і політична панівна влада – моносуб'єкт. А щодо продовження такої соціальної практики вже в часи незалежності України, то тут було усвідомлене, рукотворне насадження колишньої раніше «тіньової економіки» в руслі вже офіційної економічної і соціальної політики як засобу самозбереження, і як владопопуляції, і як влади моносуб'єкта. Вона, ця соціальна практика, і призвела до жахливих наслідків у розумінні деградації – економічної, соціальної і моральної – всього суспільства, вкрай негативно відбилася на формуванні української ідентичності.

Варто згадати, що в Біблії є таке слово «метаноя», що в перекладі з грецької означає «покаяння». Такий переклад не повною мірою виражає зміст перекладеного слова, тому що «метаноя» – це переосмислення, причому практика постійного переосмислення. Навряд чи можна вважати, що Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко і П. Порошенко, а тим більше В. Янукович переосмислювали або каялись у тому, що задали такий вектор розвитку, в якому опинилося українське суспільство, і як це вплинуло на українську ідентичність. Тут доречно вжити таке поняття, як «криза відроджуваної національної ідентичності». Це явище стало проявлятися з перших років незалежності і було спричинене новими викликами, що випали на долю українських людей, новими соціально-економічними та політичними випробуваннями, а також залишками родових ознак советської ідентичності і, як наслідок, становленням так званої постсоветської ідентичності.

У нашему розумінні постсоветська ідентичність визначається як носій різновиду соціально-політичної мутації, коли старі советські цінності, практики та норми модифікуються, комбінуються, змішуються і взаємопов'язуються із західними еквівалентами, що породжує достатньо новий еклектичний контекст. Він уже не є суто советським, але й назвати його західним чи європейським теж неможливо. Він – постсоветський. Здебільшого

постсоветськість досить близька до совєтськості. Інколи це досить нова соціально-політична реальність, в якій помітний вплив ринку і його моральних засад. Загалом, це патологічний статус-кво, який вимагає подолання.

Аналізуючи становлення постсоветської ідентичності, дослідники торкаються ролі нових і старих політичних цінностей, їх взаємодії та суперечностей в умовах переходу. Для однієї частини суспільства такими цінностями виступають держава, суверенітет, демократія, права і свободи громадян, консолідація нації, а інші сили працюють на дестабілізацію, розкол, ціннісну девальвацію⁵. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на найбільш характерні особливості та установки постсоветської ідентичності:

– **Установки в політиці:**

1. Всеохоплюючий контроль як необхідність. У постсоветських країнах, включаючи Україну, склалася така практика, що всі відповідальні за прийняття рішень особи, а також правоохоронці постійно намагаються встановити всеохоплюючий контроль і карати суворо навіть за незначні провини. Це викликано, не в останню чергу, й очікуваннями на справедливість переважної частини суспільства, яка також вважає, що карати треба суворо і постійно все контролювати. Але в постсоветській реальності, на відміну від совєтської, системи контролю і покарання неефективні, пародійні і вкрай корумповані, що лише девальвує саму постсоветську державу.

2. Абсолютизація ієрархії. Постсоветському політикуму притаманно, коли заслуги людини визначаються не рівнем її освіти, знаннями, досвідом та професіоналізмом, а місцем в ієрархії. Як тільки людина опиняється на керівній посаді, вона не сприймає інших як рівних та не дослухається до думки людей, які стоять хоча б дещо нижче в ієрархії.

3. Нетолерантність. Постсоветські політики можуть відверто вдаватися до риторики та дискримінаційних заяв у своїх промовах, що розпалюють ворожнечу. Будь-які санкції за нетолерантність – моральні, електоральні, юридичні – відсутні.

– **Моделі поведінки в політиці:**

1. Домінування непотизму, блату, кумівства, фаворитизму. Зв'язки з криміналітетом, з одного боку, та правоохоронними органами, з іншого, телефонне право, кумівство та непотизм – основні інструменти лобіювання та прийняття рішень, вигідних для представників влади або осіб, наблизених до неї. Закони при цьому мають лише декоративне значення. Персональні контакти повністю або частково підміняють формальні правила.

2. Бізнес на державних функціях (влада як бізнес-проект). Система надання послуг громадянам державою націлена не на їх обслуговування, а на

⁵ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІІІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

заробляння на них грошей. Якість постсоветських послуг зазвичай є дуже низькою, а регуляторні підходи спеціально заплутані, що створює благодатний ґрунт для корупції і збагачення чиновників.

3. Запобігання неконтрольованій конкуренції і викорінення її. Політичні лідери зазвичай підбирають у свої команди людей, які не можуть з ними конкурувати і кинути їм виклик. Відсутні передумови та чинники для істинної меритократії, тобто для реалізації принципу, за яким керівні посади мають обійтися найбільш здібні, компетентні і підготовлені для цього люди, незалежно від їхнього соціального чи економічного походження. Політичних опонентів можуть вилучити з політичного життя чи навіть кинути за грата з допомогою вибіркового правосуддя.

4. Перевага персоналізації над інституалізацією. У постсоветській системі лідер, політична персона значно важливіші за будь-яку інституцію. Останні можуть бути легко видозмінені чи підігнані під інтереси будь-якого політика.

5. Відсутність санкцій за публічну брехню, плагіат. Характерна риса постсоветських політиків – вони можуть постійно публічно говорити неправду і не несуть за це жодної відповідальності. На відміну від, скажімо, європейських країн, моральні та формальні санкції за публічну брехню у політиці практично відсутні. Розкрита брехня так само може не відобразитися жодним чином на електоральній підтримці політика. Чимало «нових» політиків і функціонерів виявляють недобросесність, використовують плагіат у різних формах, знову ж таки без жодних санкцій.

6. Статусні привілеї політиків. Типові постсоветські політики намагаються отримати максимум особистої вигоди від своєї посади і державних ресурсів, доступ до яких вона гарантує. Показна розкіш і поклоніння підлеглих для таких політиків українські необхідні для самоствердження. Існують спеціальні котеджні містечка, оточені високими парканами, спеціальні лікарні та санаторії. Подвійні кордони безпеки встановлюються перед входом у будівлі, де відбуваються заходи, в яких беруть участь високопоставлені особи. На шляху президентського та прем'єрського кортежів завчасно перекриваються вулиці. Вони спокійно дозволяють собі і суспільство дозволяє їм їздити на найдорожчих авто, користуватись VIP-залами аеропортів, насолоджуватися найкращим сервісом, недоступним для більшості громадян⁶.

– Установки в соціумі:

1. Патерналізм. Постсоветські люди успадкували переважно погляд на державу як на священну всемогутню і благодійну інстанцію, яка має запропонувати розв'язання всіх проблем. Обожнення держави часто призводить до зворотного ефекту: несприйняття порядку і намір обійти всі її вимоги та законодавство.

⁶ Як позбутися пострадянськості? / упорядники: А. Гетьманчук, Ж. Безпятчук, В. Кравченко, О. Пилявець, С. Солодкий. Київ : Інститут світової політики, 2012. С. 6–7.

2. Конформізм як домінантна стратегія життя. Постсоветські люди, приймаючи рішення та виробляючи плани, часто вдаються до установок «А що скажуть інші?» або ж «Я хочу бути, як усі». Така життєва стратегія складно поєднується з індивідуальним вибором та мисленням. Дає про себе знати егалітаристська/колективістська ментальність, розвинута у советські часи, помножена на інерцію псевдопатріархальності.

3. Запізніле прийняття інновацій, страх та повільність реформ. Навіть молодші покоління приймають інновації з обережністю. Постсоветські люди дуже часто не розуміють значення реформ, не сприймають їх і не люблять зміни. Вони переконані, що статус-кво – завжди краще, ніж зміни, навіть якщо в результаті цих змін їхній рівень життя буде покращений. Страх реформ у советські часи був посіяний колективізацією, індустріалізацією та різними реорганізаціями.

4. Нетолерантність. Незважаючи на советську концепцію інтернаціоналізму, постсоветські люди не завжди готові зрозуміти і свідомо толерувати культурного, соціального, релігійного та сексуального «Іншого». Особливо якщо він дійсно дуже сильно відрізняється від їх ідентичності та потребує зусиль для розуміння.

5. Заперечення індивідуальності. Індивідуальність не була цінністю советських людей. Вони можуть грубо звертатись один до одного, принижувати інших, тому що індивідуальність та особистість іншої людини для них не має суттєвого значення. Досить часто спостерігається феномен, коли людина не відчуває цінності навіть власної особистості, або навпаки, завищує її.

6. Соціальне відчуження. Постсоветські люди відчують відчуження навіть від свого найближчого соціального та інфраструктурного оточення. Вони можуть викидати сміття будь-де, псувати стіни в ліфті будинку, де мешкають. Вони відчують лише мінімальну відповідальність за своє оточення. Рівень інтерперсональної довіри надзвичайно низький.

7. Зненчення талантів, знань, успіху. Постсоветські люди в переважній більшості не здатні цінити таланти, знання та майстерність інших людей. Вони не підтримують їх в ім'я кращого майбутнього для всіх. Їм немає чим пишатися. Відповідно, вони мимоволі бажають гіршого іншим. Це є своєрідним компенсаторним механізмом тих, хто приречений на безперспективне життя.

– Моделі поведінки в соціумі:

1. Торгівля цінностями. У постсоветському суспільстві цінності, які априорі не можуть бути предметом торгу, продаються та купуються. Кандидатські і докторські дисертації, дипломи, дослідження, посади, нагороди, відзнаки стають предметом корупції і відкритої торгівлі у постсоветських практиках.

2. Перевага короткостроковості над довгостроковістю. Через постійні політичні та економічні потрясіння і невпевненість у майбутньому як країни,

так і своєму власному постсоветські люді виробили традицію планувати все лише у короткостроковій перспективі і бояться мати довгострокові плани, інвестувати в майбутнє різними способами. Вони не впевнені в завтрашніх перспективах, живуть сьогоднішнім днем.

3. Превентивна непривітність. Постсоветські люди звикли бути непривітними, навіть хамовитими у повсякденному житті. Особливо гостро це відчувається у сфері послуг, спілкуванні телефоном. Вони не скильні усміхатись одне одному. Грубість та агресивність виступають у ролі захисної оболонки. Частково це пояснюється незадоволенням від життя, невпевненістю ні в чому і ні в кому.

4. Збереження постсоветської символіки в інфраструктурі. Чимало постсоветських людей не відчують потреби в позбавленні від символів трагічного минулого, не мають нічого проти збереження, скажімо, портретів Сталіна, пам'ятників Леніну та іншим комуністичним діячам. Навіть тим із них, які були безпосередньо винні в масових репресіях, голодоморах і попри те, що люди поінформовані про ці репресії. Багато вулиць усе ще названі іменами комуністичних лідерів.

5. Іrrаціональне споживання. Надмірне індивідуальне споживання постсоветських людей компенсує історичний досвід дефіцитної економіки та суцільних нестатків. Підкреслення індивідуального економічного успіху потрібне, щоб виділитись у суспільстві, яке не визначилося зі своїм ставленням до традиційних норм і статусних привілей. Таке поняття, як «статусна річ», є особливо поширеним серед постсоветських людей, які готові заощаджувати на щоденних речах задля придбання інколи зовсім недешевих статусних предметів, таких як норкова шуба чи дороге авто⁷.

Однозначно, що на вказані риси постсоветської ідентичності вплинуло минуле. Про це досить детально пишуть Юлія Мединська і Ростислав Грибул⁸. Насамперед вони акцентують увагу на постколоніальності як одній з причин переживання власним народом, етносами, нацією обтяжливих комплексів меншовартості, неповноцінності, безпорадності, причому з вираженою тенденцією до забування історичного минулого. Як зазначає М. Павлишин, колоніалізм генерує ідеологію, що справляє специфічний вплив на жителів колонії: з часом вони починають сприймати домінування метрополії як щось саме собою зрозуміле та природне, і, більше того, поступово відбувається фальсифікація історії та підміна її історичними міфами, які легітимізують стосунки метрополії і колонії. З метою культурної колонізації насаджується система цінностей, у якій здобутки культури метрополії позиціонуються як найбільш значущі, універсальні, незрівнянно

⁷ Як позбутися пострадянськості? С. 9–10.

⁸ Мединська Ю., Грибул Р. Психологічний аналіз кризи ідентичності українського суспільства. Психологія. 2011. № 3. С. 7.

вищі за ідейною, моральною, естетичною цінністю за артефакти культури колонізованої, економічні й культурні центри зміщаються у метрополію, «забираючи» із собою кращих представників колонізованого народу⁹.

Аналіз внутрішньої політики СРСР щодо інтеграції «братніх республік» в єдиний економічний і культурний простір, здійснений американською дослідницею Л. Адамс, свідчить, що колоніалізм постсовєтського зразка відрізнявся від європейських колоніальних моделей значно більшою агресивністю та вторгненням не лише у сферу економіки, а й у культурний простір колонізованих народів, нападом на їхній внутрішній духовний світ з метою його нівелювання¹⁰. Як зазначає М. Кирchanів, колонізація України мала три виміри: «советизація» як позбавлення політичної самостійності («декоративна роль» усіх політичних інституцій); російщення як максимальне зближення, ототожнення з РРФСР; русифікація як демонтаж українськомовного дискурсу¹¹. Очевидно, що навіть за неповної реалізації вищезгаданих завдань процес самоідентифікації колонізованої нації є суттєво спотвореним, дефіцитарним, «зnekровленим».

Наступне – це *посттоталітарність українського суспільства*, що корелює з набутим, глибоко вкоріненим у досвіді, почаси усвідомлюваним, а почаси – позасвідомим переживанням страху, ірраціональним відчуттям контролю, психологічного тиску та постійної загрози¹². Відлунням досвіду тоталітаризму залишаються дві стратегії психологічного виживання:

а) «подвійна бухгалтерія» та «кухонний патріотизм», а як крайній варіант – орвелівські «кілька кубічних сантиметрів свободи всередині власного черепа»¹³, коли немає жодних шансів на власну думку, а нездовolenня можна висловлювати тільки у вузькому колі наближених осіб. У наші дні «кухонний патріотизм», втративши з розвалом тоталітарної системи об'єктивні підстави, виродився у форму емоційних, критичних, але безцільних розмов з родичами, колегами і т. ін., безрезультатних ток-шоу на злободенні теми без жодного продовження та наслідків у реальності;

б) відмова від власної автентичності та запозичення «зручної», «модної», «конкурентоспроможної» мовної, культурної, національної ідентичності – відмова навіть від тих «кількох кубічних сантиметрів» тотожності собі самому та свободи бути собою.

⁹ Павлышин М. Казаки на Ямайке: проявления постколониализма в современной украинской культуре. Переястки. 2005. № 3–4. С. 5–16.

¹⁰ Adams L. Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia?. Central Eurasia studies Review. 2008. Vol. 7. № 1. P. 2–8. URL: <http://www.dobrososedstvo.org/civilizaciya/prprimenima-lipostkolonialnaya-theoriya-k-czentalnoj-evrazii.html>

¹¹ Кирchanів М. Пострадянська Україна – постколоніальна держава? Інтернет-холдинг OlehSoskinPortal. URL : <http://soskin.info/ea/2007/1-2/200712.html>

¹² Мединська Ю., Грибул Р. Психологічний аналіз кризи ідентичності українського суспільства. С. 8.

¹³ Оруэлл Дж. 1984. Санкт-Петербург : Азбука, 2003. 320 с.

І нарешті, *посттравматичний статус українського суспільства*. Якщо звернутися до досвіду минулого століття, то стає очевидним: український народ за цей відрізок часу пережив такі трагедії, що, з точки зору клінічної психопатології, можуть бути кваліфіковані як психічні травми. Адже травматичним у клінічному сенсі є кожен досвід, що супроводжується масивними негативними переживаннями, найчастіше – страху (загроза життю) та/або сорому (приниження), а також відчуттям безпорадності, коли неможливо ні втекти (уникнути травматичної ситуації), ані боротися. Серед таких подій ХХ ст. можемо назвати Першу світову війну, більшовицьку окупацію України, голод 1921–1922 рр., насильницьку колективізацію, сталінські репресії, Голодомор 1932–1933 рр., Другу світову війну, повоєнний голод, переформатування державних кордонів, що супроводжувалося насильницьким переселенням громадян, Чорнобильську катастрофу і, нарешті, COVID-19. Вся повнота переживань, пов’язаних з переліченими подіями, сьогодні усе ще залишається «неопрацьованим досвідом» – недостатньо осмисленим, озвученим, концептуалізованим, без остаточного консенсусу в суспільстві щодо історичної оцінки та інтерпретації подій, ролі їх учасників і різних сторін¹⁴.

Варто наголосити, що, незважаючи на непрості обставини, в яких опинилася Україна, її постсоветське минуле, як держава – вона відбулася і разом з нею зміцнюється формування української ідентичності. Так, етномін «українці» є сьогодні загальнозвінзаним. І хоча міра його значенневої та емоційної наповненості для різних суб’єктів неоднакова, усе ж він став найочевиднішою скріпою колективного самоусвідомлення більшості населення України. Щодо зовнішнього світу, українцями називає себе й частина етнічно неукраїнської народності, вкоріненої в Україні, хоч у внутрішньоукраїнському вжитку надається перевага власним самоназвам. Тобто після здобуття незалежності спостерігалася тенденція до набуття маркером «українець» також і значення політичного громадянства. Натомість назва території та держави «Україна» є незаперечним символом ідентичності для абсолютної більшості її населення, незалежно від національності. Більше того, є чимало випадків, коли окремі поляки, росіяни, татари, азербайджанці, білоруси, вірмени та ін. у різних ситуаціях виявляють свої патріотичні почуття до України палкіше і дієвіше, ніж деякий пересічний українець. Такі явища свідчать про інтегрувальний потенціал образу України. Упровадження – як державних – прапора (синьо-жовтого), гімну («Ще не вмерли України і слава, і воля...») й герба (Тризуба) наразилося на чималий ідеологічний та психологічний спротив, зумовлений тим, що в царській Росії та в СРСР їх було гостро компроментовано як ворожо-націоналістичні, і це наклало свій відбиток на свідомість значної частини населення. Дехто із супротивників української державності навіть пророкував політичний розкол нації, оскільки священне для одних було чужим для інших.

¹⁴ Мединська Ю., Гривул Р. Психологічний аналіз кризи ідентичності українського суспільства. С. 8.

Однак розколу не сталося. Нині ці символи стали національними і загальновизнаними в світі. Всупереч різним етнокультурним та етнографічним нашаруванням завжди існувало тъмяніше або виразніше відчуття єдності величезної етнічної території, «від Сяну до Дону», якщо вжити популярну поетичну формулу. На всій цій території українці в побуті говорили однією мовою, хоч і діалектно варійованою, дотримувалися однакових звичаїв, співали таких самих або схожих веснянок, гайвок, колядок, пісень. У найдавніших піснях центральним символом був Дунай, у пізніших Дон. Згодом актуальнішим ідентитетом стає Дніпро-Славутич. До речі, саме в українському фольклорі, а не в російському, важливе місце посідає Крим, що відбивало тісні господарські, етнічні, культурні, політичні відносини українців із кримськими татарами. На це – як і на елементарну географічну карту – чомусь не звертають увагу, до кого Крим близкий – до України чи до Росії.

Якщо говорити про історичний аспект сучасних ідентичностей, включаючи європейську та цивілізаційну, то тут варто мати на увазі, що йдеться не стільки про історію формування нинішньої ідентичності, скільки про присутність національної історії в самоідентифікації сучасного українця і громадянина України взагалі. Тут насамперед треба назвати кілька центрів ідентичності, які організовують увесь її простір. Найпотужніші з них – Чорнобильська катастрофа (негативний) і проголошення незалежності (позитивний). Є підстави вважати, що ці дві події новітньої історії створили поле глибоких переживань, що об'єднали всіх громадян України¹⁵.

Не можна оминути культурологічний аспект ідентичності, який став однією з важливих підстав ідентифікації українського суспільства з набуттям його незалежності. Як пише О. Сапожнік, з точки зору культурологічних вимірів національна ідентичність включає мову, ментальність, картину світу, міфологію, культурну пам'ять, релігійну і громадянську позицію. У процесі моделювання національної ідентичності також важливими є архетипи (у формі певних схильностей, тенденцій), де зафіксовано людський досвід колективної екзистенції. Реконструкція архетипів допомагає тлумачити певні процеси як національно-культурні феномени. Носії національної ідентичності в культурі мають «купізнати себе» в минулому, сприйняти історію в знайомих образах. Культурна пам'ять є активною регенерацією культурних змістів у просторі традицій та інновацій. Міфологізація виявляється у наділенні подій унікальністю, вирішальністю, що обумовлює долю нації, після чого ці події стають «вічними» (традицією). Питання пріоритету культурної ідентичності нації полягає в тому, щоб знайти слова, які пробуджують архетип, а разом з ним і мотивацію, пов'язану з національно-культурним вибором. За допомогою архетипів також адаптується світовий культурний досвід.

¹⁵ Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності. URL : <http://www.feskiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm>

У культурологічному контексті релігійна ідентичність є своєрідною когнітивно-міфологічною системою, що включає в себе дві підсистеми: особистісну (екзистенційну) та соціальну (православну). Перша відображає форму самовизначення індивіда в сакральному просторі. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначає належність особи до певної релігійної конфесії. Отже, релігійну ідентичність можна розглядати як бінарний феномен: з одного боку, вона сприймається як сутність, похідна від психологічно-екзистенціальних чинників світовідчуття людини, а з іншого – як соціальний конструкт, що виникає й розвивається в певних соціокультурних, політичних, економічних умовах¹⁶.

90-ті роки ХХ століття – це час відновлення української державності, а разом з тим створення нових можливостей для формування української ідентичності, яка зміцнювалася з висхідним розвитком її ключового ідентифікатора – української мови. Українська мова поступово стала охоплювати всі сфери суспільного життя. Освіта, наука, мистецтво, театр, побутова культура, сфера обслуговування пов’язані з мовним вихованням, мовною політикою. Рідна мова є одним із найважливіших засобів формування патріотичних почуттів, гордості за свій народ, вона є виявом національної культури. Піклування про рідну мову, любов і повага до неї має бути в центрі уваги кожної нації. Українська мова – це не мова простолюду, а мова цілої нації, чис місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим. Мовну палітру розглядають як діяльність людей, що спілкуються між собою і цим самим привносять у лексичний склад елементи, зумовлені потребами їхньої виробничої і духовної діяльності. При цьому мова розглядається як творча практика особистостей, які, спілкуючись між собою, розвивають свій генофонд, орієнтуючись як на власні надбання, так і на зовнішньомовні запозичення, зберігають у ній культуру попередніх поколінь і вносять свою, відповідно до розвитку цивілізації¹⁷.

Рідна мова виступає потужною об’єднуючою силою ідентичностей – етнічної, національної, культурної, релігійної, громадянської, надаючи їм цивілізаційного характеру. За роки незалежності відбулися зміни у сferах функціонування української мови в освіті, у мові публічних заходів, діловодстві. Помітним є зростання престижності української мови, що впливає на формування національної свідомості українського народу, адже мова – своєрідний генетичний, визначальний чинник ідентифікації української нації, а не лише засіб спілкування. Щоб забезпечити подальший розвиток української мови, необхідне державне сприяння публікації наукової, політичної,

¹⁶ Сапожнік О. Культурологічний зміст поняття ідентичності. Мистецтвознавчі записки. 2019. Вип. 35. С. 30.

¹⁷ Азарова Л. Мова як феномен нації. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць. Вип. 24. Харків, 2008. С. 43–49.

художньої літератури, яка б ознайомила з нашою історією, філософською думкою, українськими традиціями та звичаями. Українською мовою на сьогодні перекладено найвидатніші твори світової літератури. Наша мова в її літературній формі набула досить високого рівня розвитку. Вона має досконало опрацьовану граматику, сформовану науково-технічну термінологію, розвинену стилістичну систему, здатну забезпечити спілкування і порозуміння в усіх сферах суспільного життя. Її пізнавальний, виражальний і комунікативний потенціал надзвичайно потужний. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного; це душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. У мові наша стара і нова культура, ознака нашого національного визнання. Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. І поки живе мова – житиме й народ¹⁸.

Водночас не можна недооцінювати, коли розглядаємо ідентичність, існуючі проблеми в соціокультурній, етнокультурній та мовній сферах. Є відчутна дисгармонія між українською етнічною ідентичністю та ідентичністю України як держави; є дисгармонія й усередині кожного з цих рівнів ідентичності. Якою може бути еволюція цих ідентичностей в майбутньому? Це культивування ідентитету політичного громадянства як широких меж для різних етнічних і культурних ідентичностей, тобто утворення модерної української політичної нації навколо етнокультурної домінанти титульного етносу. Обличчя цієї української політичної нації має визначатися творчою енергією як українського народу, так і представників усіх інших національностей при взаємодії та взаємопливі всіх чинників. Тобто держава українського народу покликана забезпечувати гармонію інтересів української нації як титульної, корінних народів, національних меншин та етнічних груп – головних носіїв цінностей регіонально-локальної цивілізації України на шляху її інтеграції у європейський і світовий цивілізаційний простір.

6.2. Оновлення змісту української національної ідеї як стрижня цивілізаційної ідентифікації суспільства

Стрижнем ідентифікаційного процесу українства виступає його національна ідея, яка перебуває в постійному розвитку, оновлюється і трансформується¹⁹. Народ без національної ідеї все одно, що Храм без Бога! Національна ідея в узагальненій формі відбиває домінуючі в національній свідомості уявлення про історичну і культурну місію народу в світі, про його долю і мрію. З національною ідеєю тісно пов'язана національна ідеологія.

¹⁸ Азарова Л. Мова як визначальний чинник ідентичності української нації. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки. 2018. Вип. 292. С. 24–32.

¹⁹ Трансформація української національної ідеї / упорядник О. Доній. Київ : Наш формат, 2019. 472 с.

Якщо немає національної ідеї, то не сформується й національна ідеологія, а відтак і національна ідентичність. Відповідно, не може бути концепції державної національної політики у сфері ідентифікації та консолідації суспільства. Крім того, в державі з поліетнічним населенням можуть виникати колізії на етноконфесійному та іншому ґрунті між титульною нацією і національними меншинами. Відповідно, в такій країні не може бути успішною національна політика без урахування цих факторів. У літературі пропонується не плутати, не ототожнювати національну ідею і національну ідеологію. І якщо національну ідею можна охарактеризувати як стратегію, то ідеологія – це тактика, що сприяє реалізації ідеї, – це методи і засоби поширення національної ідеї в суспільстві. Вона провідник національної ідеї.

На підставі сказаного можна говорити про дві теоретичні конструкції національної ідеї та їх зв'язок з ідентифікацією суспільства. Згідно з однією з них (умовно назовемо її «реалістичною») внаслідок історичного процесу, і перш за все соціально-економічного, закономірно виникають і його духовно-політичні складові – національна ідея і національна ідеологія. Зазначимо два можливі варіанти трактування цих конструкцій. У першому вказані компоненти національного буття, які складаються поетапно, в певній послідовності: спочатку національна ідея (функція формування національної єдності заради реалізації мети), а потім національна ідеологія (функція консолідації єдності, що склалася). В іншому варіанті згадані компоненти складаються паралельно, як дві частини одного цілого, виражені в політичному лексиконі в категоріях «стратегія – тактика».

За іншою теоретичною конструкцією, яка набула поширення в західній класичній етнополітичній літературі і базується на парадигмах «інструменталізму» і «конструктивізму», національні ідеї виступають первинними щодо самої нації. Така позиція найповніше виражена в знаменитому афоризмі Е. Геллнера: «Не нації створюють націоналізм, а націоналізм створює нації»²⁰, оскільки «нації – це продукт людських переконань, пристрастей і схильностей»²¹. При цьому різні інтерпретації цього підходу зазначають як домінанту у формуванні націоналізму (відповідно, і нації) відвертий волонтаризм (У. Альтерматт)²², деяку політичну програму (Е. Хобсбаум)²³, інтелектуальні еліти (М. Грох)²⁴.

Однак сам принцип примату національної ідеї як формоутворюючого атрибута певної «уявленої спільноти» над усіма іншими компонентами

²⁰ Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. С. 127.

²¹ Геллнер Э. Нации и национализм. С. 35.

²² Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Москва : Наука, 2000. 540 с.

²³ Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе. Андерсон Б., Бауэр Б., Грох М. и др. Нации и национализм. Москва : Практис, 2002. С. 334.

²⁴ Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. Андерсон Б., Бауэр Б., Грох М. и др. Нации и национализм. – Москва : Практис, 2002. С. 121–145.

націобудівництва часто піддається критиці. Так, за словами відомого англійського дослідника Е. Сміта, «нації не виникають з нічого», тому дослідники, «беручи ідеологію за первинний пояснювальний принцип, ...ігнорують або не беруть до уваги важливість тих процесів формування націй, які певною мірою незалежні від функціонування націоналістичних ідеологій».²⁵ Не дивно, що в дослідженнях К. Дойча, одного з найвідоміших німецьких політологів, містяться висновки (через дослідження системи комунікацій) про те, що процес формування нації є наслідком індустріальної революції²⁶. У контексті нашого дослідження найближче до авторського задуму лежить концепція відомого теоретика національних відносин – Е. Сміта, який вказує на етнічне коріння націоналізму, розуміючи, що етнічність формує сприятливий ґрунт для засвоєння народом націоналістичної ідеології, але поштовх до зародження націоналізму дають інші фактори²⁷.

Резюмуючи представлені в літературі підходи, можна виділити два основні детермінантні фактори становлення національної «ідеї – ідеології» – етнічний і етнокультурний. На нашу думку, вони не альтернативні один іншому, а навпаки, взаємодоповнюючі. Щоб могла скластися національна ідея, має існувати певний прототип нації – етнічна спільнота, яка і виробляє таку ідею на підставі власної етнокультурної ідентичності, перш за все спільноті мови, історії і культури. Національна ідеологія як синтез пов'язаних одна з іншою національно-етнічних ідей фіксує усвідомлення нацією (етносом) своєї соціально-етнічної спільноті як єдиного організму, взятого в сукупності її раціонально-ціннісних і емоційно-чуттєвих характеристик. Національна ідеологія як результат систематизації і узагальнення політичною елітою національних інтересів виступає фундаментом для самовизначення людей в соціально-політичному і духовному житті. У цьому контексті, незважаючи на те, що в змісті національної ідеології міститься її генетичне підґрунтя, тобто етнічно забарвлені базові ідеї, постулати і цінності, можливі кілька векторів трансформацій:

- абсолютизація етнічного компонента у національній ідеології, або у формі націоналізму, або у формі так званого макронаціоналізму. Їх позитивні і негативні сторони чудово висвітлені в класичних працях Луїса Снайдера «Глобальний мікронаціоналізм: автономія чи незалежність?»²⁸, «Макронаціоналізм: історія "пан-рухів"»²⁹;

²⁵ Смит Э. Национализм и историки. Андерсон Б., Бауэр Б., Грох М. и др. Нации и национализм. Москва : Праксис, 2002. С. 255.

²⁶ Deutsch K. W. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. Cambridge, Mass., 1953.

²⁷ Smith A. Theories of Nationalism. L., 1971.

²⁸ Snyder L. L. Global Mini-Nationalisms: Autonomy or Independence (Contributions in Political Science). Westport, Connecticut; London, England: Greenwood Press; First Edition, 1982.

²⁹ Snyder L. L. Macro-Nationalisms. A History of the Pan-Movements. Westport, Connecticut; London, England: Greenwood Press, 1984.

– переважання соціально-політичного компонента в національній ідеології, коли окремі національно-етнічні ідеї інтегруються в політичну ідеологію єдиної державності, тобто національна ідеологія трансформується в державну ідеологію, у своєрідний інструмент реалізації інтересів усього політнічного народу.

Отже, за будь-яких конфігурацій взаємозв'язок національної ідеї і національної ідеології вибудовується на модусі етнічності. І, мабуть, не настільки важливо, з якого саме трактування етнічності виходить чи тлумачити вроджену характеристику людини, систему поведінкових стереотипів як загальне символічне середовище тощо, як це робиться в різних дефініціях, що існують сьогодні. Головне, що саме вона забезпечує регуляцію соціальної поведінки індивідів, сприяє задоволенню їх потреби в психологічній стійкості і визначеності, соціалізації тих цінностей, які притаманні цьому етнічному середовищу. Визнання етнічності як першооснови становлення зв'язку «національна ідея – національна ідеологія» розкриває механізм мобілізації людей для досягнення певних завдань. Іншими словами, складається ланцюг детермінацій розвитку по спіралі іманентно притаманного цьому народу етнонаціональної якості: «етнічність – етнокультурна ідентичність – етносоціальні потреби й інтереси – національна ідея – національна ідеологія – національна ідентичність – нація – держава як розвинений етносоціальний організм». На думку І. Онищенко, національна ідея визначає сам сенс існування народу, етносу, нації, виступає як національний проект³⁰.

Торкаючись сутності української національної ідеї, П. Гай-Нижник і Л. Чупрій вказують на доцільність виділити кілька основних підходів щодо її розуміння, кожен з яких заслуговує на право визнання та взаємодоповнення один одного. Так, наприклад, існує думка, що цю дефініцію неможливо зrozуміти раціонально та осмислити за допомогою науково-теоретичних понять й, з огляду на це, її слід вважати швидше трансцендентною категорією, що відображає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави тощо. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їх розумінні національна ідея – це духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, це концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів³¹. Так, М. Попович стверджував, що національна ідея – це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, складовою якого є об'єктивне уявлення про становище нації, її цінності та проблеми, а також про загальнонаціональні цілі³². У свою

³⁰ Онищенко І. Национальна ідея як національний проект. URL : <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5481/1/9.pdf>

³¹ Гай-Нижник П., Чупрій Л. Формування загальнонаціональної ідентичності українців у контексті сучасних викликів. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 1. С. 475.

³² Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. 328 с.

чергу, І. Кресіна вважає, що національну ідею можна розглядати як концентрований вираз національно-патріотичного чинника. З цього погляду національна ідея є соціально-політичним, морально-етичним і психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, який згуртовує його в єдине ціле³³. О. Майборода, натомість, доводить, що національна ідея має являти собою тріаду з національного історичного «міфу» (не плутати з історичними вигадками та фальсифікаціями), уявлень про національні інтереси та з національного ідеалу³⁴.

Російська війна проти України змусила більш відповідально поставитися до захисту українських інтересів у всіх сферах, у тому числі щодо утвердження національної ідеї та збереження національної ідентичності зокрема. Вступаючи на посаду, шостий Президент України В. Зеленський заявив: «Національна ідея для українців полягає в тому, щоб спільно стати однією з країн у світі, які найбільш динамічно розвиваються»³⁵. Численні історичні приклади підтверджують той факт, що народ, який втрачає або якого позбавляють атрибутів своєї національної та соціокультурної ідентичності, неспроможний організуватися політично і творити власну державність, приречений на асиміляцію до експансіоністської культури чи загибель. Що ж, сподіваємося, що за умов російської агресії та ідеологічного протистояння дій української влади, нарешті, відповідатимуть її заявам, а слова державних високопосадовців усе ж таки набудуть тенденції до матеріалізації, як і самі політики усвідомлять власну політичну (і не тільки) відповідальність за свою діяльність (чи бездіяльність).

На думку вже згадуваних П. Гай-Нижника і Л. Чупрія, національною ідеєю є: прагнення до загальної єдності громадянства навколо традиційних національних українських цінностей та духовно-історичної пам'яті; консолідація українського народу з метою побудови могутньої сучасної Української держави на засадах націократії та консерватизму, а також соціальної справедливості й демократії; формування новітньої української політичної нації через модернізацію державно-суспільних механізмів та посилення загальноукраїнської ідентичності³⁶. Як зазначає Ю. Калиновський, для того, щоб національна ідея стала дієвою основою успішного модернізаційного проекту, вона мусить відповідати певним вимогам. Першою з них є її відповідність таким цінностям, як національний інтерес та національний менталітет. Національна ідея зароджується та виникає в масовій свідомості як певна потреба, необхідність. Необхідність породжується чинниками життя народу і країни – економічними і політичними відносинами в суспільстві,

³³ Україна в пошуках себе. С. 58.

³⁴ Україна в пошуках себе. С. 59.

³⁵ Зеленський В. Національна ідея для українців... URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/political/630052.html>

³⁶ Гай-Нижник П., Чупрій Л. Формування загальнонаціональної ідентичності українців у контексті сучасних викликів. С. 475.

культурою та історією народу, його прагненням до певного сценарію свого майбутнього, які стають своєрідним емпіричним підґрунтам формування національної ідеї. Спроби довільного конструювання національної ідеї приречені на провал³⁷.

Є підстави стверджувати, що сучасний державотворчий процес в Україні потребує модернізації уявлень про національну ідею, внесення певних коректив до її ціннісного наповнення. Так, М. Розумний виокремлює три групи чинників, що визначають динамічність та конструктивність розвитку національної ідеї. Перша група – це дія когнітивних чинників суспільної свідомості, котрі сфокусовані в самому понятті «ідея». Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки. Модернізована національна ідея – це новий суспільний орієнтир української нації. У ній мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє образне, логіко-понятійне та практично-вольове розв’язання. Нація у цьому випадку виступає суб’єктом, наділеним невід’ємними властивостями кожного суб’єкта – свободою й творчістю. Друга група чинників умовно може бути об’єднана під назвою національної генетики. Для людини природним є бачити себе чужими очима. Ідентичність звичайно розглядають як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини. Ідентичність дорівнює належності до спільноти. Нарешті, третя група чинників – цивілізаційна динаміка, адже ми живемо в час, коли величезні маси людей перейшли від стану спокою до стану руху³⁸. Саме ця група має пріоритетне значення для формування цивілізаційної ідентичності.

Ціннісне наповнення сучасної інтерпретації української національної ідеї викликає чимало суперечок та дискусій. Разом з тим, на думку фахівців, формуючи національну ідею, закладаючи в її основу прогресивну національно-державну ідеологію, не враховується те, що в сучасних умовах непродуктивно вкладати в зміст національної ідеї, з одного боку, можливість концептуально-психологічної експлуатації низки архаїчних символів і консервативних ідей, а з другого – однобічну орієнтацію на вестернізований лібералізм та культ безнаціональних цінностей «горизонтального світогляду». Подолання зазначененої проблеми може повноцінно відбутися лише в напрямі «третього шляху», за яким необхідно враховувати як культурну своєрідність України, так і глобальні тенденції сучасного світу³⁹.

³⁷ Калиновський Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. № 1. С. 102.

³⁸ Розумний М. Національна ідея: відкритість новому світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. Україна на шляху до Європи / упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юрічко. Київ : Етнос, 2006. С. 401–404.

³⁹ Козловець М., Ковтун Ю. Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності. Гілея: науковий вісник. 2013. № 73. С. 211.

Як уже зазначалося, головна особливість національної ідеї полягає в тому, що вона під впливом часу і обставин, у тому числі й ідентифікаційного процесу, може змінюватися, переформовуватися. Пошук «нової» національної ідеї, як символу розвитку, або ж намагання зруйнувати стереотипні уявлення про певну націю, як справедливо відзначає О. Засморжук, є своєрідним символом розвитку, що у жодному разі не заперечує ідею стабільноті національного менталітету, ментальності, а лише підкреслює те, що окремі його риси, особливості можуть проявлятися лише під тиском обставин або з приходом «правильного» часу для їх розкриття на повну силу⁴⁰.

Ідентифікація та консолідація суспільства навколо національної ідеї та чітко окресленої мети державного будівництва є неодмінною умовою збереження і розвитку України як повноцінної держави. Без цього неможливо досягти ключових стратегічних цілей у діяльності нації та держави, оскільки це є необхідною передумовою для стабільного політичного розвитку, впровадження реформ, стабілізації економіки та подальшого національного розвитку. Але консолідацію неможливо нав'язати, як і неможливо нав'язати дух патріотизму та поваги до держави чи виховати його за допомогою тих або інших закликів і декларацій. Лише розумною політикою, послідовністю і наполегливістю в утвердженні прав і свобод громадян та зasadничих цінностей сучасної цивілізації, професіоналізмом у вирішенні завдань – Україна може завоювати довіру усіх своїх громадян і активно включити їх у процес державного будівництва та проведення реформ. Крім того, ми живемо у все більш конкурентному світі і без національного згуртування, патріотичного, громадського виховання не вдасться досягти гідного для України місця в Європі, тим більше у світі.

Варто особливо підкреслити, що національна ідея, а також національна свідомість, культура, духовність повинні об'єднувати та згуртовувати суспільство. Усі складові державотворення немислимі без сильної національної ідеї. Чим потужнішим буде духовне ядро нації, тим більше шансів для одужання суспільства, відтворення національної еліти, покликаної консолідувати його, забезпечити національне пробудження та самовизначення народу. В цьому контексті варто відзначити, що в Україні, яка не єmonoетнічною державою, національна ідея повинна розглядатися також як програма побудови толерантних етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, що ґрунтуються на самоідентифікації титульної нації і розв'язанні проблем інших етнічних спільнот⁴¹.

Видаеться доцільним привернути увагу до ще одного, не менш важливого аспекту розуміння мобілізуючої української національної ідеї. На наш

⁴⁰ Засморжук О. О. Ментальність чи менталітет, що відіграє першочергову роль у формуванні обличчя суспільства. Київ: Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 812 (№2). С. 325–329.

⁴¹ Мудрик Ю. Національна ідея як фактор консолідації українського суспільства. URL : <https://www.en.gov.ua/aktualyno/naconalyna-deya-yak-faktor-konsoldac-ukransykogo-susplystva>

погляд, це два основоположні духовні принципи регулювання внутрішньо-етнічної організації способу життя українського народу – принципи соборності, тобто територіальної цілісності, духовної єдності людей як у церковному, так і світському житті, а також принцип терпимості. Цей принцип діє і в сфері міжетнічних відносин (міжнаціональних) і є принципом української цивілізаційної самосвідомості. Звичайно, історично принцип терпимості діяв у відносинах із сусідами. Правильно і те, що, незважаючи на наявність кількох конфесій в українській цивілізації, історично були вироблені механізми мирного співіснування православ'я, греко-католицизму, католицизму, мусульманства, іудаїзму та протестантства. Зі сказаного випливає, що ці два духовні принципи (соборність і терпимість) українського життя сприяли взаєморозумінню у стосунках між народами української цивілізації і є базовими для формування цивілізаційної ідентичності українства.

Оскільки національна ідея окреслюється провідними представниками національної інтелігенції, моральними авторитетами, то в ній виражається сутність національної свідомості. Наприклад, на думку М. Шелера, французька національна ідея полягає у проголошенні рівності і свободи всіх націй, але Франція – перша серед націй, вождь і вчитель інших націй⁴². Сутність німецької національної ідеї – це міф про чисту, незіпсовану націю, який був сформульований різними авторами: Ульріхом фон Гуттеном, Іоганом Гердером, Іоганом Фіхте, Ернстом Моріцем Арндтом, Фрідріхом Людвігом Яном та іншими.

Кожен народ, кожна особистість існують і розвиваються в певному цивілізаційному просторі, в межах якого реалізуються взаємовідносини індивіда і суспільства, Бога і людини, формуються можливості виступати як реальний суб'єкт суспільних відносин. Під цивілізаційним простором трактується сукупність сакральних життєвих установок, базових цінностей і ідеалів, архетипів і схем мислення, через які цивілізація здійснює власний пошук універсальних сенсів буття⁴³. Ідентифікація суб'єкта цивілізаційного розвитку вітчизняного соціуму як «не-західного», «не-східного», але специфічно українського дає можливість ставити і вирішувати не будь-які завдання розвитку, сформульовані інтелектом вченого або політика, а завдання, що випливають із загального цивілізаційного контексту, тобто ті, які здатний виконати певний конкретний суб'єкт.

Саме тому важливо зазначити, що національна ідея лежить в основі не тільки національної, але й цивілізаційної та європейської ідентичностей. Як уже говорилося, цивілізаційна ідентичність – це ототожнення індивіда, соціальної групи, народу з певною соціокультурною цілісністю, а також свідоме або несвідоме протиставлення себе іншим цілісностям. Цей формат

⁴² Шелер М. Избранные произведения. Москва : Гнозис, 1994. С. 314.

⁴³ Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Танаис ДИ-ДИК, 1994. С. 47.

ідентичності передбачає усвідомлення кожною людиною свого місця в суспільстві, що визначає сенси і перспективи існування. Зазвичай ідентичність цивілізації визначається за кількома векторами: національними, культурними, релігійними, державними. Ці вектори одночасно існують як підґрунтя ідентифікації.

Чому національну ідею можна вважати підставою цивілізаційної ідентичності? Здавалося б, цивілізаційна і національна ідентичність – це поняття різного рівня. Насправді велика міжетнічна спільнота, що довго проживає на одній території, об'єднана спільною історичною долею, взаємопов'язаними базовими культурними цінностями, нормами й ідеалами, становить сутність самої цивілізації. Відповідно, цивілізаційна ідентичність означає сукупність стрижневих, системоутворюючих елементів, які структурують ціле і задають самототожність цивілізації. Одним з таких елементів є національна ідея.

Отже, в цивілізації України український етнос є домінуючим і державотворчим, навколо нього природним чином об'єднуються інші народи і етнічні групи, які разом проживають на спільній території держави. Міжетнічні злагоді і взаєморозумінню людей допомагають принципи соборності і толерантності, закладені в українській національній ідеї, самосвідомості та ментальності. Відповідно, ці ціннісні принципи сприяли утворенню етносистеми з чітко налагодженою етнонаціональною субординацією, що не обмежує в правах жоден із етносів. Своєю чергою, національна ідея органічно входить у державну ідеологію, яка є ланкою, що зв'язує етнічну і цивілізаційну самосвідомість. Таким чином, формування і функціонування національної ідеї в сучасній Україні жодним чином не має розходитися з принципами соборності і толерантності, що органічно становлять стрижневі, системоутворюючі елементи української цивілізації та її ідентичності.

6.3. Консолідація української цивілізаційної ідентичності на ґрунті культури, гідності та моральних цінностей

Як уже зазначалося, ключем до розкриття поняття цивілізаційної ідентичності в сучасних умовах є передусім культура, культурна ідентичність і моральні цінності. Більшість науковців наголошують, що у нинішньому світі неухильно зростає роль культурної ідентифікації в усіх сферах людського життя, діяльності і поведінки. Соціальні зміни набувають в основному культурної мотивації. Змінюється роль культури в суспільстві, при цьому оновлюється і саме поняття культури. Як зазначає Х. Беркінг: «Там, де раніше було "суспільство"... стала культура»⁴⁴. Нову парадигму соціоструктурного

⁴⁴ Berking H. Kultur-Soziologie. Mode und Methode. Kultursoziologie Symptom des Zeitgeistes / Hrsg. H. Berking R. Faber. Wurzburg: Konigshausen & Neumann, 1989. S. 51.

підходу висловив П. Бурдье. Він запропонував трактування культури як сукупності ідентифікаційних стратегій⁴⁵. Таке трактування дозволяє в процесі розкриття цивілізаційної ідентичності спиратися на поняття культурної ідентичності з її моральними й етичними цінностями. Як зазначає А. Швейцер, цивілізація створюється через вирішення подвійного завдання: по-перше, утвердження зверхності розуму над силами природи, а по-друге, над людськими пристрастями⁴⁶. Це проявляється в тому, що встановлюються сприятливі життєві умови для всіх, зменшуються проблеми життя, які відчуваються людьми у боротьбі за існування, що є передумовою духовного і морального удосконалення індивідів і суспільства. У цьому розумінні цивілізаційна ідентичність розглядається як тотожність суспільства і людини вищому рівню розвитку культури, що забезпечує комфортність існування, з одного боку, і особистісний розвиток – з іншого. Існує і така точка зору, що термін «цивілізація» зазвичай належить до цілих народів і країн у їхньому розвиненому стані, а термін «культура» – першочергово до тієї форми і ступеня духовності, в якій виражаются вищі досягнення цивілізації.

Культурна ідентичність людини – це передусім її тотожність і належність до певних культурних феноменів і, відповідно, сприйняття прихованого в них сенсу культурного коду. Цей сенс вловлюється людиною як істина, що відкрилася їй. Істина – це відкритість, як зауважив М. Хайдеггер⁴⁷.

Культурна ідентичність була названа однією з найважливіших проблем сучасності ще на початку 1980-х рр. на Всесвітній конференції ЮНЕСКО. В її матеріалах ідентичність розкривається як «життєве» ядро, динамічний принцип суспільства, спрямований на самостійний розвиток. Розглянута в цьому сенсі культурна ідентичність передається зазвичай такими словами, як «культурна самобутність», «культурна спадковість». При цьому передбачається наявність культурної пам'яті суспільства, в якій зберігаються досягнення, нагромаджені в процесі культурного досвіду людей. Ці досягнення опредмечуються у матеріальній і духовній формі, тобто у вигляді матеріальних творінь культури і продуктів духовного виробництва (міфи, поезія, музика, мораль, релігія, філософія, наука тощо).

Розречевлення матеріальних і духовних творів культури означає пізання закладеного в них змісту і його засвоєння людиною, що можна розглядати і як процес визначення нею своєї культурної ідентичності через діалог з культурою суспільства. В культурній ідентичності людини розкривається її суспільна сутність, зв'язок індивідуальної свідомості зі суспільною. Цей

⁴⁵ Bourdieu P. La distinction. Critique social de jugement. Paris: Les editions de Minuit, 1979; Bourdieu P. Le sense pratique. Paris Les editions de Minuit, 1980.

⁴⁶ Швейцер А. Об этических основаниях цивилизации. Сравнительное изучение цивилизаций. Москва : Наука, 1998. С. 19.

⁴⁷ Хайдеггер М. О сущности истины. Разговор на проселочной дороге. Москва : Высшая школа, 1991. С. 19.

зв'язок встановлюється і розвивається в процесі інкультурації, тобто включення індивіда в культурне середовище свого соціального оточення, перш за все через родину, сім'ю як малу соціальну групу. Культурну ідентичність можна розглядати як інтегративну. Про це свідчить той факт, що ознаки культурної ідентичності повторюються у визначеннях етнічної, національної і цивілізаційної ідентичності. Можна виділити три рівні культурних спільнот: етнічна, національна і цивілізаційна, що дозволяє розглядати їх як відповідні рівні культурної ідентичності. До речі, С. Гантінгтон трактував цивілізаційну ідентичність як найширший рівень культурної ідентичності.

Аналіз цивілізаційної ідентичності можливий на підставі цивілізаційного підходу, який відрізняється підключенням до аналізу суспільства нових компонентів, які раніше не враховувалися науковцями (несуспільні фактори, традиційна свідомість, що є носіями історичної пам'яті, вплив менталітету не тільки на ідеологію, на збереження існуючої системи цінностей, на життєві орієнтири і поведінкові стереотипи тощо, але і на всю матеріальну сторону цивілізації).

Унаслідок розвитку порівняльного вивчення цивілізацій виникли нові підходи до розуміння цивілізаційної ідентичності. У традиційному суспільстві для його представників культурна ідентичність має чіткі межі, які збігаються з кордонами проживання конкретної общини, етносу, держави. Однак цього не можна сказати про традиційну цивілізацію. У духовній сфері відмінною рисою традиційної цивілізації є, зазвичай, відсутність у переважної більшості населення усвідомлення належності до даної цивілізації. Це особливо характерно для так званих великих цивілізацій, які включають племена і народності, що живуть розсіяно і розмовляють різними мовами. Взамін могло існувати усвідомлення належності до даної релігії, до даної держави, розуміння спільноті деяких норм і звичаїв, інакше кажучи, лише фрагментів цілого, яким є цивілізація. Усвідомлення ж цивілізаційної ідентичності за таких умов відсутнє. Релігійна спільність могла супроводжуватися в традиційній цивілізації етнічними відмінностями, а спільність останніх – відмінностями релігійними. Навпаки, для сучасної цивілізації типовим є усвідомлення всіма або переважною більшістю її представників належності до неї, ідентифікації з нею, незважаючи на мовні і релігійні відмінності, політичний separatism. Відповідно, поняття цивілізаційної ідентичності означає розширення меж культурної ідентичності етносу, нації і усвідомлення належності до культури спільноти ширшого рівня. Оскільки цією спільнотою є цивілізація, то виникає проблема її наукового осмислення.

До обґрунтування цивілізацій, що визначає в кінцевому рахунку її самототожність, вчені підходять по-різному. О. Шпенглер і А. Кребер вважали підґрунтям цивілізації стиль. Е. Калло – культурний спадок, А. Швейцер – етику, Ш. Ейзенштадт – систему формального знання. О. Шпенглер

використовує фізіономічний метод у поєднанні з інтуїтивістським, на противагу систематіці для показу своєрідності окремої локальної цивілізації. Він застосовує важливe, з погляду фізіономіки, поняття «*habitus*» (лат. – «зовнішність», «образ») для характеристики індійської, єгипетської, античної культури, історії або духовності. На його думку, в понятті «стиль» уже закладене помірне відчуття *habitus'a*, а ми його тільки пояснюємо і поглиблюємо, коли говоримо про релігійний, духовний, політичний, соціальний, економічний стиль культури, взагалі про стиль душі або поведінки. Цей *habitus* свідомого буття поширюється у окремих людей на умонастрої, думки, жести і вчинки тощо. Є свій *habitus* і в української цивілізаційної ідентичності. В його основі можна виділити дві групи внутрішніх індикаторів українського національного духу. Перша група охоплює світ людського духу – совість, усвідомлення Вітчизни, здатність любити її, а також віру в Бога, відчуття справедливості, безкорисність, щедрість, жертвованість тощо. Друга група стосується соціальних і духовних інститутів у їх традиційному розумінні – сім'я і рід, мала і велика батьківщина, держава, цивілізація, людство, божественна реальність.

Духовність відрізняється своєю цілісністю тим, що людина представлена в ній цілком, повністю, з усіма своїми здібностями, структурами свідомості. І як тільки спостерігається звеличування одних здібностей над іншими, тут і зароджується підґрунтя не для єдності, а для роз'єднання, для появи протилежної позиції, яка буде звеличувати інші структури свідомості і характерний прояв їх у світі. Характерною особливістю українського світу має бути не чергова деформація в уявленні цілісної людської істоти, а реальне відновлення її цілісності, в якій усі його Богом дані здібності будуть проявлені неподільно і знаходитись у гармонійному взаємозв'язку. Духовність покликана не звеличувати віру над розумом, любов над іншими здібностями людського духу, совість над інтелектом і розумом, а гармонізувати людську сутність.

Базова цивілізаційно-ідентифікаційна структура української людини – це ідентифікація себе з повноцінною людською істотою, з усіма її здібностями, родом, етносом, релігією, малою батьківчиною (регіоном походження і проживання), великою батьківчиною (країною походження), країною проживання і з усією цивілізацією (адже український світ вийшов за географічні межі України). Кожна така цивілізаційна ідентичність не самостійна в цій системі і не може бути базовою, оскільки виступає лише одним із необхідних елементів у загальній структурі ідентичностей. Що є базовим у цій системі? Це їх взаємозв'язок, що визначає в кінцевому підсумку весь їх сенс і не дає можливостей кожному з цих елементів деформувати загальну систему українського світу. Як тільки система позбавляється одного з елементів або робиться свідомий дисгармонійний акцент на одному з них, вона починає ставати нестійкою і трактуватися неправильно.

Це легко перевірити. Приберімо з вказаного ланцюга, наприклад, духовну складову – і буде абсолютно незрозумілий зв’язок України з усім людством після тих страхів, які пережив наш народ. Втратяте зв’язок між собою і етноси з єдиною країною, в якій вони проживають. За права на самовизначення тільки усвідомлення вигоди почне визначати їх сумісне проживання. Зміняться умови, і ця єдність одразу ж похитнеться. Прибрали духовну складову, ми отримаємо не найкращий прояв глобалізму з його спробою змести і знівелювати всі етнічні, мовні, культурні, релігійні відмінності, знищити інститут традиційної сім’ї, усвідомлення статі тощо.

Тому головним у системі цивілізаційних ідентичностей українського цивілізованого світу є не стільки його елементи – людина, сім’я, рід, етнос, народ, нація, людство, духовність (Дух, Абсолют, Бог, Совість і Віра), скільки взаємообумовлений зв’язок між ними. Саме такий взаємозв’язок і визначає сутність кожного з цих елементів і дозволяє або не дозволяє спотворювати їх традиційний сенс, що закріпився століттями. Так само, як взаємозв’язок між всіма здібностями людського духу, свідомості і тіла в їх гармонійній взаємодії та підтримці одного іншого визначає повноцінний індивідуальний розвиток людини, так гармонія між всіма ідентичностями визначає цілісний розвиток людини як соціальної істоти. Такий взаємозв’язок на індивідуальному, груповому, соціальному, культурному і морально-духовному рівнях ідентифікації визначає сутність української цивілізаційної ідентичності.

Оскільки об’єктом нашого дослідження є українська цивілізація, то маємо шукати визначення і формулювання саме її характеристики. На наш погляд, можна запропонувати покласти в основу української цивілізації поняття українського гуманізму як особливо цілісного розуміння людини, цілісного взаємозв’язку її ідентичностей, їх цінностей, норм, ідеалів, традиційно характерних для українського світу культури. Особливість такого підходу базується на розумінні всеосяжності, цілісності і гармонійного зв’язку всього, що дано Богом людині, а саме – її здібностей і чистих духовних характеристик, цінностей, норм, ідеалів, традиційних форм соціальної організації життя, що несе всьому світу мир і благодать. Це дасть можливість глибше усвідомити головну мету функціонування української цивілізації – створення комфортних умов для повноцінної, всебічної, творчої реалізації людини в будь-яких сферах у взаємозв’язку індивідуального, соціального та духовного. І не потрібно насторожено ставитися до найменування гуманізму українським. У кожній цивілізації закладений *свій тип гуманізму*, визначений власним розумінням людини і характерною структурною конфігурацією її ідентичностей. Український гуманізм можна назвати загальнолюдським через його традиційну і загальнозначущу цілісність.

Продовжуючи розгляд духовності української цивілізаційної ідентичності, варто зазначити, що до неї належать: соціальна, суспільно-політична

сфери, правові відносини, мораль, релігія, мистецтво, освітня, науково-теоретична діяльність та інші ділянки духовної культури. Цінності політичного життя включають: розбудову національної державності, досягнення злагоди в суспільстві, соборність, утвердження демократичних принципів співжиття, забезпечення реального суверенітету. До правових цінностей належать: досягнення гармонії прав і обов'язків громадян, повага до закону, правове забезпечення функціонування української мови тощо. Вищими цінностями (абсолютами) є добро, справедливість, гідність, гуманізм, патріотизм, працелюбність, дружба, любов, вірність. Саме на вищих цінностях ґрунтуються моральні пріоритети українського народу⁴⁸. Основними духовними цінностями української цивілізаційної ідентичності дослідники називають такі: національна державність, християнська віра та українська мова. На їхню думку, ця система органічно поєднує елементи загальнолюдського та національного, і, при цьому, «національне» не протистоїть «загальнолюдському», а є, по-суті, «модифікацією останнього, втіленням загальнолюдського в канву українського менталітету, українського національного духу»⁴⁹.

Водночас не можна оминути складність морально-ціннісної ідентифікації ідентичності, яка обумовлюється формуванням специфічної інформаційної свідомості глобального світу, що змінює традиційні морально-ціннісні орієнтири, а також двоїстістю сучасної ситуації: з одного боку, інформаційне суспільство вимагає від людини розкриття її творчого потенціалу, свободи самовизначення щодо норм, способу поведінки, традицій, ціннісних орієнтирів тощо; з іншого – загальна доступність та нечуваний досі обсяг інформації спричиняє певну віртуальність свободи, породжує внутрішньоособистісні конфлікти цінностей.

Переосмислення духовних цінностей, пріоритетів, появи нових, які б відповідали запитам сьогодення, адаптувалися до звичних цінностей та проходили певне випробування – складний, тривалий, а головне, об'єктивний і неминучий процес, який ніколи в історії не проходив так динамічно, як у сучасному світі. Людський світ ХХІ ст. живе ілюзіями кардинальної заміни сформованих віками цінностей новими. Втім, історичний досвід демонструє перманентний тривалий процес відмови від традиційних цінностей і повернення до них як творення нових. Проголошений плюралізм цінностей не компенсує дефіцит більш-менш стійкої системи взаємостосунків, які б сприяли зростанню духовного потенціалу людей. Тому знову постають актуальними «абсолютні» та фундаментальні цінності – добро, істина, краса, родина, робота, добробут, благополуччя дітей тощо, незважаючи на їх

⁴⁸ Возняк С. М. Духовні цінності українського народу. С. 27.

⁴⁹ Возняк С. М. Духовні цінності українського народу. Київ; Івано-Франківськ : Плай, 1999. С. 27.

амбівалентний характер. На рівні суспільства, соціальної групи, окрім особистості вони виконують роль «архітектора» соціокультурного простору, оскільки мають об'єктивний характер, хоча в основі своїй є суб'єктивними.

Система цінностей ідентичності «постсучасності» характеризується цілою низкою ознак, зокрема:

- відбувається трансформація статусу традиційних цінностей: послаблюються колективістські начала; працелюбність підмінюється креативністю; космополітизм доповнюється місцевим патріотизмом; громадський патріотизм замінюється національним;

- змінюється змістовне наповнення окремих цінностей: свобода як автономія особистості перетворюється у свободу вибору самих моральних цінностей; автономна особистість з усталеними моральними переконаннями замінюється індивідом із гнучкою моральністю; змінюються пріоритети в системі цінностей на користь споживацького, утилітарного;

- у контексті культури «постсучасності» провідне місце посідає толерантність як об'єднуючий фактор моральності.

Ціннісний «дефіцит» українського суспільства є відзеркаленням світової духовної кризи, що активно компенсується цінностями, які визначаються рисами західної ментальності – індивідуалізм, прагматизм, активізм, техніцизм, але не всі вони збігаються із характеристиками власного менталітету українського народу. Представнику українського соціуму серед названих є близьким передусім індивідуалізм, який має чітку емоційну (а не раціональну, як у західноєвропейському менталітеті) забарвленість⁵⁰.

Говорячи про українську цивілізаційну ідентичність, окрім варто звернутися до значення Революції Гідності і тих цінностей, які вона задекларувала. Євромайдан став наслідком кризи не тільки влади, але й українського суспільства загалом, усіх його ідентичностей. Однак ця криза – неминучий, необхідний і важливий етап розвитку людини і суспільства. Це етап подолання старих ідентичностей та набуття нових. Успішно подолана криза ідентичності є найважливішим моментом розвиненої, зрілої особистості/суспільства. Саморефлексивність людини/громадянина та рефлексивність активної частини українського суспільства під час Євромайдану стали умовою подолання кризи ідентичності. Це сталося внаслідок постійного моніторингу та аналізу «правильності» розвитку власного «Я» та середовища його існування – «Ми» (конкретного соціуму) упродовж 3 місяців громадського спротиву. Ідентичність – це свідомий вибір бути/чи не бути собою, бути/чи не бути людиною, яка сповнена гідності, що, власне, і робить її Людиною. Отже, гідність людини безпосередньо пов'язана з її ідентичністю.

⁵⁰ Стасевська О. Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості. Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. № 4 (31). С. 115–116.

Ці виокремлені проблеми української ідентичності стали викликом для передової частини українського суспільства, яке вийшло на Євромайдан в столиці і в різних містах країни, відгукнувшись на цей виклик. Основними чинниками національної самоідентифікації під час Євромайдану стали воля і свідомість, тобто діяльний вибір людини на користь належності/неналежності до українства, її права на гідність⁵¹.

Агентами змін стали нові пасіонарії – активні і свідомі люди, які подолали страх. «На очах» формувалася абсолютно нова генерація, яка вже не знає «совкової» ментальності і страху. Виявилося, що влада недооцінила її появу, не зважила на напругу в суспільстві, а політики показали свою розгубленість і неготовність адекватно реагувати на розгортання подій на Євромайдані – ані влада, ані опозиція. Коли Майдан прагнув змін, а керівництво держави свідомо відмовлялося від них, натомість репресії і повна узурпація влади стали основними інструментами у тривалих перемовинах з представниками протестувальників.

У кульмінаційний період Євромайдану – лютневі дні розстрілів студентів та інших протестувальників у Києві – мільйони українців остаточно зробили усвідомлений вибір ідентичності, перехід від кризи до чіткого самоотожження як громадяніна своєї держави, як представника своєї нації. Саме тоді, як зауважив один з учасників Майдану, «ми подолали психологічну межу. Ми викинули царя з голови. І створили в головах Україну»⁵². В той час Оксана Забужко наголосила, що «головне відкриття, яке українці почали робити (дай Бог, щоби на тому все не зупинилося), це усвідомлення того, наскільки ми сильний народ і наскільки ми багатий народ... Тому й страху у нас, на відміну від Європи, немає!»⁵³. Отже, Революція Гідності привела до змін, які стосуються ідентичності людини як соціально активного та свідомого громадяніна у своїй державі. Йдеться про пошук і утвердження нової сутності і водночас усвідомлену, самостійну відмову від домайданного «Я».

На барикадах Революції Гідності постала Людина, гідність якої була зневажена і яка вийшла з протестом проти неповаги до себе, до своїх прав, перш за все – права на життя і права на свободу⁵⁴. Тобто українці прийшли на майдани вирішувати екзистенційні, смисловиттєві проблеми всього народу. Українське «Я», насамперед студентське, а згодом і всенародне, стало самоусвідомленим. Європейський вибір, цінності та людська гідність

⁵¹ Онуфрів С. Трансформація ідентичності українського суспільства під час Революції Гідності. Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2016. Вип. 41. С. 228.

⁵² Створили в головах Україну. URL : <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=785468748203947&set=a.572806569470167.1073741856.100002224870984&type=1&theater>

⁵³ Бондаренко Б. Оксана Забужко: Кагебешник на прізвисько Моль – лише вершечок гнійника «руській мір». URL : <http://www.expres.ua/main/2015/01/09/123506-oksana-zabuzhko-kagebeshnyk-prizvysko-molvershechok-gniyunka-ruskiy-mir>

⁵⁴ Киридон А. М. Євромайдан/Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. Історична пам'ять. 2015. Випуск 33. С. 17–32.

стали чіткими орієнтирами. Суспільство визначилося і зробило свій вибір. Себто психологічне «Я» українського народу усвідомило себе, свої потреби і, будучи мотивованим, перейшло до чіткої дії – захисту власних прав та боротьби з існуючим режимом. Відкидаючи тривалу пасивність і нерішучість, Майдан утвердив вибір і волю народу. Адже відомо, що у демократичних країнах здійснення політичної волі покладається на громадянське суспільство⁵⁵.

Серед позитивних наслідків Євромайдану та Революції Гідності на особливу увагу заслуговують:

- посилення ролі громадянського суспільства в його українському вимірі;
- нова конституційна реформа;
- оновлення влади (вибори Президента України та нового складу Верховної Ради);
- активізація євроінтеграційних процесів (зокрема, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, зміни в Конституції щодо стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі та НАТО);
- поглиблення структурних реформ;
- підвищення політичної культури;
- декомунізація суспільства та історичної пам'яті;
- консолідація українського народу, формування української політичної нації.

На прикладі Євромайдану та Революції Гідності український народ показав усьому світові, що він здатний боротися за свою свободу і свої права, відстоюючи демократичний шлях розвитку країни.

На сьогодні першочерговим завданням держави є подолання корупції, здійснення докорінного реформування українського суспільства, ліквідація тіньової економіки, вдосконалення судочинства, оновлення законодавства з метою залучення іноземних інвестицій, посилення ролі середнього та малого бізнесу, справедливе оподаткування олігархів (з одночасним виведенням їх зі системи державного керівництва), створення механізмів для сприяння поверненню коштів з офшорних зон тощо.

Одним із найбільш важливих наслідків Революції Гідності є й посилення національної консолідації українців та формування загальноукраїнської, цивілізаційної ідентичності, що має важливе значення для національно-державної безпеки. Нагадаємо, що у Стратегії національної безпеки України зазначається, що нагальними завданнями політики національної безпеки є збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Також акцентується увага на реалізації комплексу заходів держави,

⁵⁵ Онуфрів С. Трансформація ідентичності українського суспільства під час Революції Гідності. С. 229.

спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загально-державного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави⁵⁶.

Який висновок випливає зі сказаного? Українська цивілізаційна ідентичність формується на ґрунті культури, гідності і моральних цінностей. Категорія гідності утверджує, передусім, цінність індивіда як людини взагалі, як представника людства, визначаючи моральний еталон його самооцінки. Гідність конкретної людини визначається системою цінностей, які вона сповідує. Зрештою, одна з класичних формул філософії стверджує, що людина значною мірою сама є тією системою цінностей, які вона визнає і яких дотримується. Цінності є і основою як порозуміння людей між собою, так і непорозумінь.

З утвердження власної національної гідності пов'язаний патріотизм, який набув в умовах російської агресії особливого значення. Саме патріотизм став реальним практичним виявленням тієї революційної свідомості, яку пережило українство в період Євромайдану і Революції Гідності. Масовий підйом національної свідомості, що проявився насамперед у активному бажанні захищати зі зброяю в руках свою країну, засвідчив фактичне продовження Революції Гідності, простимульованої зимовим 2014 року Євромайданом, який став каталізатором формування української ідентичності у всіх її вимірах, в першу чергу цивілізаційної, з її моральністю і гуманізмом⁵⁷. Революція Гідності за своїм історичним значенням вийшла за межі України і наклалася на відчайдушну відсіч агресивній політиці Росії, яка розв'язала відкриту і цинічну війну проти сусіднього народу, якого тривалий час називала «братнім». Євромайдан і Революція Гідності стали маркером і потужним імпульсом усіх цивілізаційних процесів у новітній історії України на нових моральних цінностях. Вони внесли знакові корективи в процеси самоідентифікації українства, переформатування ідентичностей на цивілізаційних засадах.

6.4. Українська цивілізаційна ідентичність на тлі російської агресії

Для більшості українців агресія Росії стала шоком, хоча його витоки мають глибоке історичне коріння. В його основі – давній проєкт неоімперії на знищенння України як самостійної держави, поглинання її матеріальних та людських ресурсів, розмивання української ідентичності. Сучасна війна – це

⁵⁶ Гай-Нижник П., Чупрій Л. Формування загальнонаціональної ідентичності в контексті сучасних викликів. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 01. С. 476

⁵⁷ Ткачук А. «Революція гідності»: політологічний аналіз. Вісник Львівського університету: Філософсько-політологічні студії. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 5. С.323–327.

чи не останній інструмент реалізації цієї мети, оскільки всі інші засоби підкорити українців не дали очікуваних результатів. Тому й агресія розгорнулася одночасно в кількох напрямах: военному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному, зрештою, цивілізаційному. Вона стала справжнім іспитом для більшості жителів країни, насамперед для тих, хто називає себе українцями. Річ у тім, що далеко не всі розуміють це поняття однаково. Для одних українець – це лише той, хто цим пишається, послуговується українською мовою і є патріотом України. Для інших – той, хто має український паспорт, є громадянином України. А для декого – це узагалі якась туманність, яка й не відомо чи є. На цьому різнопозумінні грає сучасна Росія. Власне, для цього вона щоразу по-новому створює різного роду міфи про українців як «недоросіян», тобто ті, що «не доросли до рускіх», або «малих рускіх», а потім активно їх використовує.

Суперечності з Росією, які в різних модифікаціях існують понад триста років, а з 2014 року набули особливо підступного і цинічного характеру, вперше привели до масового, підкresлюємо, масового сплеску справді української ідентичності, що виявилося в готовності захищати свою державність, територію, свою історію, мову, зрештою, українську мрію. Тобто ця ситуація спричинила сплеск само- та взаємоповаги українців та дала взірці правдивого геройзму, якому може позаздрити будь-яка «стара» нація. Однак самого лише спротиву агресору для культтивування сталої самоповаги виявилося замало. Потрібна була історія успіху. У нашому ж випадку, як це не парадоксально, успіх безвізу, напівсформована ідентичність, пост-советська травмована ментальність та деякі особливості вдачі українців створили історію сумніву.

Пояснимо. Безвіз став для мільйонів українців унаочненням пріоритетного західним світом та нами. В інфраструктурі, культурі, дорогах, спілкуванні, навіть манері водіння та паркування автівок. Та й ще у безлічі інших ознак. Вертаючись додому після відвідин ще донедавна недосяжного «шенгену», обмірковуючи, порівнюючи та зіставляючи побачене з власними реаліями, чимало українців доходили пессимістичного висновку про марність боротьби: мовляв, і влада у нас не така, і народ не такий, все одно ніколи нічого не зміниться. Одним із наслідків таких настроїв стали еміграція для одних та зневіра для інших.

Водночас, кремлівська влада та усі ресурси російської пропаганди, розуміючи вразливість будь-якої демократії, а особливо української в умовах внутрішніх суперечностей усередині партії Майдану та російської зовнішньої агресії, зробили ставку не тільки на своїх агентів впливу, на брехню як інструмент маніпуляції суспільною свідомістю, але й на зневіру та розчарування частини українців як на реальне явище. Добрий десяток телеканалів, що прямо чи завуальовано ретранслювали позицію агресора з політичних, економічних та особливо гуманітарних питань, здобули свого

глядача серед зневірених, розгублених, а часто й озлоблених українців. Злість перетворилася на ненависть до влади, а потім і на тихе несприйняття всього, що влада пропонує. У такий спосіб Росія домоглася головного для себе – певної дифузії цінностей – демократії як такої. Звісно, не серед усіх, але серед багатьох українців.

Означені російські технології, аби бути успішними, розраховані на ще один компонент – українську вдачу, яка, безумовно, не є точним поняттям, однак, погодьмося, вона існує. І корениться вона у любові до повної свободи, аж до безвідповідальності, вседозволеності, прагненні усамітнитися від надокучливої дійсності на своєму ментальному хуторі, а у всіх негараздах звинуватити будь-кого іншого – від сусіда до президента – аби лиш не себе. Недарма ж отаманщина як явище – не героїзм тих отаманів, що прагнули порядку та об'єднання, саме «отаманщина» є однією із наших внутрішніх візитівок, а легенда про махновську вольницю дотепер захоплює деяких українців. Технологія постмайданної російської пропаганди побудована із врахуванням цих наших рис, і тому вона частково дала плоди. Однак вона ніколи б не була результативною, якби їй не підспівували місцеві олігархи, агенти впливу, а також регіональні еліти часто-густо з несформованою українською ідентичністю. Саме тому російську політтехнологію щодо України правильно буде називати російсько-малоросійською⁵⁸.

Тут, як і усьому, варто враховувати генетику явищ. Можна виділити такі аспекти проблеми. В минулому столітті руйнувалися імперські організми – спочатку континентальні («гібридні»): Австро-Угорська, Османська, Російська імперії. Потім почали розвалюватися морські імперії: британська, французька, іспанська, португалська, тобто розвивався процес, що дістав з часом назву «деколонізація», породжуючи національні держави. Для континентальних імперій процедура була прописана після Першої світової війни Паризькою мирною конференцією і наступними угодами, що породили цілу низку постімперських національних держав і підмандатних територій, причому не тільки в Європі. А для імперій морських, дещо пізніше, після Другої світової – регламентами і резолюціями ООН.

Якщо подивитися на історію взаємовідносин України і Росії в цьому ключі, використовуючи для анамнезу і прогнозу мистецтво аналогій, то найбільш яскравий приклад, мабуть – кельтська новела, перипетії набуття незалежності Ірландією, шотландський і уельський сюжети, тобто історія з безліччю обставин. Або частково – траєкторія відносин Хорватії і Сербії в релевантному постімперському контексті. Аналогії можна знайти не тільки в Європі і не тільки в минулому столітті, придивившись, скажімо, до долі іспанських територій у Латинській Америці (не випадково свого часу Петлюра змінив ім'я на Симон заради аналогії із Симоном Боліваром). Або

⁵⁸ Кириленко В. Країна нестійкої ідентичності. URL : <http://zbruc.eu/node/96816>

навіть пригадати ще більш ранні претензії Великобританії до США з їх прагненням до незалежності.

Різні ситуації, з різними історичними маршрутами, але всі вони викликають певні асоціації, ремінісценції, що мають хоч і відносний інваріант, але служать історичним уроком. Інший конфліктний аспект російсько-українських зв'язків – це культурний диференціал і можливість зіткнення культур, що витікає з нього. Цивілізаційний розлом у цьому разі не стільки конфесійне пограниччя, скільки соціальний аспект. Рубіж був прокреслений, швидше, відповідно до політичної культури міського самоуправління, а не ареалів конфесій, цивілізаційного кордону північно-східного рубежу поширення міст, де діяло магдебурзьке право (Південний Захід Російської імперії до Смоленська, включаючи його, тобто практично «по Дніпру»). І ще оригінальна полкова культура самоуправління в Гетьманщині, сукупність традицій мілітарної спільноти Запорозької Січі, що мали поширення в регіоні. В імперії ж з переважаючою кількістю сільського населення був дефіцит практики самоуправління, зокрема, муніципальної влади, яка формується містянами (тобто громадянами, бургерами, буржуа)⁵⁹.

Варто враховувати порівняно меншу, хоча й формовану, присутність кріпосництва на українських землях, його інші історичні терміни, географію. Поширене до часу кріпосництво в Російській імперії було, по суті, рабовласництвом з відкритою торгівлею співвітчизниками гуртом і вrozдріб, що викривляло людську природу як кріпаків, так і господарів. Відіграво роль проживання української громади – спадкоємців Києво-Руської держави, Руського королівства (Галицько-Волинського князівства), частково Великого князівства Литовського, Жемайтського, Гетьманщини і Слобожанщини на територіях різних держав, визначивши соціальну і культурну диверсифікованість, створивши кілька рівнів і типів національного домобудівництва.

Якщо українська соціокультурна ідентичність до певної міри – це ментальність з елементами хуторяніна, козака, шляхтича, громадянина-містянина, які колективно захищали конфесійно-мовно-національну самостійність (ті, хто змінював культурний код, розчинялися у сусідніх народах), то ментальність імперського індивіда в своїй основі – ідентичність підданого російської міжнаціональної держави, слуга імперії, яка шляхом експансії і завоювань стрімко розширювалася, підкоряючи різні народи на євразійському просторі.

Загальною проблемою були індивідуалізація і елітогенеза, придушенні, крім універсального кріпосного укладу, системним патерналізмом; зокрема тому досвід будівництва українського суспільства і спроб трансформації державності – незважаючи на очевидні і приховані відмінності – найбільш цікавий і міг бути цінним саме для Росії. Крім того, якщо Петербург (маємо

⁵⁹ Юрій М. Соціокультурний світ України. Вид. 2-ге. Київ : Конкор, 2008. 736 с.

на увазі новгородську ремінісценцію) видавався як «вікно в Європу», то «двері» – як, до речі, і трактувалося в допетровські часи – це Україна, культурний співзасновник і європейський баланс імперії (що було гостро відчутно, але не зовсім усвідомлено ще в 1991 році)⁶⁰.

Специфіка України полягає також у драматизмі її історії. Трагічність історичної свідомості відображення в Гімні держави, який фіксує (з характерним акцентом «від першої особи») складність її долі і сподівання на краще майбутнє. Країна знаходилася на шляхах переселення народів, перехресті культур і конфесій, унії і руїни, політичних проектів і соціальних катаklізмів, дуже часто перебуваючи у вогнищі інтервенцій, повстань, війн, окупацій. Народ втрачав суверенність, розділявся кордонами, переселявся – вільно і невільно – на Кубань, у Сибір, на Далекий Схід. Приводом для ретроспективних роздумів може бути спрямований на схід багатобарвний вектор колонізованих земель. Серед них Малиновий Клин (Кубань), Жовтий Клин (Середнє і Нижнє Поволжя), Сірий Клин (південь Західного Сибіру і Північний Казахстан), Зелений Клин (Забайкальський, Приморський, Хабаровський краї, Амурська і Сахалінська області). Еліта виїжджала на інші національні квартири на Захід і Схід, Південь і Північ, часто-густо втрачаючи або свідомо змінюючи ідентичність. Соборна єдність була здобута на короткий термін у 1919 р. шляхом об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської, але певні культурні відмінності цих частин відчутні включно до сьогодні.

Трагічна історія советського періоду, перш за все катастрофа Голодомору-геноциду, що викосив центральні, південні і східні регіони України (як би не рахували кількість жертв – у всіх версіях вона жахлива і становить мільйони людських життів). Одним з наслідків цієї трагедії і сталінської політики були депортациі українців і переселення близько двох мільйонів росіян на українські землі, що призвело до розмивання української ідентичності (свідченням є події Революції Гідності, коли представники деяких областей стояли дещо осторонь від того, що відбувалося на Майдані, а на Сході і Півдні проросійські сили організовували антимайдани. Потім почалися воєнні і післявоєнні пристрасті на Сході і Півдні України. В підсумку, ці фактори ще більше визначили непереборне прагнення до суверенітету, культурної реституції і європейського вибору України. Можна, звичайно, дискутувати, чому радикальний злам стався саме зараз і розвинувся саме на цій території, але, в принципі, довгострокова тенденція була очевидна. Особливістю самого сюжету – чому сприяла нинішня війна Росії проти України (можна сказати «відкладена війна») – стало зрушення від етнічного націоналізму до політичного, а також необхідність

⁶⁰ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

обговорювати тему децентралізації, мовної політики (придивляючись до досвіду Фінляндії, Бельгії, Канади), що з часом могло б мати серйозні наслідки для самої Росії⁶¹.

Анексія Криму і війна на Сході України, розвязані Росією, – це воєнний конфлікт на території Європи, де утворилася травматична інклузія, що частково нагадує деструктивні утворення на інших континентах планети: неконтрольовані або слабо контролювані законом і цивілізацією території з владою і населенням, яке не схильне до раціональної поведінки, але володіє сучасним воєнно-технічним інструментарієм. Утворення такого анклаву на тлі української цивілізації може трактуватися як ознака розкладу цього суспільного утворення, ознака його неоархаїзм, а в деякій футурістичній межі – як частина внутрішнього демонтажу світоглядних основ Модерніті (епохи відповідальності за свій вибір) або як симптомом варваризації⁶².

Як зазначає Г. Почепцов, Україна і Росія зіткнулися на полі ідентичності, коли Росія не хоче відпускати Україну з уявною спільною з нею ідентичністю, яка вибудувана в рамках советської з невеликим набором національних відхилень. Усі розповіді про можливий прихід НАТО на українську територію є вторинними, а первинним є зникнення старої советської України поряд з Росією. Причому всі втягнуті в цю війну без особливого бажання. Ніхто не тільки не очікував, що це можливо, але навіть сьогодні зрозуміти складно, оскільки цілі в цій війні принципово нематеріальні⁶³. Вузлом такого зіткнення виявився Донбас.

Очевидно, підкреслює М. Степико, війна поглибила кризу національної ідентичності в окремих регіонах України. Її проявами є, зокрема, заборона на окупованих територіях символів Української держави і нації, недовіра до органів влади та державних інститутів, проросійськість геополітичних орієнтацій та суспільних цінностей, «совковість» колективної пам'яті, втрата віри в загальне майбутнє, наростання міграційних настроїв тощо. Тут криза національної ідентичності виявляється також і у плеканні «своїх» політиків, громадських діячів, героїв та ін. Криза національної ідентифікації дуже характерна для багатьох представників національної, а особливо політичної еліти, які державотворчий потенціал країни та власний добробут шукають часто за її межами, що уже стало майже історичною традицією⁶⁴.

У Донецькому регіоні та в Криму внаслідок відсутності за часів незалежності цілеспрямованої державної політики формування української

⁶¹ Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 255 с.

⁶² Неклесса А. Гадкие лебеди. О гибридной войне, сложном мире и черных лебедях над Донбассом. ИНТЕЛРОС. Интеллектуальная Россия. 2015. № 3. С. 13–16.

⁶³ Почепцов Г. Шок, що йде з майбутнього: війни ідентичностей. URL : <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/2/vij-ident.html>

⁶⁴ Степико М. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. Стратегічна панорама. 2015. № 1. С. 135.

нації, зусиллями адептів «руського міра» виник міф про спільну з Росією ідентичність, несумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та утворення квазіреспублік. Ця територіальна ідентичність є реліктом індустриального суспільства, яка тут була «прив’язана» до гірничо-добувної та металургійної промисловості, в той час як усі цивілізовані нації реалізують екстериторіальну ідентичність, засновану на культурологічних цінностях. Як вважає відомий український історик Я. Грицак, якби американський соціолог С. Гантінгтон дожив до нашого часу і готовав нове видання «Зіткнення цивілізацій», йому довелося б переробити свою знамениту мапу України. Тепер головна лінія цивілізаційного розколу проходить не між україномовним Заходом України і здебільшого російськомовним Сходом України, а між двома російськомовними областями – Дніпропетровською і Донецькою⁶⁵.

Крім того, було б помилкою вважати тенденцію формування іншої, неукраїнської ідентичності жителів Донбасу такою, що виходить з етнічності або військового розвитку подій. Адже не випадково вона проявляється в соціокультурному ареалі Донбасу з великою кількістю людей, що мають змішане українсько-російське етнічне коріння, для якого характерними є не тільки ситуативна зміна етнічної ідентичності, а й також зовсім невелике значення етнічності в ієрархії ідентичностей. Цей процес відбувається на основі ще сформованого до війни особливого територіального патріотизму, або регіональної ідентичності. Вона ще більше окреслюється в процесі війни, набуваючи антагоністичної Україні спрямованості⁶⁶. В сучасних дослідженнях дедалі частіше поряд із етнічною та національною формами ідентичності мовиться про «територіальний патріотизм». На думку Шарля Ріка, фактор регіональної ідентичності є «націолітарним» (тобто подібним національному, таким, що імітує національний) утвердженням регіонального колективу, «голосом» регіональної групи⁶⁷.

Складовими регіональної ідентичності Донбасу є: українсько-російська бієтнічність (подвійність ідентифікації, розмита і нечітка межа між українською і російською ідентичністю), домінування російської мови, індустриальний тип культури, шануванняsovets’kogo минулого та його символів, компліментарність до російської держави. При цьому мовно-культурні та етнічні чинники в регіоні не мають прямого потужного зв’язку з політичною лояльністю населення до інших держав. Така лояльність не є стабільною, а швидше – досить мінливою. Натомість більш дієвою рисою регіональної

⁶⁵ Степико М. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. С. 136.

⁶⁶ Пархоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі. INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 376–389.

⁶⁷ Рик Ш. Феномен идентичности. Образование и социальное развитие региона. Москва, 1996. № 3–4. С. 212.

ідентичності в політичному плані є високий ступінь лояльності до місцевих еліт і свого краю (це засвідчили місцеві вибори 2020 р. в деяких областях та містах).

Як зазначають історики та етнополітологи, Донбас протягом двох століть був «плавильним казаном», в якому змішалися мовні, релігійні та культурні явища. Регіон історично перебував під впливом різних культур, приймаючи поселенців з усієї колишньої Російської імперії – людей, яких доля змушувала втікати зі своїх місць заради заробітку важкою фізичною працею. Нерідко тут оселялися люди з місць позбавлення волі – з кримінальною і напівкримінальною психологією. Російська мова та авторитарно кримінальний тип міської ментальності були чинниками адаптації в цьому регіоні. Масштабна індустріалізація, що відбувалася вже в 30-ті роки ХХ ст., наклала відбиток на мешканців краю, знівелювала етнічну самоідентифікацію. Культ великої індустрії затінював усі інші цінності. Сталінська ідеологічна машина, мікросвіт новобудов, шахт та заводів, які виробляли матеріальні цінності, «перемололи» традиції, релігійні вірування, народні легенди та ідеали⁶⁸.

В умовах незалежності України підйом регіональної ідентичності на Донбасі відбувався поступово, по мірі зміцнення олігархічної форми правління, посилення авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю. Саме тут найбільшого поширення набули патронклієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини населення в умовах концентрації небачених ресурсів у руках вузького кола правлячої еліти. На думку М. Панчука, мобілізуючо-маніпулятивну роль відіграє саме ідентичність еліти – кон'юнктурна ідентичність, яку нерідко, як у минулому, так і в наш час, демонстрували і демонструють справжні чи позірні провідники тих чи інших спільнот з метою зайняти престижні для них ніші серед еліти України або й здобути симпатії чи якісь дивіденди в інших країнах⁶⁹.

Під час перебігу всіх виборчих кампаній, починаючи з 2004 р. до 2020 р., спостерігалася безпредентна політична мобілізація виборців цього краю на ґрунті актуалізації проросійських орієнтирів і регіональної ідентичності. Визначальну роль у цьому процесі відіграли не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності. Місцеві еліти і підконтрольні їм медіа формували у свідомості мешканців регіону відчуття «донбаського патріотизму». М'який варіант його впровадження виявлявся в акцентуванні на своєрідності регіону, його економічної потужності і футбольних досягнень, критиці спроб

⁶⁸ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. Социология: теория, методы, маркетинг, 2006. № 4. С. 42.

⁶⁹ Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України. Наукові записки ІПІЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5 (67). С. 14.

поширити тут україноцентричну культурну матрицю. Вульгаризація специфіки Донбасу призвела до закріплення в регіональній свідомості гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму, віру в свою першість, незамінність, у те, що «Донбас годує всю Україну» і, особливо, відсталий «націоналістичний» Захід країни⁷⁰.

Так звана «донбаська регіональна ідентичність» містить такі ознаки, які вирізняють її з-поміж інших ідентичностей:

- формування соціально-психологічних та культурних особливостей робітничого класу, шахтарів та робітників заводів з кінця XIX ст., усвідомлення історичної місії та першості щодо селянства, яке було переважно українським;

- самоідентифікація Донецького регіону через призму соціально-статусних, економічних показників. Німецька дослідниця К. Ціммер у праці «В полоні минулого слави. Самоідентифікація і самосимволізація в Донбасі» стверджує, що місцева «уявлення спільнота» – це населення регіону, яке самовизначається у соціально-економічних, а не в етнічних термінах. У системі цінностей мешканців краю провідні місця досі посідають участь у виробництві матеріальної промислової продукції та лояльність до регіональної спільноти і, відповідно, до регіональних еліт⁷¹;

- так званий інтернаціоналістський тип самосвідомості й ідентифікації, що був характерний для советської політичної риторики, наголошування на «інтернаціональності» і «поліетнічності», об'єднання не на етнонаціональній основі, а на ідеологічному й цивілізаційному фундаменті, в основу якого було покладено ствердження власної унікальності й передової ролі⁷².

Є. Головаха, Д. Титаренко визначають, що «донбаська ідентичність» є вкоріненою советською формою шанованого українського регіону, що ідентифікував себе з СРСР. Разом з тим це дуже патерналістський регіон, де має бути хазяїн, наприклад держава, що все забезпечить, вважає П. Жебрівський⁷³. У регіональній ідентичності Донбасу можна виділити такі процеси, як: поява своєї місцевої еліти, яка за советським принципом здатна репрезентувати регіон, поява відчуття несправедливого ставлення з боку Києва, недооцінення передового пролетарського центру, незгода з політичними орієнтирами, найгостріші з яких – geopolітична орієнтація, мовний дуалізм, несприйняття Майдану. Ці процеси загострили напруженість і дезорієнтованість у суспільстві. Я. Грицак вважає, що «донецька

⁷⁰ Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України. Наукові записки ІПЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 14.

⁷¹ Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів у Донецькому краї: ризики незворотності. Українознавство. 2017. № 1–2 (62–63). С. 32.

⁷² Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів... С. 32.

⁷³ Дорош С. Донбаський вузол: менталітет чи сепаратизм. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/07/160606_donbass_mentality_identity_sd

ідентичність», яка свого часу не визначилась ані якsovетська, ані як російська, але й українською не стала, руйнується. Особливо в умовах воєнних дій прагнення втекти від конфлікту сприяє ідентифікації півночі Луганщини зі Слобожанщиною, а Маріуполя з Приазов'ям⁷⁴.

Ідеологічною основою цієї гібридної ідентичності є пропагований «руським міром» лозунг «єдиніє». Як у політичній риториці керівництва РФ, так і в ідеологів «руської весни» звучить заклик до месійного відродження великої спільноти з гаслом «ми – рускі», що ґрунтуються на засадах російської мови, денационалізованої культури, спотвореної історичної пам'яті. Вона чітко фіксує в пам'яті населення образи «Великої Вітчизняної війни», орієнтує творення свідомості на засадах «руського православ'я», на цінностях так званого колективізму, спрямована фактично на відновлення основ советського ладу⁷⁵.

Особливостями сучасних ідентифікаційних процесів на непідконтрольних Україні територіях («ДНР» та «ЛНР») є:

- русифікація, що проявляється у витісненні української мови із системами освіти та публічного простору, заборона українських підручників;
- десимволізація, що прослідковується як протиставлення ознакам декомунізації України через заміну українських назв у підручниках, топоніміці, заборону вітань («Слава Україні!») та створення чи відродження імперських (цар Микола) і советських (включно з Й. Сталіним);
- ревізія історії, внаслідок якої події України в шкільних програмах спочатку замінили краснавчим курсом, зі значним акцентом на вивчення російської історії, а згодом історія виявилася споконвічно російською;
- орієнтація на «руський мір» та еднання в спільному слов'янському світі під проводом Росії;
- протиставлення політики Києва як терористичної і злочинної, на противагу базованій на советському досвіді політиці місцевої влади;
- створення нової ідеології проекту «Новороссія» від підписання спільної угоди 24 травня 2014 р. щодо цього новотвору до спорудження пам'ятників загиблим у війні чи формування нових геройів із середовища бойовиків та окупаційної номенклатури⁷⁶.

Усе це підтверджує слова відомого журналіста В. Портникова: Українська держава буде там, де буде поширено українську ідентичність. Та територія, де українська ідентичність не переможе, буде тяжіти до Росії, і ці території можуть стати частинами Російської Федерації⁷⁷.

⁷⁴ Грицак Я. Зараз наступає кінець донбаської ідентичності. URL : <http://www.radiosvoboda.org/a/27691372.html>

⁷⁵ Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів у Донецькому краї: ризики незворотності. С. 33.

⁷⁶ Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів у Донецькому краї: ризики незворотності. С. 34–35.

⁷⁷ Портников В. Територія, де українська ідентичність не переможе, стане частиною Росії. URL : <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?news ID=92033>

Підсумовуючи, доцільно ще раз зазначити, що підігрівання штучного конфлікту проросійської та української ідентичностей в часи незалежності, стимульоване безвідповідальними, а подекуди і злочинними заявами та діями багатьох політиків про так звану несумісність ціннісних орієнтацій мешканців Сходу й Заходу України, переросло з 2014 р. у неприкрыту агресію, а відтак у справжню кровопролитну війну Росії проти України, «руського міра» проти українського світу. Засадникою передумовою нинішньої воєнної та інформаційно-ідеологічної експансії Росії на терени України є несумісність і конфлікт двох протилежних цивілізацій та ідентичностей: «совкової» азійсько-російської та проєвропейської української.

6.5. Маргіналізація та криза традиційних цінностей під впливом конструювання корупційно-олігархічної ідентичності

Динамізм світових процесів сучасності істотно зміщується в бік інтеграції, яка в умовах інформаційного суспільства набуває глобального характеру для людства. Сучасна людина дедалі більше відчуває свою причетність не тільки до певної держави, але й світу. Людство, зіткнувшись з техногенними катастрофами, зі світовою пандемією «COVID-19», поступово усвідомлює, що вижити сьогодні можна лише шляхом координації дій з урахуванням технологічних, інформаційних, економічних, медичних, екологічних та інших інновацій. Однак створення єдиного світового простору певною мірою є черговою утопією, оскільки саме відмінності в соціальній, культурній, релігійній, етнічній, мовній та інших ідентичностях різних народів стримують інтеграційні процеси. Світ зіткнувся з низкою кризових явищ, з проявами духовного вакууму, що супроводжується відчуттям історичної приреченості, «бездомності» і втрати національної належності громадян, що веде до маргіналізації особи, до її відриву від традиційних цінностей. Маргіналізація соціуму реанімує і навіть посилює агресивно-споживацькі настрої, поєднані з олігархізацією суспільства, веде до формування олігархічних ідентичностей локального і планетарного характеру.

Проблема маргінальності в суспільстві існує достатньо давно. Вперше це поняття появляється ще в працях мислителів XVI ст., яке використовувалося ними для позначення чогось другорядного, записаного на обочині тексту. На початку XX ст. термін «маргінальність» прийшов на зміну вкоріненому на той час поняттю «гавайський феномен», що застосовувався для трактування процесу культурної асиміляції трудових мігрантів з місцевим населенням Гавайських островів. Таке взаємопроникнення національних культур (в якому розмиваються і знищуються етнічні кордони, відбувається своєрідна «деформація культур») привело дослідників до розуміння того, що індивід, який знаходиться між двома культурами, на межі старого і нового світу, набуває статусу «маргінальної людини».

Особистість маргінала можна визначити як:

- певний двоїстий стан, в якому знаходиться людина;
- процес зміни стійкого становища речей, внаслідок якого невідворотно приходять наслідки, не завжди прийнятні для тих, хто знаходиться в центрі (радіусі впливу) подібних змін;
- провісник невідворотного конфлікту людини зі самою собою і зі своїм оточенням у суспільстві, яке піддається різним катаклізмам і несподіваним перемінам.

Одним із перших маргінальність розглянув американський соціолог Р. Парк. Спочатку йшлося винятково про культурну маргінальність. З погляду Р. Парка, необхідною умовою виникнення маргінальних ситуацій є просторове переміщення, мобільність, міграція. Однак сама постановка проблеми належить Г. Зіммелю, який уперше розглянув соціальний тип «чужого» як соціальну універсалію. Функціональне значення визначення маргіналів витікає з наявності у них універсальної соціальної дистанції і, відповідно, можливості спостереження і критерію спостереження, що виступають нормами соціального порядку, які знаходяться «по той бік кордону». Таким чином, маргіналізація бере участь у процесі соціальної рефлексії, самоідентифікації групи, суспільства (або спільноти), надаючи можливість вказати на те, чим воно не є, і провести його межу. Причому кордон цей пролягає не між «Ми» і «Вони», а між «Ми» і «Всі інші» («не такі, як Ми»).

З точки зору «негативного» визначення, маргінали – це соціально надлишковий матеріал, результат інституціональної кризи, витрати і ціна соціальної зміни, ті, «кого не повинно бути» (тобто ті, хто опинився поза межами і правилами інституційного контексту – безробітні, безхатьки, біженці, безпритульні, апатриди тощо). Та сама проблема соціального контролю над невизначено інституціоналізованими маргіналами розв’язується створенням нових позицій та інститутів (монастирі, університети, богемні салони чи різні соціальні і культурні програми)⁷⁸.

Вочевидь, функціональне визначення маргінала, за свою суттю, – лише доповнення до ідентифікації (самоідентифікації) групи; маргінал тут – засіб «подивитися на себе збоку». Яким ще чином можна пійти до визначення ідентичності маргінала, якщо не орієнтуватися на групу, стосовно якої він дистанційований? Іншими словами, чи можливе формальне визначення маргінальності в термінах «простору», «часу», «руху», що не залежить від специфіки групи чи інституту? Формальне визначення маргінальності до певної міри суперечить функціональному підходу (або врівноважує його). Який «зворотний бік» чужинця, що не помітний групі? Функціоналістське трактування чужинця у Г. Зіммеля, що описує його як органічну частину групи в термінах його функцій у групі, не дає достатньо повного уявлення

⁷⁸ Regulating society: marginality and social control in historical perspective. Chicago, 1983. 450 p.

про ідентичність сучасного маргінала. Про це згадує і сам Г. Зіммель, вказуючи на те, що чужинця у його початковому сенсі сьогодні, в умовах уніфікованої торгівлі і законів, не існує⁷⁹.

Визначення маргінала набуває більш синоптичного характеру в Р. Парка, який, ґрунтуючись на зіммелівському чужинці, додає нюанс, що дозволяє подивитися на маргінала об'ємніше: тут маргінал знаходиться не просто за межами групи, але між світами, культурами і соціальними порядками. Він не ідентифікує себе ні з одним культурним контекстом (тобто усвідомлює своє маргінальне становище)⁸⁰. Маргінал у Р. Парка уособлює конфлікт різних культур, поєднаних в його ідентичності; не приймаючи жодну зі сторін цього конфлікту, він приречений на психологічний дискомфорт, неспокій і незахищеність. Але водночас маргінал видається Р. Парку істотою завжди більш вільною, готовою до змін, більш мобільною, космополітичною, а в чомусь і цивілізованою. Однак з часів Р. Парка емансиюваний маргінал пройшов нелегкий шлях від салонного фланера і бульвард'є до міського невротика і далі до сьогоднішнього захисника «прав меншин» і «політкоректності».

Маргінал, з погляду групи, – частина її середовища, що сприймається функціонально (це все, що знаходиться «по той бік» кордону і з чим доводиться взаємодіяти – оборонятися, співпрацювати, використовувати як ресурс тощо). «Середовище», оточення, на відміну від певної (протилежної) групи, – це щось безформне, уніфіковане, в цілому абстрактне. Але з точки зору самовизначення маргінала будь-яка група – частина його середовища. Багато визначених, чітко сформованих спільнот, багато їх кордонів і взагалі наявність різних опозицій становлять універсальне середовище для маргінала. Для ідентичності маргінала особливе значення мають універсальні характеристики групи, те, що робить спільноти більш безликими й уявлюваними, рівноможливими в констеляції, в перетині кордонів.

Те, що індивід опиняється на перетині соціальних кіл (або між кордонів), не завжди є результатом його власних зусиль, не завжди навіть усвідомлюється ним. Ідентичність маргінала, його гібридність, в якій перетинаються кордони різних груп, відрізняється від ідентичності будь-якої сучасної людини, яка також ґрунтується на перетині і накладенні обрисів різних соціальних прошарків, тим, що маргінал, по-перше, сам активно використовує ресурси «середовища» для самоідентифікації, ініціюючи цю констеляцію або, у будь-якому разі, усвідомлюючи її роль у власній ідентичності, а по-друге, він не ототожнює себе повністю з цією констеляцією, завжди маючи на увазі можливість її зміни. Так, наприклад, людина, народжена в змішаному шлюбі, може всіляко підкреслювати своє «складне» походження,

⁷⁹ Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. Москва : Добросвет, 2000. С. 131.

⁸⁰ Park R. Human Migration and the Marginal Man. American Journal of Sociology. 33. 1928. P. 881–893.

користуватися двома рідними мовами, дивитися на свою гібридність як на певну зверхність над людьми монокультурного укладу. Можлива, однак, ситуація відторгнення одного з джерел походження – небажання бути якимось чином асоційованим з ним (через мову, прізвище, зовнішність, манери поведінки тощо). І той, і інший тип відносин до своєї маргінальності передбачає усвідомлене суміщення різних культурних зразків і їх конфлікт.

Маргінал – це, образно кажучи, той, хто свій життєвий наратив формулює не висловлюваннями «так сталося», а фразою на зразок «я так хотів». Така рефлексивність щодо власної ідентичності означає велику свободу вибору серед рівноможливих альтернатив і збільшення різноманітності стилів життя. Основне протиріччя сучасної культури стосовно чужинця/маргінала можна виразити як протиріччя між абстрактністю колективностей і можливістю індивіда використати цю різноманітність констеляцій і перетинів для власної ідентифікації: вибір досить великий – критерій вибору дуже абстрактні. Зворотний бік свободи маргінала і весь драматизм його ситуації виявляється в тому, що А. Гідденс називає «existential isolation»: це не стільки ізоляція або відчуження індивідів один від іншого, скільки ізоляція індивідів від «моральних ресурсів», що надаються конкретною групою і є критеріями вибору⁸¹. У випадку рефлексуючого маргінала, це, найімовірніше, самоізоляція, небажання пристосовуватися і асимілюватися, прагнення залишатися поза затишним світом, населеним «своїми». Пригадаймо виборчу кампанію В. Януковича, коли ті, хто голосував за нього, аргументували свій вибір, вибір маргінала думкою – «він свій».

Таким чином, з'єднання кордонів різних колективностей в ідентичності маргінала становить його індивідуальність і унікальність. Мається на увазі не тільки його схильність до «стирання кордонів», їх релятивізації, але й до своєрідного консерватизму в їх відносинах. Чи завжди маргінала можна вважати людиною більш вільною від тягаря традицій і забобонів, більш мобільною і схильною до змін?

Двоїстість маргінала полягає в тому, що він, звільняючись від прив'язаності до колективностей, що становлять його ідентичність, залишається залежним від їх визначеності, від чіткості опозицій: якщо буде втрачена форма і конкретність цих колективностей, то втратить сенс визначення ідентичності маргінала через констеляцію їх форм, унікальне поєднання цих опозицій і визначеностей виявиться нівелюваним. Маргінали, втративши будь-які пізнавальні знаки у вигляді кордонів, між якими вони себе розміщують, перетворюються просто на натовп, на «масу». Усвідомлення маргіналом того факту, що унікальність його ідентичності залежить від поєднання певних форм (і це конкретне поєднання відрізняє його від іншого маргінала з іншим поєднанням і зближує з тим, хто поєднує деякі елементи з того самого

⁸¹ Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Polity Press, 1988. P. 9.

набору), сприяє їх збереженню і культивуванню тією мірою, якою маргінал прагне до збереження і культивування своєї індивідуальності. Певні форми опозиції в процесі маргіналізації не уніфікуються і не знищуються, але примножують можливості їх взаємних поєднань, збагачують, відповідно, і типи маргіналів.

На окрему увагу заслуговує **етнічна маргінальність**, яку можна визначити як одночасну етнокультурну належність до двох етнічних культур, що породжує подвійну етнічну самосвідомість. Етнічна маргінальність – це наслідок довгого проживання людини серед представників інших етнічних спільнот, що залежить від того, яким є його етнічне оточення – дружелюбне чи ні. Крім того, етнічна маргіналізація – це процес втрати об'єктивної належності до певної етнічної спільноти, результатом чого є не наступне суб'єктивне входження в іншу спільноту, а поверхове володіння зовнішніми формами без проникнення в її етнічну ментальність. Необхідно розрізняти етнічну маргінальність і етнічну маргіналізацію. В першому випадку маємо справу зі станом, у другому – з процесом.

Зазвичай етнічна маргінальність супроводжується уявленням про нерівність соціального статусу культур і психологічно виражається в усвідомленні індивідом свого неповного залучення до «вищої» за статусом культури і неповного розриву з вихідною – «нижчою». В цьому випадку етнічна маргінальність характеризується станом етнопсихологічної двоїстості представників тієї чи іншої етнічної спільноти, що виявляється в глибоких суб'єктивних переживаннях, які зачіпають їх етнічний статус. Етнічна маргінальність супроводжує появу передумов для внутрішнього конфлікту етнічної ідентичності, розвиток інтенсивної забарвленості емоційної сфери етнічно-національної свідомості людей, виникнення негативного ставлення до впливу інших культур.

Певна маргінальність української етнічної ідентичності склалася історично, адже упродовж століть населення різних частин України перебувало під впливом інших держав, що наклали свій відбиток на етнічну структуру українського суспільства і, як наслідок, сформувалося досить стійке утворення, що включає представників більш як 130 етносів і етнічних груп. Про це йтиметься в наступному підрозділі, а тут наголосимо, що основним ядром української нації, звичайно ж, є українці (українська етнонація, приблизно 85% населення), але також населення України складається з національних меншин та спільнот з невизначеним статусом (більше 14%) і представників окремих етносів (0,8%). Загальну характеристику рівнів ідентифікації та основних форм етнічної ідентичності можна визначити такими ознаками:

- моноетнічна ідентичність – ототожнення особистості з конкретним народом (при цьому можливі як позитивна етнічна ідентичність ототожнення себе зі своїм народом, так і негативна етнічна ідентичність чи заміна етнічної ідентичності на етнічну ідентичність іншої спільноти);

- бієтнічна ідентичність – одночасне зарахування особистістю себе до двох етнічних спільнот;
- маргінальна етнічна ідентичність – особистість відчуває труднощі з однозначним визначенням своєї етнічної належності до тієї чи іншої етнічної спільноти⁸².

За результатами соціологічних та етнокультурних досліджень, українці переважно знаходяться між двома рівнями означених ідентифікацій – маргінальною та бієтнічною. За спостереженнями, близько 44% сучасних українців одночасно зараховують себе до двох спільнот, одна із них – українець, друга варіативна: європеєць чи росіянин або виходець з країн совєтського простору. Це пояснюється спільним минулим, історією, психологічними складнощами сепарації від країн-сусідів, країн-братів, що довгий час пов’язані з Україною. Ідентифікація та ототожнення з Європою втілює бажання долучитися до нової історії, ввійти у європейське товариство, змінити стиль та рівень сучасного життя⁸³.

У своєму загалі етнічних українців умовно поділяють, як уже зазначалося, на україномовних і зросійщених, або таких, що послуговуються здебільшого російською мовою. Порівняльний аналіз цих двох груп показав, що україномовні українці становлять більш однорідну спільноту, ніж інші, є змобілізованими. Ідентифікаційні пріоритети українців, які користуються російською мовою, менш стабільні. Соціологічні опитування показали, що етнічну структуру України становлять приблизно 62% моноетнічних українців, 23% осіб з подвійною (українсько-російською) самоідентифікацією, 10% моноетнічних росіян і 5% представників інших етнічних груп. З’ясувалася цікава особливість: чим більша у тому чи іншому регіоні частка громадян з подвійною (українсько-російською) самоідентифікацією, тим більша в ньому і частка українців, які послуговуються російською мовою⁸⁴.

На зросійщених українців і, відповідно, на їх маргінальність помітно впливає порівняно висока частка росіян у складі населення південних і східних регіонів України (зокрема, росіяни становлять 58,3% від усього населення АР Крим; 17,6% від усього населення Дніпропетровської області; 38,2% – Донецької; 24,7% – Запорізької; 39% – Луганської; 20,7% – Одеської; 25,6% – Харківської областей)⁸⁵. Маргінальність етнічної ідентичності найбільш характерна для прикордонних зон з полієтнічним населенням. На

⁸² Зелінська С. Національна культура і процес формування особистості. Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. 2005. № 6. С. 98–102.

⁸³ Прокопенко О. Етнічна ідентичність українців: сутність, зміст та засади самоусвідомлення. URL : <http://studfile.net/preview/8106957>

⁸⁴ Волович О., Воропаєва Т. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців. Стратегічні пріоритети. 2007. № 4. С. 88.

⁸⁵ Коваль В. «Полієтнічність» і «державне управління»: спроба теоретичного обґрунтuvання взаємозв’язку понять. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2011. Вип. 1. С. 273.

пограниччі частіше відбувається «відхід» від локальної регіональної ідентичності задля зближення з носіями «іншої» культури на кордоні. Ідентичність пограниччя як цілісність виникає в точці перетину інших ідентичностей: етнічної, релігійної, регіональної, національної, історичної, культурної. Вона відтворюється у практиках символізації та пам'яті, артикулюючи образи «друзів» та «ворогів», звертаючись до національної чи державної ідеї або, навпаки, підтримуючи їх.

Як вказує Олена Кривицька, в умовах конфлікту ідентичностей в українському порубіжжі вибудовується модель *альтернативної ідентичності*. Особливої уваги тут набувають ідеологічні переорієнтації від норм та ідеології центру, може створюватися культурний простір, який вписується в межі кількох цивілізаційних моделей та окремих форм ідентичності. Пограниччя та культурний полілог набувають мультикультурних цінностей, що є альтернативою офіційним, домінуючим дискурсам центру. Ідентитети на пограниччі зумовлені впливом кількох кордонів, перш за все державних, а головне – соціокультурних. Але під впливом «ефекту маргінальності» (формула Я. Верменич) особа пограниччя змушені виробляти новий модуль культурної адаптації в рамках певної території⁸⁶. В умовах змін соціокультурної ситуації й трансформації суспільства це спричиняє формування нових кордонів у соціумі, що зумовлює конфлікт «плываючих» ідентитетів, який проявляється у «з'ясуванні відносин». А це призводить до наростання напруги та визначення «своїх» і «чужих» в ареалі пограниччя. Якщо руйнується система традиційних символів і стереотипів, що проявляється у формі ідентифікаційної кризи, а державні або суспільні інститути не можуть запропонувати замість втраченої системи смислів та ідей нову, залишається єдиний шлях – створення образу протилежного «іншого», формування ідентичності за лінією «ми» – не «вони». «Чужий» визначає зовнішні граници «своїх» у пограниччі, «межі розуміння ідентичності групи»⁸⁷.

Формоутворюючими для ландшафту пограниччя вкраїнського Сходу є домінуючі слов'янсько-совєтські культурні ідентичності, частину яких становлять ідентичності так званого «руського міра». Доводиться констатувати, що порушення рівноваги у порубіжних територіях здатне викликати напругу та соціальні ускладнення. Коли змагання за ресурси переміщується в економічну, інформаційну, культурну сферу (як сталося частково на Донбасі), виникає загроза й державному суверенітету. Процеси на таких прикордонних стиках здатні спричиняти відцентрові тенденції розвитку, формувати вузли з нерозв'язаних питань. Ось чому в умовах трансформації суспільства зони

⁸⁶ Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2019. 367 с.

⁸⁷ Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. Наукові записки ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 1. С. 294–296.

пограниччя є ареалами нестабільних систем, які перебувають у пошуку власних форм організацій⁸⁸.

У цьому ключі не можна оминути і ситуацію з Кримом, де специфічні особливості маргіналізації цього регіону полягали у тому, що поряд із загальними з Україною каналами маргіналізації тут ситуація посилювалася через виникнення етнокультурної маргінальності, викликаної кризою етнічної ідентичності: у становищі етномаргіналів опинялися не тільки окремі особистості – представники етнічних громад, але й цілі прошарки, набувши проміжного становища і відірвавшись від звичного їм середовища. Не треба забувати і про великий відсоток етнічних росіян, що проживають тут, а на окупованих територіях він цілеспрямовано збільшується.

Аналізуючи соціокультурний вимір маргінальної ідентичності, не можна не помітити, що найбільшою мірою вона проявляється в період так званого «переходу», коли попередня ціннісно-нормативна система зруйнована, а інша ще не сформувалася, тобто виникає ситуація аномії. Людина відчується від соціальних процесів, перестає відчувати себе соціально затребуваною. Проблема самоідентифікації в новому культурному середовищі виникає і у разі міграції людини з однієї соціальної верстви в іншу. Попередня класова стратифікація, що ділила людей на вертикальні верстви, заміщується горизонтальною диференціацією на «інсайдерів» і «аутсайдерів». Низхідна соціальна міграція найбільш травматична. Шкідлива дія довгої та інтенсивної травми на тлі низького рівня адаптивних можливостей може викликати соціальну смерть особистості з повною втратою нею самоідентичності, суб'ективності, свобод (фундаментальної, політичної, самовираження тощо) і відповідальності. Фактично йдеться про деструкцію особистості. Руйнація попередніх ідеологічних схем і моральних установок у перехідній зоні призводить до стану культурної невизначеності, це руйнує збалансованість соціокультурної стратифікації. Відбувається руйнація центру, що є місцем і символом влади. При цьому нівелюється поняття домінантної культури, знищується сама ідея правової норми і відхилення, і, як наслідок, – «інший» втрачає сенс.

У перехідних зонах можуть складатися ситуації, коли всі групи (позиції) різною мірою і в різних взаємозв'язках виступають як маргінальні. До того ж, позиції і групи не ізольовані наглухо, кордони непостійні. Оскільки потреба маргінала в груповій ідентифікації наближається до нуля, а кордони групи відносні, виникає велика спокуса спробувати зайняти позицію і утвердитися в нових кордонах. У разі структурної невідповідності позиції і групи маргінальність останньої поглибується, ризик конфліктів і деструкції зростає багаторазово. Кризовий, порубіжний стан суспільства, що перебуває

⁸⁸ Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 1. С. 298.

у фазі переходу, на історичному розломі відзначається відсутністю чіткої економічної політики, загальної ідеології, загальноприйнятної ціннісної системи. Соціальний статус груп настільки рухливий, що українці стають дедалі більше маргіналами, оскільки відбувається маргіналізація ідентичностей. Небезпека полягає в тому, що в перспективі може виникнути ситуація, коли в соціальному просторі можливе домінування маргінальних груп, а це загрожує деструкцією соціуму.

Для підтвердження сказаного зупинимося на характеристиці соціокультурної маргінальної ідентичності в Україні, але для цього необхідно згадатиsovетські часи. Тоталітарний режим виник у ситуації заколоту проти традиційно-патримоніальної системи панування і соціальної структури, які були не спроможні адаптуватися до існуючих змін або дуже повільно рухалися шляхом модернізації, порівняно зі зростаючим обсягом проблем суспільства, котре швидко піддавалося масовізації в умовах незакінченої світової війни. Тип (pattern) системи, що виник на той момент, становив перевернену структуру уявлень і запитів міських низів, особливостей їхніх антропологічних стандартів, моральних оцінок, норм і рівня потреб. Ключові зразки належного, нормативного, інтегруючого цієї системи виявилися вкрай низькими за якістю і різноманітністю (анахічні, антиаристократичні чи антибуржуазні), була вкрай спрощена уява про людину. Все це згодом почало відтворюватися у відповідних функціональних підсистемах та інститутах нового режиму. Щодо традиційних моделей суспільства, де центр (поєднаний з владно-статусною вертикальлю) окреслює місце кінцево-можливої культурної різноманітності, можливості визнання з боку інших груп честі, слави, шляхетності, відповідного їм способу життя, цінностей, знань, нових ідей тощо. Советська система була перевернена: вона могла відтворювати мінімальний за своєю різноманітністю і якістю набір культурних зразків (дії, думки, моральні цінності, інформаційний горизонт тощо), але зате декларувала його максимальне поширення. Планово-розподільча економіка і депресивно-бюрократична система могли продовжувати своє існування тільки постійно знижуючи рівень різноманітності, примусово підтримуючи спрощені стандарти життя, споживання тощо. Звичайно, певне підвищення споживання і рівня життя з часом відбувалося (за рахунок інших, латентних механізмів – тіньової економіки, крадіжок, корупції, невиконання планів тощо), але сам механізм систематичного збідніння людей працював постійно.

Його наслідками стали:

1. Складніші, в тому числі ідеальні або вищі мотиви чи запити інституціонально не відтворюються, перетворюючись на нормативні, девіантні або суто індивідуальні складові дій, що підлягають різним санкціям з боку контролюючих інстанцій і найближчого соціального оточення.

2. Не- або позаінституціональні мотиви і цінності не щезають, а утворюють некодифікований і культурно нераціоналізований, незазначений

план поведінки й існування; при цьому саме життя набуває дволикості, лицемірства, розділення на декларовані й оперативні, прагматичні коди поведінки й існування.

3. Структура мотивації відповідно включає в себе як базову складову орієнтацію на анонімно вираженого «іншого», який, по суті, становить занижений варіант «вони – як усі», тобто мінімальний обсяг того, що потрібно «звичайній людині» (своєрідний соціокультурний мінімум). Кожна людина в цій системі стає заручником заниженого (порівняно з власними можливостями, діючого) найближчого соціального оточення, а все цінне і значуще проявляється лише як негатив цього «як усі», відштовхування в спрощеного загальноприйнятого.

Таким чином, виникла специфічна, советська внутрішня структура маргінальної людини: власні позитивні мотиви й уявлення ідентичності не можуть бути визначені більш-менш чітко і рефлексивно, вони можуть бути виражені тільки як негативні значення, найчастіше у формі різних страхів, причому один з головних і найбільш важливих соціальних страхів – страх «невдачі», «розгубленості», «втрати свого Я». Інакше кажучи, ідентичність, як соціальний конструкт, постійно змушені бути в своєрідному панцирі недовіри до реальності і відігравати роль слабкого, неповноцінного чинника суспільного життя. В соціальному плані це може проявлятися у формі недовіри до інших або характерною нелюбов'ю до себе, відчуттям неповноцінності і провини, постійної роздвоєності і догматичної категоричності, відсутності гедонізму і насолоди життям, будь-яких форм «мистецтва життя». Страхи і постійне відчуття провини призводять до втрати свого психологічного змісту і перетворюються на форми проєктивної колективності, за яких реальне існування маргінальних ідентичностей стає атомізованим, ізольованим, оскільки тим самим придушені норми позитивної і підтримуючої солідарності з іншими. Звідси – хронічне соціальне невдовolenня, напруга, безперспективність і відсутність майбутнього. Така антропологічна структура маргінальної ідентичності (ідентичності, позбавленої майбутнього, тривожної, залежної, дифузно агресивної, заздрісної, готової сказати про іншого щось погане, ніж знайти переваги) передбачає, як урівноважений баланс, різко іdealізовані і нереальні компоненти уявлень про колективне «ми», що реалізуються тільки в уявних ситуаціях геройчного спрямування або в утопічному просторі минулого, майбутнього, іншого.

Якою мірою все це стосується нинішньої України? Сформована в більшовицькій тоталітарній системі маргінальна ідентичність з усіма її ознаками перекочувала в незалежну Україну. Аналіз українських соціальних реалій переходності свідчить, що в сучасному соціумі формуються умови, за яких дефіцит самоідентифікації не припиняє актуалізуватися. Одна з найважливіших проблем нинішнього українського суспільства – розшарування і деформації в соціальній структурі, які відзначаються нестійкістю як на рівні

процесів, що відбуваються в соціальних групах, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в системі соціальної ієархії. Бідність, безробіття, економічна та соціальна незахищеність і нестабільність пришвидшують процеси маргіналізації населення. Внаслідок цього відбувається активне розмивання традиційних груп населення, формуються нові види міжгрупової інтеграції за формуєю власності, прибутками, залучення в різноманітні владні і політичні структури. Важливим у цьому контексті є те, що розмивання традиційних соціальних груп починається і постійно закріплюється в повсякденних духовно-світоглядних матрицях цих груп. Цей факт – явне і невідворотне джерело не тільки маргіналізації як такої, а руйнування основи ідентичності як цілої суспільної групи, так і окремих індивідів.

«Драматизм маргіналізації ідентичності в українському суспільстві, – пише О. Литвинчук, – визначається відсутністю наступності переходу від радянського соціалізму до первісного капіталізму»⁸⁹. Характерна риса маргіналізації ідентичності в Україні – масова мобільність в умовах загальної кризи, що має вимушений характер, оскільки вона здійснюється під впливом зовнішніх факторів, пов’язаних із соціально-економічною й соціально-культурною трансформацією суспільства. *Процес маргіналізації супроводжується втратою особистістю ідентифікації з певною соціальною групою та зміною соціально-психологічних орієнтацій.* Це зумовлює соціальні переміщення певної частини індивідів, однак «входження» в нову соціальну групу відбувається не миттєво, інколи – це довготривалий процес. У індивіда формується суб’єктивна самооцінка власних можливостей залежно від самооцінки ситуації; окреслюється стратегія нової поведінки. У цьому зв’язку важливо заглибитися в умови і фактори маргіналізації населення в Україні. Як невід’ємні елементи трансформацій, змін, переходів, майже всі соціальні зміни створюють ефекти маргіналізації. У процесі переходу індивід потрапляє на кордони між новим і старим, якщо перехід виявився невдалим, то така ситуація може перетворити повноцінного члена суспільства на «декласований елемент»⁹⁰.

У сучасних характеристиках маргінальної ідентичності зазвичай переважають негативні аспекти, цей термін використовують як маркування для неблагодійних соціальних груп, щоб підкреслити їх проблемність для суспільства. З одного боку, такий підхід пов’язаний з несприйняттям різноманітних девіацій і тлумаченням їх як суспільних проблем; а з іншого, існує чимало причин негативної інтерпретації маргінальності: по-перше, наявність периферійних соціальних груп, що негативно впливають на суспільство та розглядаються як проблемні групи, виступаючи об’єктом

⁸⁹ Литвинчук О. Ідентичність як проблема маргінального індивіда: соціально-філософський аналіз. Житомир : ЖДТУ, 2018. С. 128–129.

⁹⁰ Литвинчук О. Ідентичність як проблема маргінального індивіда: соціально-філософський аналіз. Житомир : ЖДТУ, 2018. С. 132.

соціальної політики й соціального контролю; по-друге, занадто тривале перебування в маргінальному стані призводить до того, що соціальні зв'язки та взаємовідносини індивідів утрачають свою цінність, відображаючись у поведінці людей з деструктивною спрямованістю. Саме ці фактори зумовлюють негативний зміст соціальної спрямованості маргінальних процесів.

Сучасне українське суспільство в умовах нагромадження економічних, політичних, соціокультурних проблем відзначається непередбаченістю, зростанням безробіття, цін, зниженням рівня життя, міграцією населення. Як наслідок – зростання злочинності, самовбивств та інших проявів девіантної поведінки людини. До основних маргінальних груп сучасного суспільства можна віднести збіднілі верстви населення, безробітних, «елітну» частину населення, людей похилого віку, молодь, мігрантів тощо⁹¹.

У всіх випадках, у постсоветському суспільстві маргінальність як явище має широке охоплення, а коли вона набуває масового характеру, то її цінності й установки тією чи іншою мірою проникають у свідомість тих людей, які ще зберігають свій статус у соціальних структурах, тобто ще не втратили свою соціальну ідентифікацію. Характерною рисою маргінальної ідентичності є наявність явища паралелізму, за якого, з одного боку, за інерцією усе ще діють старі інститути і характерні для них цінності та відносини, а з іншого – мають місце нові соціальні інститути і нові міжособистісні відносини, зумовлені вимогами трансформаційних процесів.

Незалежно від своєї волі і бажання, внаслідок об'єктивних причин люди опиняються на перетині двох реальностей, двох різних соціокультурних світів, і під впливом нових реалій у них формується подвійний взаємозв'язок з навколошнім світом. Ситуація, що склалася, змушує людей вступати у незвичні соціальні зв'язки і ролі. Починається важкий психологічний процес поєднання старої і нової реальностей, що паралельно існують. Дихотомість ролі створює передумови для виникнення нестабільного душевного стану, роздвоєння світогляду, формування подвійних установок і конфліктів різного характеру. Політичні й економічні перетворення супроводжуються змінами соціально-психологічного характеру: відбувається переоцінка цінностей, знецінюються світоглядні установки, змінюються стереотипи, починаються пошуки сенсу життя, відбувається дегуманізація міжособистісних відносин, зміна соціального статусу, становища і поведінкової ролі в суспільстві. Як наслідок – настає криза соціальної ідентифікації, що проявляється в тому, що людина втрачає позитивне сприйняття своєї соціальної належності.

Іншою особливістю прояву маргінальної ідентичності є те, що внаслідок соціальної рухливості (як у вертикальному, так і горизонтальному напрямах) робляться нестійкими кордони між маргінальним і не маргінальним, щезає

⁹¹ Литвинчук О. Ідентичність як проблема маргінального індивіда... С. 137.

просторово-часова дистанція, що існує між ними. Маргіналізація більшої частини населення визначає також зміщення кордонів між соціальними верствами і групами, утворення проміжних груп, що важко ідентифікуються. Процеси соціального розшарування викликають суттєві зміни в соціальному статусі людей і створюють умови для руйнування їх соціальної ідентифікації. Ще однією особливістю маргіналізації ідентичності є те, що поряд з традиційними маргінальними групами (аутсайдерами) на узбіччі соціальних структур опиняються нові маргінальні ідентичності, які мають вищу освіту, високу професійну кваліфікацію, розвинену систему потреб, велике соціальні очікування і проявляють політичну активність. Маргінальність проявляється не тільки на рівні зовнішніх соціальних конфліктів, що зачіпають соціальну свідомість і соціально-правові відносини, але й на рівні міжособистісних конфліктів. Однак не варто вважати, що маргінальність проявляється однолінійно і рівномірно. Якщо виділити кілька рівнів маргінальності (макро, мікро і ставлення особистості до конкретних ситуацій) і взяти до уваги просторово-часовий контекст, то можна зазначити, що на кожному рівні спостерігається нерівномірність проявів маргінальності.

Соціально-психологічними «хворобами» українських людей, які живуть у перехідному суспільстві, стає невизначеність, невпевненість, пессимізм, апатія, агресивність, тривожні стани, страх. Домінантним стає відчуття соціально-психологічної невдоволеності. Пессимістичні настрої, знищення честолюбних праґнень, невпевненість у завтрашньому дні, нереалізованість очікувань, фрустрації, стрес і конфлікти, нігілістичне ставлення до будь-яких ідей і подій, переорієнтація в бік авантюрної, утилітарної, тимчасової діяльності – ось неповна характеристика соціально-психологічного стану маргінальної ідентичності цього періоду.

Поглиблення маргінальності призводить до того, що система цінностей, притаманна маргінальній ідентичності, виходить за рамки групи і поширюється на інші групи, фактично, проникаючи в традиційні світоглядні структури. Внаслідок збільшення кількості маргінальних груп з'являються нові субкультури й антикультури, які можуть формувати альтернативні рухи різного характеру. За таких обставин формуються нові маргінальні групи, наприклад, маргінальні соціальні (структурні) групи, які щодо «центрю» займають становище такої групи, яка знаходиться «на периферії, на узбіччі». Якщо такі ідентичності більшою або меншою мірою пристосовуються до свого становища, то формується маргінальна свідомість з притаманними їй цінностями й установками. Ті маргінальні групи, в які втягуються люмпенізовані верстви, набувають певних рис. У таких людей поступово щезає трудова мотивація й етика, формується споживацька психологія.

Не приймаючи нових цінностей і норм соціуму і бажаючи тільки споживати суспільне (чуже) багатство, люмпенізована маргінальна ідентичність психологічно готова до агресивних, руйнівних, деструктивних,

антисоціальних дій. Соціально-психологічний стан маргінальних ідентичностей, що знаходяться на цьому рівні, можна визначити як безликість (аномія). Аномія виникає внаслідок кризи цінностей і втрати соціальної самоособистості.

Окрему маргінальну групу становлять особи, що мають в основному вищу освіту, кваліфікацію, розвинені соціальні потреби, які ще не вищтовхнуті зі соціальних структур, однак не змогли реалізувати свої соціальні очікування. Для них характерна не тільки адаптація до маргінальних цінностей, але й їх перетворення методом ідеологізації як на рівні повсякденної свідомості, так і на теоретичному рівні. Вони протестують, критикують реформи, що відбуваються, пессимістично налаштовуються щодо змін і взагалі до майбутнього. У такому стані між «Я» і зовнішнім світом встановлюються ворожі відносини. Якщо така маргінальна ідентичність виявляє суспільну активність, то її притаманні злість, анархізм, екстремізм, нетерпимість і помста⁹².

Основне в механізмах негативної маргінальної ідентифікації – відштовхування від сфери або змістовних систем високої цінності значущості за сильної залежності від них, можливість переступити конвенційну норму, риску, «розпустити себе», не «зібрати себе» на якомусь предметі, а саме – «розпуститися». Чорний анекдот кінця советської епохи або нинішній «стъоб», «попса», небувале поширення ненормативної лексики в середовищі, де її ніколи не бувало, – все це ознаки або радикально змінюваної за своїми елементами, але не змінюваної принципово тієї самої системи ідентичної маргіналізації. Успіх нинішнього постмодернізму, що претендує в Україні на статус філософії як такої і витіснення у молодих усіх інших напрямів методології гуманітарного знання, зобов'язаний не особливою продуктивністю, а навпаки, внутрішньою вульгарністю, можливістю бути релятивістом, що звільняє від конкретного аналізу і необхідності відповідати за свої слова і трактування. Звичайно, кожен висловлюється як може, але суть висловлювання приблизно одна і та сама – приниження цінного (предмета, простору, символу тощо), цінності загалом є способом їх визначення, порушення табу через вираження абсолютно знищення чужого високого – це не стільки цинічне перетворення того, що інші люди вважають високим, значущим, безумовно цінним, скільки засіб надання собі суттєвості і значущості. Аморфне, безсуб'єктне подразнення, яке викликає сама думка про те, що для певних інших можуть бути значущі й авторитетні уявлення та ідеї з неповсякденного ряду, конденсується і проявляється як потреба в їх образі, оскверненні, цілковитому заниженні через поєднання їх з чимось повністю протилежним. Ця ницість стає умовою утвердження як певної сутності, яка

⁹² Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества. «21-й ВЕК». 2005. № 1. С. 156–161.

не має ні значення, ні цінності. Такі форми маргінальної ідентифікації можуть виникати тільки в певних соціальних умовах і середовищах, культурних обставинах (а в Україні вони, на жаль, наявні).

Сутність такої маргінальної ідентичності полягає в тому, що вона демонструє несвідоме невдоволення собою через певні приховані комплекси, спровоковані життєвими невдачами. Але невдачі – це не особистий підсумок спроб і помилок, а структура тієї самої маргінальної ідентичності, набір різних кваліфікацій і примірювання до себе різноманітних ситуацій і зовнішніх ролей. Цьому досвіду навчаються, його засвоюють як гігієнічні навички або правила правопису. Він – ім'я для специфічного культурного механізму самовизначення, що становить одну з принципових рис української культури, частину колективного існування, кодексу соціальної поведінки, частину соціалізації.

Наступним чинником розмивання і нищення української цивілізаційної ідентичності, її маргіналізації виступає **корупційно-олігархічна система**. В науці визначено, що корупція – багатоаспектне, багаторівневе системно організоване соціальне явище, що інтегрує себе в економічну, юридичну, соціальну, управлінську, етичну і навіть політичну складові. Корупція як форма поведінки базується на певних психологічних детермінантах, що зумовлюють асоціальні зміни ціннісно-змістової сфери ідентичності, що приводить її до маргіналізації. Корупційна поведінка – це поведінка посадової особи, спрямована на отримання особистої вигоди шляхом зловживання службовим становищем. За своюю спрямованістю і механізмами реалізації корупційна поведінка – це різновид соціальної поведінки, оскільки вона становить сукупність учинків і дій посадової особи, які за своїми результатами зачіпають інтереси окремих людей, соціальних груп, соціальних спільнот або суспільства в цілому.

Розквіту корупції в постсоветській Україні сприяли процеси формування кримінально-олігархічної влади, лідери якої ведуть своє минуле з рядів партійної номенклатури минулих часів. ***Нинішня корупція в Україні має свої особливості.***

- інституалізація корупції – це перетворення її з розряду злочинів окремих чиновників в масове соціальне явище, яке стає звичним елементом соціально-економічної системи. Інституалізація корупції породила таку її якість, як системність і вертикальну інтегрованість. Як свідчать рідкіні випадки викриття великих корупційних формувань, усі вони будуються за принципом «піраміди», коли в її основі знаходяться рядові співробітники тих чи інших структур, котрі збирають «даніну» з населення або підприємців і частина цих коштів передається на наступний рівень ієархії. І, як правило, слідству ніколи не вдається дійти до верхівки такої корупційної «піраміди». Зрозуміло, що кожен вищий рівень не тільки жорстко контролює нижчий, але і забезпечує його захист, щонайменше в тих обсягах, які йому доступні;

– відбулося зрошення корупційної злочинності з загальнокримінальною або організованою злочинністю. Таким чином, злочинність перейшла в новий якісний стан порівнянно з 90-ми роками минулого століття. Організована злочинність забезпечує ефективність і безпеку корупційних схем, не гребуючи відверто кримінальними заходами: замовними вбивствами, залякуванням свідків, вимаганням, викраденням людей. У складі сучасних корупційних мережевих структур аналітики виділяють три елементи: а) групи посадових осіб, які забезпечують прийняття для «замовників» вигідних рішень; б) комерційні або фінансові структури («замовники») реалізують отримані пільги, вигоди, преференції, перетворюючи їх у гроші та інші матеріальні цінності; в) групи захисту діяльності корупційних мережевих структур, яку здійснюють посадові особи з правоохоронних органів і учасники кримінальних структур;

– процеси глобалізації торкнулися і корупційної діяльності. Незважаючи на зусилля міжнародної спільноти, до послуг корупціонерів офшорні зони, банківські технології переказів і укриття злочинних грошей, можливості міжнародних злочинних співовариств. У сучасному світі існує низка держав, влада у яких принципово не виконує норми міжнародного права, явно або неявно надаючи притулок злочинцям з інших країн;

– корупційна злочинність стала високоінтелектуальною, що виявляється як у створенні витончених схем скоення злочинів, так і відходу від відповідальності. Ті часто мізерні покарання, яких зазнають члени злочинних угруповань, – це результат саме продуманої системи безпеки, яка розробляється до тієї чи іншої злочинної схеми, а до послуг затриманих корупціонерів завжди кращі адвокати. В рамках цієї діяльності відбувається чітко скоординована взаємодія різних сил: від кампаній у пресі до погроз або підкупу працівників судово-прокурорських органів з метою мінімізації покарання або взагалі звільнення від нього. Від спійманого корупціонера потрібно тільки одне: нічого не розкривати і нікого не здавати. Тому вже нікого не дивують мінімальні терміни покарання для осіб, які вчинили значні корупційні злочини;

– сучасна корупція значно розширює «зони впливу», проникаючи в ті сфери, які раніше від неї були закриті. Йдеться про суди, прокуратуру, органи державної безпеки. Є приклади прямого входження представників організованої злочинності в керівні органи цих структур, починаючи навіть з отримання посад у відомчих навчальних закладах. Неконтрольована кадрова політика дозволяє цим особам згодом обійтися високі керівні посади. Це не дуже складно, оскільки через механізми політичної корупції у вищих ешелонах влади представники корупційних структур посилюють свій вплив;

– корупція глибоко вкоренилась у суспільні відносини, сама може породжувати страшні злочини, кількість яких зростає останнім часом. Ідеться про екстремізм і тероризм;

— сучасна корупційна злочинність, володіючи великими економічними активами, може впливати і на ідеологію держави, впроваджуючи в свідомість співгромадян різні вигідні їм ідеологічні схеми⁹³.

Як не прикро про це говорити, але корупція в Україні намагається стати частиною не лише політики, але й національної культури. Вона є поганою і шкідливою не сама по собі, а й тим, що грошові потоки течуть повз державну кишеню. Без перебільшення можна стверджувати, що джерелом корупції, колективним суб'єктом корупції, активним хабародавцем є весь український народ. Тобто народ готовий платити за гарантовані послуги. Як же зробити, щоб ця готовність приносила прибуток державі як такій, а не державі в особі її окремих чиновників? Хоча, чесно кажучи, багатство громадян — це багатство країни. Це лише в Україні парадоксальна ситуація: країна є бідною, а надбагатих забагато. І навпаки: країна багата, а народ здебільшого бідний. Боротися можна тільки з хабарами в конкретних сферах, але не з явищем корупції як таким. Ця боротьба є зламом національного менталітету, розмиванням цивілізаційної ідентичності, її маргіналізація. Хабарництво — вкорінена константа національної свідомості. Чи варті ті гроші втрати національного відчуття? На нашу думку, повністю викоренити корупцію можна лише зміною правової свідомості, менталітету і утвердження національно-цивілізаційної ідентичності.

До сказаного варто додати також і те, що розквіт корупції, яка, на жаль, посилилася в умовах переходу до ринкової економіки, призводить до розмивання традиційних ідентичностей і формування **олігархічної ідентичності**. Вона є різновидністю соціальної зі специфікою інтересів її представників, їх ціннісних орієнтацій. Ядро цієї ідентичності становлять самі олігархи, тобто особи, які поєднують собою великий бізнес, контроль над медіапростором, адмінресурс для впливу на владу і суди, зв'язок з криміналітетом та мафіозними структурами. Ось чому ця ідентичність нерідко фігурує як **кримінально-олігархічна**. За експертними оцінками, олігархи володіють в Україні 90% її виробничих фондів і при цьому сплачують до бюджету лише 2% з усіх їх надходжень від податків. Цілком очевидно, що якби вони сплачували податки з усіх своїх доходів, як це роблять їхні «колеги» в цивілізованому світі, то Україна була б не серед найбідніших країн, а в першій двадцятці найбагатших.

Оскільки в основі будь-якої ідентичності лежать певні цінності, тому з нею солідаризуються особи, для яких вони збігаються з їх ідеалами або для них є близькими. Для олігархічної спільноти властиві споживацька психологія, користолюбство, жадоба до самозбагачення, схильність до махінацій, брехливість, бездуховність, зневажливе ставлення до людей, що знаходяться

⁹³ Мізрах І. Корупція як проблема національної безпеки. URL : <http://er.knutd.edu.ua.PSUPP2017>

поза олігархічною корпорацією, до їх життєвих інтересів. відсутність національно-державницької свідомості або вкрай низький її рівень. Як засвідчує практика, олігархи нерідко наймають талановитих і мудрих людей, фахівців, даючи їм високі зарплати та інші преференції, роблять їх не тільки залежними від себе, але й світоглядно і морально уподібнюють собі. Лідери олігархічної ідентичності, намагаючись впливати на органи політичної, економічної та соціальної влади у державі, на правову систему і силові структури, використовують чиновницьку бюрократію в своїх інтересах за допомогою корупції та підкупу. Такою діяльністю вони створюють загрозу існуванню української державності, її безпеці, що й спонукало Президента України В. Зеленського ініціювати ухвалення Закону «Про запобігання загрозам національної безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)». Ключова роль у боротьбі з олігархами відводиться Раді національної безпеки і оборони України.

Для більш повного розуміння сутності змін, які відбулися в Україні під впливом маргіналізації та олігархізації суспільства, створення корпоратократії – «нової політичної бюрократії», дуже важливо усвідомити, що в своїй сукупності вони стали надзвичайно важкою соціальною травмою, зумовленою життєвою дезорієнтацією, знеціненням звичних сенсів і значень. А «відхід» держави від своєї патерналістської опіки став фактором, який гранично посилив хворобливість і радикальність травматичних змін, що відбуваються з ідентичністю. У зв'язку з цим можна виділити такі фази травматичного стану.

По-перше, це передумови майбутньої травматизації, пов'язані з нарощанням кризових явищ в економіці, соціальній сфері, культурі і сфері політичних відносин. **По-друге**, це травматичні події, відчуття того, що влада залишає суспільство і конкретного індивіда наодинці з новими викликами. Хоча травматичні відчуття не полегшується і в тому випадку, якщо індивід відчуває себе об'єктом продуманих маніпуляцій з боку влади. **По-третє**, за втратою соціального статусу потужним травматичним фактором стає втрата життєвих ідеалів і орієнтирів. Таким чином, соціально-економічні випробування набувають духовно-морального і соціально-психологічного виміру. **По-четверте**, симптомами і наслідками травми стають зміни зразків соціальної поведінки. До їх числа можна віднести примирення більшості з такою соціальною виразкою, як корупція, її вимушене прийняття як нової системи координат соціальних відносин і участь у ній і, як наслідок, розмивання самої ідентичності⁹⁴.

Поряд з корупцією і на її основі в українському суспільстві сформувався олігархат, який суттєво впливає на розмивання української ідентичності. Без

⁹⁴ Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. Москва, 2001. № 1–2. С. 6–16.

сумніву, одна з основних подій кінця ХХ ст. – перехід України від рамок соціалістичної системи до системи капіталістичної з її фундаментальними підставами: приватною власністю, ринком, конкуренцією, безробіттям, банкрутством тощо.

Зрозуміло, у зв'язку з цим процесом постає питання про генезу утримувачів капіталу, їх взаємодії з політичною владою та іншими інститутами суспільства, ролі в економіці. На думку багатьох сучасних аналітиків, так звана «прихватизація» за потурання постсоветської бюрократії часів Л. Кравчука і Л. Кучми породила олігархів, а потім цей прошарок зміцнів, став володарем гіперкапіталів (найбагатші з яких: Ринат Ахметов, Костянтин Живаго, Петро Порошенко, Віктор Пінчук, Геннадій Боголюбов, Ігор Коломийський, Вадим Новинський, Дмитро Фірташ) і хотів би надалі зберігати і зміцнювати панування не тільки над економікою, але й над політичною владою, основними ресурсами, засобами масової інформації, фактично бути тіньовою частиною правлячої еліти.

Один бік реальності наших днів – це тісний зв'язок політичної еліти з українським олігархатом, інший – реальна підтримка нею негативного образу української олігархії, яка в суспільній свідомості і критичному контексті уособлює: зверхкапітали; груповий егоїзм; закритість; прагнення монополізувати владу в державі; недоступність демократичному контролю; міжолігархічне протиборство; антинародні, власні інтереси.

З наукової точки зору, олігархат володіє такими ознаками: зверхкапітали; рейтинговість; корпоративність, готовність до реалізації за допомогою певних важелів; особисті і корпоративні інтереси; лобістський ресурс. При цьому в кожній державі олігархія має свої притаманні їй риси, включно з ментальними. Щодо української олігархії, то вона стала не «продуктом» капіталістичного розвитку країни, а навпаки, результатом регресивних процесів. Її коріння започатковуються ще в советській економіці, в її тіньовому секторі, який і перетворився на фундамент олігархії. Річ у тому, що політичні еліти, бюрократія, номенклатура прагнули до юридичного закріплення права на державну владу, а для цього необхідно було провести капіталізацію українського суспільства «зверху», причому до прийняття законів, які необхідні для регулювання цього процесу. У суспільній свідомості утвердилася думка: основне джерело фактично нелегального накопичення капіталів у постсоветській Україні – це державна власність, приватизація, держбюджет, «відкати».

Цілком очевидно, що нинішня економічна модель розвитку України значною мірою являє собою штучно створену конструкцію, яка сприймається як антагоністична щодо врахування національних, демократичних, соціальних інтересів. Унаслідок цього у нашій країні сформувався один з найгірших видів олігархічного капіталізму – соціально неорієнтований тип. Оскільки, «коли в країні справедливість, соромно бути бідним і злиденним;

коли справедливості немає, соромно бути багатим і знатним» – ця думка Конфуція не тільки для китайців, вона знаходить відгук у всього людства. Хіба що крім найбагатших у бідній країні, якою є Україна, де 40% населення знаходиться за межею виживання. І це виживання і далі породжує ті види маргінальності, які ми характеризували, розглядаючи корупцію. Можна дійти такого висновку: олігархічний капіталізм як соціально-економічне явище в сучасній Україні, враховуючи всі фактори і, першочергово, людський, а також нееволюційний, антисоціальний характер, є неефективною моделлю розвитку й антисоціальним явищем.

Отже, розглянувши особливості кризи ідентичності крізь призму етнічної, соціокультурної і корупційно-олігархічної маргінальності, можна констатувати, що під впливом конструювання корупційно-олігархічної ідентичності відбувається маргіналізація та криза традиційних цінностей, що спровалює негативний вплив на українську ідентичність, на її цивілізаційний вимір.

6.6. Корінні народи та національні меншини України в цивілізаційній ідентифікації суспільства

Відновлення державної незалежності України, її міжнародне визнання започаткували новий етап в ідентифікації не лише українців як носіїв цінностей титульної нації, але й корінних народів і національних меншин, представники яких у своїй більшості підтримали відповідний Акт на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 році, що надало йому загально-громадянського характеру⁹⁵. Тобто, уже в день референдуму прозвучало прагнення етнічних спільнот України до спільної громадянської української ідентичності. Ця подія дала потужний поштовх етнічному ренесансу, національній та етнічній мобілізації як українців, так і не українців. Водночас вона засвідчила, що представники етнічних груп України, схиляючись до загальногромадянської ідентичності, прагнуть до відродження і збереження власної етнічної ідентичності, розвитку рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв, тобто тих складових, які формують її самобутність. Як засвідчує історичний досвід, збереження групової та особистісної ідентичності національних меншин залежить, з одного боку, від характеру їх розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), а з іншого, від моделі етнонаціональної політики, яку впроваджує держава, а також від можливості підтримувати зв'язок з історичною батьківщиною.

Нагадаємо, що являє собою сучасний етнонаціональний світ українського соціуму. За переписом населення 2001 року в Україні її громадяни

⁹⁵ Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. Київ : Полюс, 2000. С. 331.

ідентифікували себе із 130 національностями та народностями. Однак це не означає, що в країні існує така кількість етнічних спільнот, тим паче народів, оскільки більшість етносів репрезентована у нас поодинокими представниками або родинами, які мають власні національні держави. Незважаючи на певні зміни, що відбулися в етнічній структурі населення України порівняно з останнім переписом населення СРСР (1989 року), зафіксоване зростання чисельності українців, кримських татар, румунів, азербайджанців, вірмен, грузинів, зменшення чисельності росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів. Загальне співвідношення етнічних груп та їх конфігурація виявили тенденцію до сталості та поступового зростання етнічної однорідності українців. За даними останнього перепису населення чисельність українців становила 37,5 млн осіб (77,8% всього населення), росіян – 8,3 млн осіб (17,3%), білорусів – 276 тис. (0,6%), молдаван – 259 тис. (0,5%), кримських татар – 248 тис. (0,5%), болгар – 205 тис. (0,4%), угорців – 157 тис. (0,3%), румунів – 151 тис. (0,3%), поляків – 144 тис. (0,3%), євреїв – 104 тис. (0,2%), вірмен – 100 тис. (0,2%), греків – 91 тис. (0,2%), німців – 33,3 тис. (0,1%). Інші меншини представлені в Україні меншими групами (окрім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис. та грузинів – 34 тис.), або поодинокими респондентами. Питома вага етнічних українців зросла на 5,1%, а росіян зменшилась на 4,8%. Українці становили 73,3% населення міст і 87% сільського населення, росіяни, відповідно, 22,4% і 6,9%. Чисельність інших меншин скоротилася на 0,3% і становила 4,9% населення країни⁹⁶.

Варто звернути увагу на те, що краще зберігають свою ідентичність і зазнали меншого скорочення чисельності ті корінні народи і меншини, які мали компактний тип розселення, насамперед у сільській місцевості. Регіонами компактного проживання національних меншин є: тимчасово окупований Крим (росіяни, кримські татари), Буковина (румуни), Закарпаття (угорці, румуни, роми), Одещина (болгари, молдовани, гагаузи), Приазов'я (болгари, греки). І, навпаки, помітнішим є розмивання ідентичності та скорочення чисельності меншин, які були дисперсно розселені, переважно в містах. Ідеться про євреїв, німців, поляків та ін. До причин зменшення чисельності представників традиційних етнічних меншин можна віднести міграцію та старіння населення, а також міжетнічну інтеграцію. Аналіз етнодемографічних процесів, компактності та давності проживання, збереження національної ідентичності дав підстави В. Борисенку виокремити п'ять національних меншин в Україні, а саме – росіян, молдован, румунів, угорців та болгар⁹⁷, однак такий підхід є досить дискусійним. Очікуваний перепис

⁹⁶ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Київ, 2003. С. 14–18.

⁹⁷ Борисенко В. Динаміка розвитку національних меншин та етнічних груп в Україні на початку ХХІ століття. Народна творчість та етнологія. 2019. № 6 (382). С. 29–47.

населення дасть можливість створити повнішу картину етнонаціональної структури українського суспільства.

З погляду етнічної ідентичності пріоритетне значення мають мовні ознаки. Рідною називали мову своєї етнічної групи – 85% жителів країни, серед селян – 96%, мешканців міст – 80%. Як бачимо, саме населення міст швидше асимілюється і як рідну мову визнає мову інших етносів. Процеси акультурації, властиві тоталітарному періоду історії, призвели до значної русифікації, а інколи й українізації представників етнічних меншин. У 2001 році – українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 року. Вона є рідною для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших етнічних груп. Російську мову визнавали у 2001 році як рідну 29,6% населення, порівняно з попереднім переписом населення цей показник зменшився на 3,2%. Російська мова називалася рідною 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних груп. Серед етнічних неукраїнців (крім росіян) лише 57% вважають рідною мову свого народу. Частка інших етнічних мов, які вказувалися як рідна для них, становила 2,9% (за міжпереписний період збільшилася на 0,4%) за питомої ваги представників інших національностей (без українців та росіян) – 4,9%. Нині в Україні мешкають близько 60 національних мов⁹⁸, причому сучасна ситуація характеризується домінуванням двомовності населення, а мовні пріоритети значної частини громадян України не збігаються з їх етнічною самоідентифікацією. Застосування захисних процедур щодо української мови на територіях, де вона фактично є «меншиною», сприятиме становленню української як основної мови міжетнічного спілкування і формуванню громадянської ідентичності. Разом з тим, мовно-культурний фактор є пріоритетним у визначенні ідентичності національних спільнот⁹⁹.

Окремого розгляду заслуговує такий чинник змін етнонаціональної структури, а відтак і структури ідентичностей, як російська окупація Криму і частини Донбасу. У цілому в окупованій частині Донбасу та Криму в 2001 році мешкало 6,9 млн осіб, з яких близько 2 млн виїхало на материкову Україну. До окупації на цій території проживало 3,4 млн росіян¹⁰⁰. Навіть якщо вважати, що з Донбасу виїхали рівні частини українців та росіян – то на окупованій території залишилось 2,4 млн етнічних росіян. Територію

⁹⁸ Панфілова Т. О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. С. 43.

⁹⁹ Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи: монографія. Київ; Херсон : Олді-плюс, 2006. 456 с.

¹⁰⁰ Скляр В. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей. Наукові записки ШІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 254–278.

Автономної Республіки Крим були змушені залишити близько 30 тис. кримських татар¹⁰¹. Маємо підстави стверджувати, що ті, хто вибрав Велику Україну, підтримували український вибір євроінтеграції, європейські цінності, усвідомлювали й українську ідентичність, незалежно від етнічного походження.

Можна припустити, що росіяни становлять сьогодні від 3 до 5 млн населення України, або 8 – 10%. Останні соціологічні дослідження засвідчують, що 92% респондентів країни називають себе етнічними українцями. До етносу росіян зарахували себе лише 6%, ще 1,5% – до інших етносів. Отже, Україна поступово з країни з поліетнічним складом населення стає моноетнічною з домінуванням українського етносу, а поліетнічність властива лише окремим регіонам. Соціологи вважають, що Майдан 2013–2014 рр. відкрив додаткове «вікно можливостей» для формування загальнонаціональної української або громадянської ідентичності. Так, в Україні, за даними Центру Разумкова, переважає загальногромадянська ідентичність: 95% опитаних погоджуються із судженням «Я вважаю себе громадянином України»¹⁰².

Престижність почуття загальногромадянського є однією із завдань державної етнонаціональної політики, а повага громадян до власної держави є складовою міжнародної поваги та визнання такої країни. Реалізація етнонаціональної політики в Україні, починаючи з рубежу 1980–1990 років, відбувалася у межах трансформації національних відносин радянських часів з вкрапленням елементів ліберально-мультикультурної парадигми, спрямованої на гармонізацію взаємин титульної нації з представниками інших етносів, базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи окремих представників інших етносів, їх активній участі в суспільно-політичному житті. До вироблення етнокультурної політики, її законодавчої бази були залучені науковці НАН України, в тому числі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, представники громадських об'єднань національних меншин. Вона стала одним із пріоритетних напрямів державної діяльності, невіддільною складовою офіційної соціальної, гуманітарної, культурної та зовнішньої політики, спрямованої на формування національно-державницького патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму: етнічних українців, корінних народів та національних меншин, вироблення партнерських, стратегічних відносин з країнами – історичними батьківщинами цих меншин.

Відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України – Конституції України, Декларації прав національностей

¹⁰¹ Кримські татари, які залишили півострів після анексії, можуть втратити своє майно – Джемілев 01.06.2020. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhemilev-zemli-v-ktryumi/30645911.html>

¹⁰² Калакура О. Я., Панчук М. І. Етнонаціональна політика України на тлі євроінтеграційних процесів. Humanitarium. 2018. Том 40. Вип. 3. С. 71.

України, Законів «Про національні меншини в Україні», «Про культуру», з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та ін. актів за роки незалежності було розроблено та реалізовано низку Програм підтримки діяльності та розвитку української культури, культур корінних народів і національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й з участю міжнародних організацій та країн партнерів. У межах цих програм здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їх етнічності. Держава підтримує такі напрями діяльності, як розширення освіти рідною мовою, наукові дослідження проблем етнокультурного розвитку національних меншин, підготовка кадрів для соціально-просвітницької роботи та відродження національних традицій і звичаїв, національні засоби масової інформації та видавнича справа. Зокрема, підтримку дістали численні національно-культурні товариства, об'єднання, асоціації тощо. Якщо восени 1990 року в Україні нараховувалося 84 таких об'єднань, на початку 1995 року їх налічувалося 260, то сьогодні – понад 1 500, 33 з яких є загальнодержавними, решта – регіональними. Було створено низку центрів національних культур, зокрема Раду представників громадських організацій національних меншин як консультативно-дорадчий орган, Раду з питань етнонаціональної політики при Президентові України. У червні 2019 року створено Державну службу з етнополітики та свободи совісті. Помітно розширилася мережа культурно-освітніх закладів, збільшилася кількість періодичних видань (зокрема, видається 48 газет національних меншин, без російськомовних), що здебільшого задовольняють культурні потреби більшості етнічних груп України.

Важливою складовою формування етнічної ідентичності громадян залишається можливість дітей здобути середню освіту рідною мовою. На практиці така можливість забезпечується для 8 національних меншин: російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та словацької. Частка шкіл, де навчання проводиться українською мовою, зросла з 91% у 2016 р. до 93% у 2017 р. Регіонально ця кількість охоплює від 100% у Рівненській області до 71% у контролюваних районах Донецької області. Водночас, російською мовою в Україні навчалося 7,38% школярів, румунською – 0,4%, угорською – 0,27%. Загалом мовами національних меншин у 2017 р. навчалося близько 400 тисяч дітей у 735 навчальних закладах¹⁰³. У білінгвальних регіонах Півдня і Сходу, та навіть у Києві поряд з державною мовою у школах функціонує російська.

¹⁰³ Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 154–155.

За останні роки активізували свою діяльність Двосторонні українсько- словацька, українсько-румунська, українсько-угорська комісії з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецька комісія зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Вірогідно державі варто створити реєстр потреб національних меншин у культурно-освітній сфері та збереженні культурної спадщини, оскільки вже діє 5 етнічних партій, які ставлять питання політичного представництва етнічних спільнот.

Державна підтримка осередків етнічності засвідчує наміри України зберегти полікультурність як одну з гарантій міжнаціональної злагоди, поважного ставлення громадян до країни і один до одного, важливий засіб виховання культури міжнаціональних відносин, толерантного ставлення до представників інших культур. У преамбулі Конституції України 1996 р. зазначалося, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі здійснення права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який складають громадяни України всіх національностей. Йшлося про формування держави-нації, політичної нації співгromадян¹⁰⁴. Ст. 11 Основного закону гарантує державне сприяння розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації, корінних народів і національних меншин України. Згідно зі ст. 24 не може бути привілеїв чи обмежень прав громадян за ознаками етнічного походження. Ст. 53 гарантує «громадянам, які належать до національних меншин», право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Законодавство зосереджувалося на проблемі формування дієздатної більшості населення, адже без стимулювання українства, виховання поваги до української історії, культури, їх досягнень не матимемо сконсолідований ефективної більшості населення. Водночас, етнополітична наука стверджує, що модель, за якою одні етнічні групи та їх культури стимулюються, а інші обмежуються, не може бути гармонійною та стійкою¹⁰⁵. Аналіз законодавчого поля та практичної діяльності державних і громадських інститутів, а також настроїв громадян засвідчує певну віртуальність етнонаціональної політики в країні. Це дає підстави прихильникам україноцентризму прагнути моноетнізму, побудови нації-держави, зокрема за польським сценарієм, сподіватися завоювання українською етнічною культурою таких позицій, які зумовлені історично і гарантовані її Конституцією України, адже 95% державної території – це ареал розселення української етнічної нації. Однак такі настрої викликають

¹⁰⁴ Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні. Міжнаціональні відносини і національні меншини. Київ, 2004. С. 232.

¹⁰⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, 1996. С. 652.

чимало питань з боку національних меншин, насамперед російської. З іншого боку, дослідники етнонаціональних процесів звертають увагу на використання східним сусідом окремих представників російської національної меншини для дестабілізації внутрішньополітичного життя України¹⁰⁶.

Як відомо, в умовах відсутності національної державності імперські та тоталітарні режими прагнули розколоти українців як етнонаціональну цілісність за територіальними, конфесійними, мовними, етнографічними ознаками, нерідко вдавалися до переслідування одних українців руками інших або розпалювання громадянського протистояння, підігрівали українофобію, використовували для цього представників інших етносів. Прикладами штучного поділу українців на східняків і західняків, їх протиставлення, накидання тавра «націоналістів», «мазепинців», «петлюрівців», «бандерівців», «донецьких», «совків», «ватників», «нацменів» сповнена й історія України. Дестабілізуючу роботу ведуть ідеологи та прихильники концепту «русинства», слов'янського чи «російського міра», штовхаючи суспільство на поглиблення цивілізаційного розколу.

На часі подальше удосконалення національної політики держави з акцентом на гармонізації міжетнічних культурних впливів, органічного поєднання інтересів розвитку української культури з іноетнічними культурами. Негативний слід залишила діяльність політичних сил, які репрезентували російський рух (ЗУБР, Руський блок, Прогресивна соціалістична партія України, Комуністична партія України, окрім представники Партії регіонів, а також нинішніх партій «Опозиційний блок», «Партія Шарія», «Опозиційна платформа – За життя» та ін.), які намагаються надати процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного та антиукраїнського забарвлення, експлуатуючи гасла щодо другої державної мови, спільної і єдиної історичної пам'яті, загрози примусової українізації тощо. Особливо ці питання штучно підігриваються агентами впливу під час передвиборчих кампаній як засіб боротьби за електорат. Політизація мовнокультурної ідентичності українських росіян Криму та Донбасу привела до поглиблення суперечностей, загострення ситуації на міжрегіональному рівні, стала однією з причин наростання відцентрових і сепаратистських рухів. Російська Федерація всіляко заохочувала сепаратистські настрої, включаючи й видачу російських паспортів громадянам України. Російсько-український геополітичний конфлікт, відтак війна – невіддільні від імперських планів Російської Федерації та її реакції на європейський цивілізаційний вибір України. Розпочавшись з окупації Криму, він поширився на територію Донбасу і переріс у етнополітичний з ознаками етнотериторіальної війни гіbridного характеру. Для української етнічності ця війна стала випробуванням на

¹⁰⁶ Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький : Домбровська Я. М., 2019. 594 с. С. 497.

ступінь консолідованисті, патріотизму, бачення спільногомайбутнього, на запровадження зasadничих громадянських прав і свобод, європейських цінностей в Україні.

Деструктивний вплив на російську та деякі інші національні меншини має Українська православна церква Московського патріархату, передусім у реалізації неоімперського концепту «руського міра», консервації у суспільній свідомості ідеологеми «трьох братніх народів» чи навіть «єдиного руского народу» включно з українцями. РПЦ озвучує тези російської антиукраїнської пропаганди, кваліфікує військову агресію Російської Федерації проти України як громадянську війну¹⁰⁷.

До загроз цілісності української ідентичності, її цивілізаційного виміру та вибору належать спроби виокремити і політизувати деякі культурно-етнографічні та діалектні групи українства в окремі громади з претензією на місцеву етнографічну самобутність, а відтак на статус етнічної окремішності. Це стосується, насамперед, русинів Закарпаття, лемків, переселених з Підляшшя, створення нових позаєтнічних об'єднань – новоросів Півдня України чи кримського народу і т. п. Зокрема, до маніпуляцій навколо визнання права русинів на національно-територіальну автономію долучаються історико-культурні та політичні чинники, його провідники паразитують на природних прагненнях частини закарпатців зберегти місцеві культурно-обрядові традиції та звичаї. Поєднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності населенню та підштовхування до визнання себе русинами всупереч українству потребує пильної уваги з боку органів центральної та місцевої влади, активізації українознавчої складової наукового пошуку. До того ж, у деяких сусідніх країнах є сили, які підтримують русинський політичний рух, а Хорватія, наприклад, визнала русинську мову регіональною, надала їй захист Хартії регіональних або міноритарних мов¹⁰⁸. Ситуація на Закарпатті обтяжується ще й тим, що тут пролягає кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких мешкають у краї, насамперед, угорська. Забезпечення культурно-освітніх потреб угорців, на думку активістів угорської меншини, вступило у суперечність з реформуванням освіти в Україні, впровадженням ст. 7 Закону «Про освіту». На «захист» українських угорців став навіть Уряд Угорщини. Соціологічне опитування, проведене в Закарпатській області Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 24 серпня – 6 вересня 2020 року засвідчило, що абсолютна більшість закарпатців (65%) безальтернативно підтримує рух

¹⁰⁷ Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; IIIЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2017. С. 109.

¹⁰⁸ Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. Київ, 2001. С. 100.

до Європейського Союзу, так само як і представники національних меншин (угорці, румуни, словаки та роми – 59%)¹⁰⁹. Для більшості представників Закарпаття очевидним здається приєднання України до НАТО (63,5%), а у середовищі національних меншин цю думку поділяють 45% опитаних. 41,5% серед респондентів національних меншин Закарпаття в першу чергу вважають себе представниками свого етносу, нації, 23,4% – громадянином України, 18,2% – мешканцем регіону, 7,2% – мешканцем свого села, міста, а 6,2% – громадянином Європи. Дані цього опитування підтверджують схвалення національними меншинами стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, закріпленого в Конституції¹¹⁰. Зрозуміло, що для національних меншин актуальною залишається етнічна ідентичність, яка корениться у їх зв’язках з історичними батьківщинами, європейськими цінностями. Ось чому врахування політнічної складової в соціально-економічній та гуманітарній політиці держави гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні.

Не менш складні завдання цивілізаційного розвитку, етнополітичного менеджменту пов’язані з колись регіональною, а сьогодні важливою загальнодержавною та міжнародною проблемою відновлення прав і відродження культури кримськотатарського народу. Кримські татари – мало не єдиний народ в Україні, права якого було тотально знехтувані і який зіткнувся з усією сукупністю труднощів, що виникли в ході повернення на батьківщину: правових, територіальних, соціальних, психологічних, духовних, мовно-культурних, звичаєвих та ін., а в результаті окупації АРК Росією вдруге втратив Батьківщину. Водночас відзначимо, що кримськотатарському народу властива етнічна солідарність, його поступ спрямовує етнічна еліта, добиваючись відновлення групових прав, включаючи й право на розвиток національної культури. Лідери кримських татар домагаються законодавчого оформлення особливого правового статусу свого народу. Фахівці-правники з-поміж політичних активістів кримськотатарського національного руху підготували проекти «Концепції державної політики України щодо корінних народів» та Закону «Про статус кримськотатарського народу», а також Заяви Верховної Ради України від 20 березня 2014 р. щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави. В ній наголошувалося, що Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України. Кримсько-

¹⁰⁹ Аналітичний звіт за підсумками опитування в Закарпатській області. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvennya-v-zakarpatskiy-oblasti>

¹¹⁰ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 9. Ст. 50.

татарському народу гарантувалися захист та реалізація невід'ємного права на самовизначення у складі суверенної і незалежної Української держави. 12 листопада 2015 р. було ухвалено Закон України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». На часі ухвалення «Закону про захист кримськотатарського народу як корінного народу Криму». Потрібно окремо окреслити права караїмів (блізько 1200 осіб) та кримчаків (понад 600 осіб) півострова, частина яких мешкає на території материкової України. Стосовно кримських татар та деяких інших національно самобутніх груп населення, щодо яких советським режимом було вчинено злочинні депортациї, то їх рівноправ'я з іншими громадянами України має забезпечуватися на засадах відновлення прав депортованих, які повертаються в місця свого проживання на території України і набувають громадянства України. Такий підхід закладено в схваленому парламентом Законі «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою»¹¹¹, а також ухваленому 1 липня 2021 року Законі «Про корінні народи України»¹¹². Закон «Про корінні народи» визначає, що корінними народами України, які сформувалися на території Кримського півострова, є кримські татари, караїми, кримчаки. Відповідно, корінні народи мають право на самовизначення у складі України та політичний статус у межах Конституції та законів України. Згідно з документом корінні народи мають право на дотримання, відродження та розвиток своїх духовних, релігійних та культурних традицій і звичаїв, збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини; визначення переліку власних місць та об'єктів релігійного та культурного значення; відновлення своєї історичної топоніміки; співпрацю із закладами освіти задля забезпечення вивчення мови, історії, культури корінного народу тощо.

Для етнокультурної ситуації в Криму було властиво й те, що значна частина етнічних груп регіону не володіла рідною мовою, надаючи перевагу в спілкуванні російській мові. Це характерно для багатьох вірмен, німців, євреїв, караїмів, кримчаків, а також для окремих кримських татар і навіть українців. Усупереч тому, що Конституція АРК на законодавчому рівні гарантувала збереження розмаїття культур, які історично склалися на півострові, органи влади не створювали належні умови для їх рівноправного розвитку та взаємозагачення, а російська мова залишалася домінувати в усьому спектрі соціальних функцій, у той же час українська та кримськотатарська мови вживалися вдома, в сім'ях, частково у закладах освіти та на офіційних заходах. Реформування сфери освіти і культури з урахуванням змін в етнічному складі населення півострова, інтеграція депортованих народів, етнокультурне пробудження українців натикалося на нерозуміння, а

¹¹¹ Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 26. Ст. 896.

¹¹² Закон України «Про корінні народи». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-IX#Text>

інколи й на прямий спротив місцевих органів влади. Для підігрівання міжетнічної напруги на півострові використовувалося перебування тут російського Чорноморського флоту, а також міжконфесійні відносини. У Криму, як у жодному іншому регіоні України, проявилося зіткнення цінностей та інтересів різних етнонаціональних спільнот, які маніпулятивно тривалий час використовувала РФ. Створивши конфліктну ситуацію, вона військовою силою зуміла тимчасово досягти своїх імперських цілей, але життя населення півострова від цього не стало кращим. Сюди вже переселено з різних регіонів понад 200 тис. росіян, триває гоніння на українську мову і культуру, на ПЦУ, на все, в чому є дух України на півострові¹¹³, а також на кримськотатарський національних рух.

Деокупація Криму – це певний виклик для етнонаціональної політики України з погляду її цивілізаційного вибору. У цьому зв'язку винятково важлива роль належить **Кримській платформі** – дипломатичній ініціативі Президента України, яка набула статусу міжнародного координаційного механізму для повернення питання Криму до порядку денного світової спільноти, захисту прав людини в Криму та сприяння деокупації півострова. На її основі опрацьовується нова Стратегія реінтеграції Криму, яка ґрунтуються на засадах міжнародного права і буде підтримана міжнародними організаціями. Міжнародний досвід, наприклад, співіснування «двох Німеччин» свідчить, що об'єднання можливе лише за сприятливих зовнішніх та внутрішніх умов, а сам процес реінтеграції надзвичайно складний, тривалий і має враховувати ціннісний, ідентифікаційний чинник¹¹⁴.

Аналізуючи ідентифікаційні процеси в середовищі корінних народів і національних меншин, не важко помітити, що переважна більшість спільнот активно підтримує євроатлантичний цивілізаційний вибір України і демонструє віданість європейській ідентичності. Культурні запити меншин, які мешкають більш-менш компактно в Україні: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар та гагаузів Одещини, греків Приазов'я та ін., задовольняють численні національно-культурні товариства, політичне представництво в органах місцевих громад. Правда, в ході адміністративно-територіальної реформи у зв'язку з формуванням нових меж районів висловлювалися контрверсійні пропозиції щодо надання деяким з них, зокрема Болградському та Берегівському, статусу національних, хоча об'єктивних причин для цього немає¹¹⁵. Саме «м'який», неконфронтатив-

¹¹³ Куроп'ятник О. Стратегія повернення Криму. Дзеркало Тижня. URL : http://gazeta.dt.ua/article/print/internal/strategiya-poverennyya-krimu_.html

¹¹⁴ Трохименко О. О. Вплив розколу та об'єднання Німеччини на етнонаціональну ідентичність німців. Гілея. 2015. Вип. 97 (№ 6). С. 133–138.

¹¹⁵ Дмитро Кулеба заявив, що питання національної автономії на території України не стоїть на порядку денного 11.06.2020. URL : <https://www.unian.ua/politics/nacionalna-autonomiya-na-teritoriji-ukrajini-ne-stoit-na-poryadku-dennomu-kuleba-novini-ukrajina-11032868.html>

ційний характер міжрегіональних відмінностей робить Україну порівняно стабільною й відкриває добре можливості для міжнаціональної інтеграції на основі спільноти громадянської та цивілізаційної ідентичностей¹¹⁶.

В ідентифікаційному процесі слід враховувати, що порівняно невеликі прикордонні ареали мають поліетнічний склад населення і відповідну полікультурність, а це може викликати деякі колізії. Якщо їх не знімати, не залагоджувати, то вони можуть переростати у ціннісні конфлікти. Можливо саме ці регіони стануть творчими лабораторіями реалізації деяких елементів політики мультикультуралізму. Забезпеченість культурно-освітніх потреб місцевих етнічних груп, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурних, а відтак і політичних конфліктів. У руслі цієї політики українська влада покликана активніше сприяти діяльності національно-культурних товариств національних меншин, їх духовному розвитку, відродженню національних традицій, збереженню етнічної пам'яті, активізації зв'язків з історичними батьківщинами, продовжувати удосконалення відповідної правової бази захисту їх соціокультурних і національних прав. За нових умов життедіяльність національних меншин значною мірою залежить від наполегливості та ініціативності самих громад, від діяльності їх культурно-освітніх та мистецьких закладів, розвитку книговидавничої справи, засобів масової інформації, підтримки рідної мови тощо. Разом з тим, розвиток національної культури і освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної і культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами. Важливим засобом збереження етнічної та набуття цивілізаційної ідентичності українських меншин є запровадження спеціальних предметів з їх історії та культури до освітніх програм шкіл та вишів.

Не менш важливим питанням цивілізаційної ідентифікації національних меншин є міграційна політика держави та її ставлення до діяльності новоутворених, ще до кінця не інтегрованих в український світ етнічних груп, так званих «помітних меншин» – вихідців з країн Кавказу, Азії та Африки, статус яких все ще залишається поза законодавством. Підтримка культур новостворюваних меншин має бути гарантована як громадянам України на загальних підставах рівності перед законом. Тим паче, що частина з них, беручи активну участь у суспільно-політичному та економічному житті, прагне зберегти власну цивілізаційну ідентичність. З цього погляду, для України важливий досвід країн Західної Європи, які, зіткнувшись з міграційними викликами останнього часу, надають великої ваги створенню умов для міжкультурного діалогу між представниками традиційних для своїх країн культур і певною мірою нових, принаймні тих,

¹¹⁶ Дискусія про Україну в університеті Санкт-Галена. 30. 11. 2019. URL : <http://ipiendo.gov.ua/novyny/dyskusija-pro-ukrainu-u-bernskomu-universiteti-2/>

котрі можуть розглядатися як контрастуючі до традиційних¹¹⁷. З погляду українських реалій викликають занепокоєння прояви агресії, хоч і поодинокі, зокрема щодо ромів, які можуть кваліфікуватися як вияви ксенофобії.

Означені проблеми ціннісного вибору світоглядних орієнтирів мають здебільшого історичне коріння, вони були закладені значною мірою ще в імперські таsovетські часи соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарних режимів, що призвело, на думку М. Рябчука, до деформації етнічної мапи України, певного роздвоєння культурного простору, його дихотомії¹¹⁸. Представники національних меншин відчувають своєрідне співіснування в Україні двох культурних цивілізаційних макрорегіонів: а) з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); б) з консервацією російського (sovетського) культурного середовища (Північно-Східний: Слобожанщина, Донбас, Південь України та АР Крим). Підставою такого твердження є соціологія, протікання і результати виборчих кампаній, недостатній спротив окупаційній політиці Російської Федерації на теренах Донбасу. Для Сходу та Півдня України внаслідок Голодомору-геноциду, репресій, цілеспрямованого переселення, міграції, міжнаціональних шлюбів, акультурації поширилася російська культура маргінального рівня стосовно культурного центру – російської культури у Російській Федерації, а етнокультурна політика комуністичного режиму не сприяла етнокультурному розвитку національних меншин, позбавлених можливості вивчати рідну мову, отримувати нею інформацію, чим закладалася конфліктна складова соціокультурного розвитку цих регіонів. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних та економіко-технологічних показників, а етнічному складу населення, культурним традиціям, конфесійній належності відводилася другорядна роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглинюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності, групування на захист українськості чи російськості, євроатлантичного чи євроазійського вибору. Колізії етнокультурного характеру підсилюються періодичними економічними та політичними кризами, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю тощо), відбуваються на процесах формування громадянської та цивілізаційної ідентичностей. Цілком очевидно, що гармонізації міжнаціональних відносин, становленню принципів мультикультуралізму етнонаціональної політики шкодять ідеологічні стереотипи,

¹¹⁷ Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку полієтнічних суспільств. Політичний менеджмент, 2009. № 4. С. 14–27, 21.

¹¹⁸ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

наслідки колоніального мислення і комунізації суспільства, догматичний характер деяких штампів, зокрема, визначення України як політнічної і полікультурної країни, багато в чому заполітизований і штучний поділ українського соціуму на російськомовних і україномовних громадян. На думку багатьох фахівців, поняття «російськомовне населення» вживається деякими політиками для конструювання формальної ідентичності, а відтак використання її для посилення російського впливу в Україні. Те, що 14% етнічних українців назвали російську мову рідною, що більше 16% населення держави не вважає рідною мову своєї національності, хоч і не заперечує цілісність держави, але засвідчує потужну мовно-інформаційну експансію Росії в інформаційно-культурний і освітній простір України, є результатом тривалої політики акультурації. Небезпека цих явищ полягає у розмиванні мовно-культурної єдності українців, у консервації психології малоросійства, насадженні культурної меншовартості, що може привести до деформації української ідентичності, до кризи цілісності українського соціуму.

Ось чому, відстоюючи відновлення територіальної і антропологічної цілісності України, утверджуючи міжетнічний мир, порозуміння і злагоду, не слід заплющувати очі на деструктивні процеси і негативні тенденції, які, в разі виходу з-під контролю держави, можуть загрожувати культурно-ментальними розколами, розмиванням ідентичностей. Роки незалежності підтвердили, що Україна у жодному разі не є штучним уламком колишніх великих держав, який постійно вимагав би творення різних політико-ідеологічних проектів для підтримки своєї цілісності, а знаходиться за своїми історико-етнополітичними зasadами в одному ряду з іншими західно-, центрально- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державотворчої нації. Україна, де майже 80% населення становлять етнічні українці, має всі необхідні об'єктивні демографічні, етнogeографічні та політичні підстави бути національно цілісною Українською державою, яка формує модерну українську культуру, дбаючи водночас і про розвиток національних меншин. Українці мають власний досвід спільногого, тривалого, переважно безконфліктного, проживання на одній території з представниками інших етносів, нам властивий порівняно високий рівень компліментарності. Українська етнонація є системотворним елементом українського суспільства, вона виконує функції демографічної та етнічної основи цього суспільства, пріоритетного генератора державотворення та основного носія державної мови¹¹⁹. Актуальним залишається законодавче ухвалення Стратегії (Концепції) етнонаціональної політики

¹¹⁹ Євтух В. Б., Трощинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку. Етнонаціональна структура українського суспільства: [довідник]. Київ, 2004. С. 8–10.

України, яка тривалий час обговорюється в науково-експертному середовищі і має визначити правові та політичні основи національно-державницького розвитку країни. Засадникою складовою Концепції повинна стати україноцентрична спрямованість, формування спільніх символів, які створюють основу для комунікації між етнічними, регіональними та культурними спільнотами.

Отже, в національній політиці Української держави, в сучасному ідентифікаційному процесі важливе місце посідають ті принципи мультикультуралізму, які забезпечують етнокультурний діалог у розв'язанні регіональних проблем, толерантного ставлення громадян один до одного, незалежно від етнічної, расової чи релігійної належності, сприяють становленню міжнаціональної злагоди в українському суспільстві. Україна залишається полікультурною державою, для якої орієнтиром, повчальним прикладом є країни західної цивілізації, що творчо впроваджують політику полікультурності не на шкоду власним культурним і ментальним традиціям. При цьому важливо враховувати, що доктрина мультикультуралізму, врівноважуючи напругу у сфері захисту національно-культурних прав людини на основі характерної для лібералізму пріоритетності індивідуальних прав над груповими, має низку слабких сторін, оскільки може нівелювати інтереси титульної нації. Найвиразніша риса сучасного бачення мультикультуралізму – орієнтація на принципове політичне визнання взаємозалежності індивідуальних і групових (колективних) прав громадян. Мультикультурні проекти в ідеалі є стабілізаційними, позаяк сповідують ідеологію за формулою «інтеграція без асиміляції». Очевидно, коли говорять про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей і дій, які базуються на толерантності та ненасильстві¹²⁰. Для України цивілізаційні, культурні чинники набули особливої важливості з причин багаторічного витравлювання історичної пам'яті. Разом з тим розбудова національної ідентичності в її цивілізаційному та європейському вимірах потребує знаходження оптимального балансу в державній політиці між певною пріоритетністю української етнічної культури та підтримкою культур національних меншин¹²¹. Інтегративна модель української етнонаціональної політики повинна сприяти формуванню цивілізаційної ідентичності усіх народів і національних меншин, забезпечити толерантну їх взаємодію та консолідацію з тим, щоб спільними зусиллями протидіяти неоімперським амбіціям деяких країн-сусідів.

¹²⁰ Нагорна Л. Фарватерий підводні рифи мультикультуралізму. Політичний менеджмент. 2011. № 3. С. 18–34. С. 30.

¹²¹ Семко В. Л. Український етнос: набуття державоутворюючого статусу. Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 127. С. 358.

6.7. Українська цивілізаційна ідентичність як протидія російській інформаційній інтервенції, корупції та олігархізації країни

Окупаційно-гібридна агресія Росії проти України переконливо засвідчила, що однією з пріоритетних її складових є інформаційна інтервенція, спрямована на дезінтеграцію і знищенння української державності, розмивання національної ідентичності шляхом дезінформації суспільства і світової громадськості, маніпуляції свідомістю населення та нав'язування парадигм «общей історії», «єдиного народу», «руського міра». До інформаційно-світоглядної та психологічної війни, яку журналісти образно назвали «інформаційним ковідом», долучився і особисто російський президент. В опублікованій ним статті «Про історичну єдність росіян та українців»¹²² зроблена спроба нівелювати будь-які прагнення українців до власної державності та незалежності, насадити у суспільній свідомості думку ніби українці і росіяни один народ, а сучасна Україна –дітище совєтської епохи, створене за рахунок території Росії. В цій пропагандистській кампанії беруть участь і фінансовані Кремлем антиукраїнські олігархічні сили всередині країни, формуючи «п'яту колону» зі своїми політичними об'єднаннями та засобами масової інформації, пресою, радіо- та телевізійними каналами, агентурою в онлайн-мережах, створюючи внутрішню загрозу безпеці держави. За словами Президента України В. Зеленського, вони сформували «дезінформаційні батальйони, які атакували українців залпами брехні та маніпуляцій» з метою розколоти суспільство, деморалізувати і підірвати його із середини¹²³.

За умов такої тотальної інформаційної агресії Росії на пріоритетне місце утвердження української цивілізаційної ідентичності висувається завдання противідії їй адекватними засобами і методами інформаційно-розвінчувальної контрпропаганди, підвищення ефективності усієї інформаційної діяльності, удосконалення форм координації та управління нею. За словами В. Горбуліна, війна Росії проти України, до якої Путін почав готоватися ще до 2014 року, стала довго напрацьованим «геополітичним реваншем», проявом ностальгії за розпадом СРСР, реакцією на цивілізаційний вибір українського народу. Стратегія російської сторони стосовно України полягає в тому, щоб зберегти її в зоні своїх політичних інтересів та впливу, ослабити центральну владу, посіяти певне «безвладдя» на місцях, актуалізувати на цьому тлі суперечності між центром і регіонами, провокувати незадовільний психологічний і матеріально-технічний стан українських безпекових структур, розпалювати

¹²² Стаття Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». URL : <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

¹²³ Всеукраїнський інформаційний портал. URL : <https://vv.org.ua/poslednie-novosti/zelenskij-mi-zablokuvali-dezinformacijni-bataljoni-jaki-atakuvali-ukrainciv-zalpami-brehni/>

антагонізм між їх структурами. При цьому пріоритетна роль і надалі відводиться інформаційно-пропагандистській роботі¹²⁴.

У зовнішньополітичній сфері головний акцент робиться на перешкоджання євроінтеграції України, згортання її співпраці з НАТО, поширення недостовірної та викривленої інформації про Революцію Гідності задля нав'язування упередженого ставлення світової громадськості до українських патріотичних сил та їх лідерів¹²⁵. На превеликий жаль, українська сторона досить довго не тільки не вживала асиметричних контрзаходів, але, навпаки, протягом тривалого часу інформаційне поле України усе ще залишалося залежним від російського або й підконтрольним йому. Пропагандистська машина РФ успадкувала інформаційний потенціал Советського Союзу та його «інформаційну політику» в світі. В її інтересах працюють інтернет-портал «Sputnik» як інтерактивний майданчик з можливістю підключення інтернет-радіостанції «Sputnik», а також інтернет-доступ до телеканалів RT, де мовлення здійснюється 45 мовами і використовується для пропагандистських цілей.

Російська влада активно долучала й не припиняє долучати до участі в дезінформації населення України, передусім прикордонних та окупованих територій, а також світову громадськість, різноманітні «фонди», «культурні товариства», «аналітичні центри», проросійськи зорієнтованих так званих західних «експертів» у Європі, а також наукові інституції, різного роду «громадські організації», які діють за межами РФ (Інститут стран СНГ, Міжнародный институт политической экспертизы, Русский институт, Інститут національних стратегій, Інститут евразийских исследований та ін.), спеціально створені молодіжні «недержавні» організації (Кримський «Прорив», закарпатський Русинський «Прорив», Євразійський союз молоді і, звичайно, фонди та ресурси «руського міра». Втручання у внутрішні справи України стало нормою російської політики і пропаганди. З цією метою всіляко підтримується і асигнується діяльність деяких проросійських політичних партій та їх діячів, маніпулювання енергетичною залежністю, компрометація влади, протиставлення її політики населенню, інвестування в проросійські налаштовані медіа, розпалювання етнічної ворожнечі, спекуляції навколо мовного законодавства, використання проплачених «тітушок» для розігрування внутрішніх криз та провокацій¹²⁶.

Після окупації Криму і частини Донбасу, провалу операції зі створення так званої «Харківської народної Республіки», починаючи з весни 2015 р.

¹²⁴ Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL : <https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostategiyi-revanshu-html>

¹²⁵ Петрик В., Канарський Ю. Методи гібридної війни Росії проти України. Напрями протидії. Information Technology and Security. 2015. Vol. 3. № 1. С. 30–37

¹²⁶ Золотар О. О. Особливості інформаційної безпеки людини в умовах гібридної війни. Інформація і право. 2017. № 3. С. 124–131.

стала активно поширюватись ідея «Югоросії» на Півдні України. Зокрема, в межах Одеської області вона передбачала реалізацію проекту міфічних «Народного Совета Бессарабії» та створення «Бессарабської Народної Республіки». Інформаційний супровід цього проекту забезпечували вже відомі на той час мережеві групи під брендами «Антимайдан», «Киберберкут», «Новороссия» й відповідні інтернет-портали. Можна згадати поширення таких медіа-вірусів, як «бандерівці», «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розп'ятий хлопчик», «іноземні найманці в ВСУ» та ін. Залучивши додаткові матеріально-фінансові, технічні та людські ресурси, російська сторона забезпечила досить потужний інформаційний супровід спільніх із найманцями воєнних дій шляхом поширення дезінформації, залякування місцевих жителів та здійснення психологічного тиску, нав'язування українській стороні своїх правил ведення переговорів та дій щодо обміну військовополоненими і заручниками.

Російська пропаганда постійно намагається ввести в оману світове співтовариство щодо реальних подій, ізолювати Україну інформаційно, створити викривлене бачення її позиції щодо виконання Мінських угод тощо. Вона спрямована на реалізацію політики «керованого хаосу» в Україні, на розмивання української ідентичності, відчуття нації та народу, на консервацію стереотипу меншовартості та вторинності українців, а відтак на домінування російської мови, культури та традицій. З цією метою широко використовується мережа «Інтернет», російські сайти «Российский диалог», «Правда.Ру», створення фейкових сторінок у соціально-спрямованих ресурсах «Вконтакте», «Однокласники», для розпалювання сепаратистських настроїв серед населення різних регіонів України, дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, формування протестних настроїв і сприяння діяльності терористичних організацій «ДНР», «ЛНР»¹²⁷.

При цьому варто зазначити, що в багатьох випадках із боку владних структур України не було дій на випередження, не давалася своєчасна і належна відповідь інформаційним атакам РФ. Це й спонукало громадськість взяти на себе частину інформаційних функцій держави. Так з'явилися волонтерські проекти («Миротворець», «Інформаційний спротив», «InformNapalm»), активізувалася діяльність блогерів. Суспільство стало свідком того, що поряд з професійною (традиційною) журналістикою сформувалася «народна», або «блогерна», діяльність якої, на жаль, досі не отримала правовий захист. Сказане стосується й функціонування патріотичних хакерських груп «FalconsFlame», «Trinity», «Рух8», «КіберХунта» чи «Кібервійська» та ін., учасники яких здійснювали зломи електронних поштових скриньок та інших

¹²⁷ Семен Н. Ф. Висвітлення інформації про події на Сході України російськими Інтернет-ресурсами (на прикладі матеріалів російських сайтів «Российский диалог» і «Правда.Ру» за 2016 рік). Теле- та радіожурналістика. 2016. Вип. 16. С. 221–226.

інформаційних ресурсів структур і осіб, пов'язаних зі сепаратистсько-терористичною діяльністю або їх підтримкою на Сході та Півдні України.

Разом з тим, окупаційно-гібридна війна привела до масового, підкреслюємо, масового сплеску справді української ідентичності з мрією про спільне колективне майбутнє, руху за повагу до своєї держави, мови, історії, армії, церкви тощо. Вона народила масовий рух добровольців і волонтерів, дала взірці правдивого героїзму, якому може позаздрити будь-яка «стара» нація. У відповідь на це Росія мобілізувала весь арсенал кремлівської пропаганди, зробивши ставку не лише на брехню як інструмент впливу, але й на скептицизм та розчарування частини українців. Добрий десяток телеканалів, що прямо чи завуальовано ретранслювали позицію агресора з політичних, економічних та особливо гуманітарних питань, отримали свого глядача серед частини зневірених, розгублених, а часто і озлоблених українців. А злість, як відомо, породжує наростання недовір'я, невдоволення, а то й прояви ненависті до влади. Таким чином Росія певною мірою домоглася головного для себе – певної дискредитації цінностей Майдану, Революції Гідності, узагалі демократії як такої. Звісно, не серед усіх, але серед багатьох українців. Сказане стосується й реакції російських медіа на відзначення 30-річчя відновлення незалежності України, на «Кримську платформу» і візит Президента України В. Зеленського до США та його переговори з Джо Байденом.

Одним з пріоритетних напрямів російської пропаганди є дискредитація цінностей українського народу, які становлять основу етнічної та цивілізаційної ідентичностей. У цьому руслі особлива увага приділяється маніпуляціям навколо Євромайдану та Революції Гідності. І це не випадково, адже ці події дали потужний поштовх пробудженню національної самосвідомості та національної гордості громадян, які щораз більше пишаються тим, що є українцями. Вишиванки стали популярним і модним брендом серед різних верств населення, День Конституції, День Державного прапора і День Незалежності набули статусу загальнонародних свят. Яскравою демонстрацією консолідації української нації, її відданості справі подальшої розбудови держави, розвитку громадянського суспільства, зміцнення обороноздатності та відстоювання територіальної цілісності країни стало вселюдне відзначення 30-річчя відновлення державної незалежності України, військовий парад, численні культурно-мистецькі та розважальні заходи, об'єднані слоганом «Ти у мене єдина».

Усвідомлення себе більшістю українців повноправними громадянами засвідчує їх здатність активно впливати на події, що відбуваються в державі та світі, реагувати на них. Все це означає, що загальноукраїнська ідентичність набуває рис громадянської, а громадянське суспільство покликане стати партнером держави у формуванні та утвердженні загальноукраїнської і

цивілізаційної ідентичності¹²⁸. Однак за умов слабкості інститутів громадянського суспільства особлива відповідальність за громадянську ідентифікацію суспільства покладається на органи державної влади в центрі і на місцях, покликаних послідовно реалізовувати політику національного єднання. Важливу роль в утвердженні цього єднання відіграють цінності Революції Гідності, головною з яких виступає вільна Людина, гідність якої була принижена, що й викликало протест проти неповаги до себе, до своїх прав, перш за все – права на життя і права на свободу. Іншими словами, учасники Майдану вирішували екзистенційні проблеми всього народу. Українське «Я», спочатку студентське, а згодом і всенародне стало самоусвідомленим підтвердженням європейського вибору нації, а гуманістичні цінності, гідність Людини виступають моральними орієнтирами суспільства.

Можна солідаризуватися з думкою С. Онуфрів, яка, аналізуючи трансформацію української ідентичності під впливом Революції Гідності, навела слова Оксани Забужко про те, що «головне відкриття, яке українці почали робити (дай Бог, щоби на тому все не зупинилося), це усвідомлення того, наскільки ми сильний народ і наскільки ми багатий народ... Тому й страху у нас, на відміну від Європи, немає!»¹²⁹.

Суспільна практика засвідчує, що подолання кризи ідентичності суттєво ускладнюється процесами глобалізації, які розмишають національну культуру та посилюють маргіналізацію українського суспільства. Вплив глобалізації в сучасній Україні виявляється по-різному. З одного боку, завдання підтримки державності викликають до життя інтенсифікацію процесів національно-культурного відродження, а з другого – реформування і модернізація політичної та економіко-господарської систем потребують найширшої відкритості країни, що тягне за собою прояви негативних впливів – активізацію криміналітету, поширення масової культури, проникнення низькоякісних літературно-художніх і мистецьких творів та ін.

На думку експертів, російська пропаганда не була б результативною, якби до неї не долукалися місцеві агенти впливу, а також не підспівували її олігархи та контролювані ними ЗМІ. Все це продукує прояви кризи національної ідентичності представників політико-управлінської еліти, зумовлені її клановим характером¹³⁰. Багато хто з-поміж них висуває на передній план своїх інтересів питання *власного добробуту* і престижу або

¹²⁸ Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: монографія / Бевз Т. А., Зорич О. О., Зуйковська А. А. та ін. Київ : ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 65.

¹²⁹ Онуфрів С. Трансформація ідентичності українського суспільства під час Революції Гідності. Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика, 2016. Випуск 41. С. 225–231.

¹³⁰ Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / за ред. Е. А. Афоніна. Київ : НАДУ, 2006. С. 15.

шукає їх за межами своєї країни. Як справедливо зазначає Ю. Шайгородський, ціннісні деформації на тлі відчуття безконтрольності й безкарності посилили криміналізацію, корумпованість владних структур, протекціонізм, безвідповіданість¹³¹.

До того ж, як уже говорилося, Росія веде проти України не тільки збройну війну, але й інформаційну та смислову, спрямовану на зміну мислення та поведінки, на розкол української ідентичності. Відомий французький теоретик Жан Bordier стверджував, що людство перебуває в світі, в якому дедалі більше інформації і дедалі менше смислу. Конкретними об'єктами такої смислової війни є глибинні структури мислення – матриці, патерни, фрейми (Дж. Лакоф), за допомогою яких трактуються значення (смисли) повсякденних подій. Відповідно, формуються симулякри – заміна реального його спотвореною віртуальною копією-фантомом. Тим самим здійснюється нівелювання історичних цінностей (зокрема, вікової боротьби українського народу за свободу, національну незалежність і державний суверенітет), нав'язуються маргінальні ідеї конформізму і тоталітаризму (керованої демократії), заперечуються демократичні орієнтири розвитку та європейські стандарти і норми життя. Типовими симулярами сучасної смислової війни РФ проти української ідентичності виступають уже відомі ідеологеми «руського міра», «одного народу», «духовних скреп» тощо.

Руйнування української ідентичності з боку Кремля здійснюється шляхом заперечення її сутнісних ознак. Зокрема це проявляється в намаганні позбавити українство самобутності, його менталітету, національної культури, генетичного волелюбства, демократизму та традицій козацького лицарства. Тому архіважливим завданням прихильників української ідентичності є глибинне усвідомлення необхідності послідовної боротьби за власну українськість, концептуальне визначення її сутності та самодостатності, повсюдне артикулювання та масштабне практичне ствердження¹³². У цьому зв'язку доречно послатися на думку Л. Івшиной про те, що українська ідентичність – це наша «секретна зброя», а наші «поклади ідентичності» – як «законсервована артезіанска свердловина»¹³³. Це було висловлено у серпні 2011 р., а сьогодні можна стверджувати – ця наша «секретна зброя» у 2014 р. проявила себе.

Проблема української ідентичності пов'язана також із особливостями функціонування у суспільстві правової і політичної культури. Вони

¹³¹ Шайгородський Ю. Українська політична еліта: стереотипні практики і виклики сучасності. Сучасна українська політика. Київ : Центр соціальних комунікацій. 2013. Вип. 29. С. 319.

¹³² Петровський П. Боротьба за українську ідентичність в умовах гібридної війни. Державно-управлінські аспекти формування національної ідентичності України (26 грудня 2019 р.). Львів, 2019. С. 46–47.

¹³³ Петровський П. Боротьба за українську ідентичність... С. 22.

стосуються як широкого загалу, так і еліти суспільства. Характеризуючи її, М. Требін звернув увагу на те, що значну частину української еліти становлять представники «нової буржуазії», які головним своїм завданням вважають знаходження «спільноти мови» з владними структурами задля їх конвертації у власність, а власності – у ще більшу владу і вплив на суспільні процеси. Така «еліта» виявила особливу запопадливість у досягненні власної мети, особистого збагачення, захищі власного інтересу. Тобто, зазначає автор, якщо ти багата людина, бізнесмен, банкір, підприємець, то аж ніяк не означає, що ти представник еліти. Опинившись у владних структурах або маючи вплив, ця «еліта» створила політичний устрій, характерними рисами якого є нехтування суспільними інтересами, безвідповідальність, безконтрольність, непрозорість. Влада існує сама по собі, суспільство – само по собі»¹³⁴.

Владна еліта, зрошуючись з олігархами, змогла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, що була і є близькою їй самій: орієнтацію на цінності особистого споживання, зневагу до людини праці. В Україні не припиняли культивуватися совєтські стандарти подвійної моралі: з одного боку, влада проголошує «високі» норми і цінності, а з другого – спрямовує свої дії на досягнення власних вузькогрупових та кланових цілей. Як наслідок, відбулася корозія моральних цінностей, яка надзвичайно гостро посталася в молодіжному середовищі, де поширюється думка про те, що досягти «елітарних» позицій у суспільстві можна тільки шляхом ігнорування норм моралі. Владна еліта так і не спромоглася чітко сформувати національну ідею, визначити стратегію суспільного розвитку та побудувати відповідну систему цінностей¹³⁵. Досвід останніх десятиріч показує, що найбільшою проблемою збереження і примноження справжніх цінностей залишається боротьба з корупцією та кумівством, мінімізація ролі і впливу олігархату.

Як підкреслює М. Розумний: «Корупція – почуття, яке є найближчим до соціальної сутності режиму утилізації і, навіть у своєму класичному значенні, відображає характер цього стану. Латинська етимологія слова говорить нам про стан зіпсованості, відхилення, злам певного порядку, що, власне, і є основною характеристикою суспільства, що стало на шлях самоліквідації»¹³⁶.

Називати корупцію корупцією, боротися проти неї чи, навпаки, виправдовувати корупцію, класифіковати її на добру й погану, шкідливу і не дуже – це така специфічна гра, ритуальні танці навколо фетиша, які тримають суспільство в тонусі та в ілюзії. Але ці дискурсивні маніпуляції під гаслом викорінювання корупції, декларовані відповідні програми, ініціативи,

¹³⁴ Требін М. Політична культура сучасної владної еліти України. Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. 2010. № 4. С. 140.

¹³⁵ Петровський П. Боротьба за українську ідентичність в умовах гібридної війни. С. 52.

¹³⁶ Розумний М. Про духовну реформацію. День. 2019. 15 березня.

законодавчі акти, інституційні інновації, допомога зовнішніх донорів, зміни влади, полум'яні промови і передвиборчі обіцянки, на жаль, досі не змінили того магістрального курсу, яким усе ще прямує українське суспільство.

Коли мова заходить про корупцію як соціальне явище, то не важко помітити своєрідний соціальний біоценоз. Почнемо згори. Люди, які розподіляють бюджетні кошти у профільному комітеті ВР, працюють не лише на свій персональний інтерес, але й тримають баланс інтересів основних адміністративно-економічних груп. У свою чергу, ці групи – розглагожені клієнтистські мережі – включають органи влади, системоутворюючі підприємства, судово-правоохоронну мафію, деяких політичних лідерів і власників медіа. Кошти, отримані сильними світу цього, далі перерозподіляються серед численної челяді та обслуги, попит стимулює придбання автомобілів, нерухомості і будівництво котеджів.

Якщо взяти до уваги той факт, що кримінальні авторитети в Дніпрі не підтримали «русскую весну» і це стало вагомим фактором збереження української державності, то маємо визнати тіньову владу корупційної системи дієвим чинником суспільного життя. Слід визнати її суб'єктність, що за своєю здатністю приймати рішення і успішно їх реалізовувати переважає таких суб'єктів, як держава, політична нація, громадянське суспільство. Цей суб'єкт упевнено веде нас шляхом утилізації, а при цьому також визначає, за яких політиків нам голосувати, які політичні розважальні шоу дивитися, які податки сплачувати, які автомобілі купувати і т. д і т. ін.

Що означає за цих умов – побороти корупцію? Поламати всі схеми і механізми, якими здійснюється перерозподіл основних суспільних ресурсів, обмежити вплив олігархів на політику і фінанси держави. При цьому Президент України В. Зеленський справедливо підкреслює, що прізвища тут не мають значення, чи це Медведчук, Коломойський, Порошенко, Ахметов, Пінчук, Фірташ чи будь-хто інший. Важливо інше – чи готові вони працювати законно і прозоро, чи хочуть і надалі створювати монополії, контролювати медіа, впливати на владу¹³⁷.

За оцінкою експертів, є два сильні і потужні вороги українських реформ – це Кремль та олігархи, частина яких тісно пов'язана з російським бізнесом і політиками, виступає ситуативним союзником у тому, щоб «Україна зазнала невдачі». На цьому наголосив і державний секретар США Ентоні Блінкен під час травневого (2021 р.) візиту до Києва. На його думку, реформам та боротьбі з корупцією в Україні протидіють і Росія, і олігархи¹³⁸. Будівничим олігархократії виступив другий Президент України Л. Кучма. Її зміцнення продовжили його наступники, зволікаючи реформи і потураючи

¹³⁷ Зеленський підтримав санкції проти Коломойського та пригрозив Ахметову, Фірташу і Порошенку. URL : <https://www.bbc.com> › ukrainian › news-56381216

¹³⁸ Блінкен наголосив на важливості боротьби з корупцією... URL : <https://www.dw.com> › blinken...

корупції, що стало перепоновою ідентифікаційного процесу та успішному розвитку країни. Формування олігархату в Україні супроводжувалося такими негативними явищами, як незаконна приватизація, рейдерство, ухиляння від податків, хабарництво, махінації з відшкодуванням ПДВ, корупція як засіб тощо. Метастази олігархічної системи виснажують національний організм, руйнують ті цінності, на яких ґрунтуються українська цивілізаційна ідентичність.

До того ж між відсотком олігархів як найбагатших людей України і основною масою її громадян утворилося таке провалля, якого не знає жодна країна Європи. Монополія олігархів на багатства і владу в Україні, байдужість більшості з них до української справи і культури є ще однією з причин недосформованості титульної української нації, яка так і не стала реальним господарем у країні. Олігархічна влада не зацікавлена в подоланні розколу етнічних українців за мовою, церквою, цивілізаційними орієнтирами на Захід чи Схід, оскільки розділеними й посвареними, а також зубожілими і пасивними громадянами України легше маніпулювати. Все це означає, що олігархи просувають власні інтереси, а не українського народу.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що, незважаючи на окупаційно-гібридну війну та інформаційну агресію Росії проти України, негативний вплив олігархату, корупції, процесі і зміни, започатковані на ідеалах незалежності держави та цивілізаційному виборі українського народу, консолідували українську ідентичність, дали новий поштовх формуванню громадянської нації з європейськими орієнтирами.

У філософській притчі «Кара» (одному з останніх творів доробку І. Липи) письменник висловлює таку думку про українців: «Народ, що в незапам'ятні, в незнані віki міг посісти таку родючу землю, може, найбагатшу в світі, той народ чогось вартий, бо не святе небо се йому дарувало, а було здобуте жорстокою боротьбою, сміливостю, одностайностю... Кожний народ, це – овоч своєї землі. Яка сила землі, така й сила народу. Народ, що за одно століття вдвічі помножується, народ, що старанно плекає в своїх надрах геніяльність, що береже її стихійно в своїй скарбниці до слушного часу, – той народ колись стане проводиром світа»¹³⁹. Хочеться вірити, що так і буде.

6.8. Агресивність як вияв кризи ідентичності

Історія останніх десятиріч свідчить, що в ідентифікаційному процесі можуть спрацьовувати як позитивні, так і негативні чинники. Тоталітарна ідентичність, як зазначалося в попередніх підрозділах, формувалася виключно адміністративно-командними методами на ґрунті фальшивих цінностей.

¹³⁹ Грабовська І. Єврореволюція як Революція Гідності в контексті цивілізаційної проблематики. Філософська думка. 2014. № 6. С. 45.

Тим не менше, було чимало людей, які, виявившись обдуреними маніпулятивною пропагандою, фанатично нав'язували цю ідентичність іншим або вороже, навіть з певною агресією ставилися до тих, хто її не сприймав. Можна згадати інший приклад. Після реабілітації Української греко-католицької церкви частина її вірних силоміць відвойовувала храми у православних, а деякі села на Заході України розкололися на ворогуючі ідентичності: унійну та православну і всупереч Святому Письму чинили насилля, образи тощо. Однак пройшов час, люди порозумілися між собою і все стало на своє місце. Цього не скажеш про деяких представників московського православ'я, які вкрай агресивно і войовниче ставляться до відновлення автокефалії Православної церкви України. В чому загадковість цих та подібних явищ у процесах ідентифікації, які самі по собі ґрунтуються на добровільному виборі кожної людини. Щоб дати відповідь на це питання, треба звернутися до особливостей так званого «посттравматичного покоління», яке виступає носієм стресового синдрому. Не можна забувати, що кожен новий історичний відрізок формує і загострює увагу до філософських і психологічних аспектів ситуації кризи індивідуального самовизначення і необхідності внутрішнього вибору між збереженням самоідентифікації, що склалася, або відмовою від неї.

У фокус пильної уваги науковців, соціальних і клінічних психологів потрапляють «прикордонні ситуації», феномени «непереносимості невизначеності», «дифузії» самоідентичності, екзистенціальні переживання провини і сорому як моральних наслідків ціни виживання в жорстко регламентованих умовах концтаборів і тоталітарних режимів, на межі життя і смерті. Доречно згадати опубліковану в 1963 р. книгу Ханни Аренд «Банальність зла», де авторка займає безкомпромісну моральну позицію в оцінці «випадку Ейхмана» і зазначає, що він виявився не звичайним обивателем, типовим представником відданіх служителів влади, тих, хто особисто брав участь у знищенні представників «неарійських рас», а садистом. Для таких типів характерна фанатична здатність до самообману і самовиправдання, лицемірство і святотацтво, а також формально-бюрократичний стиль мислення, засміченість свідомості безликими канцеляризмами – кліше і високопарними евфемізмами, що дозволяють їм уникати докори власного сумління і приховувати правду про самого себе¹⁴⁰.

Не тільки ця особлива обмеженість розумових здібностей О. Ейхмана, але й убогість його «Я», банальність як дефіцит глибини і особистісної індивідуальності, вузький прагматизм і аморальність робили його нездатним для відчуття провини й особистої відповідальності за зроблене. Х. Арендт наполягала на невідмінності особистої провини і відповідальності навіть в умовах тиску обставин або невизначеності ситуації морального вибору в

¹⁴⁰ Арендт Х. Банальність зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва : Европа, 2008. 312 с.

«прикордонних» життєвих обставинах. Чи не нагадує це нам ситуацію в сучасній Росії, де, за словами В. Ткаченка, утвердився агресивний «путінізм» як індикатор агресивної ідентичності певної частини росіян?¹⁴¹ Де початок становлення агресивної ідентичності, яка склалася в Росії, і надалі формується, що задається, в першу чергу, В. Путіним? Чому російській владі постійно потрібен образ ворога?

У сучасному світі існують кілька типів міжнародних акторів. Основними акторами міжнародної політики стали держави-нації, після Другої світової війни виникли міжнародні організації і державні об'єднання, які також претендують на визначення світової політики. Але що ми маємо насправді?

Держава-нація – феномен епохи модерну. Для цього типу організації країни характерна наявність спільноти людей, що належать до нації за певними критеріями. Звичайно, у зв'язку з міграційними хвилями з колишніх колоній єдність і гомогенність національних держав Європи залишається під питанням. Водночас більша частина Європи живе в ситуації національних держав, коли переважна частина населення зараховує себе до конкретної нації, що проживає в певних кордонах, і не ставить під сумнів легітимність інших націй та їх кордонів. Як поводиться держава-нація в міжнародній політиці? Найчастіше вона охороняє свої кордони як від зовнішніх, так і внутрішніх претензій. Зовнішні загрози – сусідні країни, що претендують на частину території, внутрішні – сепаратизм (з якими багато країн Європи стикаються й нині). Однак незважаючи на те, що розпад великих імперій, до яких входив і колишній СРСР, відбувся порівняно давно, – наслідки цих процесів відчуваються й досі, зокрема в тому, що, крім держав-націй, існують держави з елементами імперії і навіть з елементами колоній.

Імперія-нація – гібридний тип ситуації, коли країна з імперським минулім рухається в бік становлення національної держави. Ситуація ускладнюється тим, що тут відсутні чіткі критерії визначення нації. Наприклад, спроба формування нації «росіян» у 1990-х роках в Росії не вдалася, і сьогодні дискурс про націю в багатонаціональному конгломераті її населення займає другорядне значення. В цій ситуації визначальними факторами стають імперська ідеологія величі, російська мова і російська культура. Однак за цим критерієм в спільноту росіян потрапляє населення сусідніх держав, які путінське керівництво розглядає сферою свого впливу.

І тут постає питання кордонів. Імперія сприймає свої кордони як такі, що потенційно завжди розширяються. Тільки потенціал приросту нових територій утримує статус і силу імперії, тому, на відміну від держави-нації, сили імперії завжди спрямовані назовні.

Держави, що націоналізуються, також знаходяться в ситуації переходу до держави-нації (стан може займати тривалий час). Такий тип держави – це

¹⁴¹ Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 256 с.

найчастіше колишня периферія імперії, перед якою стоїть завдання визнати себе як націю. При цьому ідентичність імперії і місцева ідентичність зазвичай вступають у конфлікт. Ситуація ускладнюється, коли таких ідентичностей кілька. Питання кордонів для держави, що націоналізується, також актуальне. В цій ситуації небезпечні тенденції сепаратизму і загроза претензій на території з боку сусідніх держав¹⁴². Приклад України цілковито вписується в цю ситуацію: тимчасова окупація Автономної Республіки Крим, війна на Сході з боку Росії. Але є ще і приховані претензії на українські території: на Закарпатті з боку Угорщини, на Буковині з боку Румунії.

Незважаючи на те, що Україна належить до держав, які націоналізуються, в ній в основному вже сформувалася українська національна ідентичність. Її носії виступають за українську національну державу. Основні ідеї: 1) національна організація світу є основоположною для розділення території світу на держави; 2) монополія держави зберігається в частині гарантій розвитку культури і мови титульної нації; 3) корпорації мають служити інтересам нації або хоча б не вступати з цими інтересами в протиріччя; 4) лише нація може бути підставою громадянського суспільства, через посередництво якого вона здійснює контроль за державою і корпораціями; 5) об'єднання діаспор у світі можливе лише на підставі національної культури і, перш за все, мови.

Щодо імперської російської ідентичності, то її носії намагаються відновити велику Російську імперію. Основні ідеї: 1) держава панує над народностями, що входять в імперію; 2) держава для підтримки могутності імперії зберігає монополію над розподілом корисних копалин між корпораціями і над контролем масової свідомості (імперія ренти і контролю); 3) лише безпосередньо керовані державою корпорації можуть бути великими, іншим це не дозволено; 4) лише держава може давати свободу суспільству в тій кількості і в тому обсязі, в якому вважає за потрібне для блага імперії; 5) імперія є експансивною щодо території країн-сусідів і агресивною щодо іншого світу.

До сказаного варто додати, що сьогоднішня ідентичність в Росії заснована на системі імперського нацизму, який, з одного боку, є різновидністю гітлерівського нацизму 1930–1940 рр., а з другого, сталінського більшовизму. Слід зазначити націленість російської державної політики на створення колоніальної імперії за рахунок країн-сусідів – ворогів, в останній і нинішній час, – на відлучення українського бізнесу на користь Росії і на анексію українських територій, тотальне зомбування масової свідомості Росії – створення істеричної українофобії, що породжує надзвичайну агресію щодо України і українців (а також інших країн-сусідів)¹⁴³.

¹⁴² Чимирис Е. Три вопроса по Украине. URL : <http://smartpowerjournal.ru>

¹⁴³ Дацюк С. Війна ідентичностей в Україні і в Росії URL : <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk>

То де ж бере початок агресивність російської ідентичності? Мабуть, з 1246 р. (хоча варто ще згадати погром Києва у 1169 р. Андріем Боголюбським), коли батько Олександра Невського Ярослав, знаходячись у ставці великого хана, був оббріханий і отруєний. У відповідь Олександр у 1251 р. приїхав в Орду Батия, щоб вияснити причину вбивства батька, але Батий не був готовий до нової війни і тому, знайшовши винних у смерті Ярослава, стратив їх, а на знак примирення побратав свого сина Сартака з Олександром. З цього часу Батий вважався батьком Олександра. Але цей вчинок Олександра не знайшов розуміння навіть серед родичів. Його рідний брат Андрій сам був західником і оголосив, що він укладає союз зі шведами, ліванцями і поляками з метою позбавитися від монголів. Монголам стало відомо про цей союз, вірогідно, завдяки самому Олександру Невському. Батий, виконуючи «батьківські» зобов'язання, відправив на Русь полководця Неврюя (1252 р.), який розбив війська князя Андрія, і той змушений був емігрувати в Швецію. При цьому військо Неврюя завдало Русі більшої шкоди, ніж похід Батия, а Олександр Невський пізніше був визнаний Російською православною церквою святым¹⁴⁴.

Продовження цього союзу з монголами, але вже на іншому рівні, спостерігалося на початку XIV ст. В 1312 р. хан Узбек прийняв іслам, заявивши при цьому, що всі, хто відмовиться змиритися з новою релігією, будуть страчені. Звісно, цьому рішенню підкорилися не всі. Пасіонарна частина монголів заявила Узбеку: «Ти чекай від нас покірності й слухняності, але що тобі до нашої віри, і яким чином ми залишимо закон і ясак Чингісхана і перейдемо в віру арабів?»¹⁴⁵. У відповідь почалися страти нойонів, бахні, знахарів. Великий Степ, що ніколи не знову релігійних переслідувань, зіткнувся з цим огидним проявом насильства, бо в організації «інквізиції» мусульмани не поступалися католикам. Той, хто не бажав міняти свою совість на життя, змушений був утікати, щоб зберегтися. Але куди? В Ірані Газан-хан прийняв іслам ще в 1295 р. У Єгипті і Сирії панували мамлюки-половці. Продані туди монголами, вони захопили владу, і потрапити до них у руки для ординського воїна було гірше, ніж смерть. Західна Європа перебувала в стані постійної холодної війни з Ордою. Єдиним місцем, куди татари могли втекти, була Північно-Східна Русь, з якою, починаючи з Олександра Невського, їх пов'язувало більш як пів віку спільногого життя. Єдина вимога – щоб з поганської віри, або несторіанства (две третини монголів сповідували християнство-несторіанство) перейти одразу у православне християнство, інакше батюшка не вінчатиме. Чимало християн і ті, хто сповідував поганство, але готові були прийняти православ'я, знаходили пристанище на новій батьківщині. Так з'явилися на Русі Аксакови,

¹⁴⁴ Гумилев Л. От Руси к России. Москва: Экопрос, 1992. С. 127–129.

¹⁴⁵ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Москва, 1884. Т. 1. С. 197, 385, 510; Т. 2. С. 100–104.

Апраксіни, Ахматови, Кутузови, Тургенєви, Суворови, Тютчеви тощо¹⁴⁶. Як зазначав Л. Гумільов, «вони (монголи-християни) тікали у Москву, де й зібралися військова еліта Золотої Орди. Татари-золотоординці на московській службі становили кістяк російського кінного війська, яке згодом і забезпечило перемогу на Куликовому полі»¹⁴⁷. Таким чином, не канчук монгольський, а натільний хрест зробив колишню переважно слов'яно-фінську країну новою – татарсько-руською з православним віросповіданням. Та це тільки частково відображає той розмах, якого набула татаро-русська метисація. Чимало рядових воїнів оселилися на південно-східній окраїні, були зараховані в прикордонні загони й утворили стан дворян-однодворців¹⁴⁸. Лише Катерина II, спрошуючи систему Російської імперії, перевела їх у стан державних селян.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що своєю державністю росіяни зобов'язані не давнім русичам, а татарам. Відбулася заміна столиць, Сарай на Москву, і заміна татарського хана на православного царя. Про це свідчить і термінологія володимиро-суздальських літописців XIII – XIV ст., де татарські хани Золотої Орди прямо називаються царями, наприклад, «цар Батий», «цар Узбек», «цар Ногай». Під могутнім впливом Золотої Орди в Росії утверджується військово-тиранічна форма правління. Деякі публіцисти називають її азійською, східною деспотією. Але, на відміну від східних деспотій, які знали архітектуру, витончене мистецтво, придворну поезію, вироблене законодавство, Орда не мала навіть зародків цивілізації, жодних елементів громадянського суспільства. Тільки надзвичайна жорстокість вождя-хана була спроможна утримати хаотичне свавілля, не скріплене законами. Причому кожен у цьому свавіллі намагався бути не менш жорстоким, ніж вождь, щоб заслужити його милість і прихильність. Догоджання зверхникові, зрада (якщо її вимагає вождь) своїх близьких у поєднанні з незаперечною відданістю й готовністю віддати своє життя в ім'я інтересів хана, що уособлював державу, яку Москва дістала в спадщину від Орди. «Чи дією прикладом, чи вливанням крові, вони (монголи), – писав П. Савицький, – дали Росії можливість організовуватися військово, створювати державно-примусовий центр, добиватися стійкості; вони дали їй якість – ставати могутньою ордою»¹⁴⁹.

Отже, якщо говорити про особливості формування централізму в Росії, то про жодне порівняння із Західною Європою не може бути й мови. Якщо в Європі централізація відбувалася внаслідок внутрішніх центробіжних

¹⁴⁶ Баскаков Н. Русские фамилии монголо-татарского происхождения. Москва : Наука, 1979. 430 с.

¹⁴⁷ Гумільов Л. От Руси к России. С. 135.

¹⁴⁸ Кучеев А. Следы тюркского элемента у однодворцев. Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Львів, 1970. № 15. С. 127–134.

¹⁴⁹ Савицький П. Степь и оседлость. Евразия. Исторические взгляды русских эмигрантов. Москва : Абрис. 1992. С. 75.

тенденцій з опорою на міста, що багатіли, а народжений третій стан навчався особистої незалежності, то Росія здобувала єдність за допомогою монгольських військ. Вивищення Москви могло відбутися тільки тому, що вона взяла на себе функції представниці завойовників. Л. Гумільов досить чітко сформулював принцип російського деспотизму, на якому виросла Москва. Московити, стверджує він, «прагнули не до захисту своїх прав, яких у них не було, а до отримання обов'язків, за виконання яких належало цареве утримання»¹⁵⁰. Він вважає, що саме «ця оригінальна, незвична для Заходу система відносин влади і підлеглих була настільки привабливою»¹⁵¹, що зібрала навколо Москви всю Північно-Східну Русь. За такої організації суспільства, звісно, не могло скластися громадянське суспільство, тобто цивілізаційність у точному значенні цього слова, не було і законів, які б утверджували елементарні права особи. «Стани різнилися не правами, а повинностями, між ними розподіленими. Кожен зобов'язаний був захищати державу або працювати на державу, тобто годувати тих, хто його захищає. Були командири, солдати, працюючі, не було громадян»¹⁵². До цього слід додати, що у свідомості змосковщеної Русі цар ніби поєднував у собі царя (тобто імператора) Візантії, як «спадкоємець» владника православної держави, і царя (хана) Золотої Орди. «Територіально, – писав Б. Успенський, – він є спадкоємцем монгольського хана, а семіотично – грецького імператора», цар стає «більш сакральною постаттю, ніж патріарх»¹⁵³ – він наділений божественною владою за правом народження, тобто державна влада у Росії є важливішою, ніж церковна.

Водночас слід зазначити, що вестернізація російського суспільства не була механічним запозиченням і копіюванням типово азійських форм правління, а мала низку місцевих відмінностей і вдосконалень. Особливо наочно це видно на регіональному рівні управління, однією ланкою якого щодо Золотої Орди були московські князі. На думку Р. Пайпса, «головний провінційний управитель Московської держави – "воєвода" був, по суті, сатрапом, який поєднував адміністративні, податкові, військові й судові функції... Таке ставлення не так уже й відрізняється від ставлення монголів до підкореної Русі. Однак, на відміну від монголів, Москва турбувалася про те, щоб ніхто з воєвод не закріпився при владі»¹⁵⁴. Періодична та часта зміна воєвод не лише запобігала їх зрошенню з місцевою елітою, а й сприяла встановленню більш жорстокого і прямого контролю за їхньою діяльністю, перетворюючи їх на простих виконавців московського уряду, де головним

¹⁵⁰ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. Москва : Товарищество Клышиков, Комаров и Киев, 1992. С. 624.

¹⁵¹ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. С. 624.

¹⁵² Ключевский В. Сочинения в 9-ти томах. Москва : Мысль, 1988. Т. II. С. 372.

¹⁵³ Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. Художественный язык средневековья. Москва : Наука, 1982. С. 223, 226.

¹⁵⁴ Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва : Наука, 1993. С. 130.

критерієм була особиста відданість і вірність московському царю та регулярний збір усіх видів податків для центру.

Наведені та інші чинники сприяли формуванню низки специфічних рис російського суспільства, в основу якого лягли такі норми і стандарти, які породжували агресивність. Їх можна охарактеризувати такими положеннями: 1) держава вище за все; 2) суспільство стоїть над людиною як індивідом; 3) не багатство гарантує владу, але влада забезпечує багатство (звідси випливає, що корупція є невіддільною рисою цього суспільства); 4) виробництво, технологія, інновації виправдані лише настільки, наскільки вони сприяють військовій могутності, розширенню території і зміщенню держави; 5) вищий моральний принцип є виправданням будь-яких акцій за умови, що вони спрямовані на зміщення влади, на служіння їй; 6) основне внутрішнє призначення держави – патерналістське: держава визначає, що добре і що погано для своїх підлеглих, розподіляє блага з урахуванням місця кожного в ієрархічній системі влади. Партиї та різні організації мають право на існування лише як механізми, що змінюють владу; 7) обман, наклепи, злочини тощо виправдані і моральні, якщо вони підпорядковані надзваданню держави, тобто зміщенню військової могутності та розширенню території.

Названі особливості російського суспільства сформувалися і почали втілюватися в життя за Івана Грозного – прямого нащадка хана Мамая. Після Куликовської битви Мамай, рятуючись, утік до Криму, де був убитий його же союзниками-генуезцями. Син Мамая, Мансур, обрав інший шлях порятунку. Він утік до Литви, був там прийнятий і жив на південній окраїні, підтримуючи зв'язки зі Степом і своїми родичами. Його нащадки стали князями Глинськими, з яких, по материнській лінії, і походив Іван Грозний¹⁵⁵. Власне, з цього часу заявила про себе агресивна російська ідентичність в її класичному вимірі: руйнація Новгорода, захоплення Казанського й Астраханського ханств, підкорення Сибіру і Далекого Сходу, привласнення спадщини Києва, не кажучи вже про подальшу агресивну політику з утворенням Російської та советської імперій.

Щоб реалізувати свою агресивність, російській ідентичності постійно потрібно створювати образ ворога. Перш за все необхідно уточнити, що трактується під «ворогом», оскільки зазвичай література такого спрямування дає швидше ілюстративний опис, ніж визначення і типологічні побудови. Наприклад, грунтовна колекція образів ворогів у військовій пропаганді, видана С. Кіном, спирається на такі «архетипи» ворога, як «чужий», «агресор», «варвар», «злочинець», «смерть», «гідний суперник», «гвалтівник», «палач» та ін¹⁵⁶. Як би семантично не відрізнялися ті чи інші види

¹⁵⁵ Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксон, 1997. С. 75.

¹⁵⁶ Faces of the Enemy: Reflections on the Hostile Imagination / Ed. by Sam Keen. San Francisco: Harper Row, 1986. P. 83–85.

образів чи топікі «ворогів», їх основна функція – нести уявлення про те, що є загрозою самому існуванню групи (суспільству, організації, з якою ідентифікує себе суб'єкт і адресат риторичних звернень – автор, читач чи глядач), її базовим цінностям. Смертельна небезпека, що виходить від «ворога», є найважливішою ознакою таких змістовних чи риторичних конструкцій. Цим «ворог» відрізняється від інших, хоча і близьких, персонажів символічного соціального театру – «чужого», «стороннього» або «маргінала».

А тепер щодо пошуку російською владою і, відповідно, соціумом образу ворога. Як писав К. Юнг, «якщо хтось проєктує на свого близького образ диявола, то це виходить тому, що ця людина має в собі щось таке, що робить можливим закріплення цього образу»¹⁵⁷. Деякі західні дослідники зазначають, що характерною рисою саме російського менталітету є схильність до структурування міжособистісних (міжгрупових, міжкласових, міждержавних) відносин на підставі тотальної опозиції «ми-вони» і, відповідно, своєрідна схильність до формування «образу ворога»¹⁵⁸. Цю властивість Ю. Лотман визначав як «суворий диктат бінарної історичної структури»¹⁵⁹. Іншими словами, у суспільстві з бінарною історичною структурою (таким є будь-яке традиційне суспільство) рішення приймаються на підставі абсолютноного протиставлення «добра» і «зла» за принципом «або-або». Збереження такої властивості – це лише додаткове свідчення стійкості традиціоналістських рис у російській дійсності, недостатньої модернізованості соціуму і, найголовніше, прояв самобутньої ознаки російської ментальності, сформованих на симбіозі з монголо-татарською.

Давно помічено, що в критичні моменти суспільного життя рациональні докази, що блокували відтворення архаїчних міфологем у спокійні часи, не виправдовують напружених очікувань людини, її сподівань на краще, і тоді приходять міфи. Причому міф, як історично перша форма характеристики соціальної реальності, і сьогодні «лежить у підставі будь-якого символічного комплексу і є, вищою мірою, символічною формою і пізнання, і конструкції дійсності»¹⁶⁰.

За міфологічною логікою, провина за погіршення економічного і соціального стану перекладається, зокрема, на вороже налаштованих «інших», оскільки корені негативно оцінюваних явищ просто не можуть знаходитись у своїй історичній традиції. Безсилия усіх і неспроможність взяти відповідальність

¹⁵⁷ Юнг К. Психология бессознательного. Москва : Канон, 1994. С. 142.

¹⁵⁸ Pipes R. The Russian Revolution. New York, Alfred Knopf, 1990. 398 p.; Simon G. Zukunft aus der Vergangenheit: Elemente der politischen Kultur in Russland. Osteuropa. Köln, 1995. Ig. 45. N5. S. 32–41.

¹⁵⁹ Каган В. Homo Xenophobicus: психология «своего и чужого». Национальный психологический журнал. 2011. № 2 (6). С. 43.

¹⁶⁰ Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. 1990. № 2. С. 11–20.

за те, що відбувається, на себе, заміщується уявленням про всесильність когось «іншого», відповідального за все. До речі, на конструювання образу зовнішнього ворога була спрямована російська історіографія, починаючи з часів М. Карамзіна і М. Погодіна¹⁶¹. Ця традиція характерна й не лише для сучасної російської історіографії, але й влади на чолі з В. Путіним, до ворогів якої, поряд зі США та Західною Європою, віднесено й Україну.

Іншими словами, формування «образу ворога» – це і вияв процесу архайзації масової свідомості, і водночас найпростіший спосіб позбавитися від колективної і особистої відповідальності за те, що відбувається, у своєму соціумі. За висловом Дж. Янга, «бажання демонізувати чужих засноване на онтологічній невпевненості у своїх»¹⁶². При цьому, образ ворога наділяється і власними негативними рисами, від яких етнос ніби позбавляється, проектуючи їх на реального або міфічного ворога. Інакше кажучи, стереотипний образ ворога, чужої групи характеризує не стільки її, скільки ту групу, в якій образ виник і побутує. І хоч наділення українців всіма негативними рисами, ознаками й епітетами на кшталт «сепаратисти», «мазепинці», «петлюровці», «бандерівці» має давнє коріння, але воно набуло небачених масштабів у сучасній воєнній та інформаційній війні, що проводиться Росією, – це, по суті, віддзеркалення відображення власного «Я».

«Образ ворога» афективний, міфологічний і тому різко обмежує можливості раціональної і контрольованої поведінки, перешкоджає усвідомленню можливих спільніх інтересів, усього, що могло б сприяти об'єднанню зусиль протилежних сторін. Нагадаємо, що образ – це результат ідеальна форма відбиття об'єктів і явищ зовнішнього світу у свідомості людей. Соціальні психологи виділяють афективний (емоційний), когнітивний (пізнавальний, раціональний) і мотиваційний (збудливий) компоненти образу. Специфіка «образу ворога» – у гіпертрофії афективної і мотиваційної складових за рахунок мінімізації і примітивізації когнітивної.

Особливо це стосується образу етнічного ворога, оскільки «основа етнічних відносин виходить за межі сфери свідомості, вона в емоціях: симпатіях – антипатіях – любові – ненависті»¹⁶³. Тут наголошується винятково на суперечностях і протилежності, що диктує жорстку логіку односторонніх дій на протидії «ворогу». І справді, небажання сприйняти український народ як окремий етнос призводить з боку російських етнологів, політологів і політиків до зображення його тільки в негативному світлі. Ескалація психологічної і воєнної ворожості веде до цілковитої дегуманізації «образу ворога», позбавлення його будь-яких людських рис. Це чітко проявляється в

¹⁶¹ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. Україна–Європа–Світ. Вип. 16. Тернопіль, 2016. С. 179–188.

¹⁶² Young J. The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity. London, Sage, 1999. 216 р.

¹⁶³ Гумилев Л. От Руси к России. Санкт-Петербург : ЮНА, 1992. С. 256.

діях Росії впродовж усієї війни проти України, де зображується «жорстокість» українських воїнів. Але така пропаганда має зворотний бік – прагнення приховати власні злочини щодо тисяч мирних жителів Донецької й Луганської областей й українських військових.

Міфологічна логіка не визнає можливості існування безособових, об'єктивних причин подій і ставить на їх місце конкретну особистість або соціальну групу. Зазначимо також, що соціум, в якому панує архаїчна міфологізована свідомість, може усвідомлювати свою психологічну єдність лише завдяки згуртуванню навколо фігури живого або померлого вождя, який наділений харизматичними рисами і тому втрачає в масових уявленнях ознаки живої людини і набуває ролі національного символу (це пов'язано з архетипом «героя», оскільки ще Т. Карлейль зазначав, що віра в героя є необхідним елементом усієї людської історії)¹⁶⁴. Як відомо, для значної частини росіян такою фігурою залишається постать Й. Сталіна, яка останнім часом набуває небувалої реінкарнації. Вождь – загальний елемент соціального «Я» кожного, без якого люди не можуть обійтися і навколо якого вони об'єднуються. Безвідмовне підпорядкування такому правителю стає обов'язком, хто повірив у його місію.

Згідно з Е. Еріксоном, сенс діяльності харизматичного лідера полягає у наступному. Видатна особистість, зазвичай, довго не може знайти можливості для реалізації свого духовного потенціалу у кризовій соціально-психологічній реальності, цим пояснюється криза «я-ідентичності» у таких людей. Однак розв'язуючи свої, здавалося б, особисті проблеми пошуку ідентичності, харизматик змінює і соціальну ідентичність своїх співвітчизників¹⁶⁵.

Відповідно, у кризовому суспільстві ідентифікація з харизматичним лідером, що бере на себе відповідальність за «доленосний» вибір і формування загальної волі і нової системи цінностей, стає однією з найважливіших умов набуття нової або реанімації втраченої ідентичності як особистістю, так і групою. Отже, у міфологічній свідомості політична влада невідворотно сакралізується і персоніфікується, а носій влади наділяється історичною місією, яка ставить його над будь-якими законами і нормами моралі.

У політичній міфології саме лідер-герой наділяється можливістю «перетворення казки на справжність». Звідси довільне маніпулювання категоріями «часу» і «простору», консервація та ідеалізація минулого і перенесення уявлень про минуле на світле майбутнє. При цьому міфологізації піддаються не всі минулі, а певні, найбільш значні для цієї спільноти історичні події, що стають для народу «вибраною спільною травмою» або «вибраною спільною славою». Причому набір значущих подій може зміню-

¹⁶⁴ Карлейль Т. История французской революции. Ч. 1. Москва : Мысль, 1991. С. 198.

¹⁶⁵ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.

ватися, таким шляхом йде процес «конструювання традицій». Для російської влади такою подією стала Друга світова війна в її інтерпретації «Велика Вітчизняна», плоди якої в перемозі над фашизмом приписують тільки рускому народу, при цьому спостерігається цілковите заперечення відповідальності за її розв'язання з боку Сталіна разом з Гітлером. Однак процеси «конструювання» міфів мають свої межі, «минуле в деяких випадках і за певних обставин уперто опирається спробам перекроїти його»¹⁶⁶.

Образу, що визнається «своїм» вождем – героєм – носієм абсолютноного «добра», зазвичай протиставляється образ ворога, який асоціюється з уявленням про абсолютне зло. Справді, для того, щоб була сприйнята та чи інша політична фігура, потрібне контрастне тло. Таким може виступати інша політична фігура або етнічна спільнота, наділена тотально негативними рисами¹⁶⁷. Саме для цього В. Путіну потрібна була окупація Криму і війна проти України. Образ самого В. Путіна неможливий поза запереченнями України, Грузії та країн Балтії як незалежних.

Навіювання ненависті росіян до українців має імперське та постколоніальне забарвлення: росіяни в своїй більшості прийняли путінський проект деімперіалізації Росії, відродження фундаменталістського політичного православ'я, великороджавного євразійства, культуртрегерського «руського міра» і радикальної архаїзації. Для українців цей проект однозначно неприйнятний, оскільки він пов'язаний з поверненням психології рабської імперської покірності, знищенням свободи вибору цінностей, християнської віри, поглинанням європейської суті українського суспільства євразійством, розчиненням в «руском міре».

Акцент на агресивності російської ідентичності як вияву її глибокої кризи не означає, що це явище суто російське. Її елементи мають місце і в окремих групах, передусім маргінальних, і серед етнічних ідентичностей інших країн. За З. Фройдом, агресивність як людський інстинкт виступає одним із чинників боротьби за виживання і самозбереження. Вона може провокуватись екстремальними умовами, конфліктними ситуаціями, війнами, революціями, пандеміями, насильницькими діями, примусом тощо. Вияви агресії простежуються в життєдіяльності і деяких ідентичностей в Україні, передусім конфесійних, що породжують конфлікти та протистояння. Інколи агресивність інспірюють деякі політичні партії, рухи, засоби масової інформації, відстоюючи егоцентричні устремління тих чи інших сил. Такі дії розпалиють суспільні конфлікти, завдають великої шкоди ідентичності українства.

¹⁶⁶ Schudson M. The Present in the Past versus Past in the Present. Communication. 1989. № 11. P. 53–64.

¹⁶⁷ Ачкасов В. Роль «образа врага» в процессах этнополитической мобилизации. ПОЛИТЭКС. 2016. Т. 12. № 1. С. 115–119.

РОЗДІЛ 7

ГРОМАДЯНСЬКА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУЧASNOGO СВІTU

Глобалізаційні та інтеграційні процеси в сучасному світі, тотальна цифровізація усіх сфер суспільного життя, які торкнулися і України, мають прямий та опосередкований вплив на функціонування існуючих і формування нових ідентичностей, зокрема громадянської та цивілізаційної. Вчені-гуманітарії, діячі культури б'ють на сполох, що глобальний ринок, потужні комунікаційно-технологічні мережі, інформаційне суспільство, культурні експансії та масова міграція людей, розмиті міждержавні кордони і відмінності спроможні зруйнувати підґрунтя історично сформованих і територіально закріплених спільнот та знівелювати існуючі ідентичності. Українські реалії доповнюють російську агресія, багаторічна війна на Донбасі, низка соціальних і економічних проблем, що впливають на розмивання та знищення ідентичності українців.

Глобальні трансформації, нові інформаційні технології, суспільна мобільність змінюють тренди і пріоритети національно-культурної політики, насамперед щодо збереження етнічної самобутності, забезпечення культурного різноманіття, актуалізують проблеми наповнення цивілізаційним змістом національної і соціокультурної ідентичностей, диктують необхідність опрацювання теоретичних моделей та практик їх життєдіяльності, заснованих на принципах толерантності, конструктивного міжкультурного та міжконфесійного діалогу, зменшення тиску цінностей економікоцентризму і відстоювання парадигми культуроцентризму та духовності.

У контексті формування громадянського суспільства особливої актуальності набуває взаємообумовленість громадянської та цивілізаційної ідентичностей під впливом інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів у сучасному світі. Водночас не варто недооцінювати природне прагнення національних спільнот зберегти свою культурну і ментальну самобутність. В умовах постмодерну все це зумовлює, з одного боку, своєрідні війни ідентичностей, а з іншого, їх розмивання під впливом динамічних інтеграційних та міграційних процесів. У цьому зв'язку гострою залишається проблема виживання національних ідентичностей у чужоземному середовищі. Ця проблема не менш важлива і для української діаспори, адже, за неповними даними, 20 мільйонів українців живуть постійно або сезонно за кордоном. Звідси і випливає завдання пошуку шляхів для збереження національної ідентичності зарубіжного українства, наповнення її національними та цивілізаційними цінностями з тим, щоб не загубитись і не стати безбатьченками у світовому просторі.

7.1. Взаємообумовленість громадянської та цивілізаційної ідентичностей у контексті сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів

Вектор розвитку всіх без винятку спітовариств – суб'єктів суспільних відносин, визначає колективна ідентичність їх членів, тобто система більш-менш спільніх уявлень про своє минуле, сучасне і майбутнє як основу узгодженої, солідарної мотивації індивідуальної та групової поведінки. Сукупність уявлень людини про своє місце у суспільстві, тих цінностей і поведінкових моделей, які утверджуються на підставі співвіднесення себе зі суспільно значущими культурними орієнтирами і рольовими функціями у публічній сфері, з соціальними інститутами і відносинами, формує **громадянську ідентичність**. Процес громадянської самоідентифікації відіграє одну з основних ролей у формуванні мотивації діяльності людей, в мобілізації їхніх зусиль на вирішення соціально значущих завдань, для стабільного розвитку суспільства, його інститутів, які забезпечують життєдіяльність спільноти. Конкретизуючи підходи попередників до з'ясування сутності концепту «громадянська ідентичність», можна стверджувати, що йдеться про **усвідомлення індивідуумом своєї належності до спітовариства громадян тієї чи іншої держави**. Це той феномен надіндивідуальної свідомості, ключова ознака громадянської спільноти, що характеризує її як колективний суб'єкт і має свідомісний та соціально-психологічний вимір^{1,2}.

Дослідники громадянської ідентичності виходять з того, що в сучасному світі належність людини до нації визначається на підставі добровільного особистого вибору і, як правило, ототожнюється з громадянством. Людей об'єднує їхній однаковий політичний статус як громадян, правова рівність перед законом, особисте бажання брати участь у політичному і громадянському житті нації, прихильність до спільних політичних цінностей і спільної громадянської культури. Дуже суттєво, щоб люди, які становлять націю, хотіли жити разом один з одним на єдиній території, в одній державі і разом творити громадянське суспільство³. При цьому конфесійні, етнокультурні, мовні особливості залишаються ніби збоку. Ідея громадянської нації дозволяє досягти консолідації зі збереженням національної самобутності етносів. Така практика дає змогу державі якщо не запобігти міжетнічним і міжконфесійним конфліктам, то залишатися над ними, виконувати роль третейського судді.

¹ Петровська І. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. Психологія і особистість. 2017. № 1 (11). С. 53–63.

² Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. Наукові записки ПНЄнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2018. Вип. 3 (71). С. 236–246.

³ Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. Київ : Освітня книга, 2006. 272 с. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.

Становлення громадянської ідентичності визначається не тільки фактом спільного громадянства, але й тим ставленням і переживаннями, якими зумовлена ця належність. Громадянська ідентичність тісно пов'язана з потребою встановлювати зв'язки з іншими людьми і включає в себе як розуміння індивідом своєї належності до громадянської спільноти, так і сприйняття значущості цієї спільноти для себе, уявлення про принципи й основи цього об'єднання, прийняття цінностей поведінкової моделі громадянина, усвідомлення завдань і мотивів діяльності, погодження з характером взаємовідносин громадян між собою⁴.

Серед факторів становлення і підтримки колективної суб'єктності громадянської спільноти найбільш вагомим є:

- спільне історичне минуле (спільна доля), яке вкорінює і легітимізує існування цієї спільноти, що відтворюється в міфах, легендах, символах та історії;
- самоназва громадянської спільноти;
- спільна мова, яка є засобом комунікації й умова вироблення розділювальних змістів і цінностей;
- спільна культура (політична, правова, соціальна, економічна, духовна), побудована на певному досвіді спільного життя, що фіксує основні принципи взаємовідносин всередині спільноти і її інституціонального облаштування;
- переживання цією спільнотою суспільних емоційних станів, особливо пов'язаних з реальними політичними діями⁵.

Процес самосвідомості громадянської спільноти регулюється двома тенденціями. Перша – диференціація і відокремлення громадянської спільноти, як однорідного співтовариства, від «інших», що не входять до неї, проведення певних кордонів. Друга – інтеграція, заснована на внутрішньо-груповій спільноті за значущими ознаками, такими, як подібність у способі життя, традиціях, цінностях і світогляді, що підкріплюється сумісним історичним минулім, теперішнім і передбачуваним майбутнім⁶.

У сучасному світі дедалі актуальнішою для багатьох країн і національних співтовариств стає проблема переосмислення громадянської і цивілізаційної ідентичностей під кутом глобалізаційних та інтеграційних процесів. Якщо розглядати глобалізацію як сукупність різних явищ економічної, політичної, соціокультурної інтеграції та уніфікації, що відбуваються як у загальносвітовому (глобальному) масштабі, так і в національному

⁴ Петровська І. Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. Психологічні перспективи. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2017. Вип. 30. С. 183–191.

⁵ Vora D., Costova T. A model of dual organizational identification in the context of the multinational enterprise. Journal of Organization, 2007. Vol. 28 (3). P. 327–350.

⁶ Фролова О. Феномен організаційної ідентичності: поняття, структура та засади формування. Психологічні перспективи. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2013. Вип. 21. С. 248–257.

(локальному), то стає зрозумілішим її вплив на ідентифікацію. До того ж усі ці явища, хоч і неоднаковою мірою, зачепили всі держави і суспільства, включаючи й Україну. Тобто йдеться про *об'єктивний і природний процес, що має хвилеподібний і системний характер*. Загальними наслідками глобалізації є: перехід до єдиних стандартів законодавства, виробництва, торгівлі та інших економічних процесів; вільне переміщення капіталу, ресурсів і людей між державами; загальний розподіл праці (міжнародний і суспільний); а також культурна інтеграція.

Крім того, глобалізація призводить до нової стандартизації політичної системи, включаючи кризу традиційної національної державності, яка вимушена передавати частину своїх повноважень наднаціональним і транснаціональним структурам, регулювання діяльністю яких з боку держави інколи є досить проблематичним. Наслідком цього процесу є зростання впливу цих утворень на внутрішньосуспільну ситуацію, зміна елементів соціальних взаємодій, а також формулювання нових правил внутрішньої і зовнішньої політики держав⁷. Очевидним у цьому зв'язку є прямий і непрямий вплив глобалізації також і на громадянську та цивілізаційну ідентичності населення тієї чи іншої держави.

На перший план зasadничих підстав нової системи взаємовідносин виходить *глобальне громадянське суспільство*, яке стає своєрідним охоронцем прав і свобод людини і захисником гідності особистості, natомість державі у цьому разі відводиться роль ефективної сервісної служби. Крім того, діяльність наднаціональних органів і транснаціональних корпорацій призводить до ерозії державного суверенітету, внаслідок чого виникає інша модель суверенітету, за якої національна держава займає проміжне становище між міжнародними організаціями (яким вона делегує частину своїх повноважень) і регіональним органом влади. У зв'язку з цим транснаціональні корпорації стають центрами владного впливу, а їх інтереси часто можуть кардинально відрізнятися від інтересів держави. Криза традиційної державності на тлі посилення міжнародних організацій призводить до кризи громадянської і цивілізаційної ідентичностей у зв'язку з тим, що держава починає відігравати для суспільства дедалі меншу роль.

Значний вплив на громадянську і цивілізаційну ідентичність спрямлює також процес створення єдиного світового економічного простору, без інтеграції в який фактично неможливий ефективний розвиток національних економік. Виявом цього процесу стала неефективність політики економічного ізоляціонізму і протекціонізму, оскільки вона призводить до падіння конкурентоспроможності національних виробництв. Водночас, інкорпорація країн у світовий економічний простір виступає однією з основних причин

⁷ Кирилов Ю. Вплив процесів глобалізації на розвиток національних економік. Ефективна економіка. 2016. № 12. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua>

розмивання громадянської і цивілізаційної ідентичностей на тлі появи нових економічних і фінансових гравців усередині національних держав⁸.

При цьому глобалізація сприяє запровадженню інших культурних стандартів, єдиних для більшої частини населення Землі, які в майбутньому через різні інформаційні канали мають проникнути в усі куточки планети, відповідно змінюючи закриті культурні спільноти. Водночас гомогенні культурні утворення або стають гетерогенними, адаптуючи ідеї глобалізації до власної самобутності, або повністю переймають нові культурні орієнтири. Щодо гетерогенних культурних спільнот, то вони фактично розчиняються в глобальному культурному просторі, в майбутньому становлячись своєрідними виробниками і провідниками сприйнятих норм і правил. Таким чином, базис національної культури виявляється слабшим, ніж нові культурні стандарти, що також призводить до кризового стану громадянської і цивілізаційної ідентичності.

Ще одним фактором, що впливає на громадянську і цивілізаційну ідентичність, стало *створення єдиного, глобального за масштабами і технологіями інформаційного простору*. Інформатизація і створення глобальних інформаційних мереж, що охоплюють собою найбільшу кількість інформації і знань, а також спрощують доступ населення до матеріальних і соціальних благ і послуг, є основою успішного розвитку держави і суспільства, оскільки підвищують інтелектуальний потенціал громади, дозволяють економити час, а також об'єднують національні співтовариства в єдину мережу, спрощуючи спілкування, обмін інформацією, даними, капіталами. Однак, з іншого боку, інформатизація сприяє встановленню контролю над масовою свідомістю, що становить один з найважливіших інструментів зовнішньої і внутрішньої політики. Технічно оснащені держави і міждержавні утворення можуть опосередковано впливати на процес становлення ідентичності засобами формування інформаційних потоків.

Водночас інформаційні мережі стали доступним джерелом формування *віртуальної реальності*. На думку С. Жижека, така реальність фактично спроможна витіснити існуючу, перетворюючи її у взаємодії. Це може привести до трансформації типових відчуттів та розумінья: вони будуть або симулюватися всередині нас, або ми будемо конструювати інший формат реальності, що приведе до іншого її розуміння. При цьому розум людини буде відображеній в інших фізичних носіях і не буде пов'язаний з фізіологією, що дозволить вільно обмінюватися даними – це і стане ключем до побудови нової системи. Ідентичність буде представлена як мережа нейронних хвиль і буде переноситися з одного носія на інший. Причиною таких змін, на думку філософа, є все більший вплив кіберпростору на життя

⁸ Хашиєва Л. Глобалізація та ідентичність: взаємозв'язок глобального та локального. URL : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/apdu>

людини, що створює нові символи, від яких і буде залежати ідентичність у майбутньому⁹.

Отже, маємо підстави виокремити низку *причин і передумов кризи ідентичностей в інформаційному суспільстві*. Перш за все, увійшли у протиріччя і відкритий конфлікт так звані «старі» цінності, притаманні в своїй масі попередній формації, і «нові» цінності, і цінності інформаційного суспільства, що формується. Це соціальне напруження суттєвим чином впливає і на ідентифікаційний процес. *Радикально змінилося саме соціальне буття*. Воно з цілісного, що визначає цілісність ідентифікованого індивіда, стало мінливим, змінним, множинним. Індивід, співвідносячи себе з множинністю проявів соціального буття, втрачає раніше стійкі орієнтири ідентичності. Відбувається розщеплення соціального буття на багато альтернативних версій буття, і це веде до розщеплення цілісності особистості.

Прискорилася трансформація світоглядних цінностей індивіда і зміщення їх зі сфери інтелектуально-духовної в матеріальну, тілесно-оречевлену сферу. Це призводить до деформації особистісного спектра індивіда і його деперсоналізації. На ідентичність в інформаційному суспільстві впливають його особливості, передусім, за словами М. Кастельса, зростання ролі *соціального фактору*, який характеризується тим, що конститує змісти як соціальні властивості, які мають особливість бути співвіднесенними з іншими соціальними властивостями і соціальними структурами¹⁰.

З погляду теорії, різні ідентичності виступають як певні конструкти суспільства, а в плані соціальної онтології – як соціальні феномени. В інформаційному суспільстві, яке є мережевим за своюю структурою, вони характеризуються різними альтернативними сенсами. Альтернативність традиційних сенсів знаходить свою презентацію в різноманітних новаціях соціальних мереж. Інформаційне суспільство стимулює появу і розвиток нових типів соціальних процесів, які виражаються, перш за все, в інформаційно-комунікативній взаємодії різних творців, споживачів і користувачів інформаційних ресурсів. Ці інформаційно-комунікативні взаємодії, що становлять сутність інформаційного суспільства, реалізуються на різних рівнях доступу до інформаційних ресурсів, на різних рівнях комунікації (рівнях користувачів, акторів, провайдерів, модераторів-менеджерів, володарів інформаційних ресурсів, їх власників, на рівнях взаємодії нових соціальних груп і спільнот – мережевих співтовариств, їх неформальних і формалізованих, інституалізованих об'єднань).

Усе це створює не тільки багато прошарків соціальної взаємодії, але й породжує нові сегменти соціальності. Виникає те, що можна назвати

⁹ Zizek S. No Sex, Please, We're Post-Human!. URL : <http://www.lacan.com/nosex.htm>

¹⁰ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва : ГУВШЭ, 2000. С. 43.

суспільством багатьох соціальностей, а через цю множинність соціальності продукується багато протокультурних форм, оскільки майже в кожній інформаційній мережі і в кожному мережевому співтоваристві існують свої власні «кодекси», процесуальні правила, поведінкові і ціннісні норми, які й породжують відповідну протокультуру. Протокультурні форми пов'язані не тільки з внутрішніми протоколами, але і з профілізацією мереж і співтовариств, з відносинами на зразок «постачальник – користувач інформації», «провайдер – користувач», «модератор – актор», «виробник інформаційної продукції – користувач інформаційного продукту» тощо. Виникає мережева культура, а відповідно, й *мережева ідентичність*. Це множинна інформаційно-цифрова культура, що характеризується різними формами інформаційно-комунікативної взаємодії: мережі, мережеві співтовариства, сайти, вебсайти, блоги, твіттери, інстаграми, підкасти тощо. Появу цих явищ можна охарактеризувати як багато в чому нову, відкриту самоорганізовану систему множинних індивідуальних і групових інформаційних зв'язків користувачів інформаційних ресурсів. Ж. Бодрийяр називав цю систему «колективним медіумом», оскільки вона реалізує масову культуру через посередництво включення в неї в символічному обміні кожного окремого індивіда, споживача інформаційних ресурсів¹¹.

Новітній соціально-історичний досвід свідчить, що глобалізація – це складний, багатопрофільний, суперечливий і динамічний процес. Він, на наш погляд, виступає певним ідеалом, що гармонізує універсальну гомогенну світоцілісність з локальними соціокультурними її сегментами. Новий світ створює нові форми соціальної взаємодії, зокрема, гібридизацію локальних культур і їх інкапсуляцію в цілісний світовий універсум. Однак цей процес насправді здійснюється як розмивання локальних культур та їх ідентичностей, як асиміляція їх самобутніх цінностей та їх поглинання. В цьому плані має місце не тільки асиміляція локальних культур, але і детериторизація, тобто розмивання і поглинання їх соціального простору, їх соціального топосу.

Розмивання традиційного топосу характеризується корінними змінами в локальній культурі і її самобутності. Детериторизація пов'язана з тим, що попередні культурно-географічні локальні культурні центри, такі, як регіон, місто, село, втрачають початковий зміст «малої батьківщини» і стають просто елементом території універсального гомогенного світоцілісного облаштування, вони втрачають свої соціокультурні ціннісні координати. Відповідно до цього, такі самі втрати відбуваються і в процесі ідентифікації: індивід втрачає ціннісну «прив'язку» до місця народження, дорослішання, набуття соціальних і професійних навичок. Він ніби стає «людиною світу». В цьому є свої плюси, які стосуються універсалізації ідентифікаційних

¹¹ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва : Добросвет, 2000. С. 27.

цінностей, їх всезагальності і загальнозначущості; в цьому є досягнення в залученні до загальносвітових цінностей. Але в цьому є і свої мінуси, оскільки індивід, залучаючись до всезагального, колективного, втрачає індивідуальне, самобутнє і, відповідно, втрачає конкретне.

Втрата конкретності у виборі в ідентифікаційному процесі небезпечна тим, що набір ідентифікаційних цінностей стає безсистемним, еклектичним, ситуативним. Водночас, локальні культури вириваються не тільки з конкретного соціального простору, соціального топосу, вони також вириваються і з конкретного соціального часу і ніби переносяться в інший час, час глобальних процесів. Отже, розмивається як сам простір локальних культур, так і історичний час локальних культур, їх темпоральний статус. Все це з невідворотністю призводить до втрати соціальної просторово-часової орієнтації і суттєвим чином відбивається на ідентифікаційних процесах. За цих умов індивід, який раніше належав до конкретної просторово-часової локальної культури, дезорієнтований стосовно того, до якого соціального простору і соціального часу він належить.

Конкретна ідентичність людини у вигляді її належності конкретному соціальному простору і конкретному соціальному часу, конкретному культурному ґрунту замінюється мінливим світом, що не має меж, світом динамічним, в якому втрачена попередня хронологія подій. У цьому світі реальні ідентифікаційні цінності з точно окресленими просторовими і часовими кордонами заміщаються цінностями розмитого універсу, який включає в себе багато різних життєвих світів (як реальних, так і віртуальних, як дійсних, так і альтернативних, як видимих, так і уявних, як досягнутих, так і химерних).

Реальний і предметний взаємообмін інформацією, що існував у локальній культурі, заснований на зрозумілих і значущих, постійно репродукованих цінностях, які становили сутність цієї локальної культури, її підвалини і традиції, заміщається символічним обміном. І ці практики символічного інформаційного обміну стають домінуючими. Всі формоутворення нового світу стають релятивними: умовними є його кордони, його топос; умовним і ситуативним є його час, його хронос; умовними і ситуативними стають його цінності; символічними стають його практики. Релятивність основних параметрів світу, що глобалізується, робить релятивною й ідентичність людини, яка не є однозначним параметром, вона ситуативна, контекстуальна і часто визначається одномоментним місцем агента ідентичності на сьогодні.

Очевидно, не випадково вчені пропонують кілька сценаріїв розвитку ідентичності у сучасному інформаційному світі, які залежать від ролі держави у цьому процесі, а також розв'язання глобальних проблем розвитку. Передбачається, що може існувати інноваційний сценарій, який характеризується орієнтацією на демократичні інститути, де основною рушійною

силою ідентичності будуть самоорганізовані спільноти. Далі пропонується альтернативний варіант, пов'язаний з посиленням авторитаризму в управлінні, мета якого – досягнення ефективного управління суспільною структурою, яка перманентно ускладнюється. Тут держава буде виступати основним гравцем, формуючи громадянську і цивілізаційну ідентичність, засновану на етатизмі. Така тенденція спостерігається у багатьох розвинених країнах, спричиняючи суттєві національні загрози. Крім того, цей тренд особливо характерний для переходних суспільств, до яких належить й українське.

Разом з тим, процеси глобалізації спрямлюють значний вплив на становлення і підтримування нових ідентичностей, на трансформацію існуючих. Причиною цього є розмивання традиційних підстав ідентифікації: з одного боку, об'єктом ідентифікації виступає глобальне громадянське суспільство, постулюючи загальний ринок, систему фінансів і глобальну політику, сферу комунікації, з іншого – посилення національної ідентичності, основане на збереженні ролі етнічних, релігійних та інших орієнтирів. Це приводить до того, що, незважаючи на поширення інтегративної моделі ідентичності, яку постулює глобалізація, у світі залишається тенденція до збереження національної ідентичності і її вищої самовираженості – громадянської¹².

Варто також зазначити, що сучасна ідентифікаційна система знаходитьться у процесі радикальних перетворень і змін. Вона формує габітус індивіда, втрачає позірну узгодженість і стає об'єктом конструювання з боку індивідів, а також суб'єктивності авторів політики ідентичності. Як наслідок, проявляється наскрізна криза ідентичності, що характеризується динамічними і лабільними соціокультурними змінами, а також формуванням інших механізмів підтримки ідентичності. До того ж, утверджується нове розуміння громадянської і цивілізаційної ідентичності з урахуванням пріоритетів традиційних ідентичностей: мовної, етнічної, національної, релігійної та ін., що висуваються на ключові ролі цивілізованого суспільства. Саме громадянська ідентичність є основним засобом суспільства в боротьбі не тільки з негативами глобалізації, але й ксенофобією.

Разом з тим, плюралістичне співіснування культур у глобалізованому світі, зростання раціоналізації посилюють невизначеність перспектив і провокують появу нових протиріч, посилюючи ідентифікаційну кризу й стимулюючи утворення *гібридних ідентичностей*. Протиріччя, що характеризують різновекторні тенденції, вже тривалий час не дозволяють розв'язати належним чином проблему європейської ідентичності, без якої самовизначення Європи як регіональної спільноти залишається незавершеним. Саме тому досягнення її міжнаціональної єдності як цільової установки актуалізує і пронизує політичний та науковий дискурс.

¹² Robertson R., Knondker H. Discourses of Globalization. Preliminary Considerations. International Sociology. L., 1999. Vol. 13. № 1. P. 25–40.

Отже, зміна природи національної держави модифікує існуючі практики формування ідентичності і співвідношення між громадянсько-цивілізаційною і регіональними ідентичностями¹³. З іншого боку, якщо погодитися з думкою тих, хто вважає очевидним частковий перехід владних повноважень на зовнішній щодо національної держави рівень, а тому не бачать національного виходу з пастки глобалізації, сподіваючись на інші рішення, такі, як транснаціональний варіант, то, вірогідно, на питання «Чи може тоді транснаціональна ідентичність виступати альтернативою громадянсько-цивілізаційної ідентичності?» навряд чи зможемо дати однозначно позитивну відповідь. Річ у тому, що глобалізація, сприяючи зближенню й інтеграції різних соціальних і етнічних спільнот, провокує маніфестації «неповних громадян», націоналізм діаспор, підвищуючи значущість нових колективних ідентичностей, що формуються на рівні субкультурних та інших утворень. До цього варто додати, що більшість співтовариств не заперечує значення публічного визнання своєї громадянської та цивілізаційної ідентичностей. Як стверджує С. Гантінгтон, пошук відповіді на питання «Хто ми такі?» актуальний сьогодні для всього світу¹⁴. І з цим важко не погодитись. Але які ж ідентичності є адекватними сучасній ситуації? Чи вдається в найближчому майбутньому подолати розбіжності щодо розуміння колективних ідентичностей і вирішити завдання щодо синтезу демократичної рівності та культурної різноманітності у глобальній цивілізації, сформованій з місцевих прихильностей, змістовних культурних суперечок, переосмислення «нашої» ідентичності, щоб провести нові розподілювальні лінії і встановити нові національні кордони¹⁵. І на це запитання, поставлене С. Бенхабібом, також важко отримати конкретну відповідь. Таким чином, сучасний етап глобалізації ускладнюється різноспрямованими векторами соціокультурного розвитку: в одних країнах очевидним є посилення ідеї нації в умовах кризи громадянсько-цивілізаційної ідентичності, в інших прослідовується готовність до послаблення суверенітету й автономії державних утворень в умовах транснаціоналізації. Паралельно помітне ускладнення внутрішніх тенденцій – активна участь у створенні наддержавних структур та інститутів, інституціональні перетворення, зростання націоналістичних настроїв серед населення. Їх відкрита демонстрація стає частиною повсякденного життя тоді, як зовсім недавно це були рідкісні випадки виступів у контексті «зустрічей на вищому рівні» керівників країн, інкорпорованих у глобальні проекти і програми.

Іншими словами, глобалізація, розмишаючи традиційні основи національної, громадянської і цивілізаційної ідентичностей, змінює уявлення

¹³ Loughlin J. Nation, state, and Region in Western Europe. Culture: Building Stone for Europe 2002: Reflections and Perspectives / Ed. L. Bekemans. Brussels, 2002. P. 229–248.

¹⁴ Huntington S. Who are we? The Challenges to America's National Identities N. Y., 2000. P. 322.

¹⁵ Бенхабіб С. Притязания культуры: Равенство и разнообразие в глобальную эпоху / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Наука, 2003. С. 220.

людини про себе, про своє місце в світі і про «Інших», формує нові моделі індивідуальної і групової поведінки. Такі уявлення вибудовуються на підґрунті співвіднесення з відомими орієнтирами і цінностями, які приймаються як «свої» або заперечуються як «чужі». Центральним для груп, спільнот, націй, цивілізацій, дляожної людини стає вибір референтних орієнтирів, співвіднесення з іншими «уявленими спітвовариствами», здійснюване в процесі взаємодії комплексу культурних факторів і механізмів соціалізації.

Розглянемо детальніше феномен України на тлі глобалізації. Українська громадянська і цивілізаційна ідентичність знаходиться в кризовому стані у зв'язку з війною і окупациєю частини території, незакінченими реформуваннями та трансформацією суспільства, його політичної, економічної та правової системи, які, змінюючи орієнтири і змістовне наповнення ідентичностей, безпосередньо впливають на їх структуру та спрямованість. При цьому громадянська і цивілізаційна ідентичність також впливають на процес і темпи соціально-економічної, політичної, правової трансформації, на якість реформ.

Після здобуття незалежності Українська держава отримала вибір між двома шляхами розвитку – тоталітарний або цивілізаційно-демократичний. Ціну тоталітарного українці знають, тому оптимальним варіантом є творче застосування досвіду трансформацій країн західної Європи, США і Канади. Його успішна реалізація – ключовий фактор ефективної модернізації суспільства і формування ідентичностей цивілізаційного характеру. Євроінтеграція України, співпраця із західними країнами важливі стратегічно, оскільки вони є лідерами світової політики, економіки, ключовими гравцями міжнародних наднаціональних об'єднань. До того ж вони також виступають прибічниками глобалізації і справляють суттєвий вплив на формування світового порядку і безпеку держав, оскільки без співпраці з цими державами неможливий ефективний розвиток політичного процесу, економіки, фінансів та інших сфер суспільного і державного життя.

Водночас можна констатувати, що в Україні до кінця ще не сформований громадянсько-цивілізаційний тип ідентичності, а це загрожує самостійності й консолідації українського суспільства, може привести до стримування розвитку головних сфер суспільної життєдіяльності: культурної, соціальної, економічної, правової і політичної. Це означає, що Україна буде несамостійною в реальному політичному процесі і під час прийняття рішень, а відтак не зможе існувати як цілісна і суверенна держава, що небезпечно геополітичними потрясіннями для світової спільноти. До причин того, що громадянсько-цивілізаційна ідентичність формується досить повільно, належать: наявність суспільного розколу щодо розуміння выбраного шляху розвитку держави (а він є в наявності, коли частина населення, передусім південно-східних регіонів, орієнтована на Росію, яка веде війну проти України), поліконфесійність, багатоетнічність складу населення, істо-

ричні, географічні та територіальні чинники, незавершеність декомунізації, слаборозвинена інфраструктура комунікації, диспропорції в розвитку регіонів, штучно пригальмоване формування української цивілізації в цілому, низький рівень суспільної самоорганізації, відсутність досвіду соціальних компромісів, прояви конфліктних позицій з багатьох питань, ментальна інерція населення. Ці процеси пояснюють і специфічність досліджень ідентичності в Україні, а також неможливість до кінця використати напрацювання західних науковців у сфері теорії ідентичності. Основна проблема формування громадянсько-цивілізаційного типу ідентичності в Україні, на нашу думку, полягає в слабкості та нерозвинутості інститутів громадянського суспільства, відсутності ділового та повсякденного діалогу влади і населення, механізму узгодження групових інтересів, що зумовлено низькою культурою спілкування і правовим нігілізмом частини громадян. Дає про себе знати і штучно створений не без участі північного сусіда конфлікт мов і культур¹⁶.

Так чи інакше, Українська держава в рамках процесу модернізації системи зіткнулася з низкою проблем на шляху до завершення формування громадянсько-цивілізаційної ідентичності, яка б відповідала викликам часу. Крім того, суперечливість глобалізаційних процесів негативно впливає і на політичну ситуацію всередині країни, а водночас і на всі види ідентичностей. При цьому важливо розуміти, що процеси формування нової, сучасної цивілізаційної ідентичності супроводжуються пошуками шляхів і методів органічного поєднання імперативів модернізації з імперативами збереження традиційних основ культурної ідентичності, певної наступності в розвитку національної культури. Інакше, за наявності значних розривів у культурі і формуванні слабко пов'язаних між собою ідентичностей руйнується культурна тканина суспільства, що модернізується, і всі уявлі успіхи модернізації рано чи пізно обертаються її поразками. Таким чином, громадянська і цивілізаційна ідентичності мають мати своєрідний твердий каркас, який, власне, і повинен обростати якісними змінами.

Тобто для українського суспільства великою проблемою залишається формування адаптивних до сучасних умов моделей громадянсько-цивілізаційної ідентичності. У зв'язку з проміжним, прикордонним між Заходом і Сходом географічним, геополітичним і культурним становищем України в сучасному українському суспільстві конкурують елементи ідентичності «західного» і «незахідного» типів. Культурні уподобання сучасного українця здебільшого визначаються елементами «західного» типу (індивідуалізм, моделі цілеракціональної поведінки, мотивація досягнення мети). Але в поведінці людини у публічній сфері часто проявляються і риси протилежного

¹⁶ Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ : Кліо, 2020. 176 с.

типу: прагнення до укладення кланових і особистих «неформальних» відносин, слабка вкоріненість правової свідомості, патерналістські установки тощо. У цілому, як свідчать численні соціологічні опитування, сучасне українське суспільство вирізняє низький рівень міжособистісної довіри і довіри до основних політичних інститутів, співіснування різних за своєю природою цінностей, совкових стереотипів поведінки, а також наявність латентного потенціалу соціальної і міжетнічної конфліктності.

Можна стверджувати, що в перспективі, якщо не будуть здійснені енергійні й ефективні кроки з розвитку і зміцнення громадянської і цивілізаційної ідентичностей, вірогідне подальше загострення кризи ідентичності і, як наслідок, втрата моральних і ціннісних орієнтирів. Для того, щоб унеможливити такий розвиток подій, спроможний деморалізувати українське суспільство, спровокувати внутрішні конфлікти, на що розраховує Кремль, необхідна цілеспрямована і послідовна державна політика, що передбачає розумне поєднання етнічного, культурного, національного і релігійного компонентів ідентичності, формування у жителів України відчуття належності до єдиного суспільства і держави. Така інтегративна державна політика здійснюється у багатьох європейських і азійських державах. Цей досвід можна частково адаптувати і до українських реалій. Найскладніша проблема при цьому полягає, однак, у тому, що у нас не сформований середній клас, а в частині жителів, відсторонених від реальної участі у політиці, в діяльності некомерційних організацій та інших структур громадянського суспільства слабо сформоване ядро спільної громадянської і цивілізаційної ідентичності.

Таким чином, аналіз взаємообумовленості громадянської та цивілізаційної ідентичностей у контексті інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів засвідчує, що їх невизначеність виступає сьогодні причиною різноманітних ідентифікаційних криз та негараздів. Їх подолання сприятиме створенню нового типу ідентичності, яка відповідатиме сучасним умовам, за відповідального збереження уже наявних цінностей громадянської і цивілізаційної ідентичностей як ментально-антропологічного символу суспільства, в нашому випадку – українського.

7.2. Війни ідентичностей у глобалізованому світі як явище постмодерну

Глобалізація і постмодернізм – два тісно пов’язані між собою феномени сучасного світового процесу, які, з одного боку, стимулюють трансформацію старих і появу нових ідентичностей, а з другого – породжують конфлікти і навіть війни ідентичностей. Постмодерн трактують як глобальний стан цивілізації останніх десятиліть, який характеризується надзвичайно динамічним, бурхливим і водночас нерівномірним розвитком як у всьому світі, так і

в окремих регіонах та країнах. Суспільні виклики, породжені постмодерном та глобалізацією, а також зворотним процесом – глокалізацією, знаходять відображення в загостренні проблем національної та соціокультурної ідентичності. Динамічно змінюється зовнішнє соціокультурне середовище і, відповідно, психіка і духовний світ людини¹⁷. Ці зміни, маючи глибокий, якісний, здебільшого деструктивний характер, дефундаменталізують, руйнують, знецінюють, маргіналізують традиційні базові структури особистості і її духовного світу. Саме невизначеність стає ключовим поняттям і теоретичною рамкою, що об'єднує варіативність та різноманітність феноменів індивідуальної і суспільної свідомості і навіть сферу суто клінічних розладів самоідентичності.

Базові структури особистості і її ідентичності формалізуються, віртуалізуються, відбувається їх підміна симулаторами. Не проглядається гуманістичних конструктивних замін і альтернатив традиціоналістських структур особистої ідентичності, що руйнуються. Іншими словами, в центрі руйнівного удару – ключова структура особистості – ідентичність. Соціальна, цивілізаційна, національна, релігійна, загальнолюдська ідентичність також виявляється розмитою, знеціненою, деаксиологізованою¹⁸. За таких умов наступає дезорієнтація і вседозволеність: у фрагментарному, поточному моменті можливо все, але немає нічого фундаментального, стійкого. Втрачається зв'язок часу. Реальний світ прирівнюється до віртуального і часто віртуальний виявляється більш значущим і сприймається реальніше, ніж дійсний реальний світ. Відбувається дереалізація, віртуалізація, плюоралізація світів. Реальний світ щезає у множинності довільних, рівноцінних можливих світів. Постмодерна ідентичність опиняється у стані гри, яка, як методологічна установка, є лише відбиттям більш широкого її розуміння, а саме – життєвої стратегії, єдиноадекватної постсучасній ситуації. Цілком зрозуміло, що змінюються уявлення про світ, який сприймається як невпорядкований, непередбачуваний, ненадійний, не детермінований, а це змушує людину шукати нові форми поведінки в ньому.

Порівнюючи дві епохи – модерну і постмодерну, З. Бауман вказує на те, що для першої більшою мірою було характерне уявлення про життя як шлях або цілеспрямований розвиток, просування, наближення до мети. Це уявлення легітимувало ідею проекту, на якому було засноване уявлення про прогрес. Знаком постмодерну, на відміну від модерну, стає вже не «шлях», а «сад стежок, що розходяться», як в однойменній новелі Х. Л. Борхеса. З. Бауман з цього приводу зазначав: «Правила життєвої гри, в яку грають

¹⁷ Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність. Гуманітарний вісник ЗДІА. Запоріжжя, 2010. Випуск 42. С. 69–79;

Римаренко С. Глобалізація та криза ідентичності. Наукові записки ППЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Випуск 5–6 (91–92). Київ, 2018. С. 71–181.

¹⁸ Дікон Б., Халс М., Станс П. Глобальна соціальна політика. Київ : Основи, 1999. 346 с.

споживачі епохи постмодерну, постійно змінюються. Тому у грі розумно дотримуватися стратегії ведення коротких партій і, відповідно, все своє життя з її гіантськими всеохоплюючими ставками розумно розбити на серію коротких обмежених партій»¹⁹. Мета – формами життєвої стратегії постмодерну, заснованої на неприйнятті будь-якої прихильності і фіксованості, стають раніше маргінальні форми поведінки, які практикуються більшістю в основний час свого життя і в місцях, розташованих у центрі життєвого світу. Це – життєві стилі фланера, волоцюги, туриста і гравця, взаємопроникні і взаємоперехресні у своїй схильності надавати людським відносинам фрагментарності і уривчастості. Життевим стилем модерну було паломництво, оскільки людина сама приносила сенс у простір без контурів, готовий прийняти будь-які запропоновані обриси. У постмодерністській ситуації наступальна тактика, за зауваженнями Ж.-Ф. Ліотара, змінюється оборонною, тому що онтологічно визнаним виявляється тільки хаос, а в децентралізованому світі, де одні парадокси, різоми і симулякри, попередні просторово-часові орієнтири втрачають свою цінність²⁰.

Ставлення до життя як гри суттєво змінює хронотоп постмодерну. Гра забороняє минулому заперечувати теперішнє. Гра прагне відмінити час у всіх формах, крім однієї – простого зібрання, неупорядкованої секвенції моментів теперішнього, тобто у формі довгого теперішнього. Розірваний час, що перестав бути вектором, у свою чергу, більше не структурує простір. У грі немає ні «вперед», ні «назад» – тут цінується тільки вміння не стояти на місці. І тому природним і закономірним є усунення лінійності та прогресу. Культурний герой постмодерну не наступає на світ у прагненні пізнати і підпорядкувати його, а відступає, захищається, граючись з ним. Це безпосередньо пов’язано з постсучасним уявленням про світ як ризоми лабіринту. Адже лабіrint моделює не тільки властивості буття як грайливого « поля можливостей», але й поведінку гравця на цьому полі. Підпорядковуючись правилам постмодерністської гри (одним з яких є відсутність чітких правил), людина губиться в ній, як у лабіринті. Фігура гравця є крайнім проявом боязni фіксації і прихильності як основного постмодерністського настрою. Основною життєвою стратегією героя епохи постмодерну можна вважати інтенцію до повної непередбачуваності і неконтрольованості відносин зі світом. «Гравець» живе у м’якому і відхиленому світі, який сам грає з людиною, пропонуючи їй одночасно різні ходи в партії життя. Життя гравця позбавлене жорстокої і одномірної спрямованості, воно становить ланку ігор, кожна з яких складається з особливих конвенцій і утворює окрему «сферу сенсу». Гра як образ життя роздрібнює останню на багато малих універсумів, замкнених і самодостатніх, що мають свій початок і свій кінець. При цьому

¹⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Наука, 2002. С. 1–47.

²⁰ Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодернизма. Москва : Наука, 1998. 430 с.

для гравця важливо дотримуватися незалежності ігор, що поєдновно змінюють одна одну: щоб забезпечити «рівність стартових можливостей», кожну гру варто починати з нуля, не детермінуючи її результатами попередніх ігор. Грати короткі ігри – означає уникати довгочасних зобов'язань, заперечувати будь-яку фіксацію, не прив'язуватися до місця. Не прирікати своє життя на заняття тільки однією справою, не контролювати і не закладати майбутнє, слідкувати за тим, щоб наслідки не виносилися за рамки самої гри. Наслідування цих правил і дозволяє проживати життя як гру, а це означає, що до гри можуть бути редуковані всі перераховані вище стратегії, які дозволяють людині уникнути прихильності і фіксації. Таким чином, специфіка постмодерністської ситуації полягає у відсутності меж, всередині яких можливе винайдення стійких життєвих стратегій і перетворення їх на практику. Час, який розклався на епізоди, простір, що розсипався на фрагменти, не можуть стати підставою жодної пов'язаної і послідовної життєвої стратегії, крім однієї – перебирання різних можливостей програмування життя²¹. Таким чином, гра зазнає дивної трансмутації: з вільної діяльності, що приносить розрядку і задоволення, вона перетворюється на єдино адекватний спосіб буття. Виступаючи проти тоталітаризму класичного дискурсу, вона сама претендує на тотальність. Тотальність і невідворотність гри, що нав'язуються в постсучасній ситуації людині, створюють низу проблем, пов'язаних з її антропологічною цілісністю і суб'ективною стабільністю.

Гра в політиці нерідко є грою без правил, яка регламентується лише формальними чи неформальними домовленостями, а в кращому разі деякими нормами моралі, почуттям міри та ін. Роль політичної гри змінюється залежно від характеру самої політики. При цьому прослідковується своєрідна закономірність: чим дрібнішою є політика, тим більше в ній дрібніших ігор, тим більше вони пов'язані з особистими симпатіями чи антипатіями, різноманітними симуляціями, інтригами, амбіціями. До основних чинників взаємодії гри і політики належать, зокрема, такі як: погоня за виграшами й вигодами; відбір сильних і слабких; порушення рівноваги вторгненням вірогідності й випадковості; захоплення й азарт у розрахунку на виграш; динамізм, імпровізація, ризик; практика блефу, обманних маневрів, можливість приховувати справжні наміри і вводити противника в оману та ін.

Нинішнім гравцям на політичному полі країн сучасного світу, в тому числі й України, варто пам'ятати, що касталійський дух «потребує духа життя, інакше він перетвориться на потішну іграшку, на нескінченне зачароване перебирання намистинок, але і дух життя не може існувати без життя духа, інакше йому загрожує панування ірраціональних сил». За словами американського вченого Ігаба Гассана, ми маємо постмодерністську політику, телебачення, технології, моду, спосіб життя, подорожі, інтер'єр та кухню,

²¹ Затонський Д. Модернізм і постмодернізм. Харків : Фоліо, 2000. 255 с.

людські ігри як своєрідну відповідь на глибоку потребу «заплющити очі й втекти від нерозв'язаних проблем і страшних передчуттів загибелі»²². Екстраполюючи ці думки на нинішню українську реальність, В. Горбатенко зауважує, що українська політика є «магічним театром», платою за вхід до якого є розум. Цей магічний театр виступає як модель культури і поведінки постмодерну, яким властива відсутність витоків, причинності, соціальних зв'язків²³.

Гра в умовах постмодернізму призвела до виникнення такого поняття, як «деконструкція» – руйнування ідентичності як цілісної структури і формування на її руїнах аморфної різомної конфігурації: Деконструкція ідентичності може йти за двома напрямами: від надбудовних форм до базисних або навпаки. У першому випадку спочатку руйнуються гуманістичні духовні і культурні цінності, норми і орієнтації особистості і заміщаються порожнечею, плюралізмом або дегуманістичними, деструктивними орієнтирами. У другому випадку спочатку руйнується матеріальне підґрунтя фізичного існування особистості, її соціально-економічний статус і можливість здобуття засобів до існування.

Деконструкція може йти водночас і за двома напрямами паралельно, призводячи до деградації гуманістичної якості ідентичності і до перебудови її соціокультурної структури: базисні форми втрачають свій статус, змінюючись місцями з надбудовними, поверхневими. Деконструкція соціокультурного сегмента ідентичності веде і до клінічних порушень механізмів психологічного переживання ідентичності. Деконструкція гуманістичної ідентичності – природний наслідок дегуманістичних процесів, що протікають у суспільстві глобального, транснаціонального капіталізму. Вона є латентною метою політики сучасних олігархічних еліт у сфері культури і медіа-простору, зацікавлених у дегуманізації суспільства й особистості та збереженні свого привілейованого становища. Справжню сутність трансформації ідентичності особистості у суспільстві постмодерну неможливо виявити без аналізу соціальних процесів, що лежать у її підґрунті.

Одним з таких підґрунтів є глобалізація як всесвітня експансія форм відчуження особистості і деструктивних, дегуманістичних процесів трансформації ідентичності. Як наголошує Н. Макаренко, труднощі, пов'язані з розумінням сутності глобалізації, спонукають одних учених представляти її як глобальну дифузію західного модернізму, а інших – як важливий аспект постмодернізму. Криза модернізму, яку констатували науковці в ХХ столітті, привела до того, що великі надії покладалися ними на декларовані

²² Гассан Ігаб. Чим є постмодернізм і чим він стане? Літературний і культурний аспекти. Американська література після середини ХХ століття: Матеріали міжн. конф., Київ, 25–27 травня 1999 р. Клівленд: Довіра, 2000. С. 23.

²³ Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. Соціогуманітарні проблеми людини. 2010. № 5. С. 163.

постмодернізмом цінності: верховенство прав людини над інтересами держави, відповіальність науки, економічна безпека, турбота про навколошне середовище та тварин, справедливість тощо. Надійність і емоційність, людськість і толерантність, характеристики, які проголошує модернізм, дають надію на сприятливий розвиток не тільки західного суспільства, але й усього людства в цілому. Однак на сучасному етапі всі ці підходи, згадуючи велику кількість збройних протистоянь, гібридних воєн, проявів насилля і тероризму, нагадують утопію, в якій домінують кіберкультура, «виробництво на себе» й індивідуалізм, що приводить до так званої «смерті Бога» і позбавлення суспільства душі, тобто до певної дегуманізації²⁴. Д. Белл правильно підмітив цю проблему: «Постіндустріальне суспільство не в змозі забезпечити трансцендентальну етику, крім як тим небагатьом, хто присвятив себе служженню науці»²⁵. До того ж, постмодернізм, як зазначає І. Ільїн, характеризується епістемологічною невпевненістю: «Відмова від раціоналізму й осяяніх традицією і релігією віри в загальновизнані авторитети, сумнів у достовірності наукового пізнання, тобто картини світу, заснованої на даних природничих наук, приводить постмодерністів до епістемологічної невпевненості»²⁶. Таким чином, фрагментація свідомості, яка відбувається за таких причин, веде до фрагментації суспільства, яку можна споглядати на прикладі Західної Європи. Сепаратизм, який переходить в екстремізм, заполонив Західну Європу, навіть благополучні країни, як епідемія, доповнена загостренням внутрішніх суперечностей і пандемією COVID-19. Це той випадок, коли всі прагнуть відокремитися від усіх: Британь і Корсика – від Франції, баски і каталонці – від Іспанії, Паданія – від Італії, Шотландія й Уельс – від Англії, Велика Британія від ЄС. Тиха і мирна Бельгія хоче поділитися на 3 частини. Зі середньовіччя випливає поняття «вільного міста». Подібні тенденції характерні і для Російської Федерації. На цьому фоні феномен розпаду СРСР, поділу Югославії і Чехословаччини сприймається рядовою подією, але чим більша фрагментація, тим складніше досягати консенсусу.

На цьому тлі й виникають конфлікти ідентичностей. У нашому розумінні, конфлікти ідентичностей – це соціокультурні конфлікти посттрадиційності, фундаментом яких є ціннісно-світоглядні відмінності і протиріччя, зумовлені кризами і трансформаціями культурних ідентичностей; ці конфлікти детерміновані дихотомією традиціоналістських і посттрадиціоналістських ціннісних систем і є атрибутивною частиною рефлексо-модернізаційних процесів. Поняття «конфлікти ідентичностей» відбиває системний характер ціннісно-світоглядних протиріч як модернізаційних ризиків

²⁴ Макаренко Н. Глобалізація і цивілізаційні війни ХХІ століття: гуманістичний аспект. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2005. Вип. 22. С. 149–150.

²⁵ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва : Academia, 1999. С. 651.

²⁶ Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. Москва : Интрада, 2001. С. 213.

постмодерного глобального світу: інтеракція і зближення раніше «чужих» культурних спільнот та їх ідентичностей є невищерпним джерелом інтеракції і конфліктів. Конфлікти ідентичностей відбивають гострі протиріччя через глибинні відмінності в колективних цінностях, які не поділяються сторонами конфліктів. Конфлікти ідентичностей складно піддаються конструктивному регулюванню, оскільки групи не можуть піти на компроміси щодо своєї ідентичності або інших фундаментальних групових цінностей, що нерідко призводить до військових сутичок.

Концепт конфліктності, ворожнечі, транспонований в систему політичної термінології, найбільш рельєфно відбиває сутність поняття війни – межової форми силового протистояння, в якому домінує збройна боротьба як продовження політики. Якщо згадати Карла Шмітта, то саме чітка диференціація спільнот за типом «товариш/ворог» може надавати політичної ознаки будь-яким протиріччям, що мають соціальну природу. Війну зазвичай трактують двояко: з одного боку, як межову форму встановлення відносин з «Іншим» (в абстрактно-теоретичному сенсі). З іншого – як конкретно-емпіричний спосіб взаємодії спільнот. І якщо говорити про війну у другому значенні, то її можна розглядати як один з важливих факторів, що впливають на структурування і переструктурування ідентичності колективу й ідентифікаційних контурів індивіда. Війна може створити ідентичність і змінювати її. Це та прикордонна ситуація, в якій виявляються екзистенціальні підстави не тільки індивіда, але й групи в цілому²⁷. Йдеться про те, що цивільне населення також втягується в реальність війни, буквально впається в неї і, відповідно, його ставлення до війни відіграє не меншу роль у процесах форматування ідентичності. Якою би не була війна в сучасних умовах (безконтактна, високотехнологічна тощо), механізм «тотальної мобілізації», описаний ще в 1930-х рр. Ернстом Юнгером, усе ще діє: війна – це вже не тільки і не стільки протистояння армій, скільки протистояння цілих спільнот. Зрозуміло, це твердження, можливо, не зовсім коректне, оскільки восени конфлікти на початок ХХ століття суттєво трансформувалися, і, очевидно, роздуми Е. Юнгера потребують певної ревізії, однак базова ідея його думок вбачається нам, як і раніше, цілком актуальною. При цьому ситуація війни зовсім не передбачає автоматичного посилення інтеграції спільноти в її протистоянні інший спільноті, оскільки будь-яке суспільство внутрішньо неоднорідне, зокрема, і в плані ідентитету, і війна буде створювати кордони не тільки між ворогуючими спільнотами, але й всередині кожної з них (як приклад, вкажемо на таке явище, як колабораціонізм).

У зв'язку зі сказаним, досить доречні слова М. Розумного, який вказує на те, що війна Росії проти України, яка почалася в 2014 р. і яку намагається

²⁷ Burton J. Conflict Resolution: Its Language and Processes. Lanham, Md, & London, 1996. P. 42.

припинити команда В. Зеленського, трактується як війна за ідентичність²⁸. Найбільш об'єктивний показник природи будь-якої війни – її результати. Нинішня війна ще не закінчилася, але проміжні підсумки можна підбити.

Росія виступила ініціатором конфлікту і отримала від нього головні трофеї. Тобто це був класичний напад. Але здобутки В. Путіна викликають чимало запитань щодо його справжніх намірів. Так, захоплення Криму з військово-стратегічної та економічної точки зору було вигідне Росії. Вона отримала таким чином контроль над більшою частиною Чорного моря, багатим на ресурси шельфом і морськими транспортними шляхами (в тому числі, для прокладки трубопроводів). Окупацію Донбасу теж можна розглядати як створення бар'єра на перспективному транзитному напрямку.

Нам від цього теж дещо перепало. Деякі вітчизняні спостерігачі (а особливо наші західні партнери) натякають, що В. Путін зробив неоцінений внесок у становлення української самосвідомості, коли ототожнив поняття «Росія» і «війна», «Росія» і «ворог». Це так. Процеси національного самоусвідомлення та ідентифікація з Батьківщиною для багатьох українців значно прискорилися, але війна за ідентичність триває і на нашій території. Ця війна, на жаль, перетворилася вже на внутрішню боротьбу, і це не може не тішити наших ворогів. Безкінечні скандали, негативне емоційне тло нашої публічної політики, постійні претензії більших патріотів до менших патріотів і навпаки, спекуляції на мовному ґрунті показують наші невдачі в досягненні головного критерію успішної ідентичності – національної єдності.

Українське ядро ідентичності, побудоване на основі історичної та культурної самобутності українського народу, його антропологічному коді, повинне отримати сучасну дієву громадянську оболонку, яка матиме сполучні ланки до всіх різновидів та форм ідентифікації, що сьогодні становлять наше національне тіло.

При цьому, звісно, в цій моделі має бути закладено механізм імунної реакції на вірус імперського реваншу або зовнішнього втручання.

Така модель ідентичності можлива. Вона успішно функціонує в багатьох розвинутих країнах, що пройшли в своєму становленні етап республіканської (або імперської) самоорганізації. В основі такої моделі – громадянські чесноти, лояльність до власної держави, консенсус із базових питань історичної, культурної, мовної політики²⁹.

Проблеми, що виникають у процесі формування української ідентичності, мають своє пояснення. Як пише Лариса Масенко, російську окупацію Криму і вторгнення на Донбас уможливила провальна національна політика української влади упродовж майже всіх років незалежності, що пояснюється

²⁸ Розумний М. Війна за ідентичність. URL : http://espresso.tv/archive/2020/02/viyna_za_identynist

²⁹ Розумний М. Війна за ідентичність. URL : https://espresso.tv/article/2020/02/26/viyna_za_identychnist

неспроможністю населення України привести до влади національну еліту з державницьким мисленням.

Так сталося, оскільки на час розпаду СРСР тоталітарний проект створення з багатонаціонального населення імперії єдиного «советського народу» на основі російської мови досяг в Україні значних успіхів. Советській соціальній інженерії вдалося сформувати всередині української спільноти доволі численний прошарок денационалізованих «простих советських людей».

У нових умовах демократичної виборчої системи винародовлена частина електорату голосує за ментально й світоглядно близьких їй кандидатів. Не останню роль відіграє й втручання Москви, явне і приховане, у виборчі кампанії України. Завдяки цим чинникам на президентських посадах опинилися Леонід Кучма, Віктор Янукович і Володимир Зеленський³⁰.

У зв'язку з цим варто навести одну вельми промовисту цитату з книжки Леоніда Кучми «Україна – не Росія»: «Етнографи вже давно відзначають, що на Сході України з'являється усе більше людей, що відносять себе однаковою мірою і до українців, і до росіян. Може, у цьому одна з розгадок того високого рівня терпимості (стукаю по дереву!), що усі ці роки стійко демонструє Україна? У соціологів є своє пояснення, по суті, близьке. Вони виявили, що в людей, які вільно володіють і російською, і українською мовами, конфліктний потенціал істотно нижчий, ніж у мономовних»³¹.

Президент з державницьким мисленням мав би, отримавши таку інформацію, не стукати по дереву, а бити на сполох. Адже йшлося про збільшення груп людей з подвійною ідентичністю в областях, щоежують з Російською Федерацією, очільник якої не приховує неоімперських амбіцій. Президент України мав би більше дбати про зміщення мовно-культурного кордону з Росією, а не радіти його подальшому розмиванню. Нічого доброго перед загрозою наступу «мономовних» росіян зниження конфліктного потенціалу українців не віщувало.

Ані Л. Кучма, ані В. Ющенко, а тим паче В. Янукович не зупинили російське втручання в інформаційно-культурний простір України. Влада ігнорувала численні звернення українських патріотів з вимогою заборонити ті російськомовні засоби масової інформації, що поширювали мову ненависті щодо української мови, культури й ідентичності³².

Це тільки один з фактів зневаги українського й українства з боку влади, що, зрештою, і обернулося війною Росії проти України.

Щоби побудувати цілісну модель впливу війни на ідентифікаційні процеси (на що в рамках цього розділу не претендуємо), варто врахувати

³⁰ Масенко Л. Війни ідентичностей. Україна опинилася перед новими викликами. URL : <http://https://www.radiosvoboda.org/a/30364963.html>

³¹ Кучма Л. Україна – не Росія /переклад з російської. Москва : Время, 2003. С. 146.

³² Масенко Л. Війна ідентичностей. Україна опинилася перед новими викликами. URL : <http://https://www.radiosvoboda.org/a/30364963.html>

конкретні механізми здійснення рефлексії і фактори, що задають специфіку соціокультурного середовища, в якому ця рефлексія здійснюється. Необхідно вияснити характер основних суперечностей ворогуючих сторін (етнічний, релігійний, національний тощо), вивчити процеси їх взаємодії в довоєнному стані, виявити морфологію соціального простору, в якому індивід створює самоідентифікацію (тобто визначити основні соціальні групи, що становлять суспільство, і зрозуміти зв'язки, які є між ними), проаналізувати, в якому символічному ключі конструюється образ «Іншого» – ворога, яку роль відіграють у цих процесах офіційні і неофіційні медіа тощо.

І насамкінець. Сучасні проекти воєн вказують, що людство відчуває нагальну потребу в оновленні філософського розуміння онтологічної різниці ідентичності як умови можливості та ідентичності як однозначного образу «Іншого». Без натренованого, передусім світоглядного, а відтак і політичного усвідомлення того, що інша культура та людина іншої культури – це горизонт відкритих можливостей, а неоднозначно довічний набір ціннісних характеристик, проект війни переможе. Його зупиняють війною, міжнародними перемовинами та фінансово-економічними санкціями. Проте він має бути унеможливлений і на рівні наукової теорії.

На підтвердження сказаного В. Шрамович наводить слова відомого публіциста А. Піонтковського щодо російсько-українських реалій: «Цю війну взагалі можна назвати фантасмагоричною. Постмодерністською. Ви можете собі уявити, щоб, наприклад, у жовтні 1941 року продовжувалися зустрічі Молотова та Ріббентропа, на яких обговорювалися б якісь торгові відносини між Німеччиною та Радянським Союзом? А ми ж зараз бачимо дуже дивні речі у відносинах між Україною та Росією, що, однак, не скасовує того факту, що війна триває»³³. Далі російський учений прогнозує: «Коли виникне ситуація розколу особистих інтересів В. Путіна та іншої російської владної еліти, і якщо до влади якимось чином прийдуть інші люди, то це не будуть "сахарови" чи "мандели". Це будуть постпутінські "берії" та "маленкови". Але у своїй політиці вони змушенні будуть повністю переглянути відносини з Заходом. Тоді у відносинах з Україною дивовижним чином зникнуть проблеми доведених до відчаю жителів Луганщини та Донеччини, а питання Криму буде вирішуватися на переговорах. Лише після цього можна буде говорити про новий етап в українсько-російських відносинах»³⁴.

Отже, епоха постмодерну окреслила перед світом нові виклики та завдання, створила нові проблеми, які потребують розв'язання. Проблеми, що супроводжують людство в процесі його еволюції, характерні для кожного періоду історії і для всіх народів. Проте кількість накопичених проблем

³³ Шрамович В. «Постмодерна війна» України та Росії. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150205>

³⁴ Шрамович В. «Постмодерна війна» України та Росії. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150205>

загальносвітового масштабу епохи постмодерну, війн та конфліктів нового формату, де суб'єктом є ідентичність, особливо українська, свідчить про кризу цивілізації цієї епохи, певний переломний рубіж в історії людства.

7.3. COVID-19 – тест для ідентичностей

Пандемія коронавірусної інфекції поставила світ перед загрозою гуманітарної катастрофи глобального характеру і стала своєрідним тестом як для урядів усіх держав на їх здатність діяти в екстремальних умовах, так і для людей, для їх ідентичностей, на готовність адекватно реагувати і морально поводитись у таких умовах. За великим рахунком, це – жорсткий тест на людяність³⁵. Масштаби пандемії по-справжньому жахають. До постгеноцидного травматичного синдрому українців додалися глибокі і болісні травми COVID-19. Пандемія може розтягнутися на тривалий час, поки не будуть знайдені ефективні засоби протидії і засоби масової вакцинації всього людства. Життя в умовах пандемії показало, що тільки спільними зусиллями суспільства і влади за підтримки світового співтовариства цей вірус можна подолати.

Часто вживана останнім часом фраза про те, що після пандемії коронавірусу світ уже не буде колишнім, є водночас і банальною, і оригінальною, і справедливою. Банальною, оскільки світ ніколи й не був колишнім, оскільки являє собою динамічну систему, яка щогодинно, щоденно і щомісяці змінюється. Інша річ, що характер цих змін здебільшого поступовий, а тому малопомітний для пересічної людини. Оригінальність фрази у тому, що ситуація з COVID-19 стала своєрідною точкою біfurкації, певного роздвоєння для людства. Справді, якщо, використовуючи традиційні українські образи, світ став ніби героєм казки на роздоріжжі: повернутися назад неможливо, вперед іти страшно, крім того, на камені біля повороту нічого не написано. Тим не менш, людство виявилося недостатньо готовим до світової пандемії планетарного характеру, в тому числі й морально. Хоча масова культура, продукція Голлівуду останніх років без кінця змальовувала похмурі картини масового зараження і навіть зомбі-апокаліпсису, які охоплять Землю найближчим часом.

Можливість таких подій розглядали й експерти. В доповіді Національного розвідувального управління США 2011 р. «Світ після кризи. Глобальні тенденції – 2025: світ, що змінюється» – описується сценарій, лякливо подібний на сьогоднішню дійсність: «... Якщо пандемічне захворювання виникне, воно виникне перш за все в областях з високою щільністю населення і тісними взаємовідносинами людей і тварин; таких районів багато

³⁵ Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 51.

в Китаї і Південно-Східній Азії, де люди живуть у тісному контакті і постійному спілкуванні з тваринами. Незважаючи на обмеження, накладені на міжнародні подорожі, подорожуючі зі слабко вираженими симптомами захворювання або з нетиповими захворюваннями можуть занести хворобу на інші континенти.

Хвили нових захворювань можуть змінювати одна іншу впродовж тривалого часу. Відсутність ефективних вакцин і майже загальна відсутність імунітету зробить населення вразливим для інфекції³⁶.

Усі ці обставини актуалізували різного роду «теорії змов», що варіюються в діапазоні від «COVID-19 не страшніший звичайної сезонної застуди» до «COVID-19 – це чума ХХІ ст., справжній масштаб жертв якої приховується владою». Публіцисти і політичні лідери, аналізуючи пандемію, звичко кинулися шукати аналоги в історії, згадали про «чорну смерть», що розпочалася в Європі в XIV ст. і забрала життя третини європейців. Аналогія цікава з тієї точки зору, що чума також була точкою біfurкації Західного світу. Перетворення міст і сіл на пустку, катастрофічне зменшення населення, неможливість збереження феодальних порядків змінили вектор соціального економічного життя Заходу, який був вимушений рухатися в бік капіталістичних відносин.

Страх перед загрозою захворювання коронавірусом використовується як привід для маніпуляції свідомістю і поведінкою людей. Небезпека втратити рідних і близьких, роботу і засоби для існування, свободу пересування тощо, розхитує психіку людей, викликає невдоволення, провокує до спалахів ненависті до іноземців, руйнує звичайний світопорядок. Страх перетворює людей на натовп, що підігрівається до безпорядків представниками опозиції і терористичних організацій. Створюється таке враження, що вірус здатний не тільки заражати людей, але й змінювати свідомість, психіку, руйнувати ідентичності, деморалізувати їх, перетворювати звичайне повсякдення на паніку.

У свідомості людей коронавірус – це інфернальна загроза, спроможна дійти до кожної людини навіть у її власному житлі. Захистити від коронавіруса не можуть ані армія, ані поліція. Ці страхи додатково нагнітаються ЗМІ, які висвітлюють події в різних країнах, у жанрі «шокової інформації». Тим самим ЗМІ, що перетворили епідемію на захопливий серіал, формують у свідомості людей нову реальність, основним елементом якої стає масовий психоз, що не усвідомлено або спеціально нагнітається. Цей психоз, породжений реальним страхом перед коронавірусом, не менш небезпечний, ніж сама пандемія: люди, охоплені психозом, втрачають спроможність критично оцінювати оточуючу дійсність і починають шукати спасіння від

³⁶ Світ після кризи. Глобальні тенденції – 2025: світ, що змінюється. URL : <http://www.class.ru/library/node/3547?fbclid=IwAR138cAsjF>

коронавірусу, що йде до них, стаючи при цьому досить керованими. З такими людьми можна робити що завгодно, виправдовуючи будь-які дії «боротьбою з епідемією», і вони не будуть опиратися. При цьому спостерігається активний процес руйнування людських ідентичностей – родинної, релігійної, культурної, етнічної, громадянської, що ставить під загрозу цивілізаційні цінності людства. Пандемія вплинула на характер роботи, навчання, на ритм життя і форми спілкування людей, посіяла невпевненість, розгубленість, небезпеку самотності, провокує депресію.

До того ж, психоз в інформаційному просторі поширюється тим самим способом, що й сама епідемія – вірусним. Однак якщо у випадку епідемії джерелом зараження стає сам вірус і інфікована ним людина, то породжений епідемією психоз передається від однієї людини до іншої з допомогою механізму емоційного зараження, а інструментом поширення психозу виступають панічні заклики, що вкидаються в соціальні мережі і месенджери. Отримавши порцію такої інформації, людина емоційно збуджується, «заражається» панічними настроями і починає «заражати» інших, розсилаючи панічні повідомлення своїми особистими каналами комунікації. Як наслідок, паніка охоплює великі авдиторії майже моментально: одна людина, що «заразилася», спроможна «заразити» до 30-40 людей, які знаходяться з нею у тісному контакті у соціальних мережах, за лічені години, а в окремих випадках і хвилини. Такий спосіб поширення резонансної інформації називається вірусним, а технології поширення вірусної інформації – вірусними технологіями. Як наслідок, суспільство зіткнулося не з однією, а з двома епідеміями, що одночасно розгортаються: епідемією коронавірусу і епідемією масового психозу. Як би там не було, але точка неповернення, мабуть, уже пройдена або близька до цього, і світ ніколи вже не буде вибудуваний так, як він вибудовувався до пандемічної трансформації 2020 р. Пандемія засвідчила, що, по-перше, попередня система з адресованими їй глобальними викликами справитися не в змозі і, по-друге – принципи функціонування можуть бути цілком іншими, порівняно з тими, яким навчали всі сучасні підручники менеджменту та медицини.

Звичайно, можуть сказати, що всі протипандемічні дії мають тимчасовий характер. Життя, як тільки показники тих, хто захворів і помер, підуть на спад, скоро повернеться в попереднє русло. Психологічні підстави цих сподівань зрозуміti не важко. Але добре відомо, що нічого немає більш постійного, ніж те, що колись вводилося як надзвичайний чи тимчасовий захід.

Нині у світі і в Україні триває вакцинація населення, в усіх регіонах працюють центри щеплення, ведеться необхідна профілактична робота. Дуже важливо, щоб всі державні та приватні структури системи охорони здоров'я, інститути громадянського суспільства, засоби масової інформації усвідомлювали, що пандемічний рівень захворювання може в будь-який момент повернутися. До того ж, ми стали свідками появи нових, ще більш

небезпечних вірусних модифікацій. Зрештою, наука вже давно довела, що віруси модифікуються постійно, і той чи інший різновид модифікацій людство відчувало на собі упродовж усієї історії.

Постпандемійна світобудова – явище, яке не вперше виникає під час розгортання світового історичного процесу. Фактично всі пандемії в історії людства виявлялися співвіднесеними з наступними змінами моделей життєвлаштування – перехід від Античності до Середньовіччя, від Середньовіччя до Нового часу, від Нового часу – до Новітнього.

Якщо наслідком пандемій минулого була зміна парадигм життєвлаштування, то можна прогнозувати, що й пандемія коронавірусу спроможна привести до трансформацій, як мінімум, не меншого масштабу. Питання не в тому, чи відбудеться трансформація, а в тому, в якому вона піде напрямі, що буде являти собою постпандемічний світ. Нині в дискурсивному просторі – українському і світовому – можна спрогнозувати декілька вірогідних моделей життєдіяльності в нових умовах.

Модель глобального соціально-економічного краху. Все, що відбувається на очах людства, викликає занепокоєння з відчуттям повернення у кам'яний період. А ще не так давно більшості це видавалося неможливим. Точніше, був відсутній сам розгляд можливого регресу. Світ сприймався винятково в логіці безальтернативності руху шляхом технологічного прогресу. Домінувало переконання, що завтра в плані технологій буде краще, ніж сьогодні, а післязавтра краще, ніж завтра. Універсальним показником такого покращення сприймалися нові версії комп’ютерів, мобільних телефонів, які щорічно з’являлися. На наркотику віри в технологічний процес опинилися цілі покоління. Пройшло лише кілька місяців, а то й тижнів, і оптимістичне сприйняття у більшості населення світу змінилося тривогою і розчаруванням. Не можна, разом з тим, сказати, ніби сценарій регресу був відсутній у проектах майбутнього. Описувана ситуація регресу була представлена, зокрема, під назвою сценарію «Мотори, що глухнуть» у рамках доповіді ЦРУ про глобальні тренди 2012³⁷.

Економіка, за цим сценарієм, знизить оберти, що, як наслідок, приведе до масового безробіття, відмови держав від соціальних обов’язків, розпаду великих геоекономічних просторів. У перспективі, мабуть, не вдасться уникнути нових пандемій, голоду і, відповідно, мору. І контури чотирьох вершників Апокаліпсису, що традиційно прочитуються в образах Хвороб, Війни, Голоду і Смерті, ось уже замайоріли на горизонті.

Набув нової актуалізації і дихання популярний дискурс про нове Середньовіччя і новий феодалізм. Глобальний світ згортався до простору окремих локалітетів. Більш неможливим видається туристичний бізнес.

³⁷ Global Trends 2030: Alternative Worlds. URL: <http://globaltrends2030.files.wordpress.com/2012/11/global-trends-2030-november2012.pdf>

Відновлюється знову, за подобою цехів Середньовіччя, домашня робота. Глобалізаційна парадигма заміщується парадигмою глокалізаційною. Регіональні керівники отримують фактично необмежену владу на місцях, подібно до середньовічних феодалів. Продуковані повідомлення про тих, хто захворів і помер, страхи викликають настрої, які можна визначити як нову есхатологію, що також викликає відповідне перегукування з епохою Середньовіччя. Однак у разі конкретизації функціонування постпандемічного світу, відступу від мови аллегорій виявляється його суттєві відмінності від середньовічної моделі. Неможливо собі уявити Середньовіччя з Інтернетом. Побудоване на інтернет-комунікаціях суспільство є суспільством постмодерну і як традиційне, яким воно було в епоху Середньовіччя, ніяк не може бути позиціоноване. Середньовічний світ був світом релігійним, в якому Церква мала системоутворююче значення. Членство в релігійній общині передбачало участь у церковних ритуалах, що мало на увазі колективність і контактність, а тепер все змінюється під форматом он-лайн, включаючи й богослужіння.

Іншим обпертям середньовічного світу виступала громада, яка передбачала колективність у всіх проявах життя суспільства – сумісна трудова діяльність, сумісне проведення свят тощо. Всі ці традиції середньовічного суспільства суперечать сучасним нормам профілактичних антивірусних дій і ковідній психології людей.

Модель технологічного оптимізму. Сумнівною вдається висловлена деякими експертами думка, ніби коронавірус знищив ідеологію лібералізму. Справді, обмеження свободи пересування стало викликом для ліберальної системи цінностей. Однак насправді ліберали в ситуації з пандемічними обмеженнями доводять свою правоту. З одного боку, профілактичні заходи співвідносяться ідеологами лібералізму з торжеством цінностей індивідуалізму, свободою особи. Колективізм тайт у собі небезпеку перебування людини в колективі, створює для неї загрозу. Інший бік ліберального дискурсу в умовах пандемії полягає в просуванні теми цифровізації. Потрібно було, зазначають вони, більш активно розвивати сектори цифрової економіки, освіти, культури, в цілому – належно інвестувати в цифрову сферу. Тепер це потрібно робити в будь-якому разі.

Для ліберальних технооптимістів пандемія коронавірусу є важливим і історично необхідним каталізатором переходу до нового технологічного укладу суспільства. Всі такі переходи в минулому, вказують вони, супроводжувалися стрімким зростанням безробіття, аутсайдерством широких груп населення, чия діяльність, професійна підготовка, культурні установки пов'язувалися з попередніми типами технологічних укладів. Але рано чи пізно такий болісний перехід мав відбутися. Це плата людства за прогрес, і не тільки. Йдеться, по суті, про нову версію шокової терапії, в нинішній версії – пандемічної.

Справді, сьогодні дуже багато говориться про переваги для людини праці і навчання на віддалі, архаїчності для третього тисячоліття поняття «робочий час», «робоче місце», «навчальна аудиторія». У разі роботи на віддалі зменшуються витрати на орендну платню, інші витрати, пов'язані з обслуговуванням орендованих площ. Пережила себе також і традиційна форма покупки товарів у вигляді походу покупця в магазин. Сьогодні Інтернет надає можливість цілком перейти на купівлю-продаж в он-лайн. Магазини, у їх попередньому вигляді, будуть відмирati як феномен. Про наукову діяльність та освітні послуги у форматі он-лайн і говорити не доводиться. Так, визнають ліберали, будуть безробітні, армію яких становитимуть ті, хто виявився не підготовлений до роботи в реаліях цифрового суспільства. Так що коронавірус став фактором, який підштовхнув перебіг історичного процесу в постіндустріальних умовах

Модель національного спасіння. Ця модель особливо розвивається російською пропагандою. Такі профілактичні антивірусні заходи, як закриття кордонів, обмеження контактів з іноземними громадянами, встановлення механізмів мобілізаційного типу, надихнули прибічників російського шовіністичного табору. Антипандемічні європейські дії дають нагоду їм стверджувати, що універсальна світова економіка руйнується, держави відособлюються одна від іншої, Європа фактично повернулася до втрачених принципів національних державних суверенітетів. Зазначається, що національні держави і модель Вестфальської системи будуть відновлені. Йдеться навіть про лівий поворот, про нібито новий запит на соціалізм, оскільки капітал засвідчив свою непридатність під час розв'язання проблем у критичних ситуаціях. Посилаються на Китайську Народну Республіку, яка, на відміну від країн Заходу, через централізовані та мобілізаційні механізми партійно-державної системи соціалізму в досить короткий проміжок часу зупинила епідемію.

На противагу домінуючим раніше ідеям «відкритого суспільства», спасіння вбачається в закритості, в замкнутості, включення механізмів автаркізації. Поспішають оголосити, ніби Джордж Сорос – головний персоналій глобалізму – вже програв. Преференції за нових умов здобувають ті, у кого існують механізми самозабезпечення. Спеціалізація в рамках міжнародної системи поділу праці, залучення в різноманітні транснаціональні колаборації в реаліях постпандемічного світу визнаються помилковими орієнтирами. Ось ще один крок, вважають прибічники третьої моделі, – і буде пред'явлена ідеологія, в якій набуде обґрунтування і легітимізації національна автаркія.

Набув поширення **конспірологічний концепт** із знаком плюс, відповідно до якого операція запровадження екстрених заходів з протидії пандемії насправді була проведена для того, щоби повсюдно скинути глобалістів і відновити національні держави. Обґрунтування цих заходів захистом людей

від коронавірусу є технологією прикриття, що надає легального обґрунтування політичній операції. Керівники провідних світових національних держав виступили фактично синхронно, єдиним фронтом і з єдиною рецептурою. Те, що це сталося напередодні виборів у США, де прогнозувалася битва націоналістів і глобалістів, є додатковим аргументом для прибічників третьої моделі бачення постпандемічного світу.

Однак представлена версія не підтверджується свідченнями, що Дж. Сорос чи хтось інший з ідейних лідерів глобалізму виступив проти антипандемічних заходів, прийнятих національними урядами. Немає інформації, що хтось з них намагався викрити пандемію коронавірусу як велику брехню, хоча можливості інформаційних ресурсів у плані такого опонування у них є. Навпаки, надходить інформація про належність акторів світового капіталу до участі в боротьбі з пандемією, виділення ними коштів на створення вакцини, матеріальна та психологічна підтримка населення в умовах карантину.

Для людей кордони справді виявилися перекритими, водночас до планів перекриття Інтернету, мобільного зв'язку справа не дійшла. Нічого невідомо і про спроби ревізії світової фінансової системи, про відмову будь-кого в умовах пандемії від долара або євро. Навпаки, у зв'язку з посиленням віртуального сегмента світова фінансова система попри певні кризові явища в деяких сегментах навіть зміщується.

Необхідно також зазначити недосконалість систем самозабезпечення через комунікації в режимі он-лайн. Для роботи механізмів самозабезпечення самоізоляція людини ніяк не підходить. Виниклі надії на повернення людини до землі, на нову фізіократію – не стосуються цього випадку. Колективна праця, колективні форми існування суспільства – такі ціннісні установки в перспективі створення постпандемічного світу не позначені і, відповідно, розраховувати на відновлення моделей соціального буття періодів модерну або традиційного суспільства безпідставно.

Описані версії пандемічного світу становлять чисті моделі, висунуті в рамках актуального світового суспільно-політичного дискурсу. Реальний перебіг політичного процесу може виражатися і відступом від моделі, і змішанням моделей. Вірогідні і реверси, часткове повернення до старої – допандемічної системи, і повторні переходи до постпандемічної моделі. За всієї широти сценарних перспектив очевидно, що парадигма світобудови змінюється на наших очах і повернення до минулих моделей виключене.

Усвідомлення вірогідних моделей викликає можливість проводити екстраполяцію пов'язаних з ними матриць на канву подій, що відбуваються, зазирнути на підставі такого матричного бачення за горизонт тривожного майбутнього. І це не просто слова. Пандемія коронавірусу стала тим водо-ділом, що світ зіткнувся з досить довготерміновим викликом. Багато звичок, уклад життя, принципи співіснування держав і суспільств піддаються жорсткій конвергенції. Примітно, що карантинні події звузили вербално-

візуальне сприйняття нашої планети до рівня спільногого проблемного житла, актуалізували розуміння важливого фактору: питання подальшого виживання, розвитку життя на Землі вимагають системних загальнолюдських зусиль.

Пандемія COVID-19 завдала помітного удару по свідомості людей приблизно так само, як ті літаки у високі башти Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку, започаткувавши драматичну епоху в історії людства. Черговий раз сакральна екосистема Всесвіту подає сигнал, що біди не падають із неба раптом, а є закономірним результатом не завжди раціональної життєдіяльності людей.

Пандемія COVID-19 може стати такою самою прикордонною зоною, яка принесе в людську свідомість поглиблене розуміння спільноті долі, тривог і турбот перед обличчям глибинних змін життя всього світового співтовариства, неминучих планетарних катастроф і потрясінь, що, в свою чергу, стимулюватиме формування глобальних ідентичностей³⁸. Про це необхідно розмірковувати сьогодні, в розпал пандемії в світі, оскільки історія людства все ще формується шляхом проб і помилок, супроводжується дивовижними проявами дефіциту людяності, моральності, фактами злиденності і катастроф.

За будь-якого варіанта виклики часу вимагають термінового переосмислення базових принципів людського існування, концептів його подальшого виживання всередині існуючої екосистеми. І тільки найбільш прагматичні принципи планетарної ідентичності можуть стати реальною парадигмою загальнолюдського співіснування і розвитку на Землі. Особливої гостроти набувають проблеми духовності, сакралізації підстав людського життя, дотримання життєвих принципів, цінностей, тобто все те, що пов'язане з ідентичностями, включаючи й цивілізаційну.

Поки що люди не залишають екосистемі Землі можливості «дихати на повні груди» (якщо сприймати її як життєвий організм, як це робили наші предки в праісторії) в режимі власних внутрішніх закономірностей, у взаємозв'язку з макроструктурою Всесвіту. Перезавантаження, пошук адекватних базових елементів концепцій планетарного співжиття стають особливо актуальними в епоху глобалізації, у світлі «ліній розломів і зіткнення цивілізацій», «кінця історії» тощо, що виникають на карті світу.

У наявності – контрастний відрив деяких світових держав від решти світу і, як наслідок, кризові розриви, конфлікти, непропорційне матеріально-ресурсне, інноваційно-цифрове розділення. Ці фактори, своєю чергою, активізували спроби «третіх» країн включитися в боротьбу за більш гідне глобальне перерозподілення ресурсних благ. На очах кількох поколінь людей

³⁸ Чумаков А. Н., Юрченко П. С. Коронавирус и глобализация: знание Vs домыслы. Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2020. Том 14. № 3. С. 112–122.

світ стає ареною глобальної боротьби за ресурси і сфери впливу, яка супроводжується небаченим розмахом геополітичних протистоянь, вибухами нетерпимості, релігійної ворожнечі і ксенофобії, з одного боку, і гуманітарно-міграційними, екологічними та іншими катаклізмами – з іншого.

Поступово сукупність цілої низки явищ вибудовує клубок нерозв’язаних кризових проблем сучасності, які на фоні пандемії коронавірусу набувають особливої гостроти. Це глобальне потепління, катастрофічне забруднення оточуючого середовища і зниження біорізноманітності, шкідливі викиди в атмосферу, токсичні відходи, озонові діри, дефіцит корисних копалин, водних ресурсів, загроза техногенних катастроф, термоядерної війни, радіоактивного забруднення довкілля. Йдеться також про демографічні, соціально-міграційні вибухи, міжрелігійні, міжконфесійні зіткнення, голод, безробіття тощо.

Іншими словами, усі ці проблеми вимагають сумісних загальнолюдських зусиль планети, оскільки становлять ще більш небезпечні загрози і виклики в контексті пандемії коронавірусу. Цілком очевидно, що вони мають причинно-наслідковий зв’язок і можуть розв’язуватися системно та комплексно.

Семюель Гантінгтон – автор концепції етнокультурного поділу і «зіткнення цивілізацій» у книзі «Хто ми?» писав: «Найважливіші відмінності між людьми вже не ідеологічні, політичні чи економічні. Це культурні відмінності. Народи і нації намагаються дати відповідь на найпростіше питання – «Хто ми є?». Вони ідентифікують себе з культурними групами: племенами, етнічними групами, релігійними общинами, націями і – на найширшому рівні – цивілізаціями. Не визначившись зі своєю ідентичністю, люди не можуть використовувати політику для того, щоб дбати про власні інтереси»³⁹. На актуальність питань ідентичності в сучасному світі вказує і Френсіс Фукуяма: «Незалежно від того, чи веде протистояння культур до конфлікту, чи до прогресу і подальшої адаптації... проблеми глобальної конкуренції, як політичної, так і економічної, дедалі частіше будуть формулюватися саме в термінах культури»⁴⁰. Справді, проблеми ідентичності, визначення самодостатнього місця у світовій системі координат на тлі стрімкої активізації глобалізаційних процесів стають найактуальнішими на порядку денного багатьох моно- і полінаціональних держав. Іде до кінця усвідомлена підкилимна боротьба між планетарно-геополітичними і національно-локальними ідентичностями, яка розхитує зсередини суспільні, державні устрої, міграційні, ментальні установки, які вбачалися непорушними.

Насправді в цій, здавалося б, суперечливій роздвоєності з її «лініями розломів і зіткнень» і приховується одна з ключових особливостей глобалізаційних процесів. Саме на перетині «ліній розломів» глобалізація прорубує

³⁹ Хантингтон С. Кто мы? Москва : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. С. 171.

⁴⁰ Фукуяма Ф. Наше человеческое будущее. Москва : ООО «Издательство АСТ»; ОАО «Люкс», 2004. С. 71.

трасу для майбутніх цивілізаційних змін. Іншими словами, спостерігається глобальне переселення локальних ідентичностей в ідентичності більш широкого, глобального формату.

Уся хворобливість і нещадність епохи глобалізації криється саме в цій переструктурованій (хірургічній) сутності. Глобалізація через свої інструменти впливу на тлі пандемії коронавірусу запустила новий етап природного відбору, але цього разу серед найбільш стійких і прагматичних принципів виживання і розвитку етносів у рамках планетарного життя. Чи готові ми до таких викликів? Чи готові ми до того, щоб розкрити, гідно ретранслювати ті пасіонарні пориви і хвилі, які здавна існували в сакральній ойкумені за назвою Україна і створювали цивілізаційні тренди?

Які поведінкові, традиційні принципи і підвалини забезпечували нашим предкам уprotoісторії гармонійне життя на величезній території лісостепу? Які явища, константи могли б стати наріжними каменями, підґрунтят національно-цивілізаційної ідентичності, проривними егрегорами нагромадженої енергії, що транслюють на зовнішній світ позитивно-гуманістичний образ, а також прагматичний стиль життєдіяльності наших предків-землеробів і козацьких лицарів у нашій історії, трансформуючи їх потім у пізнавані бренди сучасної України.

На нашу думку, інтелектуальні зусилля владних структур, громадянського суспільства, українських учених-істориків, політологів, правників, лінгвістів, археологів, культурологів, етнографів, філософів, психологів, соціологів, економістів у співпраці з представниками природничих наук, зокрема медиками, біологами, хіміками тощо – мають бути спрямовані на комплексне осмислення драматичних уроків COVID-19 як найбільшої гуманітарної катастрофи глобального характеру, що торкнулася усіх сфер життя людства, непередбачуваних наслідків мало не тотальної хвороби масового і планетарного характеру, без національних і державних кордонів, соціальної, релігійної та расової належності, віку і статі. Аналізуючи українські реалії пандемії, необхідно звернути увагу на незавершеність реформ, відсутність гнучкості політичної та адміністративної системи, її бюрократизм і корупційність, кволість органів охорони здоров'я, соціального захисту, надзвичайних ситуацій, нездатність поставити діагноз нашим ідентичностям, проявам синдрому Нових Санжар, події в яких засвідчили повну відсутність належної комунікації між громадянами та органами влади. Потрібен національний аудит не тільки фінансово-економічний, медико-епідеміологічний, але й політичний, менеджерський, психологічний на перевірку здатності влади, громадянського суспільства, його інститутів адекватно, ефективно діяти в екстремальних умовах на упередження, оперативно реагувати на зміни і виклики, забезпечити вакцинування населення, підняти рівень його санітарно-гігієнічної культури та відповідальності.

7.4. Виживання та цивілізаційні трансформації української ідентичності в чужоземному середовищі

Однією із загальних проблем сучасного глобалізованого світу є феномен міграції, який зумовлює глибинні зміни в етнічному складі країн і континентів, у соціальних структурах і відносинах, у ідентифікаційних процесах і, зрештою, в трансформації цінностей. З погляду нашого дослідження пріоритетним аспектом є аналіз цивілізаційних змін ідентичностей української діаспори на індивідуальному та колективному рівнях, виживання їх національних цінностей у середовищі інших держав. Методологічним підґрунтям такого аналізу виступає концептуалізація, тобто процес включення феномену міграції в теоретичний контекст знання, що дозволить наділити теоретичним змістом поняття «міграція» та «мігрант».

З методологічної точки зору доцільно розглянути мотивацію міграційного переміщення та її зв'язок з ідентичністю. Людина приймає рішення мігрувати під впливом цілої гами обставин, а інколи якої-небудь з них. При цьому мотивація рішення про міграцію виходить передусім з внутрішніх потреб індивіда. Спираючись на теорію «структурі національної дії» Т. Парсонса⁴¹, можна сформулювати положення про певну шкалу цих мотивів, яка визначається набором різноманітних умов, у рамках яких ключове місце посідає **свобода вибору**. Крайніми точками цієї шкали будуть, з одного боку, активні мігранти, з усвідомленою мотивацією, а з іншого, пасивні мігранти, що переміщаються під безпосереднім тиском обставин. До перших належать кваліфіковані працівники, а також мігранти з метою з'єднання сім'ї. До інших – наймані працівники, біженці, особи, які не мають громадянства.

Для концептуалізації феномену міграції на індивідуальному рівні варто звернути увагу на її соціальні характеристики, які формуються і проявляються вже на «новому місці», в соціумі, що приймає мігрантів. З цього погляду важливо пізнати феномен діаспори як місця міграції. Ізраїльський дослідник Г. Шеффер ототожнює діаспору з громадою. Він вважає, що «в нових місцях проживання діаспори зберігають свою етнонаціональну (а іноді ще і конфесійну) ідентичність і згуртованість міжно спаяного колективу», що в «країнах заселення» діаспори залишаються групами, що представляють меншини, вживав поняття «діаспора общинна»⁴². Далі Г. Шеффер вказує на те, що чим більший досвід життя етносу в умовах діаспори, тим чіткіше проявляються специфічні психологічні риси її участника: життезадатність, уміння своєчасно і якісно оцінювати оточуючий світ і будувати правильні

⁴¹ Танчер В. Парсонс Талкотт. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 541.

⁴² Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике. Диаспоры. 2003. № 1. С. 177.

відносини, практичність, уміння обирати професію (найчастіше за координатами: гроші–влада–інформація). Чому так? Тому що діаспори проходять природний відбір двічі. По-перше, свого часу зуміли податися в чужі світи найбільш життєздатні, а слабкі залишилися на попередньому місці, тому що в них для подорожей не вистачило засобів і сил. По-друге, учасники діаспори пройшли загартовування, причому багаторічне і навіть багатовікове у найрізноманітніших умовах планети, і з них вижили і залишили нашадків тільки найбільш адаптивні⁴³.

Щоправда, існує і протилежний підхід до визначення портрета учасника міграції: діаспора – це не міграційна спільнота, а навпаки, стан роз'єднання і розсіювання⁴⁴. Якщо керуватися цією логікою, то механічне ототожнення діаспори і спільноти неправомірне. Це різні явища. На противагу етнічній спільноті, яка покликана збирати розсіяних етнічних індивідів, що знаходяться в міграції, діаспора – це індивідуальна форма життя. Вона не служить, як будь-який соціальний інститут, організації сумісної діяльності людей для задоволення їх соціальних потреб. Навпаки, у діаспорі індивід роз'єднаний і його етнокультурні потреби не знаходять підтримки.

Таким чином, проглядається наявність двох протилежних парадигм, які задають спрямованість і характер концепту поняття «мігрант». З одного боку, це так звана **комунітарна парадигма**, в якій домінують категорії спільноти, абсолютнозується її значущість, що приводить до домінування принципу «ми – вони». З іншого боку, існує **антропна парадигма**, яка утверджує пріоритет етнічного індивіда (мігранта) щодо етнічної спільноти і службове значення етнічної спільноти для індивіда.

У рамках розглянутих концепцій можна сформулювати деякі положення щодо змісту концепту «мігрант» з екстраполяцією на українські реалії.

1. Мігрант – це індивід, який незадоволений своїм життям на попередньому місці. Ця незадоволеність змістом свого попереднього існування реалізується як відмова від адаптації у попередньому соціумі і прагнення вирватися за його межі. Звідси висновок: мігрант – це людина особистісної автономії і самодіяльності, яка здатна ризикувати.

2. Мігрант – це індивід, який прагне до того, щоб вийхати на нове місце і прижитися в ньому; відповідно, він транснаціональний, транскордонний і володіє високим ступенем мобільності й адаптивності. Залежно від характеру і спрямованості адаптації, мігрант або знаходиться в стані етнічного розсіювання (діаспори), або орієнтується на місцевознаходження в міграційних спільнотах.

3. Мігрант мультикультурний – зацікавлений у підтримці зв'язків як з попередньою культурою, так і в зв'язках (тією чи іншою мірою) з культурою

⁴³ Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике. С. 177.

⁴⁴ Фадеичева М. Диаспора и состояние этнического индивида. Диаспора. 2004. № 2. С. 141–147.

суспільства, що приймає його. Як засвідчує практика, в тому числі українська, вимагаючи визнання своїх особливостей, мігрант не завжди готовий інтегруватися, що створює загрозу національній і культурній ідентичності суспільства, яке його приймає.

4. Мігрант багатолікий з погляду причин і мотивів переміщення, вибору стратегії адаптації у суспільстві, що приймає індивіда. Це природно, оскільки сама міграція – багатоаспектний і соціальний процес, який має багатофакторний і поліваріантний характер.

5. Мігрант – наслідок природного відбору в людській популяції. Це той, кому вдалося прижитися на новому місці, хто витримав культурний шок і певну ворожість оточуючого середовища, максимально пристосувався до нових умов, зберігаючи зазвичай свою початкову ідентичність.

Отже, **концепт «мігрант» є наслідком концептуалізації феномену міграції на індивідуальному рівні**. Саме цією обставиною пояснюється пряма залежність семантичного поля поняття «мігрант» від відповідного поля поняття «міграція»⁴⁵.

Можна виділити три основні варіанти поведінки мігранта в новому для нього середовищі:

а) мігрант дотримується правил поведінки і культурних норм, що характерні для нового місця свого перебування, ідентифікуючи себе з відповідним соціумом;

б) мігрант ідентифікує себе з певним населеним пунктом, але не з його співтовариством, зберігаючи вірність соціокультурному ядру «материнської спільноти»;

в) відчуваючи свою відчуженість і не бажаючи пристосуватися до нового соціокультурного середовища, мігрант покидає його.

Підвищенню зацікавленість викликають перші дві моделі поведінки, оскільки третя не передбачає довгої присутності мігранта в середовищі, що приймає його. Перша модель приводить до поступової асиміляції мігранта. Найбільше проблем для спільноти, що приймає його, пов’язано з другим варіантом адаптації. Така стратегія адаптації мігранта, коли відбувається ідентифікація з певним населеним пунктом, але не з його спільнотою, приводить до формування закритих соціальних груп, які не хочуть вливатися в спільноту, що приймає його. Мігрант може адаптуватися, тобто пристосуватися до життя в спільноті, що приймає його, знайти роботу і житло, але при цьому може не бути інтегрованим у це суспільство, жити за іншими соціальними нормами і правилами, не пройти вторинну соціалізацію в суспільстві, що приймає його, і не володіти «соціальною» мовою **норм і правил поведінки цього суспільства**.

⁴⁵ Бляхер Л., Пономаренко Т. Концептуализация феномена миграции на индивидуальном уровне. Вестник ТОГУ. 2015. № 2 (37). С. 223–227.

Усе, що пов'язане з міграційними процесами, є виключно актуальним для України, її ідентифікації. Нині, за даними офіційної статистики та підрахунками українських організацій, церков, інституцій науково-дослідного спрямування, а також імміграційних служб, кількість іноземних громадян українського походження, які постійно або тимчасово проживають за межами України, становить від 16 до 20 мільйонів осіб. Закордонні українці представлені більше як у ста країнах світу. Нині українські громадські об'єднання діють майже в 70 державах Європи, Азії, Америки та Африки.

Найбільшою організацією міжнародного характеру є Світовий конгрес українців (СКУ), створений у Нью-Йорку в 1967 р. До листопада 1993 р. цей координаційний орган мав назву Світовий конгрес вільних українців. Нині СКУ об'єднує близько 300 громадських інституцій майже в 30 країнах. Серед його нових членів є і осередки у постсоветських державах. Міжнародними об'єднаннями є також Європейський конгрес українців (представляє інтереси українських громад у 23 країнах, здебільшого в Центральній та Східній Європі), Світова федерація українських жіночих організацій тощо. Най масовішими українськими громадськими організаціями в окремих країнах є Український конгресовий комітет Америки, Українсько-американська координаційна рада, Конгрес українців Канади, Об'єднання українців Росії та Федеральна національно-культурна автономія «Українці Росії», Асоціація «Українці Казахстану», Союз українок Америки, Ліга українок Канади та інші.

Основним координаційним органом світового українства є Українська всесвітня координаційна рада (УВКР), створена українськими громадськими організаціями з України та з-за кордону в 1992 р. За статутом УВКР є міжнародною спілкою об'єднань громадян, діяльність якої поширюється на територію України та інших держав. Метою її діяльності є сприяння зміцненню й розвитку незалежної держави – України, збереження національної ідентичності українців у країнах їх поселення, а також сприяння співпраці України із закордонними українцями та з країнами поселення українців. Найвищим органом управління УВКР є Всесвітній форум українців, який скликається раз на чотири-п'ять років (останній VI відбувся 18–20 серпня 2016 р. в Києві). Представництво УВКР знаходиться в Києві. Значний внесок у розвиток співпраці із закордонним українством робить також Товариство зв'язків з українцями за межами України «Україна–Світ» (Товариство «Україна–Світ»).

Закордонні українці неоднорідні за своїм політичним світоглядом, соціально-економічним становищем, культурно-освітнім розвитком, віросповіданням, рівнем збереженості національної ідентичності, ступенем інтеграції у суспільства країн проживання. Навіть у межах однієї держави поселення серед осіб українського походження інколи простежується різна ментальності і усвідомлення себе частиною різних ідентичностей – етнічної, релігійної, культурної тощо. Закордонне українство переживає нині цілу

низку труднощів, має кілька нерозв'язаних проблем, зокрема: зменшення чисельності організацій закордонних українців через похилий вік їхніх членів; об'єктивна активізація процесу асиміляції; послаблення зв'язків між старшим і молодшим поколінням; наявність суперечностей між українськими організаціями у низці країн; складнощі у формуванні відносин з представниками так званої «четвертої хвилі» економічної еміграції з України, усталеними організаціями закордонних українських громад та ін.

Завдяки активній діяльності українських громадських організацій у «західних державах», зокрема в Канаді, США, Німеччині, Австрії, Франції та ін. країнах, в українському середовищі забезпечується збереження та вивчення української мови як головного індикатора ідентичності молодим поколінням закордонних українців на шкільному та університетському рівнях, зокрема, через діяльність недільних шкіл та університетських кафедр української мови і літератури. Водночас спостерігається тенденція до зменшення використання рідної мови в українському середовищі. Здебільшого українська мова використовується в українських наукових колах західних країн у процесі проведення відповідних досліджень з українською тематики та з метою ознайомлення з результатами роботи дослідницьких осередків на теренах України та у середовищі світового українства.

У країнах – нових членах Європейського Союзу та НАТО використання та вивчення української мови місцевими українцями регулюється відповідним національним законодавством щодо мов національних меншин, яке загалом відповідає міжнародним, зокрема європейським, правовим актам. Водночас спостерігається обмежене застосування української мови на офіційному рівні, зокрема, у місцях компактного проживання українців. У низці країн, зокрема в Російській Федерації, де за неповними даними проживає більше 5 млн осіб українського походження, ситуація щодо задоволення їх мовних і культурних потреб є незадовільною, там бюджетною є лише одна українська недільна школа в Уфі. Такі проблеми з українським шкільництвом існують і в деяких інших країнах. Це говорить про необхідність державної підтримки їх урядів, а також конкретної допомоги з боку Української держави. З цією метою МОН України за підтримки МЗС та низки інших міністерств реалізує проект створення Міжнародної української школи, яка розпочала свою роботу з 1 вересня 2007 р. Мета цієї школи – забезпечити освітні права українських дітей, які разом з батьками перебувають за межами України, надати їм за допомогою новітніх електронних засобів дистанційного навчання можливість здобути належну освіту, а згодом – і відповідний державний документ⁴⁶.

⁴⁶ Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань. Київ : Програма сприяння Парламенту, 2009. Жовтень. С. 2–5.

Однією з особливостей нинішньої міграції українців є розширення її географічних меж. На відміну від попередніх періодів, вона одночасно охопила всі держави Європи, а також Азію, Північну і Південну Америку, Австралію, частково Африку і представлена різними соціальними та віковими групами українського суспільства⁴⁷. Характерним для сучасної міграції є зменшення її нелегальної складової, перехід від «човникових» подорожей до тривалих виїздів, а від них – до переміщень різними країнами та регіонами, скупчення українців переважно у мегаполісах (Мадриді, Римі, Мілані, Лісабоні, Афінах, Москві), розвинуті соціальні мережі. Соціальну динаміку української трудової міграції дедалі більше визначають люди з вищою і середньою спеціальною освітою.

На масштабах міграційного процесу, зокрема його нерегулярного сегмента, істотно позначилася угода про безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом (2017 р.). За неповними даними, з початку її дії українці здійснили понад 50 млн поїздок до країн ЄС, у тому числі майже 10 млн громадян України перетнули кордон з біометричними паспортами.

Що характеризує українців у країнах ЄС, США, Канаді, Австралії? Насамперед, це досить високий рівень освіти та кваліфікації, цивілізаційна спорідненість культури українських мігрантів та громадян цих держав, відносно швидка інтеграція в соціокультурний простір країн, один з найнижчих рівнів злочинності серед національних груп мігрантів. Фахівці з міграційних процесів зараховують українців переважно до циркулярної або маятникової міграції. За оцінками, понад 80% тих, хто перебуває на еміграції, не полішають намір повернутися на батьківщину; близько 70% мають сім'ї в Україні, підтримують тісні стосунки з близькими; 90% реалізують плани на майбутнє в Україні (купують помешкання, оплачують здобуття освіти дітям та ін.); принаймні двічі-тричі протягом року українські мігранти по змозі (за наявності легального статусу в державі перебування, коштів, відпустки) їздять в Україну. Це сприяє соціальній реінтеграції мігранта у разі повернення на батьківщину і збереженню національної ідентичності.

І все ж реалії такі, що мігранти перебуватимуть там, де складатимуться для них кращі умови життя та праці. Перманентні кризи в Україні, відсутність очікуваних інвестицій у розвиток перспективних галузей економіки посилюють міграційну мобільність населення, яка за умов глобалізації стає загальною тенденцією. За експертними спостереженнями, за останнє десятиріччя збільшується кількість українців, які прагнуть набути громадянства країн перебування (як, до прикладу, у Великій Британії, Польщі, Португалії, США, Угорщині та ін.).

Значна частина українських трудових мігрантів використовується як некваліфіковані працівники і зайняті переважно на вторинному ринку праці (будівництво, сільське господарство, сфера послуг тощо). Це не спричинює

⁴⁷ Марков І. Особливості соціальних ідентичностей сучасних українських мігрантів у країнах ЄС. Народознавчі зошити. 2012. № 2 (104). С. 257.

конкуренції для працівників країн, що їх приймають. Водночас більшість з них успішно конкурують з трудовими мігрантами інших країн. Помітною стає тенденція, коли українські мігранти дедалі частіше заміщають вакансії кваліфікованих і висококваліфікованих фахівців, потреба в яких дедалі більше зростає в країнах ЄС.

Одним з дійових чинників збереження національної ідентичності українських мігрантів є комунікація на різних рівнях. Вони утворюють широко розгалужені соціальні мережі, за посередництвом яких спілкуються між собою, з родичами і друзями на батьківщині, переказують зароблені гроші родинам, поширяють інформацію про ситуацію на ринку праці, можливості отримати помешкання, правові характеристики країн чи регіону, зокрема, пов'язані з підготовкою документів на легалізацію, іншими правовими умовами перебування, сприяють возз'єданням сімей, приїзду нових людей з України до країн, що приймають їх, і в зворотному напрямі. Експерти зазначають, що завдяки добре налагодженим мережам українці виявляють еластичність та мобільність у пристосуванні до швидко змінюваних умов на ринку праці, зокрема, в час фінансової кризи. До цього можна додати, що через соціальні мережі відбувається саморегулювання сучасного міграційного процесу.

Пріоритетним напрямом збереження традиційних для українців ідентичностей – етнічної, національної, релігійної – є розвиток культурної та духовної сфери їх життєдіяльності. Нині зареєстровано десятки громадських об'єднань українців у США, Канаді, країнах Європи, окрім Росії, які переважно займаються культурно-освітньою та релігійною діяльністю. Збільшується кількість регіональних, міських, жіночих та студентських об'єднань, які беруть на себе організацію культурно-просвітницьких та спортивних заходів, а також дозвілля. Для прикладу можна назвати Іспанію, де зареєстровано близько 40 об'єднань українців, 25 із яких увійшли в «Адресар українських громадських організацій» «Навігатора українського мігранта – 2008» –довідкового видання для емігрантів. Частина громадських об'єднань українців у країнах ЄС уже стала впливовим посередником у відносинах між українською діаспорою і владою держави перебування, а також у здійсненні зворотного впливу зовнішньої трудової еміграції на українську владу та суспільство.

Впливовими осередками збереження національної та релігійної ідентичностей і формування українських емігрантських спільнот, довкола яких часто утворюються громадські організації – і в цьому історична спадкоємність сучасної трудової міграції та традиційної української діаспори, сформованої у минулі епохи – є душпастирські центри Української греко-католицької церкви. Вони створюються і діють скрізь, де перебувають наші заробітчани, особливо активно – у традиційно католицьких країнах Південної Європи⁴⁸.

⁴⁸ Марков І. Особливості соціальних ідентичностей сучасних українських мігрантів у країнах ЄС. Народознавчі зошити. С. 257–258.

Повертаючись до теоретичних аспектів міграційної політики і практики, варто зазначити, що для українства становить інтерес так звана чотириразова модель міграції, яку запропонували С. Каслз і М. Дж. Міллер. Вона включає декілька фаз:

перша фаза – тимчасова трудова міграція, здійснення грошових перевезів і постійна орієнтація на батьківщину;

друга фаза – триває перебування за кордоном, розвиток соціальних мереж, ґрунтovanих на родинних і дружніх зв'язках за спільністю території походження, організація взаємодопомоги у новому соціальному середовищі;

третя фаза – об'єднання сім'ї, зростання усвідомлення можливості довготермінового перебування за кордоном і орієнтація на суспільство, що приймає мігранта, становлення етнічних спільнот з їхніми власними соціальними інституціями (освітні та культурні організації, церква, кафе, магазини, професійні ніші);

четверта фаза – переселення на постійне місце проживання, рішення про яке, зокрема, залежить від політики уряду та сприйняття мігрантів місцевим населенням. Наслідком цього кроку є набуття легального статусу і, можливо, громадянства, соціально-економічна маргіналізація і формування етнічних меншин⁴⁹.

Можливим негативним наслідком для ідентичності усіх цих міграційних фаз є акультурація, тобто сприйняття одним народом повністю або частково культури (в широкому розумінні цього слова) іншого народу на шкоду своєї культури. Дж. Беррі виділяв два типи акультурації: соціальну (або культурну) і психологічну. Соціальна акультурація – це зміни, що виникають у культурі і суспільстві внаслідок контакту між культурними групами. Термін «психологічної акультурації» має індивідуальний характер і стосується змін у психіці конкурентної людини як підсумок контакту з представниками іншої культури. Акультурація зачіпає ті психологічні явища, що відбуваються з людьми, коли вони вступають у довготривалий безпосередній контакт з представниками інших культур, змінюючи свої цінності, традиції, норми поведінки. Часто ці реакції означають виникнення депресії, пов'язаної з відчуттям культурної втрати, і підвищення рівня неспокою, пов'язаного з невпевненістю у правильності своєї поведінки у новому суспільстві⁵⁰.

Підтвердженням цього можуть слугувати особливості емігрантської ідентичності українців, які пов'язані з відчуттям «розрахунку на самих себе». Незахищеність з боку власної держави, нелегальний статус у державі перебування, а ще, рідна держава, не створивши відповідної кількості робочих місць і, основне, не забезпечивши гідних заробітків (відповідно, заробітчани

⁴⁹ Яворський М. Міграція та реконструкція ідентичності на прикладі досвіду сучасних трудових мігрантів з України. Українознавчий альманах. 2014. Вип. 15. С. 170.

⁵⁰ Беррі Д. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы. URL : <http://rl-online.ru/articles>

повернуться в Україну, коли ці умови, бодай частково, з'являться) – це і є причинами «розрахунку на самих себе». Українські іммігранти почуваються вихідцями з культурно спорідненого з громадянами ЄС, але іншого світу. Вони не тільки не долучені до єдиного з громадянами приймаючого політичного простору спілкування, а й перебувають поза політичним простором як таким, не відчуваючи в ньому свого «локусу»⁵¹.

Процес впливу культур на мігрантів супроводжується вибором рівня і масштабу взаємодії з іншою культурою (наприклад, зберігати чи не зберігати власну культуру і водночас прагнути підтримувати контакти з представниками іншої культури). Акультурація має різні рівні і охоплює такі напрями:

- інтеграція – такий тип акультурації, коли кожна група підтримує і зберігає власну культуру і водночас прагне підтримувати контакти з представниками іншої культури;
- асиміляція відбувається тоді, коли група відходить від своїх культурних традицій та мови і добровільно чи примусово засвоює іншу культуру;
- сегрегація (розділення) культур відбувається тоді, коли група підтримує власну культуру, але не прагне підтримувати контакти з іншою культурою;
- маргіналізація має місце у тих випадках, коли представники культурної групи не прагнуть зберігати ані власну культуру групи, ані підтримувати контакти з іншою культурною групою⁵².

Аналіз опитувань українських мігрантів, які перебувають у Польщі, показав, що для них найбільш прийнятні перший і третій напрями взаємодії культур. На думку М. Яворського, мігранти, які перебувають у Польщі, розглядають свій виїзд за кордон виключно як джерело заробітку грошей для допомоги своїм сім'ям в Україні. Вони не зацікавлені в адаптації до нового суспільства і часто єдиною організацією, яку відвідують, є Греко-католицька церква у Варшаві⁵³.

Справді, спільноти мігрантів і меншин та їхні ідентичності постійно відтворюються на основі потреб і досвіду групи та її взаємодії з фактичним соціальним середовищем. Проте на рівні окремої особистості ці процеси є значно складнішими і залежать від багатьох факторів. У будь-якому разі «ідентичність формується у вимушенному полі інтеграції, адаптації та конфлікту, оскільки в обох випадках вона має суб'єктивний та символічний характер»⁵⁴. Попри те, що сучасна міграція до Польщі добровільна, а обидві країни мають

⁵¹ Марков І. Особливості соціальних ідентичностей сучасних українських мігрантів у країнах ЄС. Народознавчі зошити. 2012. № 2 (104). С. 258.

⁵² Берри Д. Акультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы. URL : <http://rl-online.ru/articles>

⁵³ Яворський М. Міграція та реконструкція ідентичності на прикладі досвіду сучасних трудових мігрантів з України. 2014. Вип. 15. С. 170–171.

⁵⁴ Mach Z. Symbols, conflict and identity. Essays in political anthropology. Albany: SUNY Press, 1993. 297 p.

багато схожого: мова, традиції, спільна історія, клімат і, крім того, не є географічно віддаленими, тим не менше у багатьох мігрантів немає належної бази для реконструювання ідентичностей через відсутність об'єктивної можливості та суб'єктивного бажання інкорпоруватися у нове суспільство. На наш погляд, така позиція є ілюстрацією ситуації осіб, які «однією ногою там, а іншою – тут». Вони не можуть залишатися на батьківщині через складні економічні умови, але також не можуть перебувати надто довго у Польщі. Причини останнього дуже різні: хтось має повернутися додому до сім'ї та старих батьків, інших – не влаштовує робота і їм складно адаптуватися до нових умов праці, деято страждає від ностальгії. Більшість з них не можуть оцінити свою ситуацію як стабільну, що є важливою умовою для якісної реконструкції ідентичності, адже у них відсутні більшість базових прав і можливостей. Відсутні страховка, стабільна заробітна платня, гарантія пенсійного забезпечення на майбутнє. Це суттєво відрізняє їх від тих іммігрантів, які точно знають, що залишаться в приймаючому суспільстві назавжди, а їхній добробут та благополуччя в цій країні значною мірою залежатиме від них самих.

Будь-які серйозні зміни в житті особистості, особливо міграція за кордон, завжди має значний вплив на характер та ідентичність людини. Часто цей досвід є складним, оскільки можливі конфлікти, непорозуміння, труднощі адаптації і лише згодом, але далеко не завжди, інтеграція в нову спільноту призводить до можливої асиміляції. Першою проблемою, з якою стикається більшість новоприбулих мігрантів, є мова (один з найвагоміших елементів ідентичності: «інструмент» її творення та маркер відносин «мівони»). Більше того – мова позначає символічні, невидимі, але дуже сильні кордони-бар'єри між людьми. Неважаючи на те, що більшість мігрантів до Польщі на перших порах уже мали певні знання польської мови, але цього виявилося недостатньо для вільного спілкування з місцевим населенням. Тільки зі збільшенням тривалості перебування мовні навики покращувалися, і один із найбільш складних бар'єрів поступово долався.

Інтегруючою структурою ідентифікаційного процесу українських трудових мігрантів у Польщі виступають релігійні вірування і церква. У Варшаві – це Українська греко-католицька церква, яку українці (зебільшого вихідці із західних областей) розглядають як сакральне місце, де не тільки проходять релігійні церемонії, а й «територія» обміну новинами, місце пошуку допомоги, спілкування із земляками тощо. Стосовно своєї релігійної ідентичності мігранти не відчувають різких змін, адже зазвичай вони – греко-католики. Таким чином, за допомогою церкви підтримується звична релігійна ідентичність мігрантів і, водночас, з'являються нові додаткові функції церкви, зебільшого не притаманні їй в Україні. Наявність власної церкви, як і будь-якої іншої національної організації, забезпечує певний рівень символічної безпеки мігрантів у нових умовах, адже церква допомагає зберігати «стару»

(релігійну, національну) ідентичність мігрантів і водночас допомагає їм адаптуватися до умов суспільства, що їх приймає.

Соціологічні дослідження життєдіяльності українських жінок у Польщі дають важливу інформацію для роздумів. Опитані мігрантки працювали тут у домашньому секторі, хоча в Україні вони були вчительками, медсестрами, бухгалтерками та ін. Розрив між попередньою професійною діяльністю, що давала відносно високий соціальний статус, і теперішньою в Польщі – некваліфікованою, хоча добре оплачуваною, порівняно з українськими реаліями – спричиняє доволі сильний дискомфорт у структурі професійної ідентичності жінок. Їм складно відійти від цінностей і норм попередньої професійної діяльності, і все ще складно адаптуватися до нових «професій». За словами респонденток, цей «дисбаланс» є однією із основних причин, чому вони не хотять перебувати в Польщі надто довго.

Великим викликом для українок у Польщі є переосмислення своїх сімейних ідентичностей, насамперед матері, дружини, а згодом, – доночки й сестри. Парадоксальним є те, що більшість рішень про трудову міграцію приймалися з метою забезпечення добробуту членів своєї сім'ї, особливо дітей, але саме цей мотив найчастіше і створює найбільші психологічні та емоційні труднощі. Відчуття вини, віддаленості, непотрібності власній сім'ї може привести до депресії, а може спричинити зростаючу індивідуалізацію жінки, яка, продовжуючи переказувати гроши та розмовляти по телефону із членами сім'ї, дедалі більше починає міркувати про себе, своє життя і свої інтереси.

Сам факт перебування за кордоном вимушує мігранток думати про національну ідентичність. Спільна територія як «базове відчуття принадлежності та символічний компонент групової ідентичності», незалежні держава і власні традиції є важливим інтегративним фактором українських трудових мігрантів за кордоном. Хоча ця ідентичність зазвичай не займає центрального місця, вона, тим не менше, є одним із ключових маркерів національної самосвідомості людини та здатна за певних обставин актуалізуватися⁵⁵.

Водночас у разі недостатньої інтеграції в новий соціокультурний простір, переважання маргіналізації чи інших труднощів акультурації особистість може замкнутися в собі, відсторонитися від оточуючого світу. Ці явища характерні для такого психологічного явища, як відчуженість. У соціальній психології термін «відчуженість» використовується для характеристики міжособистісних відносин, за яких індивід протиставляється іншим індивідам, групі, суспільству в цілому, відчуваючи ту чи іншу міру своєї ізольованості. Такі конфліктні відносини у групі пов'язані з порушенням опосередкованості ціннісного змісту сумісної діяльності, із втратою відчуття

⁵⁵ Яворський М. Міграція та реконструкція ідентичності на прикладі досвіду сучасних трудових мігрантів з України. Українознавчий альманах. 2014. Вип. 15. С. 171.

солідарності, групової ідентичності, коли індивід у групі сприймає інших як чужих і ворожих до себе, заперечуючи при цьому норми групи, закони і причини.

Сутність відчуження від етнокультурних особливостей можна представити як неможливість людини реалізувати себе в певній етнічній групі, заснованій на відчутті ізольованості і неприйнятті нового соціокультурного середовища. Труднощі самореалізації призводять до неможливості вільного прояву людиною своєї сутності відповідно до картини світу, неможливості жити згідно з цінностями, виробленими народною етнічною групою, які включають в себе певне розуміння діяльності, зв'язків зі світом та іншими людьми, систему норм, правил, ідеалів тощо. Етнічна відчуженість формує стан протиставлення мігрантів новому соціокультурному середовищу, відчуття ізольованості, неприйняття і ворожості щодо інших індивідів, груп і загалом усьому етнічному суспільству, в яке прибув мігрант.

На думку Олени Пономаревої, почуття відчуженості простежується на прикладі етнічної ідентичності українських іммігранток в Італії. Вони демонструють суперечливе поєднання високого адаптаційного потенціалу й доволі слабкої соціальної інтегрованості. Адаптаційний потенціал зумовлений, передусім, сильною початковою мотивацією міграційного проекту: матеріальне забезпечення родини, залишеної в Україні. Масовість жіночої еміграції з України свідчить про те, що в низці випадків жінки не просто дедалі частіше змушені виконувати функції голови родини (їдеться не лише про розлучених жінок, хоч ця категорія теж представлена серед мігранток з України), але й поставлені в умови вибору доволі радикальних способів її реалізації. З іншого боку, основним завданням і метою своєї трудової міграції за кордон українські жінки бачать не просто матеріальне утримання сім'ї, насамперед дітей, але й забезпечення прийнятного рівня життя⁵⁶.

Слабка соціальна інтегрованість українок в Італії зумовлена поєднанням низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Їдеться насамперед про юридичну й соціальну незахищеність вихідців з України. Специфічний характер трудової діяльності в домашньому секторі з найменшим дотриманням трудового й податкового законодавства, з одного боку, а з іншого – подальше ужорсточення імміграційної політики й практики в Італії призводять до того, що значна кількість українських громадян перебуває в країні на нелегальному становищі. Проблема суттєво ускладнюється через відсутність між Італією й Україною двосторонніх угод у сфері врегулювання трудової міграції та соціального забезпечення.

Іншими словами, суб'єктивний чинник недостатньої інтегрованості українок в італійське суспільство зумовлений невизначеністю їхнього статусу та

⁵⁶ Пономарева О. О. Феномен українських іммігрантів в Італії з погляду теорії соціальної ідентичності. Український соціум. 2011. № 3 (38). С. 68–69.

міграційного проекту⁵⁷. Як уже зазначалося, переважна більшість українських іммігрантів в Італії задіяна в домашньому секторі: обслуговування приватних помешкань, догляд за людьми похилого віку та дітьми. На цій підставі італійські дослідники ведуть мову про етнізацію цієї трудової ніші, а на загальному рівні семантика етноніма «українка» асоціюється зі словом «*badante*», доглядальниця. Примітно, що це стосується не тільки італійців, але й самих українок: після переїзду до Італії вони об'єктивно поставлені в такі умови, за яких змушені ідентифікувати себе з новою соціальною групою: місце доглядальниці – не лише гарантований спосіб працевлаштування й заробітку, для українців це, по суті, єдино можлива нагода одержати легальний статус – дозвіл на перебування в Італії з метою трудової діяльності, відтак соціальні та юридичні гарантії, зокрема підстави для возз'єднання з родиною та можливість безперешкодного пересування між двома країнами. За свідченнями мігрантів, отримання документів на перебування є одним з найбільш проблематичних пунктів їхнього міграційного проекту: «Параadoxально, але коли я працювала доглядальницею, то дозвіл мала без проблем, його поновлювали безперешкодно. Коли вирішила змінити роботу, то мусила давати фальшиві свідчення... З документами так багато проблем, ми дуже залежимо від дозволу [на перебування], а він видається на основі твого контракту. Усі інші контракти [крім роботи доглядальницею] короткотермінові, максимум 6 місяців» (Світлана, 46 років, Вінниця)⁵⁸.

Конфлікт виникає на тій підставі, що соціальна ідентичність категорії українських «доглядальниць» є радше негативною, ніж позитивною, насамперед у сприйнятті самих її представниць. Роботи, виконувані українками в Італії, не відповідають їхньому рівневі освіти й попередньому професійному досвідові та різко знижують їхній професійний статус: «Жінка, яка виїжджає [з України], не завжди розуміє, що то означає працювати доглядальницею. Якщо в Україні ти, скажімо, викладала в університеті, а тут раптом усвідомлюєш, що опинилася аж на нижчому щаблі [суспільної] піраміди, то це дуже важко сприйняти» (Тетяна, Дніпропетровськ, 39 років)⁵⁹. Проблема поглибується й тим, що початково міграційний проект планується як короткотерміновий, тому мігранти не ставлять перед собою завдання повноцінної інтеграції в італійське правове та соціальне середовище. Проте, з огляду на

⁵⁷ Пономарєва О. О. Феномен українських іммігрантів в Італії з погляду теорії соціальної ідентичності. Український соціум. 2011. № 3 (38). С. 74–75.

⁵⁸ Intervento di capacity building in favore delle istituzioni locali ucraine per il rafforzamento delle politiche migratory e socio-educative rivolte ai bambini alle donne ed alle comunità locali Storie di vita / Organizzazione Internazionale per le Migrazioni. Roma: MFR, 2010. S. 13.

⁵⁹ Intervento di capacity building in favore delle istituzioni locali ucraine per il rafforzamento delle politiche migratory e socio-educative rivolte ai bambini alle donne ed alle comunità locali Storie di vita / Organizzazione Internazionale per le Migrazioni. P. 14.

певні обставини, передусім через несприятливу для повернення ситуацію в Україні (зокрема, в уявленні самих мігрантів), така міграція затягується на невизначений термін.

Порівняння себе з автохтонами, чиї сім'ї обслуговують українки, дає останнім привід до позитивного порівняння на свою користь: культурний та освітній рівень українських домашніх робітниць і доглядальниць нерідко виявляєтьсявищим за рівень їхніх приватних роботодавців-італійців. Примітно, що тісний і безпосередній контакт українців з італійським середовищем, що до того ж здійснюється «зсередини» – через тривале й безперервне перебування в родинах автохтонів, – не завжди сприяє інтеграції. З одного боку, українки вирізняються високою здатністю до мовно-культурної та побутової адаптації. Вони мають виняткову практичну нагоду опанувати мову країни перебування, кулінарні та побутові традиції автохтонів; з іншого боку, доглядальниці часто почиваються ізольованими, психологічно «викраденими» своїми роботодавцями і відділеними від решти суспільства: «Коли постійно працюєш зі старими людьми, то почуваєш себе дещо ізольованою, причому не лише від зовнішнього світу, але й від будь-якої інформації взагалі» (Віра, 35 років, Львівська область)⁶⁰. Безпосереднє перебування всередині італійських родин, тривалий і безперервний контакт з ними радше посилюють в українцях відчуття психологічної вразливості, невизначеного статусу, відтак неадекватної соціальної ідентичності⁶¹.

Відчуження зазвичай тягне за собою ідентичну асиміляцію. Бажання покинути невизначений статус і приєднатися до більш високо оцінюваної соціальної групи часто супроводжується втратою низки атрибутів культурної і національної ідентичності, передусім мовної. Феномен простежується вже на рівні так званого покоління 1½, власне дітей, які приїхали на возз’єднання до матерів в Італію в ранньому підлітковому віці та закінчили тут останні класи середньої школи. Вони, по суті, перестають бути українцями, але й не стають італійцями.

Феномен утрати атрибутів мовно-культурної ідентичності увиразностіться на рівні другого покоління – зокрема, дітей, народжених від мішаних шлюбів українок з італійцями. Для українських жінок в Італії шлюб з автохтоном – це найбільш поширеній і бажаний спосіб змінити свою соціальну ідентичність. За кількістю змішаних шлюбів італійців з іноземками одруження з українками стоять на другому місці після шлюбів з румунками⁶².

⁶⁰ Intervento di capacity building in favore delle istituzioni locali ucraine per il rafforzamento delle politiche migratory e socio-educative rivolte ai bambini alle donne ed alle comunità locali Storie di vita / Organizzazione Internazionale per le Migrazioni. Р. 29.

⁶¹ Пономарєва О. Феномен українських іммігрантів в Італії з погляду теорії соціальної ідентичності. Український соціум. 2011. № 3 (38). С. 76–77.

⁶² Пономарєва О. Феномен українських іммігрантів в Італії з погляду теорії соціальної ідентичності. Український соціум, 2011. № 3 (38). С. 78–79.

Водночас сучасна трудова міграція є соціальним явищем не лише іншого часу, а й іншого змісту. Якщо мігранти перших трьох хвиль у країні для збереження своєї національної ідентичності використовували той культурний ресурс, який був засвоєний ними до моменту міграції, то нинішні мігранти можуть мати постійний доступ до найрізноманітніших форм і виявів української культурної спадщини, постійно поповнюючи свої знання про сучасні активності, проекти, ініціативи, що реалізовуються в Україні, в середовищі української культури. Сьогодні спостерігається процес постійного взаємопливу і взаємообміну різними символічними і несимволічними ресурсами між країнами, а також міграція ідей та соціальних і культурних капіталів, якими володіють мігранти. Фундаментальна історична відмінність нинішнього українського заробітчанства від міграцій попередніх епох полягає у зміні простору соціального самовизначення сучасного мігранта. Це – зменшення прив’язаності мігранта до територіально локалізованого соціокультурного середовища походження і скорочення/усунення часових і соціокультурних відстаней завдяки розвитку комунікативних технологій і переходу до глобалізації. Фізичне переміщення між країнами походження і перебування не є вирішальним чинником: мігрант може приїхати до країни призначення, пропрацювати там певний час, отримати документи на постійне перебування або навіть громадянство і не виїжджати фізично до країни походження взагалі, але при цьому створювати й підтримувати активні транснаціональні соціальні зв’язки з країною походження, започатковуючи інноваційні, освітні, бізнесові, громадянські проекти, вкладаючи інвестиції в їх розвиток.

Нинішні зовнішні міграції українців є однією з альтернатив індивідуального вибору в межах «простору співбууття» мігранта: забезпечення матеріальних потреб сім’ї залишається важливим мотивом трудової міграції, однак в основі прийняття рішень їхати чи не їхати на заробітки за кордон лежить персональний вибір потенційного мігранта. Його спосіб самовизначення можна окреслити як перебування у співвіднесені з родиною, батьківщиною, колегами та роботодавцями в інших місцях та країнах перебування, зрештою, вибором потенційних можливостей подальшої самореалізації. Розбудова ефективних міжперсональних мереж, що поєднують усі ці напрями, разом з відтворенням соціокультурних форм самоорганізації, притаманних традиційній діаспорі (церковні спільноти, культурні, освітні, студентські, жіночі товариства, видання власної преси), вказує на формування іншого усталеного простору соціальних відносин, для якого міграція є постійною рисою⁶³.

Дослідники зазначають, що ключовою ознакою глобалізації є інтенсифікація загальносвітових суспільних відносин, що поєднують віддалені одна

⁶³ Павлюк С. Сучасний процес формування соціальних ідентичностей українців в умовах глобалізованого суспільства. Вісник НАН України. 2017. № 6. С. 33.

від одної локальності таким чином, що локальне життя трактується через події, які відбуваються на відстані багатьох кілометрів. Однією з найголовніших характеристик нової епохи стали транснаціональні та глобальні міграції. Терміни «транснаціоналізм», «транснаціональний соціальний простір», «трансмігранти», «транслокальність» широко використовуються в західній теорії для опису міграційних процесів сучасності. Увівши термін «транснаціоналізм», учені намагаються описати нові явища в міграційній практиці, які не можна пояснити за допомогою класичних теорій міграції, наприклад, зовнішні виїзди на сезонні роботи, що тривали не кілька тижнів чи місяців (маятникова міграція), а кілька років; практика, коли одна частина родини мігранта жила у країні його походження, а інша – в країні перебування. Коли ж ці практики стали загальними, постала потреба означити нове соціальне поле. Транснаціональні мігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічний, культурний і політичний кордони, тобто вони «підтримують і розвивають множинні відносини – родинні, економічні, соціальні, організаційні, релігійні, політичні, які пов’язують між собою суспільства походження і поселення». Трансмігранти, інкорпоровані більш ніж в одну спільноту, утворюють нові співтовариства, пов’язані з національними державами та їх кордонами. І якщо раніше економічні досягнення і суспільний статус іммігрантів залежали від швидкості акультурації й інкорпорації у процесі суспільства, що їх приймає, то тепер це більше залежить від «культивації місцевих соціальних мереж на наддержавному рівні»⁶⁴.

Транснаціональні простори міграції, на думку дослідників, усувають колишню дилему мігрантів – інтеграції (що трактувалася як асиміляція) зі суспільством перебування чи утворення в ньому етнічної меншини. Остання формується з тих її представників, що належать до культурного ландшафту країни перебування. Є підстави розглядати транснаціональні соціальні простори іммігрантів як нову форму етнічних спільнот, спроможну активно сприймати цивілізаційні цінності інших ідентичностей, не втрачаючи свої. Це переконливо доводить приклад Канади, де вже кілька поколінь наших одноплемінників демонструють високий рівень етнічної ідентичності у цій країні, які, адаптувавшись до умов чужоземного середовища, не перестали бути українцями. Сучасні українські міграції – це живий, доступний для вивчення приклад соціального самовизначення людини і формування цивілізаційної ідентичності в умовах глобалізації, це «українське вікно» для інтеграції усіх видів ідентичностей у сучасний глобалізаційний простір.

Водночас, висока мобільність руйнує традиційний устрій життя, змінює ставлення до власності, суспільного простору й історичної пам’яті, оскільки в жертву мобільності приносяться не лише дружні, але й родинні та сімейні

⁶⁴ Павлюк С. Сучасний процес формування соціальних ідентичностей українців в умовах глобалізованого суспільства С. 23.

зв'язки, а в кінцевому підсумку – і громадянське суспільство. *Спостерігається суттєва трансформація ідентичності, спровокована гнучкістю і рухливістю соціального простору.* З одного боку, соціальні відносини, просякнуті раціональністю і, відповідно, байдужістю, сприяють розширенню мережі контактів, зростанню інтенсивності мобільності та формуванню нових ідентичностей, а з іншого боку, «особистість стирається або стає мобільною, як ланцюг слідів»⁶⁵, втрачає зв'язок з базовою ідентичністю. Тим не менше, сучасні міграційні процеси продукують нові форми і зміст повсякдення людей, конструюють нові соціальності, закладають підґрунтя для глобальних ідентичностей з цивілізаційним забарвленням, але при цьому зберігаються основні параметри етнічності мігрантів.

---

⁶⁵ Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия. Москва : Наука, 2012. С. 57.

ВИСНОВКИ

Ключовим концептом дослідження є «*цивілізаційна ідентичність*», що вказує на належність індивіда, етносу або держави до тієї чи іншої цивілізації, маючи на увазі «цивілізацію» у розумінні А. Тойнбі або «високої культури» за О. Шпенглером, тобто спільноти конкретних географічних ареалів, що виступають носіями створених ними релігій, ідеологій, соціальних практик, культурних традицій, стилів та цінностей, які в сукупності становлять особливий образ людства і претендують на всесвітню значущість. У системі цих цивілізацій функціонують регіонально-локальні цівілізації, включаючи й українську.

Реалізуючи поставлену мету, автори на основі загальної ідентифікаційної теорії, методології цивілізаційного пізнання і антропологічного та соціокультурного підходів, спираючись на найновіші праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, а також на сформований комплекс джерел, намагалися з'ясувати сутність та трансформацію цивілізаційної ідентичності українства в контексті євроінтеграції, дослідити провідні тенденції та закономірності її зародження, становлення і розвитку, починаючи з давніх часів і середньовіччя до сучасності. Це дозволило вирішити дослідницькі завдання *і викласти наступні підсумкові положення, висновки та рекомендації щодо подальших студій і оновлення ідентичностей українців.*

По-перше, цивілізаційна ідентичність українства – історичне явище, до формування якого причетні усі покоління українців, причому не лише материкової України, але й зарубіжжя, створюючи разом українську регіонально-локальну цивілізацію, Український світ та спільний український простір. *Цивілізаційну ідентичність українства можна трактувати як сукупність символів, уявлень і відчуттів людини (людей) щодо своєї належності до української культурно-цивілізаційної спільноти, яка спирається на національні та загальнолюдські цінності в межах європейського цивілізаційного простору і взаємодіє з іншими цивілізаціями.* Що ж стосується *європейської цивілізаційної ідентичності українства*, то вона розглядається як усвідомлена ним необхідність західнозоріентованої інтеграції України до європейської спільноти та сприйняття її цінностей.

Цивілізаційна ідентичність – складна, багаторівнева конструкція, яка включає *три компоненти: менталітет, локалітет та глобалітет*. Менталітет базується на ціннісно-смисловій своєрідності цивілізації, локалітет – на здатності спільноти власними (етнічними, соціальними, релігійними, художньо-естетичними) засобами репрезентувати світову культуру у своєму контексті, глобалітет вказує на внесок локальної цивілізації у загальну культуру та їх взаємодію¹. При цьому цивілізаційна ідентичність не

¹ Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. Нова парадигма. Київ., 2015. Вип. 128. С. 6.

є окремим, самостійним явищем, а синтезує надбання базових колективних ідентичностей: етнічної, національної, соціальної, громадянської, культурної, релігійної, також регіонально-місцевих, які трансформуються під впливом цивілізаційних цінностей.

По-друге, витоки і зародження цивілізаційної ідентичності українства невіддільні від етногенезу українського народу, від формування культурно-духовних, морально-естетичних, соціально-правових та релігійно-християнських цінностей княжої доби, від присутності Києво-Руської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав у європейському середньовічному соціокультурному просторі та взаємозв'язків з ним. Цивілізаційна ідентичність українців закладалася шляхом розвитку місцевих еліт, писемності, продукування самобутньої культури на рівні орієнтирув тогочасної Європи.

По-третє, ідентифікаційний процес помітно прискорився із зародженням українського козацтва і перетворенням його в передову верству суспільства на тлі Національно-визвольної революції та козацько-гетьманського державотворення XVII–середини XVIII ст. Козацька старшина, мислителі Острозької та Києво-Могилянської академій, духовенство виробили специфічну систему громадянських цінностей українців, побудовану на принципах прямої демократії, соціальної і політичної рівності та справедливості, ідеалів лицарської гідності, військового побратимства і товариства, згоди і взаємодопомоги, причетності до спільної справи, які відбивали дух епохи Ренесансу. Все це супроводжувало процес формування української нації, її ідентичності з цивілізаційними ознаками європейського світу.

По-четверте, незважаючи на поглиблення розколу української ідентичності в умовах перебування українських земель у складі чужих держав, вона зберігала свої питомі цінності і набувала нових, багато в чому цивілізаційних ознак на тлі національно-культурного відродження під впливом гуманістичних поглядів Г. Сковороди, творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, розвитку університетської освіти, української історіографії, діяльності Руської трійці, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, громадівського і просвітницького руху, перших політичних партій. Водночас ідентифікаційний процес на Сході та Заході України наштовхнувся на асиміляційну політику Російської та Австро-Угорської імперій, на кризові явища, породжені малоросійством, австрофільством, московофільством та пропольською орієнтацією частини українців.

По-п'яте, важливим етапом цивілізаційної ідентифікації українства стала Перша світова війна, Українська революція і державотворчі процеси 1917–1921 рр. Відбулася масштабна соціальна, політична і духовна мобілізація українців Сходу і Заходу заради національного визволення, відродження власної незалежної держави на принципах Соборності народу і цілісності

його етнічних земель, що розширило кордони його колективної ідентифікації. На тлі цих подій українська нація заявила про свою реальну присутність на загальноєвропейському просторі і готовність до реалізації власного «українського проекту».

По-шосте, українська ідентичність зазнала руйнівних наслідків і глибоких травм унаслідок згортання національно-демократичної революції, силового знищення УНР та ЗУНР, російської, румунської, польської, а відтак і гітлерівської окупації України, насадження тоталітарних режимів, більшовицької політики російщення та войовничого атеїзму, голodomорів та масових репресій. Нескореність ідентичності українців Сходу і Заходу засвідчив потужний рух Опору польській політиці пацифікації, насильницькому конструюванню советської ідентичності, розгорнутий учасниками «розстріляного відродження», націоналістичного підпілля, шістдесятників та дисидентів, а також діяльністю українських осередків в еміграції.

По-сьоме, підтверджено тісний взаємозв'язок між відновленням державної незалежності України, постсоветськими трансформаціями суспільства і якісно новим етапом утвердження цивілізаційної ідентичності українства. Інституціональною основою цього процесу виступає держава, її інститути, а також громадянське суспільство. Потужним фактором інтенсифікації формування цивілізаційних смислів усіх різновидів колективної ідентичності – етнонаціональної, конфесійної, культурної, громадянської, політичної, цивілізаційної та європейської – стали реформування, демократизація, декомунізація та деколонізація суспільства, ліквідація символів комуністичного режиму, оновлення змісту української національної ідеї, відродження історичної пам'яті та традиційної ментальності. Консолідація української цивілізаційної та європейської ідентичностей наткнулася на войовничий спротив антиукраїнських сил, російської агресії, окупації АР Крим і частини Донбасу. На розмивання української ідентичності, ізоляцію від цивілізованого світу потужно впливає маргінальність, корупція і олігархізація влади.

Однією з особливостей сучасного ідентифікаційного процесу українства є те, що він унаслідок чотирьох хвиль еміграції остаточно вийшов за межі материкової України і набув *планетарного характеру, створюючи світовий цивілізаційний простір української людності, її культури, звичаєвих традицій, ментальності та духовності.* Переважна більшість українців, які постійно або тимчасово проживають у країнах Європи, Америки, Азії, Африки, інтегрюючись у суспільство проживання, надалі зберігають генетичний зв'язок і духовну єдність із Україною, формують разом з нею *Український світ.* Чужоземне середовище, з одного боку, помітно впливає на формування цивілізаційної ідентичності українських діаспор у процесі їх інтеграції в суспільства країн проживання, а з другого, стимулює їх асиміляцію.

Багатовікова історія українського народу – це тернистий шлях самоствердження і маніфестації своєї ідентичності, і це підтверджується проведеним дослідженням.

Ідентичність виявляє себе через процес транзиту цінностей, їх успадкування в соціальній практиці поколінь, але кожне з них по-своєму усвідомлює і реалізує ці цінності з урахуванням ситуації та соціокультурних викликів. Не випадково відомий французький соціолог А. Турен наголошував, що «ідентичність – усвідомлене самовизначення соціального суб’єкта»² і це самовизначення має зіставлятися з конкретними умовами життедіяльності людини або групи. Відповідно, ідентифікація, з одного боку – це самозарахування індивіда до певної групи або до соціальної спільноти в цілому, з іншого, разом зі сигніфікацією виступає як механізм адаптації в процесі соціалізації особистості.

Як засвідчує суспільна практика, кожна людина може бути носієм кількох ідентичностей, наприклад, етнічної, культурної, релігійної, громадянської, європейської тощо. Однак це аж ніяк не означає, що ідентичності можна розкласти як книги на книжкових полицях, адже між їх рівнями не існує жорстко окреслених меж. Структура цінностей ідентичності піддається часовим трансформаціям, що виявляється в різних модифікаціях історичної індивідуалізації того чи іншого етносу залежно від зовнішніх та внутрішніх факторів впливу.

Проведене дослідження ідентифікаційного процесу, спрямованого на формування європейської ідентичності, засвідчило, що він набув нового імпульсу для динамічного розвитку та кристалізації цивілізаційних цінностей під впливом Євромайдану, конституційного закріплення стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі та Північноатлантичному Альянсі.

У ході аналізу сучасного етапу цивілізаційної ідентифікації українства зверталась *і на нерозв'язані питання, недоліки та чинники, які негативно впливають або гальмують її, розмивають українську ідентичність*. Особливу шкоду ідентичності завдає пропаганда «руського міра», маніпулятивна складова гібридної війни Росії проти України, підривна діяльність агентів російського впливу в середині суспільства. Цілком правильний курс на децентралізацію і підвищення ролі місцевих громад може бути успішним лише на принципах унітарності держави, її соборності та цілісності, недопущення під виглядом так званої «регіональності» дезінтеграції України, розколу її національної та громадянської ідентичностей.

Отже, формування загальноукраїнської та європейської ідентичностей цивілізаційного рівня – це складна і багатопланова проблема, що вимагає системного підходу і координації цілеспрямованих зусиль владних структур, громадянського суспільства, наукової спільноти, освітніх організацій, установ

² Touraine A. Production de la societe. Paris, 1973. P. 360.

культури, зарубіжних українських інституцій, інших юридичних і фізичних осіб, що мають реальний вплив на суспільну свідомість і поведінку громадян.

Становлення національної, громадянської, релігійної та цивілізаційної ідентичностей здійснюється в процесі всього життя людини, починаючи зі сімейного виховання, загальної освіти як базової частини всієї системи безперервної освітньої діяльності, спрямованої на громадянську, політичну і культурну соціалізацію, формування наукового світогляду, демократичної і правової культури, суспільної активності в інтересах як самої особистості, так і суспільства. У процесі формування цивілізаційності загальноукраїнської та європейської ідентичностей пріоритетне значення має розвиток і утвердження цінностей людини, захист прав і свобод та створення комфортного середовища для її розвитку і повсякдення.

Зростання ролі та можливостей ЗМІ, новітніх інформаційних технологій та соціальних мереж в умовах глобалізації нерідко використовується для здійснення відкритого, здебільшого цілеспрямованого й навмисного маніпулювання свідомістю людей, особливо молоді, суб'єктивістського трактування складних історичних подій і процесів, нав'язування антинаукової картини світу і його історії, низьких стандартів масової культури, розпалювання міжетнічної ворожнечі і ксенофобії, що призводить до розмивання ідентичності особистості.

Сучасний ідентифікаційний процес в Україні передбачає одночасне виконання двох взаємопов'язаних завдань: формування і консолідація загальноукраїнської громадянської і європейської цивілізаційних ідентичностей та створення умов для повноправного національно-культурного розвитку, прояву культурної ідентичності всіх громадян України, незалежно від соціального та етнічного статусу, релігійної належності.

Проблема співвідношення етнокультурної і загальноукраїнської ідентичності тісно пов'язана зі змістом державних освітніх стандартів. Зокрема, виникає необхідність вирішення таких завдань формування гуманітарного компонента: розвиток цікавості до гуманітарних наук, розкриття сутності історичних явищ і процесів; розвиток соціально-комунікативної, ціннісно-світоглядної компетентностей учнів і студентів на підставі дослідницької, пошукової діяльності, вивчення історії країни і регіону проживання, особистого осмислення соціального, духовного, морального досвіду людей у минулому і нинішньому; виховання толерантного ставлення до історії і культури народів; виховання готовності до активної участі в житті регіону, демократичних, патріотичних переконань громадянина України.

Відштовхуючись від результатів проведеного дослідження, можна висловити низку пропозицій та рекомендацій щодо подальших студій і пріоритетних напрямів практичної діяльності в царині формування загальноукраїнської та європейської цивілізаційних ідентичностей як синтезу

етнічної, національної, громадянської, культурної, політичної, релігійної та інших на базі цивілізаційних цінностей. Ці пропозиції можна сконцентрувати у *трьох умовних рубриках*:

Перша стосується науково-дослідницької сфери і передбачає:

- проведення широкого спектра фундаментальних і прикладних наукових досліджень, включаючи міждисциплінарні, з метою поглибленаого осмислення сутності та значення цивілізаційної ідентичності, шляхів і методів її формування з урахуванням надбань галузевих наук: філософії, історії, політології, етнології, культурології, правознавства, антропології, психології, педагогіки, інформатики, державного управління та їх інтеграції у нове знання системного характеру;

- об'єктивний аналіз стану та тенденцій утвердження ідентичностей українства шляхом модернізації і наповнення їх базових цінностей цивілізаційним змістом в умовах сучасних глобалізаційних, інтеграційних, інформаційних та міграційних процесів, російської агресії і маніпулятивної пропаганди, їх пагубного впливу на світогляд, життєві орієнтири і громадянську позицію українського соціуму;

- оновлення проблематики і зміна пріоритетів наукових досліджень з акцентом на з'ясування механізмів формування цивілізаційних компетентностей, взаємодії національної, громадянської, культурної, релігійної, а також європейської ідентичностей, ідентифікаційної ролі історичної пам'яті, мови, національних традицій, новітніх надбань художньої літератури і мистецтва, засобів масової інформації та міжособистісних комунікацій;

- удосконалення методик дослідження ідентифікації різних етнічних, вікових і соціальних груп населення, її особливостей у регіонах Україні та в українських діаспорах за кордоном, створення спільніх наукових проектів;

- розгортання історичних, етнологічних, соціально-психологічних і культурологічних досліджень, націлених на утвердження у суспільній свідомості образу України як самобутньої регіонально-локальної цивілізації, історично укоріненої у європейський цивілізаційний простір, і на цій основі формування усвідомленого відчуття цивілізаційної європейськості в українських громадян.

Друга рубрика стосується діяльності громадянського суспільства, зокрема:

- врахування зарубіжного досвіду органічного зв'язку і взаємообумовленості розвитку громадянського суспільства та ідентифікаційних процесів, підвищення ролі усіх його інститутів: політичних партій, громадських об'єднань, творчих спілок, ветеранських, жіночих, молодіжних і дитячих організацій, волонтерського руху тощо у консолідації суспільства, формуванні цивілізаційних якостей і компетентностей усіх груп населення;

- поширення і популяризація позитивного образу України, українського громадянина як цивілізованого європейця, його найбільш значущих

характеристик, таких як працьовитість, висока освіченість, культура, толерантність, патріотизм, активна громадянська позиція, відповідальність, почуття власної гідності і гордості за свою країну;

- координація діяльності політичних партій і громадських об'єднань у формуванні та підтримці ідентифікації як одного із механізмів соціалізації особистості, утвердження спільних норм, ідеалів, цінностей, моральних якостей представників різних соціальних груп українського суспільства, як засобу перетворення його в цілісну національну й громадянсько-політичну спільноту та її трансформації в європейський соціокультурний простір;

- активізація співпраці з учителями шкіл, викладачами закладів професійної, середньої спеціальної та вищої освіти у духовно-моральному вихованні дітей та молоді, прищепленні патріотичних цінностей, любові до України, готовності захищати її, поважного ставлення до історико-культурної спадщини, мови і національної культури своєї країни, до старшого покоління, до інших народів та культур;

- створення і реалізація цільових програм просвітницької роботи громадських об'єднань, видавничої діяльності, організації лекційної пропаганди ролі національної ідеї як стрижня консолідації та ідентифікації суспільства, поширення наукових знань про Людину як найвищу цінність, її соціокультурний і духовний світ як підґрунтя самоідентифікації.

Третя рубрика адресується органам влади й управління на загальнодержавному та місцевому рівнях з метою:

- модернізації державної ідентифікаційної політики і розроблення цілісної програми формування цивілізаційної ідентичності українства як системи теорії та практичної діяльності держави щодо створення спільного ідентифікаційного поля для національної, політичної і громадянської консолідації суспільства на принципах соборності України та її європейського вибору, долучення до цього поля українських діаспор;

- координації центральних і регіональних ідентифікаційних проектів формування загальнонаціональної та європейської ідентичностей в Україні як чинника державотворення, успішного проведення реформ, легітимації політичного устрою, становлення громадянського суспільства, утвердження національної єдності і комфортного середовища для життя людей;

- ширшого застосування досвіду сусідніх та інших країн, передусім Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії, щодо формування загальногромадянської та європейської ідентичностей на грунті національних інтересів і цивілізаційних цінностей, а також співпраці із закордонними діаспорами. У цьому зв'язку доцільно оновити зміст Державної програми співпраці із закордонними українцями, зокрема щодо допомоги добровільним і самоврядним організаціям у країнах їх проживання, в розвитку української освіти, науки, культури, церкви, налагодження сталого зв'язку з

ними, оскільки саме вони зберігають національну ідентичність на чужині і пригальмовують процес асиміляції;

– формування за допомогою ЗМІ толерантного суспільного середовища, перш за все того, що стосується відносин між людьми різних культур, національностей, віросповідання і походження; підтримки і систематичного проведення органами державної влади заходів із взаємного ознайомлення з культурними досягненнями народів і етносів нашої країни під девізом: «До української ідентичності через діалог культур»;

– світоглядно-духовного забезпечення становлення цивілізаційної ідентичності як пріоритетного складника реалізації європейського вибору українства, подолання постколоніальної і посткомуністичної спадщини, живучості стереотипів совєтської і малоросійської ідентичностей.

Отже, сучасний науково-теоретичний дискурс розглядає взаємодію двох основних різновидів колективної цивілізаційної ідентичності українства: а) *загальноукраїнської*, тобто погляду ідентифікації навколо національних цінностей і української регіонально-локальної цивілізації («ми – цивілізовані українці»); б) формування *європейської* ідентичності («ми українці – цивілізовані європейці»). Конституювання ідентифікаційної політики, вироблення адекватних практик та дій щодо формування цивілізаційної ідентичності належить до ключових функцій держави і пріоритетних завдань громадянського суспільства. З одного боку, держава і громадянське суспільство постають своєрідним репрезентантом загальноукраїнської спільноти, сприяючи утвердженню і захисту її цивілізаційних цінностей, а з іншого боку – держава і громадянське суспільство – це потужний фактор формування цивілізаційної ідентичності, її модератор, який, використовуючи різноманітні політичні і правові механізми, громадянські ініціативи, спрямовує ідентифікаційний процес в інтересах усього українського суспільства та його інтеграції в європейський цивілізаційний простір.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- 1686 рік: як Київська митрополія опинилася в Московському патріархаті? URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html>
- Августин А. Исповедь. Москва: Наука, 1991. С. 74.
- Аверх А. Я. Масоны и революция. Москва: Политиздат, 1990. 350 с.
- Адлер А. О нервическом характере. Санкт–Петербург–Москва : Университетская книга, АСТ, 1997. 388 с.
- Азарова Л. Мова як визначальний чинник ідентичності української нації. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки. 2018. Вип. 292. С. 24–32.
- Азарова Л. Мова як феномен нації. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць. Вип. 24. Харків, 2008. С. 43–49.
- Академічне релігієзнавство: Підручник / за редакцією А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.
- Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества. «21-й ВЕК». 2005. № 1. С. 156–161.
- Альберда Т. Малоросійство в Україні. URL: <http://h.ua/story/364649>
- Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Москва : Наука, 2000. 540 с.
- Аналітичний звіт за підсумками опитування в Закарпатській області. URL : <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-v-zakarpatskiy-oblasti>
- Андерсон Б., Бауэр Б., Хрох М. и др. Нации и национализм. Москва : Практис, 2002. 416 с.
- Андерсон Б. Воображаемые сообщества : размышления об истоках и распространении национализма. Москва : Канон-пресс-Ц – Кучково поле, 2001. 286 с.
- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 281 с.
- Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні. Міжнаціональні відносини і національні меншини. Київ, 2004. С. 232.
- Антрапологічний код української культури і цивілізації / О. О. Рафальський (керівн. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). У 2 кн. Кн. 1. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 432 с.
- Антрапологічний код української культури і цивілізації / О. О. Рафальський (керівн. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). У 2 кн. К. 2. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 536 с.
- Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва : Европа, 2008. 312 с.
- Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
- Ачкасов В. Роль «образа врага» в процессах этнополитической мобилизации. ПОЛИТЭКС. 2016. Т. 12. № 1. С. 115–119.

Бабюк А. В. Етнічні стереотипи: негативний і позитивний вплив на суспільство. Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі: збірник наукових праць. Суми : Вид. СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. С. 296–299.

Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. Москва : Логос, 2004. 272 с.

Балух В. Візантиністика. Чернівці : Книги ХХІ, 2006. 606 с.

Басин Я. Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е: Исторические очерки. Минск : Издатель А. Н. Вараксин, 2008. 304 с.

Баскаков Н. Русские фамилии монголо-татарского происхождения. Москва : Наука, 1979. 430 с.

Баумайстер Р., Тирни Д. Сила воли. Возьми свою жизнь под контроль. Москва : Эксмо, 2018. 320 с.

Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Логос, 2005. 390 с. URL : <https://gtmarket.ru/library/basis/4993>

Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. 390 с.

Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 504 с.

Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2018. Вип. 3 (71). С. 236–246.

Бевз Т. Концепт ідентичності українства в умовах соціокультурних трансформацій: загрози національній безпеці в гуманітарній сфері (історіографія проблеми). Українознавство. 2020. № 3 (76). С. 178–200.

Бевз Т. Соборність України: виклики і загрози. Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 1. С. 269–281.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва : Academia, 2004. 944 с.

Бенхабиб С. Притязания культуры: Равенство и разнообразие в глобальную эпоху / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2003. 350 с.

Берестейська унія: нова ідентичність і старі контроверсії. URL : <https://culture.pl/ru/article/beresteyksa-uniya-nova-identichnist-i-stari-kontroversiyi>

Берри Д. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы. URL : <http://rl-online.ru/articles>

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Київ : Либідь, Військо України, 1994. Т. 1. 432 с.

Більченко Є. Монокультурна, полікультурна і транскультурна ідентичність: компараторний дискурс. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія. 2009. Вип. 5. С. 64–78.

- Бляхер Л., Пономаренко Т. Концептуализация феномена миграции на индивидуальном уровне. Вестник ТОГУ. 2015. № 2 (37). С. 223–227.
- Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва : Добросвет, 2000. 387 с.
- Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. Москва: Добросвет, 2000. 258 с.
- Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів у Донецькому краї: ризики незворотності. Українознавство. 2017. № ½ (62/63). С. 25–39.
- Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів у Донецькому краї: ризики незворотності. Українознавство. 2017. № 1–2 (62–63). С. 25–39.
- Бойчук С. Религия и цивилизация: понимание религии в философии истории А. Дж. Тойнби в контексте цивилизационного подхода. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/religiya-i-tsivilizatsiya-ponimanie-religii-v-filosofii-istorii-a-dzh-toynbi-v-kontekste-tsivilizatsionnogo-podhoda>
- Бондаренко Б. Оксана Забужко: Кагебешник на прізвисько Моль – лише вершечок гнійника «рускій мір». URL : <http://www. expres.ua/main/2015/01/09/123506-oksana-zabuzhko-kagebeshnyk-prizvysko-molvershechok-gni>
- Борисенко В. Динаміка розвитку національних меншин та етнічних груп в Україні на початку ХХІ століття. Народна творчість та етнологія. 2019. № 6 (382). С. 29–47.
- Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Київ : КМ Academia, 1995. 220 с.
- Брайчевський М. Максим Берлинський та його «Історія міста Києва». Київ : Наукова думка, 1991. 320 с.
- Брюбейкер Р. Переображеній націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів : Кальварія, 2006. 280 с.
- Буковина. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. 400 с.
- Буковина: її минуле і сучасне. Париж – Філадельфія Детройт, 1954. 965 с.
- Вакурова Т. Політична ідентифікація українців: цивілізаційний вимір. Вісник СевНТУ: Політологія. 2009. Вип. 100. С. 152–156.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия. Москва : Прогress, 1990. 808 с.
- Велика війна 1914–1918 pp. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Київ : Кліо, 2013. 784 с.
- Велика війна 1914–1918 pp. і Україна. У 2 кн. Кн. 2. Київ : Кліо, 2013. 800 с.
- Великочий В. С. Українське січове стрілецтво у воєнно-революційну добу 1914–1919 pp. як об'єкт досліджень національної історіографії: штрихи до загальної характеристики. Карпатський край. 2012. № 2. С. 18–25.
- Великочий В., Савчук Б. Українська історіографія про значення і наслідки Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 pp. Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. № 1. С. 43–48.
- Вердери К. Куда идут нация и национализм. Нации и национализм / Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. и др. / пер. с анг. и нем. Л. Е. Переславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. Москва : Практис, 2002. 416 с.

Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2019. 367 с.

Вернадский В. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. Киев, 1994. 271 с.

Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції. Український історик. 1999. № 2–4. С. 14–29.

Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2012. Вип. 8. С. 5–43.

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Київ : Заповіт, 1997. 340 с.

Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Нью-Йорк – Київ – Торонто : бв, 1995. 302 с.

Винниченко В. Відродження нації. Київ, 1990. Ч. 1. 348 с.

Винниченко В. Поворот на Україну. Львів : Пшібрам, 1926. 34 с.

Винниченко В. Робітнича газета. Київ, 1917. 17 квітня.

Винниченко В. Щоденник. Едмонтон, Йю-Йорк, 1980. Т. 1. 499 с.

Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортациї, заслання, вислання. Київ : Рада, 1994. 126 с.

Візантійщина: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / за ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків : Майдан, 2018. 332 с.

Возняк С. М. Духовні цінності українського народу. Київ – Івано-Франківськ : Плай, 1999. 293 с.

Волович О. Європейська ідентичність українців у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Чорноморські новини. № 100. 2013. 21 грудня.

Волович О. Європейська ідентичність України в історичній ретроспективі. Чорноморські новини. № 095. 2013. 30 листопада.

Волович О., Воропаєва Т. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців. Стратегічні пріоритети. 207. № 4. С. 88.

Воля О. Мор: Книга буття України. Київ : Кобза, 2002. 1152 с.

Воропаєва Т. Трансформація національної ідентичності громадян України та українських мігрантів в контексті цивілізаційного поступу України (1991–2011 рр.). Українознавчий альманах. Випуск 7. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. С. 39–46.

Воропаєва Т. Українська людини як «HOMO ANTEMURALE». Антропологічні виміри філософських досліджень : Матеріали 7-ї міжнародної наукової конференції. Дніпро, 2018. С. 82–85.

Воропай Т. С. В поисках себя. Идентичность и дискурс. Харків : ХГПУ, 1999. 418 с.

Воропай Т. С. Революция и идентичность. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії. 2018. Вип. 59. С. 41–56.

Всеукраїнський інформаційний портал. URL : <https://vv.org.ua/poslednie-novosti/zelenskij-mi-zablokuvali-dezinformacijni-bataljoni-jaki-atakuvali-ukrainciv-zalpami-brehni/>

Вэратек В., Шишкану И., Матей В. Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии. Кишинев : Университет, 1991. 124 с.

Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках. Нарис історії боротьби за державність. Львів : Політехніка, 2012. С. 340.

Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000. 435 с.

Гай-Нижник П., Чупрій Л. Формування загальнонаціональної ідентичності українців у контексті сучасних викликів. Гілея : Науковий вісник. 2015. Вип. 101. С. 474–481.

Гассан Ігаб. Чим є постмодернізм і чим він стане? Літературний і культурний аспекти. Американська література після середини ХХ століття: Матеріали міжн. конф., Київ, 25–27 травня 1999 р. Київ : Довіра, 2000. С. 19–32.

Гегель Г. Работы разных лет: В 2 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1973. 630 с.

Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. Москва : Наука, 2000. 495 с.

Гей там на горі «Січ іде!... Пропам'ятна книга «Січей» / зібрав і упорядкував К. Трильовський. Вінніпег : Комітет пропам'ятної книги «Січей», 1965. 432 с.

Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. 320 с.

Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. 362 с.

Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ : Смолоскип, 2016. 840 с.

Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років). Київ : «Mappa mundi», 1996. С. 735–756.

Гірц К. Інтерпретація культур. Київ: Дух і Літера, 2001. 542 с.

Гломозда К. Українські ідентичності в історіографічних рефлексіях. Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. Випуск 4. Київ : Стилос, 2006. С. 103–109.

Гнатенко П. И., Павленко В. М. Идентичность: философский и психологический анализ. Киев : Арт-пресс, 1999. 213 с.

Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.

Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 5–22.

Головаха Е., Панина Н. Социальное безумие. История, теория и современная практика. Київ : Абрис, 1994. 168 с.

Голоденко О. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках. Соціологічні студії. 2013. № 1. С. 37–40.

Голопич І. Християнська ідентичність за часів глобалізації. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія. 2010. Вип. 6. С. 150–153.

Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). Київ : Логос, 2011. 238 с.

Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. Соціогуманітарні проблеми людини. 2010. № 5. С. 151–166.

Горбаченко Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. Київ : Видавничий дім «Академія», 2001. 272 с.

Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL : https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geos-trategiyi-revanshu-_html

Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України. Київ : Еко-Продакшин, 2009. 879 с.

Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ : ЕксоВ, 2005. 632 с.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1655. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 533 с.

Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. URL : <http://www.Sociology.ru/forum/og13-4-2000.html>

Гошуляк І. Проблема соборності України в контексті революційних подій 1917–1919 рр. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: міжнар. наук.-теорет. конф. 20–21 листопада 2007 р. Київ, 2007. С. 202–216.

Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ІПІЕнд, 2009. 467 с.

Грабовська І. Єврореволюція як Революція Гідності в контексті цивілізаційної проблематики. Філософська думка. 2014. № 6. С. 39–45.

Грабовський С. Феномен Малоросійства. День. 2014. 16 травня.

Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого – частина 5: Історія: «опрацювання» комуністичного та колоніального минулого. URL : <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-part-5>

Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну

боротьбу у Західній Україні у 1944–1948 рр.: Збірник документів / упорядники: Я. Дашкевич, В. Кук. Львівське відділення ГУАД ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2010. С. 5–44.

Грицай Е., Николко М. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого. Вильнюс : ЕГУ, 2009. 220 с.

Грицак Я. Зараз наступає кінець донбаської ідентичності. URL : <http://www.radiosvoboda.org/a/27691372.html>

Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: навчальний посібник. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. Вип. I. Київ : Наукова думка, 1992. С. 119–142.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. 2-ге видання. Київ : Генеза, 2000. С. 103.

Грицак Я. Українська ідентичність. Критика, Травень 2016. Число 3–4. С. 18–21.

Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 288 с.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта, 1992. 191 с.

Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого йде? Твори в 50 Т. Т. 4. Кн. 1. Львів : Світ, 2007. 407 с.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Духовна Україна: Збірка творів. Київ : Либідь, 1994. С. 143–144.

Грушевський М. Спомини. Мюнхен, 1922. Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. № 9. С. 115–140.

Грушевський М. С. Галичина і Україна. Твори в 50 т. Т. 1. Львів : Світ, 2002. 592 с.

Грушевський М. С. На переломі. Кінець московської орієнтації. Твори в 50 т. Т. 4. Кн. 1. Львів : Світ, 2007. 407 с.

Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Айрис-пресс, 2007. 768 с.

Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Танаис ДИ-ДІК, 1994. 637 с.

Гумилев Л. От Руси к России. Санкт-Петербург : ЮНА, 1992. 269 с.

Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва : ОГИЗ, АСТ, 2015. 749 с.

Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. Київ : Арій, 2011. 464 с.

Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия. Вопросы философии. 1986. № 3. С 101–116.

Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. 752 с. (Классическая философская мысль).

Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. Філософська думка. 2002. № 3. С. 134–149.

Густинський літопис: Фрагменти. Українська література XVII століття: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ : Наукова думка, 1987. 608 с.

Гучко Г. Феномен шістдесятництва як вияв української ідентичності. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin//cgiirbis>

Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність. Київ – Чернівці, 1996. 207 с.

Даніл'ян Г. П. Ідентичність як проблема класичної філософської думки. Гуманітарний часопис. 2005. № 3. С. 16–20. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2005_3_5

Дацюк С. Війна ідентичностей в Україні і в Росії. URL : <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk>

Демчук Р. В. Українська ідентичність у модусі міфологем. Київ : Стародавній світ, 2014. 235 с.

Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. 696 с.

Джохадзе Г. Terra Historica. Тбіліси: история и литература, 2007. С. 58.

Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності. URL : <http://www.feskiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm>

Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності. Київ: Україна, 2006. 848 с.

Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 278 с.

Дискусія про Україну в університеті Санкт-Галена. 30.11.2019. URL : <http://ipiend.gov.ua/novyny/dyskusija-pro-ukrainu-u-bernskomu-universiteti-2/>

Дікон Б., Халс М., Станс П. Глобальна соціальна політика. Київ : Основи, 1999. 346 с.

Діяльність_СБУ_в_період_президентства_Віктора Януковича. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Дмитро Кулеба заявив, що питання національної автономії на території України не стоять на порядку денного. 11.06.2020. URL : <https://www.unian.ua/politics/nacionalna-avtonomiya-na-teritoriji-ukrajini-ne-stojit-na-poryadku-dennomu-kuleba-novini-ukrajina-11032868.html>

- Довжук І. В., Попов В. Б., Атоян А. І. та ін. Історія і теорія світових цивілізацій. Луганськ: СЄНУ ім. В. Даля, 2012. 1088 с.
- Домбчевський Р. Десятиліття боротьби за український університет у Львові. За український університет у Львові. Львів, б. в 1910. С. 57–58.
- Донцов Д. Іспит історії і соціалістичні кастрати. URL : <http://dontsov-nic.com.ua/ispyt-istorijji-i-sotsiyalistychni-kastraty/>
- Дорош С. Донбаський вузол: менталітет чи сепаратизм. URL : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/07/160606_donbass_mentality_identity_sd
- Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923: документально-наукове видання. В 2 Т. Мюнхен, 1925. Т. 1: Доба Центральної Ради / упорядн., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 320 с.
- Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Мюнхен: Українське видавництв., 1969. 543 с.
- Драч І. Соняшник. Поезії 1960–1970 років. URL : <http://www.litres.ru/ivan-dtach//chitat-onlayn>
- Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. Москва : Инфра-М, 2013. 427 с.
- Дюрренматт Ф. Собрание сочинений в 5-ти томах. Москва: Фолио, Прогресс, 1997–1998. Т. 4. 496 с.
- Енциклопедія історії України: Т. 3 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
- Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : HREC-PRESS, 2018. 440 с.
- Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. Київ : Стилос, 2001. 205 с.
- Євтух В. Б., Трошинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку. Етнонаціональна структура українського суспільства: [довідник]. Київ, 2004. 347 с.
- Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку полієтнічних суспільств. Політичний менеджмент. 2009. № 4. С. 14–27.
- Єжи Гедройц та українська еміграція. Листування 1950–1982 років. / упорядкування, переднє слово і коментарі Богуміли Бердиховської. Київ : Критика, 2008. 340 с.
- Ємельяненко Є. Релігійна ідентичність та маргінальність як інтегративне ядро національного самовизначення в Україні. Гілея: Науковий вісник. 2016. Випуск 108. С. 183–186.
- «За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ!»: Матеріали до навчально-виховних занять. Івано-Франківськ : ІФОППО, 2014. 198 с.

Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-те вид. Київ : Факт, 2006. 146 с.

Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.

Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 26. Ст. 896.

Закон України «Про корінні народи». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-IX#Text>

Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань. Київ : Програма сприяння Парламенту. 2009. Жовтень. 66 с.

Залізняк Л. Давньоруська народність – імперський міф чи історична реальність. Пам'ять століть. 1996. № 2.

Засморжук О. О. Ментальність чи менталітет, що відіграє першочергову роль у формуванні обличчя суспільства. Гілея: Науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 812 (№2). С. 325–329.

Затонський Д. Модернізм і постмодернізм. Харків : Фоліо, 2000. 255 с.

Зеленський В. Національна ідея для українців... URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/political/630052.html>

Зеленський підтримав санкції проти Коломойського та пригрозив Ахметову, Фірташу і Порошенку. URL : <https://www.bbc.com › ukrainian › news-56381216>

Зелінська Є. Національна культура і процес формування особистості. Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. 2005. № 6. С. 98–102.

Зиновьев А. Зияющие высоты. Москва : Эксмо, 2008. 736 с.

Золотар О. О. Особливості інформаційної безпеки людини в умовах гібридної війни. Інформація і право. 2017. № 3. С. 124–131.

Иванюкович Т. Идентичность в исторических исследованиях: теория и практика. URL : <http://elib.sfu-kras.ru/handle>

Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. Москва : Интранда, 2001. 384 с.

Іванченко Р. Історія без міфів. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2007. 624 с.

Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях. Львів : Сполом, 2004. 418 с.

Ідзьо В. Українська Повстанська Армія – згідно аналізу свідчень німецьких та радянських архівних джерел. Львів : Сполом, 2005. 208 с.

Ілі Д. Революційні події у Східній Європі. 1917–1920. Нью-Йорк, 1993. С. 157.

Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів : ОО Василіян «Місіонер», 1996. 336 с.

Історія європейської ментальності /за ред. Петера Дінцельбахера. Львів : Літопис, 2004. 720 с.

Історія релігії в Україні / за ред. проф. А. М. Колодного і П. П. Яроцького. Київ : Знання, 1999. С. 88.

Історія української культури: У 5 т. / голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / редкол. тому: Я. Д. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. Київ, 2001. С. 363.

Історія української культури: У 5 т. / голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / редкол. тому: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. Київ, 2003. 672 с.

Історія української мови. URL : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Каган В. Hono Xenophobicus: психология «своего и чужого». URL : <http://lebed.com/2000/art2121.htm>

Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

Калакура О. Я., Панчук М. І. Етнонаціональна політика України на тлі євроінтеграційних процесів. Humanitarium. 2018. Том 40. Вип. 3. С. 71.

Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляції російської історіографії та пропаганди. Україна–Європа–Світ. Вип. 16. Тернопіль, 2016. С. 179–188.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ Київський університет, 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Соборність України як концепт новітньої історіографії. Історична пам'ять: Наук. зб. Полтава, 2015. Вип. 33. С. 116–125.

Калакура Я. С. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. Історіографічні дослідження в Україні: Інститут історії України НАН України. Вип. 24. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 23–38.

Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.

Калакура Я. С., Юрій М. Ф. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури. Наукові записки ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 41–54.

Калиновський Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2016. № 1. С. 98–105.

Камінський-Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів. 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. Київ : Наш час, 2011. 263 с.

- Капнист В. Собрание сочинений: в 2 т. Москва: Политкнига, 1960. Т. 2. 630 с.
- Карась А. Українська національна ідея. Політологія. Львів : Світ, 1994. С. 342–357.
- Карась А. Ф. Громадянська ідентичність як українська перспектива. Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст. Вип. 10. Київ : Стилос, 2011. С. 27–40.
- Карлайль Т. История французской революции. Ч. 1. Москва: Мысль, 1991. 674 с.
- Кармазіна М. Глобалізація: місце і роль суб'єктів та об'єктів процесу. Людина і політика, 2003. № 4. С. 73–81.
- Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Київ : Університет економіки і права «КРОК», 2007. 192 с.
- Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. 1990. № 2. С. 11–20.
- Кастельє М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва : ГУВШЭ, 2000. 608 с.
- Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
- Киридон А. М. Євромайдан/ Революція Гідності : причини, характер, основні етапи. Історична пам'ять, 2015. Випуск 33. С. 17–32.
- Кириленко В. Країна нестійкої ідентичності. URL : <http://zbruc.eu/node/96816>
- Кирилов Ю. Вплив процесів глобалізації на розвиток національних економік. Ефективна економіка. 2016. № 12. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua>
- Кирchanів М. Пострадянська Україна – постколоніальна держава? Інтернет-холдинг OlehSoskinPortal. URL : <http://soskin.info/ea/2007/1-2/200712.html>
- Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка. Політичні читання. 1994. № 2. С. 83–95.
- Ключевский В. Сочинения в 9-ти томах. Москва: Мысль, 1988. Т. 2. 372 с.
- Коваль В. «Політнічність» і «державне управління»: спроба теоретичного обґрунтування взаємозв'язку понять. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2011. Вип. 1. С. 271–279.
- Ковальова Г. Опозиція «свій–чужий» при формуванні національній ідентичності в контексті глобалізації. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія. 2009. Вип. 5. С. 84–91. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2009_5_10
- Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 352 с.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Київ : Основи. 317 с.

- Козловець М., Ковтун Ю. Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_96
- Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
- Комплекс малоросійства. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; упорядник Юрій Іванович Римаренко [та ін.]. Київ : Генеза, Довіра, 1996. С. 702.
- Кондаков И. В., Соколов К. Б., Хренов Н. А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. Москва : Прогресс-Традиция, 2011. 1024 с.
- Кононенко В. Елита Війська Запорізького – Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13. С. 127–134.
- Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі Конституції України. Київ, 1992. 272 с.
- Коппель О. А. Україна в контексті світових цивілізацій. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2002. Вип. 32. Ч. 1. С. 18–23.
- Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. Социология: теория, методы, маркетинг, 2006. № 4. С. 38–51.
- Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 309 с.
- Кость С. Ідея соборності як методологічна засада західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. 2006. № 27. С. 61–88.
- Котляр М. Ярослав Мудрий. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. 688 с.
- Котляр М., Плахонін А. Повчання Володимира Мономаха. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. 520 с.
- Котовська О. Феномен двовір'я у становленні української філософської традиції. Вісник національного університету «Львівська політехніка»: філософські науки. 2006. № 550. С. 101–107.
- Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький : Домбровська Я. М., 2019. 594 с.
- Коэн С. Большевизм и сталинизм. Вопросы философии. 1998. № 7. С. 46–72.
- Кравцович А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2011. 212 с.

Кравченко В. В. Харків. Харків: столиця пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2010. 358 с.

Красівський О. Українсько-польські відносини у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : УАДУ, 1998. 67 с.

Крейчі Я., Велімський В. Етнічні та політичні нації в Європі. Київ : (б. в), 2005. С. 486–490.

Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування. Нова політика. 1998. № 3. С. 12–14.

Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. Наукові записки ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 1. С. 294–296.

Криволап А., Матусевич Е. Культурная идентичность в контексте Пограничья. Конструирование белорусского медиаландшафта: FM-радио. Вильнюс : ЕГУ, 2008. 230 с.

Кримські татари, які залишили півострів після анексії, можуть втратити своє майно – Джемілев. 01.06.2020. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhemilev-zemli-v-krymu/30645911.html>

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. 2-ге видання, із змінами і доповненнями / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів. ГУ ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 1999. 295 с.

Кристива Ю. Силы ужаса: эссе об отвращении. Харків : Ф-Пресс, ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алтейя, 2003. 256 с.

Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / за наук. ред. Е. А. Афоніна. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.

Кузьменко Т. Г. Духовна культура Українських січових стрільців в контексті національно-культурного руху: автореф. дис. ... канд. культурології. Київ : КНУКіМ, 2009. 19 с.

Куликівський Д. Як ми будували державу? Мюнхен, 1957. С. 131.

Культура. Ідеологія. Особистість: Методологічно-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Київ : Знання України, 2002. 580 с.

Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Київ : Університет «Україна», 2010. 405 с.

Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

Курій Ю. Люди думали, що прийшли українці. Експрес. 2013. № 102 (7154). 19–26.09.

Куроп'ятник О. Стратегія повернення Криму. Дзеркало Тижня. URL : http://gazeta.dt.ua/article/print/internal/strategiya-povernennya-krimu-_.html

Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 113–122.

Кучеев А. Следы тюркского элемента у однодворцев. Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Львів, 1970. № 15. С. 127–134.

Кучма Л. Україна – не Росія / переклад з російської. Москва: Видавничий дім «Время», 2003. 560 с.

Кушмар Л. Будова фрагмента мовної картини світу українця. URL : https://www.nbuv.qov.ua/portal/soc_qum/Nz/89_2/statti/07.pdf

Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Ленинград : Изд. АН СССР, 1926. Т. 1 Ч. 1. 150 с.

Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія–проза–драма–есей. Київ : Смолоскип, 2007. 976 с.

Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.

Лазарович М. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 180 с.

Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. Київ : Освітня книга, 2006. 272 с.

Леві-Строс К. Структурна антропологія. Київ : Основи, 1997. 399 с.

Лейбниц Г. В. Сочинения в 4-х т. Москва : Мысль, 1989. Т. 4. 554 с.

Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва: Институт славяноведения РАН, 2002. 178 с.

Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодернизма. Москва : Наука, 1998. 430 с.

Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу. Мовознавство. 2004. № 5–6. С. 36–41.

Лисяк-Рудницький І. Закарпаття. Енциклопедія українознавства. / за ред. В. Кубійовича. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Репринт. Львів, 1993, Т. 2. С. 719.

Лисяк-Рудницький І. Іван Франко у своїх німецьких писаннях. Історичні есе. Т. 1. Вид. 2. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 486.

Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. С. 97.

Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ : Альтернативи, 2003. 488 с.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів: Опір, 1995. 362 с.

Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV–початку XVII століття. Київ, 2000. 472 с.

Литвинова Т. Общественная мысль Украины второй половины XVIII–XIX веков: Григорий и Василий Полетики. дис. ... канд. истор. наук. Днепропетровск, 1993. 180 с.

Литвинчук О. Ідентичність як проблема маргінального індивіда: соціально-філософський аналіз. Житомир : ЖДТУ, 2018. 196 с.

Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2-х томах. Т. I. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.

Лозинський М. Українофільство і московофільство серед українського народу в Галичині. Львів, 1909. 93 с.

Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи: монографія. Київ; Херсон : Олді-плюс, 2006. 456 с.

Лоргус А. Православная антропология. Курс лекций. URL : <https://azbyka.ru/pravoslavnaya-antropologiya>

Лосев А. Владимир Соловьев и его время. Москва : Молодая гвардия, 2000. 613 с.

Лосиевский И. Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. Харьков : ОКО, 1993. 270 с.

Лубський В. І. Релігієзнавство: [підручник]. Київ : Академвидав, 2002. 432 с.

Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиева. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 641 с.

Люблінський договір від 5 червня 1569 року. Української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 753.

Магочій П. Українське національне відродження: нова аналітична структура, Галичина. Історичні есе. Львів, 1994. 718 с.

Мазур І., Капраль М. Рецензія на Варшавські українознавчі записки (Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze). Т. 2: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / за ред. Стефана Козака. Варшава, 1994. 240 с. URL : <https://www.anthropos.org.ua/jspui/handle/.../454/browsertype>

Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. /за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. С. 14–22.

Макаренко Н. Глобалізація і цивілізаційні війни ХХІ століття: гуманістичний аспект. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2005. Вип. 22. С. 149–150.

Макклелланд Д. Мотивация человека: Учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 672 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, 1996. 942 с.

Маланюк Є. Гомін України. Торонто, 1966. Т. 2. 480 с.

Маланюк Є. Малоросійство. Мала енциклопедія етнодержавознавства. 942 с.

Марков І. Особливості соціальних ідентичностей сучасних українських мігрантів у країнах ЄС. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2012_2_10

Марчуков А. Гоголь как зеркало эпохи: умонастроения и этностереотипы малороссийского дворянства. URL : [http://rusrand.ru/search/ContentPage\[filter\]\[2\]=Марчуков&filter](http://rusrand.ru/search/ContentPage[filter][2]=Марчуков&filter)

Масенко Л. Війна ідентичностей. Україна опинилася перед новими викликами. URL : <http://https://www.radiosvoboda.org/a/30364963.html>

Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ : Кліо, 2020. 176 с.

Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ : Вид. дім «КМА», 2004. 163 с.

Мгеделадзе И. Модели альтернативного литературного дискурса в современной украинской литературе: Поэтика противоположностей. URL : <http://sites.utoronto.ca/tsg//Mtchedeladze>

Мединська Ю., Грибул Р. Психологічний аналіз кризи ідентичності українського суспільства. Психологія. 2011. № 3. С. 6–13.

Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.). Житомир: Видавництво «Рута», 2014. 388 с.

Метельова Т. О. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / керівн. автор. кол. А. І. Кудряченко. Київ : Університет «Україна». С. 11–24.

Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / Є. І. Ходаківський, В. К. Данилко, Ю. С. Цал-Цалко. Житомир : Житомирський державний технологічний університет, 2009. 340 с.

Мешко О. Між смертю і життям. Київ : НВП «Ява», 1991. 90 с.

Мид Дж. Г. Сознание, самость и общество. Москва : Дирикт-М, 2007. 34 с. URL : <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=26548>

Михаил и Елена Булгаковы. Дневник Мастера и Маргариты. Москва : НЛО, 2012. 562 с.

Михайлова О. Цивілізаційна складова національної ідентичності: нові акценти інформаційної доби. Наукові записки ІІІЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 4. С. 338–349.

Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія. Політичний менеджмент. 2009. № 6. С. 3–13.

Михальченко Н. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XIX–XX веков. Киев : Паламентское изд-во, 2016. 504 с.

Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Киев : ИПиЭНІ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.

Михеева И. Беларусь и Польша: культурный симбиоз как историческая судьба. URL : <http://www.belintellectuals.eu/library/book/200>

Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. Доба Богдана Хмельницького: (до 400-річчя від дня народж. велик. гетьмана): зб. наук. праць. НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 25–39.

Мищак І. М. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 509 с.

- Мізрах І. Корупція як проблема національної безпеки. URL : <http://er.knutd.edu.ua. PSUPP2017>
- Мірошниченко М. Як Винниченко просив посаду в «тупих, зголоднілих, лютих кацапів» і що з цього вийшло. Новинарня. 2020. 31 березня.
- Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. Мюнхен : Книгозбірня «Просвіти», 1953. 530 с.
- Міхновський А. І. Самостійна Україна. Київ : Діокор, 2002. 80 с.
- Моління Данила Заточника. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ковалів Ю. І. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.
- Монтень М. Оп�ты. Москва : Голос, 1992. 384 с.
- Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Глобус, 1996. 222 с.
- Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми. Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 35–36. Львів, 2000. С. 571–604.
- Мудрик Ю. Національна ідея як фактор консолідації українського суспільства. URL : <https://www.en.gov.ua/aktualyno/ naconalyna-deya-yak-faktor-konsoldac-ukrantsykogo-susplystva>
- Нагорна Л. Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму. Політичний менеджмент. 2011. № 3. С. 18–34.
- Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Ідентичність національна. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Identchnist_nacionalna
- Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 14–30.
- Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
- Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / наук. ред. Л. Тимошенко. Дрогобич : Коло, 2009. 357 с.
- Нариси історії української революції 1917–1921 років/ В. А. Смолій та ін. У 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011–2012. Кн. 1. 390 с.
- Нариси стародавньої історії України. Київ : Темпора, 1994. 256 с.
- Наумов С. «Малоросійський проект» XIX століття: до постановки питання. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12
- Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. НАН України. Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2012. 592 с.
- Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Київ, 2003. С. 14–18.
- Неклесса А. Гадкие лебеди. О гибридной войне, сложном мире и черных лебедях над Донбассом. ИНТЕЛРОС Интеллектуальная Россия. 2015. № 3. С. 13–16.
- Ницше Ф. Собрание сочинений. Т. 8. Москва : Наука, 1997. 312 с.

- Ніковський А. Нова рада. 1918. 14 травня.
- Нова Рада. 1917. 30 вересня.
- Нова Рада. 1918. 7 вересня
- Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. Москва: Издательство АН СССР, 1950. 659 с.
- Новиков І. А. Виховання трудящих у дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі. Український історичний журнал. 1961. № 5. С. 21–28.
- Нойманн И. Использование Другого. Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.
- Обертас О. Український самвидав : монографія. Київ : Смолоскип, 2010. 303 с.
- Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука, 2004. 434 с.
- Олесіюк Т. Соборна Україна : наукові розвідки і спомини. Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства / упоряд. та вступ. ст. В. Сергійчука. Київ : Укр. Вид. Спілка, 2004. 640 с.
- Онищенко І. Національна ідея як національний проект. URL : <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5481/1/9.pd>
- Онуфрів С. Трансформація ідентичності українського суспільства під час Революції Гідності. Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика. 2016. Вип. 41. С. 225–231.
- Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Вопросы философии. 1989. № 3. С. 20–29.
- Оруэлл Дж. 1984. Санкт-Петербург : Азбука, 2003. 320 с.
- Основи релігієзнавства: підручник / авт. кол.: Бліхар В. С., Вовк В. М., Гайворонюк Н. В. та ін.; за ред. В. С. Бліхара. Львів; Хмельницький : ХУУП, 2017. 504 с.
- Островершенко І. Богданівці знову в Києві. Київ : б.в., 1920. С. 41.
- От Иоанна святое благовествование. Новый завет. Чикаго, SGP, 1990. С. 125.
- Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку ХХ ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. Київ : Знання України, 2001. 248 с.
- Павленко Ю. Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческом процессе. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 46–68.
- Павленко Ю. В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-те, стереотипне. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
- Павлишин М. Казаки на Ямайке: проявления постколониализма в современной украинской культуре. Перекрестки. 2005. № 3–4. С. 5–16.
- Павлюк С. Сучасний процес формування соціальних ідентичностей українців в умовах глобалізованого суспільства. Вісник НАН України. 2017. № 6. С. 31–41.

- Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва : Независимая газета. 1993. 427 с.
- Памятники литературы Древней Руси. XVII век. Москва : Просвещение, 1980. С. 398.
- Панасюк Л. Ідентичність та білінгвізм в Україні. Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 46. С. 523–528.
- Панасюк Л. В. Ідентичність та білінгвізм в Україні XX ст.: історико-політологічний аспект. URL : <http://elibrary.kubg.edu.ua//kafedry//sklad>
- Панфілова Т. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. Демократичне врядування: Науковий вісник. 2–8. Вип 2. URL : http://archive.nbuu.gov.ua/e-journals/DeVr/2008_2/fail/Panfilova.pdf
- Панченко В. «Я – кривавих шляхів апостол»: Євген Маланюк у ролі «українського Фройда». Український тиждень. 2012. № 6 (9 лютого).
- Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України. Наукові записки ППіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5 (67). С. 13–31.
- Папаяні I. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігієзнавчого дискурсу: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2010. 16 с.
- Пархоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі. INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 376–389.
- Патер I. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2000. 344 с.
- Пахарев А. Еліт теорія. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
- Пахльовська О. Українські шістдесятники: Філософія бунту. Сучасність. 2000. № 4. С. 65–84.
- Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк, 1956. С. 452.
- Петрик В., Канарський Ю. Методи гібридної війни Росії проти України. Напрями протидії. Information Technology and Security. 2015. Vol. 3. № 1. S. 30–37.
- Петровська І. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. Психологія і особистість. 2017. № 1 (11). С. 53–63.
- Петровська І. Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. Психологічні перспективи. Вип. 30. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2017. С. 183–191.
- Петровський П. Боротьба за українську ідентичність в умовах гібридної війни. Державно-управлінські аспекти формування національної ідентичності України (26 грудня 2019 р.). Львів, 2019. С. 46–47.
- Петрочко Ж. В. Національні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2017. Вип. 20. Кн. 2. С. 146–158.

Петрук Н. Українська духовна культура XVI–XVII ст. : соціальна організація і формування простору національного буття: монографія. Хмельницький: б.в., 2007. 288 с.

Печерський Феодосій. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ: Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 477 с.

Пивоваров Ю. Русская политика в ее историческом и культурном отношениях. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. 460 с.

Пивоваров Ю. Русская политическая традиция и современность. Москва : Наука, 2006. 256 с.

Пиріг Р. Галичани у рецензії Павла Скоропадського: реконструкція за спогадами гетьмана. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 284–288.

Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Київ : ПУ НАН України, 2011. 336 с.

Пирожков С. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 29 березня 2017 р. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 6. С. 42–50.

Пирожков С. І. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. Вісник НАН України. 2017. № 6. С. 42–50.

Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : Наукова думка, 2020. 255 с.

Пищальникова В. А. Содержание понятия языковая картина мира в лингвистике. URL : http://elib.altstu.ru/journals/Files/pa1998_1/pages/13/par_13.html

Пінчук Ю. Погодін Михайло Петрович. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 290.

Плохий С. «Национализация» украинского казачества в XVII–XVIII веках. 468 с.

Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочко. Харків, 2016. 496 с.

Плохий С. Козацький міф. Історія та націстворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. Київ : Laurus, 2015. 400 с.

Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. 495 с.

Плющ Л. Соцреалізм дуже легко перейшов у нацреалізм. URL : <http://litakcent.com/2008/12/24/socrealizm-duzhe-lehko-pereyshov-u-nacrealizm/>

Поддашкина О. А. Трансформация цивилизационной идентичности в условиях глобальных изменений современного мира. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. 2011. Вип. 45. С. 70–76.

Поддашкина О. Трансформація цивілізаційної ідентичності в умовах глобальних змін сучасного світу. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2011. № 90. С. 72.

Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ, 2002. 424 с.

Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1 Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 424 с.

Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: монографія / Бевз Т. А., Зорич О. О., Зуйковська А. А. та ін. Київ : ППіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 296 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Москва : Издательство АН СССР, 1962. Столб. 328.

Пономарєва О. Феномен українських іммігрантів в Італії з погляду теорії соціальної ідентичності. Український соціум. 2011. № 3 (38). С. 76–77.

Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. Нова парадигма. Київ. 2015. Вип. 128. С. 3–13.

Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1999. 728 с.

Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2 тт. / пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. Москва : Культурная инициатива; Феникс, 1992. Т. 1. 446 с.

Портников В. Територія, де українська ідентичність не переможе, стане частиною Росії. URL : http://www.nrcu.gov.ua/news.html?news_ID=92033

Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність. Гуманітарний вісник ЗДІА. Випуск 42. Запоріжжя, 2010. С.69–79.

Почепцов Г. Шок, що йде з майбутнього: війни ідентичностей. URL : <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/2/vij-ident.html>

Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 9. Ст. 50.

Прокопенко О. Етнічна ідентичність українців: сутність, зміст та засади самоусвідомлення. URL : <http://studfile.net/preview/8106957>

Просвіта: історія та сучасність (1968–1998): зб. матеріалів та док., присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка / Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка; упорядкув., ред. В. Германа; редкол.: П. Мовчан та ін. Київ : Веселка, 1998. 485 с.

Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2004. Вип. 6. С. 122–130.

Публічна лекція у Харківському літературному музеї. 20.08.2020. URL : <https://ipniend.gov.ua/novyny/publichna-lektsiia-u-kharkivskomu-literaturnomu-muzei-20-08-2020/>

Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL : <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

- Радзивиловская летопись. ПСРЛ / отв. редактор Б. А Рибаков. Ленинград : Наука, 1989. Т. 38. 182 с.
- Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 255 с.
- Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.
- Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. Київ : Полюс, 2000. 447 с.
- Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційне перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
- Реєнт О. П. Соборність України як наукова проблема і виклик часу. Історія України: маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. Вип. 29. С. 31–39.
- Реєнт О. П., Янишин Б. М. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії. Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 4–22.
- Рик Ш. Феномен идентичности. Образование и социальное развитие региона. Москва, 1996. № 3–4. С. 209–215.
- Рикер П. Память, история, забвение. Москва : Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
- Рикер П. Я-сам как другой /пер. с франц. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2008. 416 с.
- Римаренко С. Глобалізація та криза ідентичності. Наукові записки ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Випуск 5–6 (91–92). С. 171–181.
- Ричка В. Іларіон Київський. Політична енциклопедія. НАН України, ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України; редкол.: Юрій Левенець (голова) та ін.; упоряд. Ю. Шаповал. Київ : Парлам. вид-во, 2011. 807 с.
- Ричка В. Кирило Туровський. Енциклопедія історія України: у 10 т. Т. 4. / редкол.: Смолій В. А. (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2007. 528 с.
- Різдвяне послання Митрополита Київського і всієї України Епіфанія преосвященим архіпастирям, боголюбивим пасторям, чесному чернецтву та всім православним вірним України. Всеукраїнський культурологічний тижневик. 2020. 1–15 січня. № 1–2 (1053–1054).
- Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. 360 с.
- Розумний М. Війна за ідентичність. URL : https://espresso.tv/article/2020/02/26/viyina_za_identychnist
- Розумний М. Національна ідея: відкритість новому світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. Україна на шляху до Європи / упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко. Київ : Етнос. 2006. С. 401–404.
- Розумний М. Про духовну реформацію. День. 2019. 15 березня.
- Розумний М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні. Стратегічні пріоритети. 2011. № 2(19). С. 25–32.
- Роменский А. «Память и похвала» Иакова Мниха: источники и время составления. Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї

міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 299–300.

Российский государственный военный архив. Ф. 9. Оп. 39. Справа 73. Арк. 244.

Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.

Руденко Р. Драматична і трагічна історія голодомору 1931–1933 рр. в Україні. Харків : ХНЕУ, 2009. 92 с.

Рудъко С. Проблема «національної ідентичності» українських політичних діячів доби Української революції 1917–1921 рр. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/identity.html>

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. 320 с.

Руссо Ж.-Ж. Про спільну угоду, або принципи політичного права. Київ : Post-Royal, 2001. 349 с.

Рябчук М. Від «Малоросії» до «індоєвропи»: стереотип народу в українській суспільній свідомості та громадській думці. Політологічні читання. 1994. № 2. С. 124–125.

Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націврення. Київ : Критика, 2000. 303 с.

Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

Савицкий П. Степь и оседлость / Евразия. Исторические взгляды русских эмигрантов. Российская академия наук, Ин-т всеобщей истории. Москва : Абрис, 1992. 179 с.

Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні. Українське релігієзнавство. 1999. № 12. С. 96–97.

Салата О. Світоглядні та методологічні позиції формацийного і цивілізаційного підходів до історії. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2017. С. 9–20.

Сальникова С. Специфические феномены постсоветской аномии (Беларусь, Россия, Украина). Грані. 2013. № 12. С. 20–26.

Сапожнік О. Культурологічний зміст поняття ідентичності. Мистецтвознавчі записи. 2019. Вип. 35. С. 27–33.

Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Москва : Республика, 2000. 639 с.

Сас П. М. Витоки українського націтворення / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 702 с.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. 308 с.

- Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ : Знання, 1993. 256 с.
- Світ після кризи. Глобальні тенденції. 2025: світ, що змінюється. URL : <http://www.class.ru/library/node/3547?fbclid=IwAR138cAsjF>
- Світленко С. І. Українська історична свідомість у контексті етносоціального поступу. Світ модерної України кінця XVIII–початку ХХ ст.: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2007. С. 117–129.
- Світленко С. І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу. URL : http://www.nbuy.gov.ua/portal/_soc_gum/Npifznu/2006_20/20/svitlenko.pdf
- Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2008. 711 с.
- Семен Н. Ф. Висвітлення інформації про події на Сході України російськими Інтернет-ресурсами (на прикладі матеріалів російських сайтів «Российский диалог» і «Правда.Ру» за 2016 рік). Теле- та радіожурналістика. 2016. Вип. 16. С. 221–226.
- Семко В. Л. Український етнос: набуття державоутворюючого статусу. Гілея: Науковий вісник. 2017. Вип. 127. С. 356–363.
- Сербіна Н. Поссевіно Антоніо. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
- Сергійчук В. Втрати від Голодомору 1932–1933 років набагато більші, ніж вважають українські демографи. Голос України. 2017. № 17.
- Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.
- Сергійчук В. Повернути гідність: малоєвропейство як складова сучасного малоросійства. Україна молода. 2020. 20 вересня.
- Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1918–1920 роках. Київ : Українська Видавнича Спілка, 1999. 412 с.
- Сінькевич О. Б. Соціальна ідентичність в контексті трансформаційних процесів сьогодення. Вісник Черкаського університету. Серія : Філософія. 2014. № 11 (304). С. 9–15.
- Скляр В. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей. Наукові записки ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 254–278.
- Славинский С. Национально-государственная проблема в СССР. Київська старовина. 1993. № 5. С. 99–102.
- Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації. Гілея: Науковий вісник. 2013. № 74. С. 48–51.
- Сміт Э. Национализм и историки / Андерсон Б., Бауэр Б., Грох М. и др. Нации и национализм. Москва : Практис, 2002. 416 с.
- Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англійської П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 448 с.

Смотрицький М. Тренос. Українська література XVII століття: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ : Наукова думка, 1987. 608 с.

Соборність України: У 2 кн. Кн. 2. На шляху до об'єднання та утвердження української державності / І. Л. Гошуляк, І. І. Дробот, В. В. Кривошея, В. І. Кучер, М. І. Обушний; ПІЕнд НАН України. Київ : Б-ка українця, 2002. 264 с.

Соборність як чинник українського державотворення / упорядн. Р. Пиріг. Київ : ПУ НАН України, 2009. 229 с.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 976 с.

Соціокультурні ідентичності та практики/ за ред. А. Ручки. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.

Споконвічна українська земля. Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали. Ужгород : Karpaty, 1990. 467 с.

Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір /за наук. ред. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

Стасевська О. Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості. Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. № 4 (31). С. 115–116.

Створили в головах Україну. URL : <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=785468748203947&set=a.572806569470167.1073741856.100002224870984&type=1&theater>

Стеблій Ф. І. Слов'янський з'їзд 1848 р. у Празі. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.

Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті. Політична думка. 1997. № 4. С. 153–169.

Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.

Степико М. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. Стратегічна панорама. 2015. № 1. С. 135–139.

Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

Стефанович П. К вопросу о понятии Русь в древнейшем летописании. Slovenc. 2018. № 2. С. 356–382.

Стецюк В. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. URL : <http://vesna.org.ua/txt/stetsw/drepse2/01.html>

Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

Сухомлинов О. Соціально-історичні контексти прояву культурного пограниччя (на прикладі Кресів). Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості. Донецьк, 2006. 250 с.

Танцюра В. Політична історія України. Київ : Академвидав, 2008. 552 с.

Танчер В. Політична енциклопедія. редкол.: Юрій Левенець (голова) та ін.; упоряд. Ю. Шаповал. НАН України. ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса / Київ : Парламентське видавництво, 2011. 807 с.

Терещенко Ю. Королі. Князі. Гетьмані. Монархічно-династичний принцип у державницькій традиції. День. 2017. 15 серпня.

Терещенко Ю. Перший і другий гетьманат в Україні. Козаки та державотворці: прорив у майбутнє. День. 2018. № 75–76.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип-я ИАН, 1884. 564 с.

Титар О. В. Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини): монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 349 с.

Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 256 с

Ткачук А. «Революція гідності»: політологічний аналіз. Вісник Львівського університету: Філософсько-політологічні студії. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 5. С. 323–327.

Тойнби А. Постижение истории: Сборник / пер. с анг.; А. Тойнби; сост. А. Огурцов ; вступ. ст. В. Уколовой ; закл. ст. Е. Рашковского. Москва : Прогресс, 1991. 730 с.

Тойнбі А. Дослідження історії. У 2 т. Київ : Основи, 1995. Т. 2. 406 с.

Толочко А. Воображенная народность. Київ : Ruthenica, 2002. 185 с.

Толочко А. Очерки начальной Руси. Киев, Санкт-Петербург : Лаурус, 2015. 336 с.

Толочко П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.

Трансформація української національної ідеї / упорядник О. Доній. Київ : Наш формат, 2019. 472 с.

Требін М. П. Політична культура сучасної владної еліти України. Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2010. № 4. С. 137–145.

Трохименко О. О. Вплив розколу та об'єднання Німеччини на етнонаціональну ідентичність німців. Гілея. 2015. Вип. 97 (№ 6). С. 133–138.

Тэджфел Г. Социальная идентичность и межгрупповые отношения. Москва : Наука, 1982. 437 с.

Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 328 с.

Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О. Київ, Чернівці, Тернопіль : Астон, 2012. 700 с.

Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2017. 336 с.

Українська діаспора: літературні постаті, твори. Бібліографічні відомості / упоряд. В. А. Прославої. Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. 516 с.

Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності: навч. посібник / кол. авторів; ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. Київ : УБС НБУ, 2015. 609 с.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. Київ, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник). НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ : Наукова думка, 1996. 590 с.

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1/ ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.), НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 610 с.

Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: у 2 ч. / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наукова думка, Основи, 1995. Ч. 1. 430 с.

Українські політичні партії кінця XIX початку – ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали, / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. Київ : Консалтінг, Фенікс, 1993. 504 с.

Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия. Москва : Наука, 2012. 336 с.

Усенко Г. Гнідич Микола Іванович. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.

Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. Художественный язык средневековья. Москва : Наука, 1982. С. 223–226.

Фадеичева М. Диаспора и состояние этнического индивида. Диаспора. 2004. № 2. С. 141–147.

Фартушний А. Українська національна ідея як підставка державотворення. Львів : Світ, 2000. 308 с.

Февр Л. Бои за историю. Москва : Наука, 1991. 629 с.

Фихте И. Факты сознания. Назначение человека. Наукочтение. Москва: АСТ, 2014. 784 с.

Фігурний Ю. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана в українознавчому вимірі. Міністерство освіти і науки України; Науково-дослідний інститут українознавства, Відділ української етнології. Київ : НДІУ, 2008. 128 с.

Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції. Україно-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар. Харків, 11 квітня 2003 р. Інститут Кеннана. Київський проект. С. 4–8.

Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж [б. и.], 1937. 574 с

Франко І. Поза межами можливого. Зібр. творів. Т. 45. 575 с.

Франко І. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українські». Зібр. творів. Київ, 1986. Т. 46. Ч. 2. С. 258–279.

Франко І. Дещо про себе самого. Зібрання творів у 50 томах. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 31. С. 28–32.

Франко І. Коли не по конях, то хоч по оглоблях. Жите і слово. 1897. Т. 6. Кн. 3. С. 251–259.

Франко І. Отвертий лист до галицької української молодіжі. Літературно-науковий вістник. 1905. Т. 30. Ч. II. С. 11–19.

Фрейд З. Психология бессознательного. Москва : Просвещение, 1989. 448 с.

Фрейд З. Психология бессознательного. Москва : Просвещение, 1989. 447 с.

Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва : Neoclassik, ACT, 2017. 256 с.

Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва: Академический проект, 2014. 120 с.

Фролова О. Феномен організаційної ідентичності: поняття, структура та засади формування. Психологічні перспективи. Вип. 21. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2013. С. 248–257.

Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Наука, 1990. 271 с.

Фуко М. Археология, знания. Киев : Ника-центр, 1996. 444 с.

Хабербаум Э. После победы в войне. Соединенные Штаты: Все шире и шире. Логос. 2003. № 1. С. 97–104.

Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / под. ред. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 384 с.

Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Москва : Наука, 2006. 380 с.

Хайдеггер М. Бытие и время. Москва : Ad Marginem, 1997. 452 с.

Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества. Москва : Высшая школа, 1991. 192 с.

Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва : ООО «Издательство ACT»; ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.

- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и изменение мирового порядка. *Pro et Contra*. Москва, 1997. Т. 2. № 2. С. 142–143.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003. 603 с.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Полис. 1994. № 1. С. 33–48.
- Хашиева Л. Глобалізація та ідентичність: взаємозв'язок глобального та локального. URL : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/apdu>
- Хвильовий М. Я (Романтика). URL : <http://ukrlitra.com.ua/165-l/html>
- Хімяк О. Сучасне бачення проблем взаємодії цивілізацій. *Humanitarian Vision*. 2015. Volume 1. Number 2. Р. 73–77.
- Хоменко С., Червоненко В. Предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній: «Бог там, де любов і правда». Повний текст інтерв'ю. Українська служба Бібі-сі. 01.03.2019.
- Хренов Н. А. Воля к сакральному. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. 571 с.
- Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. URL : <https://textarchive.ru/c-2033006.html> (дата звернення : 24.09.2021)
- Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.
- Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; НАН Украины. Киев : Наукова думка, 2002. 632 с.
- Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія): історія співіснування і ворожнечі/ Горелов М., Моця О., Рафальський О. Київ : ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 356 с.
- Цивілізація: структура і динаміка / за ред. І. В. Бойченка та О. В. Романенко. Київ : Видавець Купріянова О. О., 2003. 448 с.
- Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2010. 464 с.
- Черниш Н. Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їхнього вивчення. Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. Вип. 941. С. 100–110.
- Черниш Н. Й. Множинність ідентичностей та множинність їхніх інтерпретацій. Вісник Львів. нац. ун-ту. Серія соціологічна. Вип. 4. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 3–13.
- Чимирис Е. Три вопроса по Украине. URL : <http://smartpowerjournal.ru>
- Чорна Л. Г. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. Київ, 2012. Вип. 13. С. 108–118.
- Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. вторая, апрель–июнь. II Материалы историко-литературные. Москва, 1884. 450 с.

Чумаков А. Н., Юрченко П. С. Коронавирус и глобализация: знание Vs домыслы. Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2020. Том 14. № 3. С. 112–122.

Шайгородський Ю. Українська політична еліта: стереотипні практики і виклики сучасності. Сучасна українська політика. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Вип. 29. С. 311–334.

Шакун Н. В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. Чернігів, 2018. № 1 (11). С. 110–115.

Шапаренко О. В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С. 92–99.

Шаповал О. Нова Рада. Київ, 1917. 23 листопада.

Шаповал Ю. Муссоліні Беніто. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.

Шарф К. Горацианская сельская жизнь и европейский дух в Обуховке: дворянский интеллигент Василий Капнист в малороссийской провинции. Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века. Москва : Новое лит. обозрение, 2012. 656 с.

Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Новое литературное обозрение, 2002. 484 с.

Швейцер А. Об этических основаниях цивилизации. Сравнительное изучение цивилизаций. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. Москва : Аспект Пресс, 1998. 556 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. URL : <http://litopys.org.ua/shevelov/shev03.htm>.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. 207 с.

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVII століття / за редакцією Андрія Ясіновського. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. XIX+250 с.

Шевченко Н. В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: В-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 1. С. 29–39.

Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності. Київ : Либідь, 1999. 480 с.

Шелер М. Избранные произведения. Москва : Гнозис, 1994. 490 с.

Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике. Диаспоры. 2003. № 1. С. 162–184.

Шкріблляк М. В. Берестейська церковна унія: специфіка укладення, парткулярний характер та амбівалентність рецепцій. Українське православ'я у

контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф., 27–28 листопада 2014 р. Тернопіль : ТНПУ, 2014. С. 11–18.

Шляхи та механізми консолідації українського суспільства, утворження ідеалів соборності, свободи та демократії. Київ : КНЕУ, 2012. 294 с.

Шморгун О. О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за ред. А. І. Кудряченка. Київ : Фенікс, 2011. 632 с.

Шпенглер О. Закат Європи. Очерки мифологии мировой истории. Т. I. Гелштальт и действительность. Москва : Мысль, 1998. 663 с.

Шрамович В. «Постмодерна війна» України та Росії. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150205>

Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. Москва, 2001. № 1–2. С. 6–16.

Шульга М. Критерії європейської ідентичності. Політичний менеджмент. 2010. № 2. С. 139–147.

Щолокова Г. В. Концепт «Європейська ідентичність» у політичному дискурсі ЄС. Вісник Дніпропетровського університету. Політологія. 2016. № 5. С. 93–100.

Энциклопедия глубинной психологии. Т. 1. Зигмунд Фрейд: жизнь, работа, наследие /пер. с нем. ; общ. ред. А. М. Боковикова. Москва : ЗАО МГМенеджмент, 1998. 800 с.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.

Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий /под ред. Ф. Барта. Москва : Новое издаельство, 2006. 198 с.

Юнг К. Психология бессознательного. Москва : Канон, 1994. 320 с.

Юнг К. Г. Психология и религия. Архетип и символ. Москва, 1991. 304 с.

Юрейко О. Головна Рада і Центральна Рада Народова: особливості відносин. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 10. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. С. 84–94.

Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксон, 1997. 237 с.

Юрій М. Соціокультурний світ України. Вид. 2-ге. Київ : Конкор, 2008. 736 с.

Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – VIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 1. 700 с.

Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ: Таксон, 1997. 237 с.

Юрій М. Етнологія: навч. посіб. Київ : Дакор, 2006. 360 с.

- Юрій М. Релігієзнавство: навч. посіб. Київ : Дакор, 2006. 406 с.
- Юрій М. Соціокультурний світ України. Київ : Кондор, 2008. 738 с.
- Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. I. 700 с.
- Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 2. 696 с.
- Ющенко П. А. Інститут влади князя на Русі в IX–XI ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 15–18.
- Яворський М. Міграція та реконструкція ідентичності на прикладі досвіду сучасних трудових мігрантів з України. Українознавчий альманах. 2014. Вип. № 15. С. 169–172.
- Языковая картина мира. URL : <http://socio.ks.ua/yazykovaya-kartina-mira/>
- Як позбутися пострадянськості? Десять рекомедацій (ДОСЛІДЖЕННЯ) / упорядники: А. Гетьманчук, Ж. Безпятчук, В. Кравченко, О. Пиливець, С. Солодкий. Київ : Інститут світової політики, 2012. С. 137–150.
- Яковенко И. Цивилизация и варварство в истории России. Статья 2. Россия – варварская цивилизация? Общественные науки и современность. 1995. № 6. С. 78–85.
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: монографія. Вид. 2-ге, перероблене та розширене. Київ : Критика, 2005. 584 с.
- Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
- Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.
- Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії. Київська старовина. 1993. № 5. С. 3–5.
- Яковенко Р. В., Самсонова К. В. Формаційний і цивілізаційний підходи у дослідженні національної економіки. Materiały VII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji „Naukowa myśl informacyjnej powieki – 2011”. (Перемишль, Польща, 07–15 березня 2011 р.). Przemysl: Nauka i stadia, 2011. Vol. 7: Ekonomiczne nauki. Panstwowy zarząd. S. 73–75.
- Яковлев М. В. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. Magisterium. 2014. Вип. 58. С. 24–28.
- Яковлев М. В. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. Magisterium. Політичні студії. 2014. Вип. 58. С. 24–28. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2014_58_7

Янковський С. В. Онтогенетичний концепт соціокультурного світу в контексті соціальної ідентичності за доби цивілізаційних викликів і невизначеності. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. 2020. Вип. 1 (87). С. 131–140.

Ярмоленко М. Реалізація політики русифікації в Україні у другій половині ХХ ст.: історіографія. URL : <http://history-ejournal.cdu.edu.ua//download>

Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення: колективна монографія / Калакура Я., Салата О. та ін. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2019. 284 с.

Adams L. Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia?. Central Eurasia Studies Review. 2008. Vol. 7. № 1. P. 2–8.

Armstrong J. A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian History Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. Edmonton, 1992. P. 125–139.

Beauvois Daniel. Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku i pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX [w:] Kłoczowski Jerzy (red.). Historia Europy Środkowo-Wschodniej. T. 1, wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2000. 244–317 s.

Berking H., Faber R. Kultur-Soziologie. Mode und Methode. Kultursociologie – Symptom des Zeitgeistes. Wurzburg : Konigshausen & Neumann, 1989. S. 15–34.

Boulanger N. A. L'antiquité dévoilée par ses usages; ou Examen critique des principales, opinions, cérémonies & institutions religieuses & politiques des différens peuples de la terre. Amsterdam, Chez Marc Michel Rey, 1766. 428 p.

Bourdieu P. La distinction : critique sociale du jugement. Paris: Les editions de Minuit, 1979. 670 p.

Burton John W. Conflict Resolution – Its Language and Processes. Lanham. London : Scarecrow Press, 1996. 86 p.

Calhoun C. Critical Social Theory: Culture, History, and the Challenge of Difference. Wiley-Blackwell, 1995. 656 p.

Castells M. The Power of Identity, The Information Age: Economy Society and Culture. Vol. II. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell. 1997. 446 p.

Committee on International Relations, Group for the Advancement of Psychiatry. Us and Them: The Psychology of Ethnonationalism. New York : Brunner/Mazel, 1987. 147 p.

Taife H. Interindividual behaviour and intergroup behaviou. Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations. European Monographs in Social Psychology, no 14. London : Academic Press, 1978. P. 27–60.

Chynczewska-Hennel T. Swiadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaćzyny od schyłku XVI do półowy XVII w. Warszawa, 1985. 190 s.

Connolly W. E. Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1991. 278 p.

- Deutsch K. W. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. Cambridge, Mass., 1953. 358 p.
- Devastation: Vol. I: The European Rimlands 1912–1938. Oxford, 2013. 576 p.
- Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Polity Press, 1988. P. 9. URL : https://lb.ua/news/2021/05/06/484044_koruptsiya
- Global Trends 2030: Alternative Worlds. December 2012. URL : <https://globaltrends2030.files.wordpress.com/2012/11/global-trends-2030-november2012.pdf>
- Harrie Gerd. "European Identity – implications from the social theory of Norbert Elias", in European Identity: Theoretical Perspectives and Empirical Insights, (Eds.) Karolewski, Ireneusz Paweł, Kaina, Viktoria. P 59–89. URL : <http://books.google.com/books?id=XvCe8r2QYV8C>
- Huntington S. Who are we? The Challenges to America's National Identities N.Y., 2000. 428 p.
- Intervento di capacity building in favore delle istituzioni locali ucraine per il rafforzamento delle politiche migratory e socio-educative rivolte ai bambini alle donne ed alle comunità locali Storie di vita / Organizzazione Internationale per le Migrazioni. Roma: MFR, 2010.
- Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w XIV–XVII wieku [w:] Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin. T. 1.
- Koln, 1995. Ig. 45. N 5. S. 32–41.
- Koselleck R. Futures Past. On the Semantics of Historical Time. Cambridge, London, 1985.
- Loughlin J. Nation, state, and Region in Western Europe. Culture: Building Stone for Europe 2002: Reflections and Perspectives / Ed. L. Bekemans. Brussels, 2002. P. 229–248.
- Mach Z. Symbols, conflict and identity. Essays in political anthropology. Albany: SUNY Press, 1993. 297 p.
- Mercer J. Anarchy and Identity. International Organization, 49, Spring 1995. P. 250.
- Mignolo W. D. «I am where I Think: remapping Order of Knowing». Lionnet F., Shih Shu-mei, eds. The Creolization of Theory. Durham and London: Duke University Press, 2011, P. 159–192.
- Park R. Human Migration and the Marginal Man. American Journal of Sociology. № 33. 1928. P. 881–893.
- Piaget J., Weil A. M. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. International Social Science Bulletin. 1951. Vol. 3. P. 561–578.
- Pipes R. The Russian Revolution. New York, Alfred Knopf, 1990. 398 p.
- Simon G. Pipes R. The Russian Revolution. New York, Alfred Knopf, 1990. 398 p.
- Simon G. Zukunft aus der Vergangenheit: Elemente der politischen Kultur in Russland // Osteuropa. Koln, 1995. Ig. 45. N 5. S. 32–41.

- Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge, NY etc., 2006. P. 10–48.
- Regulating society: marginality and social control in historical perspective. Chicago, 1983. 450 p.
- Robertson R., Knondker H. Discourses of Globalization. Preliminary Considerations. International Sociology. L., 1999. Vol. 13. № 1. P. 25–40.
- Schudson M. The Present in the Past versus Past in the Present. Communication. 1989. № 11. P. 53–64.
- Schwartz S., Sagie G. Value consensus and importance. A Cross National Study. Journal of cross cultural psychology. 2000. Vol. 31. № 4. URL : <http://jcc.sagepub.com>
- Smith A. Theories of Nationalism. L., 1971.
- Snyder L. L. Global Mini-Nationalisms: Autonomy or Independence (Contributions in Political Science). Westport, Connecticut; London, England: Greenwood Press; First Edition, 1982.
- Snyder L. L. Macro-Nationalisms. A History of the Pan-Movements. Westport, Connecticut; London, England: Greenwood Press, 1984.
- Staliūnas D. The Making of Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863 / Darius Staliūnas. New York : Rodopi, 2007. 464 p.
- Thaden E. C. The Rise of Historicism in Russia / Edward C. Thaden. Peter Lang, 1999. 374 p.
- The Intent of Toynbee's History. Chicago: Loyola University Press, 1961. 224 p.
- Touraine A. Production de la societe. Paris, 1973. P. 360
- URL : <https://fly-uni.org/blogi/ezhednevnyj-plebiscit/>
- Volkān V. The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach. Political Psychology, 6 June 1985. P. 219, 243, 247.
- Vora D., Costova T. A model of dual organizational identification in the context of the multinational enterprise. Journal of Organization. 2007. Vol. 28 (3). P. 327–350.
- Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. Krakow, 1911. S. 167. *ynyka-ruskiy-mir*
- Young J. The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity. London, Sage, 1999. 216 p.
- Zizek S. No Sex, Please, We're Post-Human! URL : <http://www.lacan.com/nosex.htm>
- Faces of the Enemy: Reflections on the Hostile Imagination / Ed. by Sam Keen. San Francisco: Harper Row, 1986. P. 83–85.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ МОНОГРАФІЇ**Рафальський Олег Олексійович**

Rafalskyi Oleh Oleksiyovych

rafalskyioo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7317-2765>**Калакура Олег Ярославович**

Kalakura Oleh Yaroslavovych

kalakuraoleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2617-0115>**Калакура Ярослав Степанович**

Kalakura Yaroslav Stepanovych

kalajar@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>**Юрій Михайло Федорович**

Yurii Mykhailo Fedorovych

mjuriy614@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

РАФАЛЬСЬКИЙ Олег Олексійович
КАЛАКУРА Ярослав Степанович
КАЛАКУРА Олег Ярославович
ЮРІЙ Михайло Федорович

**ЦІВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСТВА:
ІСТОРІЯ І СУЧASNІСТЬ**

Монографія

Підписано до друку 28.01.2022 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 41,28. Обл.-вид. арк. 35,21
Тираж 300 прим. Зам. № 1991

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел. (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.